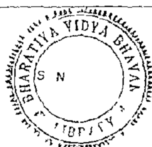
મુંબઈ
બૉમ્બે એજ્યુકેશન સોસાઈટીના
છાપખાનામાં છાપ્યું છે

IN MEMORIAM

KAIKHOSRO NOWROJI KABRAJI

For Forty Years Editor of the "RAST GOFTAR"

and of the "STREE-BODHE"

The TRIBUTE of FRIENDS and FELLOW-WORKERS
To Literary, Journalistic, Social,
Educational and Civic Services
Rendered during a Period approaching
Half-a-Century

Every noble life leaves the fibre of it woven
forever in the work of the world —RUSKIN

Bombay
OFFICE OF THE "STREE BODHE"
MATHEW ROAD, GIRGAON
1904

Bombay
PRINTED AT THE BOMBAY EDUCATION SOCIETY'S PRESS
BYCULLA

પ્રસ્તાવના.

દોહરા.[1]

ગયો ગયો જ્ઞાની ગયો, કલમબાજ સરતાજ,
રણ વિદ્યામાં વીર જે, શૂર સુધારા કાજ.
નાટક નવલકથા વિષે, બડો બુદ્ધ બ્હાદૂર,
રાગી વિધ વિધ રાગનો, પરખે પલમાં સૂર.
કરમ હોય લુકમાન બુદ્ધ, કદી ફ્લાતુન હોય,
ગડગડ ઘટ ઘંટી ફરે, તેમાં બચે ન કોય.

ઉપલી સુંદર લીટીઓ જેમ મર્હુમ કેખુશરો કાબરાજીએ અર્ધીસદીભર બજાવેલાં યાદગાર કાર્યોને થોડા શબ્દોમાં આટોપી લીયે છે, તેમ સૃષ્ટિના અશામ્ય—પ્રાર્થનાએ પણ નહિ પીગળનારા—નિયમનું ભાણ કરાવી આપણા વિરહ શોકને શાંતિપર લાવેછે. અમારા શોકનું તે પૂછવુંજ શું? આ "સ્ત્રીબોધ" નો તો પાલણહાર પિતાજ ગયોછે. જેણે બાલ્યાવસ્થામાંથીજ હાથ ઝાલી અનેક વિઘ્નોમાંથી બચાવી લઈ "સ્ત્રીબોધ" ને લગભગ ૫૦) વર્ષની પુખ્તીમાં પોચ્યું,—જ્યારે તે આગલા જમાનાનું કોઈ પણ બીજું માહાવારી આજે હૈયાત રહ્યું નથી,—જેણે પોતાની કલમનું શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ ફળ "સ્ત્રીબોધ" નેજ અર્પણ કીધું, જે પોતાનીજ કલ્પેલી બચુનાં દુઃખે રડ્યા, અને દારાશાહનાં આખેરનાં સુખમાં પોતાની આંખો લુછી હસ્યા, જેણે છેલ્લે છેલ્લે—હર્કયુલિસે આલકસ્તીસને તેમ—"સ્ત્રીબોધ" ને ખુદ મોતની બાથમાંથી ઝુંટાવી લઈ પુનર્જીવત દાન દીધું, તેવાને સદાના ખોહવાનું અમારેથી કેમ સહન થઈ શકે?

પણ "સ્ત્રીબોધ" ને આમ જીગરના હેતથી ચાહી મર્હુમે શું દેખાડ્યું છે? એમની તમામ જિંદગી લડવામાં અને સ્વભોગ આપવામાં ગઈ છે તે કોણને માટે? એમની સર્વે બહાદુર લડતોનું તાત્પર્ય શું? એમની અનેક–દિશ્ય જિંદગીનો કોઈપણ સફો તપાસો તો તેના હેઠાણમાં એક વિચાર મકકમ ઘર કરી બેઠેલો જણાશે, અને તે એ કે દેશોન્નતિને કાજે દેશની અબળાની હાલત સુધારો, સ્ત્રીને ઘરની વહિત્રી ચાકરડીની હાલતમાંથી ઉગારો, સ્ત્રીને કેળવો, સ્ત્રીનું માન વધારો, અને એ પ્રમાણે સ્ત્રીપુરૂષને સમસ્થિતિનાં બનાવો. એટલાજ માટે પારસી, હિંદુ અને મુસલમાન સ્ત્રી–વર્ગને અજ્ઞાનતા અને વેહેમની બેડીમાંથી છોડવવા મી. કાબરાજીએ લડતો ચલાવી, એટલાજ માટે સંગીત,—જે સ્ત્રીનો કુદરતી શૃંગાર,—તેને ફરી આબરૂદાર પદ્વીએ પોહોચાડવાપર એમનું ધ્યાન ગયું, અને એટલાજ માટે રાજદ્વારી સુધારાને પણ પાછળ

૧. આ દોહરા મી. કરમઅલી રહીમઅલી નાનજીઆણીએ રચ્યા છે. એજ લેખકની બનાવેલી ગઝલ તથા બીજું લખાણ પાછળ જોવામાં આવશે.

૨. મર્હુમ કેખુશરો પોતાની વાર્તાઓ "સ્ત્રીબોધ"મા પેહેલે આવ્યા પછીજ પુસ્તકરૂપે પ્રગટ કરતા. પેહલેથી પુસ્તક બ્હાર પાડવા કબૂલ થતા નહિ.

રહેવા દઈ પ્રથમ સંસાર સુધારવાની છુકર ચલાવી. અંતે એમના પ્રયત્નો ફળીભૂત થયા: એક કેળવાયલો સ્ત્રી-વર્ગ હસ્તીમાં આવવા લાગ્યો છે; સ્ત્રીનો પરદો પાછળ હટવા માંડ્યોછે; અને ઘરમાં તેમજ ઘર બાહેર સ્ત્રી પોતાના લાયક હક ભોગવતી થઈ છે. આવાં શુભ પરિણામો જોઈને મર્હુમ પોતાની લડતનો અને ખમવા પડેલા ભોગોનો બદલો વળી રહેલો સમજ્યા, એટલુંજ નહિ પણ વધારેને વધારે લડતો માટે ઉલટમંદ થયા. તે અહિં સુધી કે શરીર શક્તિ કમી થવાથી "રાસ્ત ગોફતાર" મુક્યું, પણ "સ્ત્રીબોધ" ને મરણપર્યંત છોડ્યું નહિ.

ત્યારે અનાથ બનેલું "સ્ત્રીબોધ" પોતાના સફામાં એ અતિપ્રિય મર્હુમની યાદગારી ખાસ રીતે જાળવવા ઈચ્છે એ સ્વાભાવિક ગણાશે. અને અમારો એ વિચાર મર્હુમના મિત્રોની મદદથી પાર ઉતરેલો જોઈ અમે આજે પરમ સંતોષ પામિયે છિયે. આ સ્મારક ગ્રંથમાં અમારા તરફનું કશુંએ ન લખતાં, મર્હુમના ગુણોની સ્તુતિ કરવાનું અને એમનાં વિવિધ કાર્યોનું શ્રવણ કરાવવાનું એમનાં જાણકાર મિત્રોનેજ સોંપ્યું છે. આ પ્રકારે એમના સમાગમમાં આવી એમને ચાહતાં શીખેલાં મિત્રોને એમનાં મરણથી ઉપજતા શોકના ઉભરા પ્રદર્શીત કરવાને બન્યું છે, એટલુંજ નહિ પણ એમની પત્રકાર તરીકેની જિંદગી, એમનાં અસંખ્ય લખાણો, ગીતો નાટકો, અને વાર્તાઓ એમની સંસાર અને ધર્મ સુધારાની લડતો, વિગેરે એકેક બાબતનું વિવેચન તે તે બાબત વિષે બોલવાની સત્તા ધરાવનાર લેખકને હાથે થવા પામ્યું છે. વળી આ વિશેષ સંતોષની વાત છે કે મર્હુમ કેખુશરોએ દેશી સ્ત્રી-વર્ગની બજાવેલી સેવાઓની તુલના અને પીછાન ખુદ કેળવાયલી દેશી બાનુઓને હાથ થાય છે.

એ સર્વ મિત્રોનો અમે ખરાં દિલથી ઉપકાર માનિયે છિયે. વળી આ ગ્રંથ પ્રથમ ધારવા કરતાં મોટો થઈ ગયોછે, છતાં કેટલાક મિત્રોનાં લખાણ વેળાસર ન મળવાથી અગર બીજાં કારણે રહી ગયાં છે, એ અમારી દલગીરી છે. આ પુસ્તકમાં મી૦ કેખુશરોએ રચેલાં કેટલાંક ગીતો દાખલ કીધાં છે, તે એટલા માટે કે એ ગીતો એમના બહાર પડેલા કોઈ પણ પુસ્તકમાં છપાઈ ગયાં નથી, અને તેથી તેઓ થોડાંજ વાંચનારાઓને જાણીતા હશે. વળી એ ગીતોમાં થોડાક મધુર શબ્દો માહે સમાવેલા સંસારી નિયમો અને શીલસુઘડી ઘણાખરાં મર્હુમની પોતાની જિંદગીના નિયમોનો ભાસ આપે છે.

અનુક્રમણિકા

શેઠ કેખુશરો નવરોજજી કાબરાજીનો સ્વર્ગવાસ.

લખનાર—મી૰ અરદેશર ફ. ખબરદાર.

(મનહર.)

પારસી સાહિત્યતણા બાગમાં હું બેસી કૈંક
મીઠાં મીઠાં સ્વપ્ન મુજ મગજમાં પૂરતો;
જૂના નવા ક્યારા જોતો તેઓની શોભાએ મ્હોતો,
વિવિધ નિહાળ્યાં પુષ્પ પાસે અને દૂર તો;
સ્વપ્નનું આકાશ મ્હારૂં ઓચિંતું ઘેરાઈ ગયું,
ઝબકીને જોયું બાગે ઝાંખું થયું નૂર તો !—
લેખકોના બાગદ્દેરો માળી શ્રેષ્ટ ચાલી ગયો,
ખાલી રહ્યો બાગ અરે ઝૂરતો ને ઝૂરતો ! ૧

ઉદાસીનું રૂપ ધારી સૂર્ય આજ ઉગ્યો લાગે,
લેખકોના સૂર્ય વિના ધરા પડી ઝાંખમાં;
સાગરની છાતી ભરી ભરી વરસાવે આંસુ:
સાહિત્યનો સાગર ન મળે હવે લાખમાં;
પવનની લ્હેરો કંઈ શોકમય ગાન કરે.
સુધારાની લ્હેરો બંધ પડી યમ-પાંખમાં:—
અદલ હું જોઉં જે જે તે તે શોકાતુર દીસે,
હૃદયનો શોક આવી ઊભો રહે આંખમાં ! ૨

(ઇંદ્રવિજય.)

લેખકનો સરદાર ગયો નિજ લેખણની તલવાર ચલાવી;
કોણ હવે સરદારી ધરી રણમાંહિ રહે અતિ શૌર્ય મચાવી ?
બંધ થયો મધુ વાણીપ્રવાહ, ગયો કહિ અમૃતપાન કરાવી ?
કેખુશરો ! તુજ મિષ્ટ સ્વરો ન પડે અમ કાન શું દૂરથી આવી ? ૩

(રૂચિરા)

સાગરનો શણગાર ગણાયો, રહ્યો ગગનમાં તો ગાજ,
કૈંક કીધા નવાર સુધાર, ગયા કુધાર તો વાજ,
અબળાનો બન્યો નત્ય શુભેચ્છક, બધી સુધારી તેં આજ,
ધન્ય! અમર તુજ નામ કીધું જગ, ઓ કૈખુશરૂ મહારાજ! ૪

(ઇંદ્રવિજય)

સૂર્ય દિપે નભમાં[1] પણ અંતર[2] રાત્રિતિમિર[3] રહ્યું નહીં જાગી,
અંદર તારક[4] છે બહુ તો પણ, ક્યાં રવિતેજની બલિહારી*!
તેજ હરી ગયું સ્વર્ગ વિષે જવ[5] ત્યાં પરગામનું તો થઈ લ્હારી,
કૈખુશરો! લઈ તેજ ગયો, અમ માટ રહી અહિં રાત અંધારી! ૫

(મનહર.)

વાડનો વધારનાર, આપથી ચલાવનાર,
દુનિયા દીપાવનાર, પોતાની કલમનો,
ધરણી ધ્રુજાવનાર, વેરનો તજાવનાર,
સૂર તું ગજાવનાર કલમ-ઈલમનો!
ગાય અને કૈયતની સેવા સ્નેહે કીધી ઘણી,
ભૂમિમાં ન રાખ્યો ભાર કોઈના કરમનો,
દિલમાંહિ દાઝી વાગી કલમ તું ગાજી રહ્યો,
અરે કાળગાજ! પાસુ પાર ક્યાં મરમનો। ૬
અરે ઓ કલમ! ત્હારી સેવામાં જીવન ગાળ્યું,
સેવી તને ગયો જાણે નપુત્ર સાક્ષાત તો,
લેખક હજાર થશે, પંડિત અપાર થશે,
ખલકમાં તોય તેના ભૂલાશે ન ખ્યાલ તો,
અમર અખંડ તેજે ચમકતો સ્વર્ગે ચઢ્યો,
નાખીને પાછળ જગાજાગની વાત તો
પ્રભાતે આ જગતને ડોળી નીર ચાલી ગયો,
સ્વર્ગે જઈ જોયું સ્નેહે પોતાનું પ્રભાત તો !! ૭

---

૧ આકાશમાં ૨ હૈયામાં ૩ રાતનો અંધકાર ૪ તારા * એ રાતના અંધારમાં તારાઓ ઘણાએ છે પરંતુ સૂર્યના તેજની બલિહારી ક્યાં અને ક્યાં તારાનું તેજ? ૫ જ્યારે

કેખુશરો કાબરાજી.

એક મધુર લેખક,—એક મહાન અધિપતિ,—એક મક્કમ સુધારક,— અને એક માનવંત શેહેરીની યાદગાર જિંદગી.

લખનાર—મી. પેસ્તનજી ખ. તારાપોરવાળા.

Great! for he spoke and the people heard,
And his eloquence caught like a flame
From year to year of the world, till his word
Had won him a noble name

TENNYSON.

મોત જિંદગીનો અંત નથી; પણ આપણી ચાલુ મુસાફરીનું તે બિંદુ છે, કે જ્યાં આપણા આત્માની કારકીર્દી એક તબક્કામાંથી બીજા તબક્કામાં પસાર થાયછે. આપણુ આદમની આંખો મનુષ્ય તો તે બહાદુર લડવૈયાએ વર્ષોનાં જંગ પછી પોતાનુ બખ્તર બાજુએ મેલ્યુંછે, મગર ખુદા શાહેદ છે કે આપણને છોડીને તે કોઈ બીજા રણસંગ્રામમાં અત્યાર અગાઉનો દાખલ થઈ ચુક્યો હશે ના, ના—મોત તો ફક્ત આપણી દુન્યવી દૃષ્ટિ ઉપર ફરી વળેલો તે પરદો છે, કે જે આપણી માયાવી ચશ્મોને પેલાપારની બીજી બાજુએ વસતી જિંદગીનો દેખાવ જોવાથી બાત્ર રાખેછે. મોત આપણા માણસાઈ અંધાપાને છુપાવવાનુ બારી એક બહાનું છે

ત્યારે પયગમ્બરના બોલોમાં તે મરણ પામ્યો નથી પણ સુતોછે. મગર જો કે તેની હયાતી ખતમ થઈ નથી, જો કે તે હયાતી માત્ર બીજી જહાનમાં પસાર થઈ ગઈછે, તોપણ આપણને લાગેછે કે આપણી વચ્ચેથી એક મહાન હાજરી હવે જતી રહીછે. આપણી દિલગીરી તેને માટે નથી, કે જે એક વધુ ખુશદ અને એક વધુ કદરવંત દુન્યામાં આ ઘડીએ જીવતો હશે. આપણે દિલગીર આપણને પોતાને માટે છિયે, કે જેઓ એક જનહિતકારી, ઉપયોગી, અને આપભોગી બાદ્દબંધને ખોઈ બેઠા છિયે. કેખુશરો કાબરાજી એક એવી જિંદગી ગુજારી ગયાછે કે જેને લીધે તેઓ પોતાનું નામ પોતાની કોમના અને પોતાની ભૂમિના ઇતિહાસમાં જાવેદાન તુલીક જાગતી રાખશે. અસલમાં તેઓ એક બાપ્રી આદમ હતા, અને એક બાપ્રી બંદા તરીકે તેઓએ માણસાઈ ખામીઓનો પોતાનો હિસ્સો ખુદા તરફથી મેળવ્યો હતો. પણ તેમની એ સઘળી ખુબીઓ અને ખામીઓનું સામટું તોલ કરતા આપણને જણાયછે કે કેખુશરો કાબરાજીમાં આપણા દેશનો એક અસાધારણ પુરૂષ જતો રહ્યોછે, જેની ખાલી પડેલી જગ્યા મહેનતાઈથી પૂરાવાની નથી.

ત્યારે આપણે તે કિરતારની અકળ મરજી આગળ આપણું બેખબર સર નમનતાઈપૂર્વક નમાવીશું, અને આપણી વચ્ચે વહી ગયલી તે ઉમદા કારકીર્દીમાં મળી આવતા અનુપમ પાઠો આપણી પોતાની જિંદગીઓમાં દાખલ કરવાની અદના કોશેશો કરીશું.

મી૦ કાબરાજીનો જન્મ.

ઓગસ્ટ ૧૮૪૨ ની ૨૧ મી તારીખે મુંબઈ ખાતે કોટની ગોલવાડ ગલીમાં એક પારસી બાળકનો જન્મ થયો હતો. કોણે ધાર્યું હતું કે સાહેરની એક ખુણેખોચલેની શેરીમાં જન્મેલો એ જરથોસ્તી જીવડો આગળ આવતાં પોતાની કોમ વચ્ચે એક બળવાન શક્તિ પેઠે અમલ કરશે? પણ થોભો; આપણે એ અસાધારણ નરની કારકીર્દીમાં ઉતરવા અગાઉ—

તેમની વંશાવળી

ઉપર એક ઝડપી નજર ફેંકીશું. મી૦ કાબરાજી ગરીબ માબાપને પેટે અવતર્યા હતા, મગર તેમની રગોમા ઊંચુ ખાનદાની લોહી વહેતું હતું. પોતાના બાપા તરફથી તેઓ પારખ, દાવર, અને એદીનાં કુટુંબો જોડે તથા બાપાઈ તરફથી તેઓ દાદીશેઠ, દાદીસરજોર, ખુરશેદજી માણેકજી અને જીજીભાઈ દાદાભાઈનાં ખાનદાનો સાથે સંબંધ ધરાવતા હતા.

કાબરાજી અટક કેમ પડી?

મી૦ કાબરાજીના કુટુંબના બાબમાં જે સવાલ આપણાં મનમા પહેલો ઉભો થાયછે, તે એ છે કે તેઓની આવી અટક કેવી રીતે નિકળી હશે? પારસી અટકોનો ઇતિહાસ રસીલો અને ઘણેક હિસ્સે રમુજી છે, અને કેટલાંક અસાધારણ પારસી ગોત્રનામોમાં "કાબરાજી"ની અટક પણ આપણું ધ્યાન ખેંચેછે. અનેક પારસી ખાનદાનોની અટકો તેઓનાં કુટુંબના કોઈ આગલા નર અથવા નારીના પોતાનાં નામ ઉપરથી પડીછે

"કાબરાજી" અટક પણ એજ રીતે મી૦ કેખુશરોના એક આગના બાપદાદા ઉપરથી પડી છે, જેમના શરીરના ચોકસ વર્ણને લીધે તેઓ 'કાબરા' કહેવાતા હતા.*

મી૦ કાબરાજીના વડવાઓ

મર્હુમ મી૦ કેખુશરોના બાપદાદાઓ અસલ સુરતના રહેનારાઓ હતા. મી૦ કાબરાજીના બાપાના બાપાના બાપ ખુરશેદજી રૂસ્તમજી કાબરા ઈ. સ. ૧૭૫૦ના અરસામાં સુરતથી શેઠ લવજી નસરવાનજી વાડિયા સાથે મુંબઈ આવ્યા હતા, જ્યાર બાદ તેઓ આ શહેરમાંજ વસ્યા હતા. ખુરશેદજી કાબરા લવજી વાડિયાની માફક મુંબઈની સરકારી ગોદીમાં ચાકરી રહ્યા હતા, અને ૧૭૬૩ના સાલ સુધી તેમનું નામ અનેના એક જાણીતા રહેવાસી તરીકે મળી આવે છે. ખુરશેદજીના પૌત્ર સોરાબજી માણેકજી કાબરા તે મી૦ કેખુશરોના બાપના બાપા અત્રે બહેરામજી ખુરશેદજી માનેકજી શરાફની અધિકારી હેઠળ પેઠના શામકી દારૂનો ઈજારો ચલાવતા હતા અને પાછળથી તાડી અને પીવાની દલાલી કરતા હતા. સોરાબજીના બેરામ હોરમસજીએ પણ પોતાનો બાપીકો દારૂનો ધંધો ચલાવ્યો હતો અને તેમાં તેઓએ પાસ પૈસા ભેગા કીધા હતા જે કમનસીબે થોડા વખતમાં તેઓએ બધા ખોઈ દીધા હતા. મી૦ હોરમસજીના એક ભાઈ પણ દારૂનો મક્તો ચલાવતા હતા, જે ઉપરાંત તેઓ એલનશન મી૦ જોન

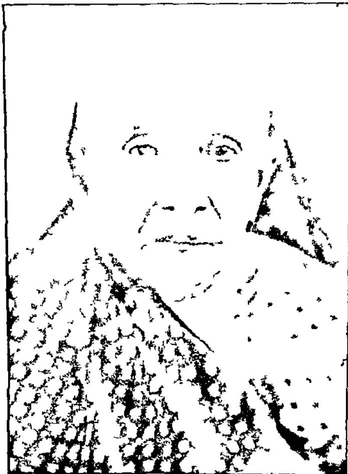
* મારા મર્હુમ નાયબ મિત્ર મી૦ સોરાબજી પાવસજી ખબાતા હેડ્‌મારી ૧૯ ૧ના "મધુર વચન"માં મી૦ કેખુશરો કાબરાજીનું એ ટૂંકું જન્મવૃત્તાંત લખતાં જણાવે છે કે "કાબરાજીની અટક કાબરાજી નામના એક વડવા ઉપરથી પડી છે. આ હાલના વખતમાં પારસી નામોને 'જી'નું પૂંછડું હાલના જેટલું છૂટે ચોક લગાડવામાં આવતું નહિ હતું. અસલની જમાનામાં આપણને 'કાબરાજી' નહિ પણ 'કાબરા' નામ કાની વરાવતું જણાય છે. એ નામ ઉપરથી પહેલા તો 'કાબરા' એમ અટક પડી. જે અટક હજી પણ પારસીઓમાં ચાલતી આપણે જોઈએ છિયે. મી૦ કાબરાજીના પાચમા વડીલ ખુરશેદજી 'રૂસ્તમજી' 'કાબરાજી' નહિ પણ 'કાબરા'ની અટકે ઓળખાતા હતા. 'કાબરા' અટક વખતના વહેવા સાથે (જમાના અટક હાથ ઘણે રહેડે મેળવતી જાય છે તેમ) 'જી'નો ઉમેરો પામી 'કાબરા' નામ ઉપરથી પડેલી અટકનો ઈતિહાસ એવી રીતે નક્કી થાય છે. એ અટક ધરાવનાર જે પારસી કુટુંબ માનમાં વધુ આગળ વધ્યું, તેના નરનારીઓના નામમાં એ અટક "જી"ના વધારા સાથે લોકોની જીભે ચડી અને એવી રીતે આજે મી૦ ખુશરો અને તેમના ભાઈઓના કુટુંબોને આપણે 'કાબરાજી'ની અટકે ઓળખિયે છિયે, જ્યારે 'કાબરા' અટક ધરાવનાર બીજા પારસીઓના નામમાં તેઓનું એ અસલી ગોત્રનામ હજી પણ ફેરફારમાંથી પસાર થયલું લાગતું નથી. મી૦ કેખુશરોના સંબંધમાં અત્ર અન્ય ઉમેરીશું કે તેમના અટક 'કાબરાજી' તરીકે જગતના સઘળા ભાગોમાં મશહુર બનેલી હોવા છતાં પણ તેમના ટપાક ઉદાર (!) ટોકાખોરો નુકતેચીનીની ગરમીમાં તેમને પોતાના લખાણોમાં 'કેખુશરો કાબરા'ના નામથી ઓળખાવવામાં કશું અવિવેકી સમજતા નહિ હતા!—લખનાર

ડનલાપની પેઢીની દલાલી તેમજ બીજો ખાનગી વેપાર કરતા હતા.

મી૦ નવરોજજી કાબરાજી.

એવી રીતે કાબરાજીઓએ દારૂના ઈજારાનો ધંધો પેઢીઓ સુધી ચલાવ્યો, મગર મી૦ કેખુશરોના બાપને હાથે કાબરાજી ખાનદાનનો એ ધંધા સાથેનો સંબંધ છૂટી જઈ એક બીજા ધંધા સાથેનો સંબંધ શરૂ થવાનું સરજાયલું હતું. કાબરાજી નામ દેશી છાપાની સાથે આજે અતિ માનવંત રીતે જોડાયલું છે—એ જોડાણનું મંડાણ મી૦ કેખુશરોના પિતા મી૦ નવરોજજી હોરમસજી કાબરાજીએ કીધું હતું.

મી૦ કેખુશરોએ જેમ પોતાની હયાતીનો આખો હિસ્સો, તેમ મી૦ નવરોજજીએ પોતાની જીંદગીનો મોટો ભાગ છાપા સાથેના સંબંધમાં ગાળ્યો હતો. મી૦ નવરોજજી કાબરાજી "જેંટલમેન્સ ગેઝેટ," જે પાછળથી પોતાનું નામ બદલીને હાલનું 'બોમ્બે ગેઝેટ' બન્યું હતું, તેના વર્ષો સુધી "હેડ ક્લાર્ક" હતા. એ ઉપરથી નાના વખત સુધી તેઓ પોતાના દોસ્તઆશનાઓમાં "નવરોજી ગેઝેટ"ને નામે ઓળખાતા હતા. તે પછી તેઓ 'બોમ્બે ટાઈમ્સ,' જે પાછળથી "ટાઈમ્સ ઑફ ઇન્ડિયા"માં ફેરવાઈ ગયું હતું, ત્યાં ગયા. ઉપના અને પછી તે વેળાએ અઠવાડિક હતા, ત્યાર પછી તેઓ અઠવાડિયામાં બે વાર પ્રગટ થતા હતા. એ ઉપરાંત છાપા સાથેના તેમના સંબંધને લીધે મી૦ નવરોજજીને જોન કોનન, જે પાછળથી મુંબઈનો મેજીસ્ટ્રેટ બન્યો હતો, અને પ્રખ્યાત ડૉક્ટર બુકાનની જોડે સારી ઓળખાણ પડી હતી. મી૦ નવરોજજી ૧૮૫૦માં 'ટાઈમ્સ'ની નોકરી છોડી દઈ "દફતર આશકારા" છાપખાનાના માલેકો શેઠ બેહેરામજી ફરદુનજીની કંપનીમાં એક ભાગ્યા તરીકે જોડાયા હતા. "દફતર આશકારા" સાથેનો સંબંધ મી૦ નવરોજજીએ એક બે વરસમાં કાપી નાખ્યો, પણ તે વખતે કોણે ધાર્યું હતું કે એ છાપખાનાની સાથે પાછળથી તેમનો જ પુત્ર ચાર દાયકા જેટલી લાંબી મુદ્દત સુધી એક ઐતિહાસિક સંબંધથી જોડાઈ રહેશે? બેહેરામજી ફરદુનજીની કંપનીમાંથી નિકળી ગયા પછી મી૦ નવરોજજીએ "ચિત્ર જ્ઞાન દરપન" નામના એક સચિત્ર વર્તમાનપત્રનું સુકાન પોતાના હાથમાં લીધું, પણ ચિત્રો તૈયાર કરવાની તે વખતની મોટી મુશ્કેલીઓ વચ્ચે એ પત્ર એકાદ વર્ષ ચલાવીને તેવણને બંધ કરવું પડ્યું. એજ છાપખાનામાંથી વળી મી૦ નસરવાનજી આપઅખત્યારના અધિપતિપણા હેઠળ નવરોજજીએ "મમરોહરે રમુજ" નામનું એક રમુજી પત્ર (કેવું રમુજી નામ!) કાઢવા માંડ્યું. એ પત્ર માત્ર થોડાજ મહીના ચાલી બંધ પડ્યું, પણ તે પાછું પારસી પંચના નવા અવતારમાં પુનર્જન્મ પામ્યું. ત્યાર બાદ નવરોજજીએ કાવસજી મનચેરજી મોદી આગળથી "બાગે નશીઅત" નામનું અઠવાડિક પત્ર વેચાતું લીધું. એ છાપામાં નવરોજજીએ હિંદુ મહારાજોની અનીતિવાન "રસ મંડળી" ઉપર આક્રમ લખાણ કીધાથી તેમને દિવાની અદાલતમાં ઘસડાવું પડ્યું. મી૦ નવરોજજી આ મુકદમામાં હારી જવાથી બન્ને બાજુનો ખર્ચ તેમને માથે પડ્યા, જે આપવાને અશક્ત હોવાથી તેમને નાચારીએ નાદાર થવું પડ્યું

મર્હુમ બાઈ મેહરબાઈ નવરોજજી કાબરાજી

વર્તમાનપત્ર ચલાવવાના એવા કડવા અનુભવ પછી નવરોજજીએ જાહેર છાપાને છેલ્લી સલામ કીધી એ પછી ઘણા વર્ષ અજ્ઞાતપણે ગુજારી નવરોજજી ૧૮૮૦ મા ૬૮ વર્ષની ઉમરે કેખુશરોનાજ ઘરમા ગુજર્યા હતા

કેખુશરોના માતાજી.

મી૰ કાબરાજીના માતાજી બાઈ મેહેરબાઈ ગદેવીના મશહૂર ગઝદર ખાનદાનના હતા, કે જે ખાનદાન ઘણા વર્ષો સુધી હિંદુસ્તાન અને ચીન ખાતે મોહોટો વ્યાપાર ચલાવવાને માટે જાણીતુ છે બાઈ મેહેરબાઈ પાકટ વયે ૧૮૯૯ મા ગુજર્યાં હતા અને છેવટ સુધી પોતાના એ ભાગ્યશાળી સપુત સાથે ઘાડા પ્રેમથી જોડાઈ રહ્યા હતા કેખુશરો તેમના વડા બેટા હતા અને પોતાના નાની ઉમરના બાઈ બેહેનોની સભાળ લેવામા માબાપના મુખ્ય મદદગાર હતા બાઈ મેહેરબાઈ લખી વાચી જાણતા હતા અને કેખુશરોના નાટકો હોશથી વાચતા વા વચાવતા અને તેમના નાટકો જોવા જઈ ખુશ થતા વળી તેઓ વિલાયતના વર્તમાનપત્રોમા આવતા ચિત્રો જોવા હમેશ ઉલટ ધરાવતા ખાસ કરીને મહારાણી વિક્ટોરિયા ઉપર એમને કાંઈ અજબ હેત હોતુ અને તે માહાબાનુને લગતી બાબતો માલમ કરવાને હમેશ વિશેષ તત્પર રહેતા, બલકે તેમને લગતા સ્વપના વારવાર જોતા, અને એવુ એક સ્વપનુ કેખુશરોના જન્મ વખતે પોતાને આવ્યું હતું તે વારે ઘડીએ યાદ કરતા આ પ્રમાણે માતાથી વારસામા મળેલી ગાદી પ્રત્યેની દૃઢ વફાદારી શીલાગીરી કેખુશરોએ પાછળથી ખીલવી તથા રાજગીતનો તરજુમો કરી અને બીજા અનેક પ્રકારે પ્રગટ કરી બતાવી તેથી આપણને આશ્ચર્ય લાગે નહિ

‘ સરની ઈસ્કોલ ” ની એક નામીચી પેદાશ.

કેખુશરો કાબરાજીએ પોતાની શરૂઆતની કેળવણી કોટમા બેહેરામ મસાજીદ સ્ટ્રીટના એક ઘરના ઓટલા ઉપર બેસતી મેહેતાજીની નિશાળમા મેળવી હતી આ ઠેકાણે પ્રાથમિક બારાખડી શીખી કેખુશરો મોરલીધર મેહેતાજીના હાથ હેઠળ શીખવા ગયા એ મેહેતાજીની શાળા ઘોઘાના માહોલ્લામા આવેલી હતી અને ત્યા છોકરાઓને ફાટી-તૂટી સાદડીને બદલે બાજઠ ઉપર બેસવાનું મળતું હતુ મોરલીધર મેહેતાજીના પાસ આગળથી ઉઠીને મી૰ કાબરાજીએ ૧૮૫૦ મા સર જમશેદજીની સ્કૂલમા ઇંગ્રેજી શીખવાનુ શરૂ કીધુ આ નિશાળમા તેઓએ ચાર વર્ષ કાઢ્યા જે દરમ્યાન મી૰ કાબરાજી તે વખતપર ચાલતી 'મકનક સિરીઝ' ની ચારપાચ ચોપડીઓ શિખ્યા એટલી ટુક કેળવણી સંપાદન કરીને મી૰ કાબરાજીએ સોલ વર્ષની ઉમરે નિશાળને છેલ્લી સલામ કીધી તેઓ હવે પછી તે મોટી કેળવણીની નિશાળમા બેસનાર હતા કે જે દુનિયા છે, અને તે મોટી નિશાળમા તેઓ એક શિષ્ય તરીકે પેહેલા પડીને પછી એક મહાન શિક્ષક તરીકે પોતાનુ નામ જમાનાઓ સુધી મેલી જવાના હતા

છાપાના ધંધા સાથ જિંદગી સુધીના જોડાણની શરૂઆત

નિશાળમાથી ઉઠીને મી૰ કાબરાજી દેશી છાપા સાથે જોડાયા, અને આ બીના ધ્યાન ખેંચનારી છે કે તેઓ પોતાની જિંદગીના છેડા સુધી એજ ધંધાને વળગી રહ્યા હતા મર્હુમ મી૰ ખમાતાએ આપણા નાયકના જન્મ ચરિત્રમ જણાવ્યું છે તેમ ' મી૰ કાબરાજીને છેક ન્હાનપણથી ન્યુસપેપરોમા લખવાનો ચસકો હતો અને છેક બાર વર્ષની કુમળી વયથી તેઓ તે વખતના જુજ ન્યુસપેપરોમા કવિતાઓ લખતા હતા !! ચૌદ વર્ષની વયે તો મી૰ કાબરાજીની કલમ "મુંબઈ ચાબુક" પત્રમા બાળલગ્ન અને બાળક બાયડીઓના સંકટો જેવા નાજુક સમાજી બાબતો ઉપર ચર્ચાપત્રો બહાર પાડ્યા હતા જાહેર છાપામા લખાણ કરવાના આ માહવેરાથી ' મી૰ કાબરાજીનો હાથ હલકો થયો તે વેળાએ સરની નિશાળના વડા ડૉક્ટર એ જી ફ્રેઝરની દેખરેખ હેઠળ "પારસી મિત્ર" નામનુ એક ચોપાનિયુ દર અઠવાડિયે નિકળતું હતું, જેમા પોતે પેહેલે શાળાના શિક્ષકો તરફથી લખાયલી ઇંગ્રેજી અને ગુજરાતી બાબતો પ્રગટ થતી હતી મી૰ કાબરાજી જે વખતે ' સ્કૂલ ' મા શિખતા હતા, તે વખતથીજ આ ચોપાનિયામા તેઓ લખાણો કરવા લાગ્યા આ અઠવાડિકનું અધિપતિપણુ મર્હુમ મી૰ નવરોજજી બેહેરામજીને હસ્તક હતું, પણ એ ગૃહસ્થને પાછળથી પારસી પંચાયતના સેક્રેટરીનો એહેદો મળવાથી ડાક્ટર ફ્રેઝરે પારસી મિત્ર ના અધિપતિની જગ્યા મી૰ કાબરાજીને તેમના માગ્યા વગર આપી !

અધિપતિ તરીકેનો પગાર-રૂપિયા ચાર !

એ અધિપતિપણુ ચલાવવાના બદલામા મી૰ કાબરાજીને નિશાળના વડાએ ચાર રૂપિયાની માસિક "સ્કૉલરશિપ" આપવી કીધી એવી રીતે ' રસ્ત ગોફતાર ' ના ભવિષ્યમા જગઆગરાક થનાર અધિપતિએ પદર વર્ષની ઉમરે એક પત્રકાર તરીકેની પોતાની કારકીર્દી ચાર રૂપિયાના પગારે શરૂ કીધી ! તે જમાનો જોતા આટલી જવાન વયે પણ તેમણે કરેલા લખાણ કેટલા વાચવાજોગ હતા અને ભવિષ્યને માટે કેવી આશા આપનારા હતા તે પાછલા પાનાઓપર આવેલા શેઠ મહમનજી બેહરામજી પટેલના લખાણ ઉપરથી દેખાઈ આવશે

"ગુપ્ત ગરીબ" ના ઘરનો દેખાવ

આપણા હેવાલના નાયક અધિપતિના ખુરશીપર બેઠા પછી ટુંક મુદતમા સંસારી બનાવોએ તેમની જિંદગીને એક અણગમતી વળાણ આપી મી૰ કાબરાજીના પિતા નસીબના ચક્રના ફરવા સાથે મુશ્કેલીમા આવી પડ્યા, અને મી૰ કાબરાજીના માતા તેજ વખતે તબિયતથી નાચાર થઈ ગયા આ દિવસોમા મી૰ કાબરાજીને ગુપ્ત ગરીબ ના પુત્રના અનુભવમાથી પસાર થવું પડ્યુ આ તે દહાડાઓ હતા, કે જ્યારે પોતાના માબાપના સંસારનો બોજો મી૰ કાબરાજીને સોલમાંથી ઉપાડવો પડ્યો આ તે દહાડાઓ હતા, કે જ્યાર હિંદના વાઇસરૉય તરફથી મુબારકબાદીનો પયગામ મેળવનાર ભવિષ્યના અધિપતિને પોતાના ઘરમા

ચુનાં આગળ ગધવા જવું પડતું તથા એક અદના ચાકરની માફક વાસણ ઉજાળવા પડતા હતા. મગર હા! આજ તે દહાડાઓ હતા, કે જ્યારે મી૦ કાબરાજી મુફરેમીની નિશાળમાં બેઠી ગરીબાઈની કવિતા શીખ્યા—તે કવિતા કે જેનો મધુર રસ તેઓએ ત્યાર પછી પોતાના અમર લખાણોમાં છુટે હાથે રેડયો, કે જેનો મિઠાશ આજે સેંકડો ઘરના સંસારને સુખી અને સંતોષી બનાવે છે *

નિશાળને છેલ્લી સલામ—રિપોર્ટરની ચાકરી

તેમના માબાપ ઉપર ઓચિંતી આવી પડેલી મુશ્કેલીને લીધે જવાન કૈખુશરોને પોતના વખત અગાઉ નિશાળ છોડવાની ફરજ પડી અને પોતાના કુટુંબનું પુરૂં કરવાને માટે ચાકરીધંધા તરફ ધ્યાન કરવું પડયું. કૈખુશરોની વલણ કુદરતી રીતે વર્તમાનપત્રના ધંધામાં જોડાવાની હતી. એમના પિતાના છાપા સાથના સબંધને લીધે તેમને ત્યાં દરરોજ જુદા જુદા વર્તમાનપત્રો આવતા હતા. એ પત્રો મી૦ કાબરાજી પોતે ધ્યાનથી વાંચતા હતા એટલુંજ નહિ પણ પોતાના માતાને વાંચી સંભળાવતા હતા. અર્ધી સદી અગાઉના જમાનામાં નીકળતા તે વર્તમાનપત્રોનાં નામો પણ આજની ઓલાદને માલમ નહિ હશે. દેશી છાપાના તે વેળાના એ જાહેર પ્રતિબિંબો પૈકી કેટલાકના નામો આજે આપણને લગરીક નવાઇભરેલા લાગશે. ‘સમ ગેહરે કયાની” “ખબરેદ જરઅફસાર’ “પારસી રીફામરૂ’ અને ‘રાસ્તે સારમી બાનુઆન” જેવા નામો વીસમી સદીમાં ઈતિહાસના પરિભાગના જેવા વિચિત્ર દીસે છે. અલબત્ત જવાન મી૦ કાબરાજી છાપાના ધંધા તરફ તે દાહડાના પત્રોના એવા વિલક્ષણ નામોની મોહિનીથી ખેંચાયા નહિ હતા. પણ—મી૦ સોરાબજી બખાતા આપણા ચરિત્રના નાયકનું વૃત્તાંત આપતા લખે છે,—

કૈખશરૂ પાસે એજ ધંધામાં પડવાના મજબુત કારણ હતા. એક તો હાથ દસ્કત સારા નહીં કે તેથી વેપારીને યા કનાર્કની ચાકરી મળે. બીજું તો સરકારી ચાકરીને માટે કોઇનો લાગવગ નહી અને ત્રીજું અને સહુથી વજુદવાળું તો એ કે ન્હાનપણથી વર્તમાન પત્ર તરફ વલણ.’ હવે મર્હુમ મી૦ કાબરાજીના અક્ષર હું ૧૮૮૯ થી જોતો આવ્યો છું, પણ તેઓ મને કોઈ પણ રીતે નહિ ઉતરતા એવા કદી જણાયા ન હોતા. વળી એમના હાથ દસ્કતનો એક નમુનો પાછળ આપ્યો છે, જે ૧૯૦૦ ના સાલનો છે, તે ઉપરથી વાંચનાર પોતેજ મત બાંધી શકશે. મગર જો મી૦ બમાનાએ જણાવેલી બીના ખરી હોય, તો હું ખુદાના હજારો હજાર શુકર ગુજારૂં છું કે જવાન મી૦ કાબરાજીના હરફ ખરાબ હતા અને સરકારી નોકરીમાં દાખલ થવા માટે તેઓ જોઇતો લાગવગ ધરાવતા નહિ હતા! મી૦ કાબરાજીના સંખ્યાબંધ લખાણોમાંથી કોઈ પણ નમુનો તમો હાથમાં ધરો, અને તમોને લાગશે કે એ માણસ એક લખનાર બનવાને માટેજ કુદરતથી જન્મેલો હતો. એવી લાગણી કાંઈ દરેક આદમીના લખાણો વાંચતા આપણને ઉપજતી નથી. હા દેશી છાપા અને ગુજરાતી સાહિત્યને માટે તે એક ભાગ્યશાળી દિવસ હતો કે જ્યારે મી૦ કાબરાજી વર્તમાનપત્રના ધંધામાં જોડાયા. મગર કૈખુશરો કાબરાજીથી આ સિવાય બીજા કોઈ પણ ધંધામાં રહી શકાતે નહિ. માછલી પાણીમાંજ જીવી શકે છે, અને મી કાબરાજી અને દેશી છાપો બન્ને એકમેકની સાથે ઘાડા સમાગમમાં આવવાને સરજાયલા હતા.

એવી રીતે કર્મની ભેદી ગતિએ મી૦ કાબરાજીને છાપાની જિંદગી તરફ ધકેલી લઈ ગઈ, જો કે તેમના પિતા મી૦ નવરોજજીએ તો જાહેર વર્તમાનપત્ર ચલાવવાના પોતાના કડવા અનુભવમાંથી પોતાના દિકરાને એક મફો લેવાને સમજાવ્યા અને જે ધંધામાં ખુશ્રોગ બાપ ખુવાર થયા હતા તેજ ધંધામાં પડવાથી સાફ રહેવાને મનાહ આપી. ચોક્કસ એમ્બાહોની ભલામણથી ૧૮૫ મા મી૦ કાબરાજીને “જામે જમશેદ’ ના રિપોર્ટરની નોકરી મળી. એ જ વખતે તેમને રૂપિયા વીસનો પગાર મળતો હતો, જે અલબત્ત ‘તે જમાનામાં ગરીબ ઘરને માટે હાથીના પગ જેવો મોટો ગણાતો જોઈએ. ‘જામે’ માં રિપોર્ટર તરીકે જોડાયા બાદ ટુંકમાં મી૦ કૈખુશરોને એ પત્રના મદદનીશ અધિપતિનું કામ કરવા ઉપર પણ નેમવામાં આવ્યા. એ એવડા ઓહદાઓ ઉપર આપણા દેવાનના નાયકે બાર મહીના પગાર લીધા નહિ તેટલામાં ખાનદાનમાં માતમને દરે મહવારે એક નમ થયું. આ ફેરફાર તરફ તે વેળાએ સુરતના નીકળતા ગપત ગોફ્તારે મી૦ નવરોજજી ફરદૂનજી અને કામા ખાનદાનની બનતનારી દેળ પસંદગી દેખાડી પણ અજાયબ જેવું તો એ હતું કે “જામે જમશેદ” જે તે જમાનાની પારસી પંચાયતનું એક ‘જો હુકમ’ વાજિંત્ર જેવું હતું, અને જે અસલી વિચારોનું હિમાયતી હતું. તેના તે વખતના અધિપતિ મી૦ સોહરાબજી મનચેરજી જાને પણ મજકુર પગલાને વખાણ્યું! મરવાલો એ આવ્યો કે ‘જામે જમશેદ’ જે તે વેળાએ [illegible] માં હતું તેના ટ્રસ્ટી સાહેબોએ મી૦ જાનને ડીસમીસ આપ્યો અને આપ અખત્યારી વગણના મી૦ જાને તેના બદલામાં ‘જામે’ ના અધિપતિ તરીકેના પોતાના ઓહદાનું રાજીનામું લખી કાઢયું.

મી૦ કાબરાજી ‘જામે જમશેદ” ના અધિપતિના ઓહદામાં

મી૦ સોરાબજી જાને ‘જામે’ નું પાયરૂ છોડી દીધા પછી ટ્રસ્ટીઓએ તેમની ખાલી પડેલી જગ્યાનો અખતિયાર કૈખુશરોને આપવા માગ્યો. મી૦ કાબરાજીએ અધિપતિનું સઘળું કામ કરવા હા પાડી પણ અધિપતિની ગંભીર જોખમદારી સાથે લેવાને સાફ ઇનકાર હાથ મુક્યા. મી૦ કૈખુશરોની ઉમર આ વખતે સતાર વર્ષની પણ નહિ હતી. આખરે એક વિચિત્ર ગોઠવણ કરી ‘જામે’ ના સાફ આગળ ચલાવવામાં આવ્યા. એ ગોઠવણ એ હતી કે અધિપતિનું કામ મી૦ કાબરાજીએ કરવું, અને તેમના લખાણ ઉપર મી૦ કુંવરજી રૂસ્તમજી મોદીએ દેખરેખ રા૦

---

* મી કાબરાજીની સુખી ગરીબ અને બીજી વાર્તાઓમાં વાચકને જે ધડો ફરી અને ફરી શીખવવામાં આવે છે, તે એ છે કે ગરીબાઈ એ કંઇ દુઃખ નથી. ગરીબાઈમાં પણ માણસજાત સુખ અને સંતોષ પ્રાપ્ત કરી શકે છે અને વધુ તો શું કે એક માણસ ગરીબાઈ વચ્ચે પણ પોતાના મુખોને બીસરાવી ખાનદાઈ અને માનને બચાવી શકે છે. અત્રે ઉમેરવાની જરૂર છે કે મી કાબરાજીની પોતાની જિંદગી તેમનાં લખાણોમાં તેઓએ દર્શાવેલા એ પાઠના સચ્ચાઈ શીખવી શકી છે? લખનાર

ખરી, ત્યારે અધિપતિની જોખમદારી એક બીજાજ શખ્સ મી૦ હોરમસજી મોતીવાળાએ કબૂલ કરવી ! ઉપલી ગોઠવણમાં થોડાં થોડાં અઠવાડિયાંને અંતરે અનેક ફેરફારો થવા બાદ આખરે મી૦ કાબરાજી રૂ૦ ૪૦) ના પગારે "જામે જમશેદ" ના જોખમદાર અધિપતિ તરીકે નેમાયા. સાધારણ લોકવિચાર એવો છે કે એક વર્તમાનપત્રનો અધિપતિ ફુલોનાં બિછાણાં ઉપર સૂવે છે. મગર તેના જીવની વાત તો અધિપતિ બાપડોજ જાણે !

"જામે"ના અધિપતિ તરીકે મી૦ કાબરાજીને થયલી કિંમતી (!) પેહેરામણી.

મી૦ કેખુશરો ઉપર "જામે" નું અધિપતિપણું આગળ જણાવ્યું તેમ સત્તર વર્ષની કોમળ વયે આવી પડ્યું. આ સંજોગને લીધે "ગુજરાતી રીવ્યુ" નામનાં તે વખતે નિકળતાં પત્રના અધિપતિએ મી૦ કાબરાજીને "Boy Editor," "છોકરવન અધિપતિ" નો ઇલ્કાબ (!) કરવા લાયક એલકાબ એનાયત કીધો. એક વાર "જામે" માં મી૦ કુવરજી મોદીની કલમથી સુધારા વાળાઓની સખત ઝાટકણી કાઢનારૂં એક લખાણ પ્રગટ થયું મી૦ સોહરાબજી બંગાલી, જેઓ તે વેળાએ "રાસ્ત ગોફ્તાર" નું સુકાન ચલાવતા હતા, તેઓએ એમ ધાર્યું કે સુધારાવાળાઓની સાખી ખાખી કાઢી નાખનારૂં મજકુર લખાણ "જામે" ના પેલા જવાન અધિપતિ કેખુશરોએ લખ્યુ હતુ. એવા વિચારથી દોરવાઈ જઇને મી૦ બંગાલી નીચલા મજબુત શબ્દોમાં મી૦ કાબરાજી ઉપર નાહકના ઉતરી પડ્યા —

"એક લુચ્ચો છોકરો, જેને કશું લખતાં આવડતું નથી, તેને મી૦ સોહરાબજી જાસની પછી એ પત્રના અધિપતિ દાખલ ગોલામગીરીની તોક ગલે ઓલથી છ."

અલબત્ત આજના જમાનામાં જો કોઈ લખનારની ઉપર એવી રીતનો હુમલો થયો હોત તો તે ઉપલા બોલોને પીનલ કોડની ૫૦૦મી કલમ ઉપર જગા નઆપવી જોતે પણ એ તો "વર્ષ પચાસની વાત ઉપર" બન્યું, અને મી૦ કાબરાજીએ આપણને ૨૪ મી મે ૧૮૫૮ ની રાત્રે ભેગા થયલા પારસી લેખકોના મેળાવડા સન્મુખ આપેલાં ભાષણમાં જણાવ્યું તેમ મી૦ બંગાલીના આ યાદગાર શબ્દો ઉપર તેઓએ માત્ર થોડીક ઉંઘ વગરની રાતો પસાર કીધી

"ખરો માણસ ખોટી જગે."

મી૦ કાબરાજીનું જોડાણ 'જામે' સાથે ૧૮૬૨ સુધી ચાલુ રહ્યું. પણ મર્હુમ મી૦ ખબાતાએ લખ્યું તેમ 'પરથમથી મી૦ કાબરાજીના વીચાર સુધારા તરફ હોવાથી એવો એક અધીપતી 'જામે જમશેદ' જેવા ન્યુસ પેપરમાં પેસી અંગરેજી કહેવત મુજબ 'ખરો માણસ ખોટી જગે હતો' બાલ લગ્ન, હિંદુ વિધવાઓની હાલત, હીંદુ માહારાજોની અનીતિ, ડામચા, ઇત્યાદી ઉપરના મી૦ કાબરાજીના સુધરેલા વિચારપર મી૦ મોતીવાળા જબરી છેકછાક કરતા હતા. આથી ભારી નાકેદી તથા તકરારો સાથની અત્યંત ગેરસમજુતી અને હેરાનગતીથી મી૦ કાબરાજી "જામે" માં દહાડા કાઢવા લાગ્યા." મગર આખરે છુટકારાનો દિવસ આવી પહોંચ્યો. મી૦ સોહરાબજી બંગાલી મી૦ કેખુશરોને વગર પીછાનથે એ જવાન લેખક તરફનો પોતાનો અભાવ આપણે ઉપર જોયો તેવા અસાધારણ આકારમાં દેખાડી ચુક્યા હતા, પણ મી૦ કાબરાજીની કલમનાં અનેક લખાણો, જે બંને પક્ષના એક મિત્ર મી૦ રૂસ્તમજી બેહરામજી ચીનાઈ તરફથી મી૦ બંગાલીને પુગાડવામાં આવતાં હતાં, તેઓના જગ્યા મી૦ બંગાલીએ "રાસ્ત" માં ખુશી સાથે કીધી હતી આખિરત એ લખાણોના પરદા પાછળ રહેલા કર્તાને મી૦ બંગાલી સનમુખ રજુ કરવામાં આવ્યા, અને આ પેહેલી ઓળખાણે લાંબા વર્ષો સુધી જારી રહેલી ગાઢી મિત્રાચારીનો પાયો નાખ્યો એક મોટા પુરૂષ સાથે સમાગમમાં આવ્યા પછી તુરતજ એક બીજા મહાન પુરૂષ સાથે સમાગમમાં આવવાનું મી૦ કાબરાજીની કિસ્મતમાં હતુ આપણા જવાન લેખકની એક અજાયબ જેવા સંજોગે પેલા મહાન હિંદુ સુધારક

કરસનદાસ મૂળજી સાથે પીછાન

કરવી. ખેતવાડી ખાતે ભરેલી "જ્ઞાન વર્ધક સભા તરફથી મી૦ કાબરાજીએ એક વેળા "સ્ત્રી જાતી" ઉપર એક જાહેર ભાષણ આપ્યું, જે સાંભળવાને બીજાઓ ભેગા સંસાર સુધારાના ઉપલા આગેવાન હિંદુ રહબર હાજર થયા હતા, અને તેઓએ પ્રમુખની રૂએ આમથી ભાષણની બાબત ઉપર સભામાં પોતાના વિચારો જણાવતાં મી૦ કાબરાજીની ઘણી તારીફ કીધી આ દિવસ પછી આ બન્ને વચ્ચેનો પરિચય વધુ અને વધુ મજબુત બનતો ગયો, જે દરમ્યાન મી૦ કાબરાજીએ "જામે જમશેદ" પત્રના અધિપતિ દાખલ તેમને ખમવી પડતી હરકતો અને હેરાનગતીથી મી૦ કરસનદાસને વાકેફ કીધા. આ વેળા "રાસ્ત ગોફ્તાર"નુ સુકાન મી૦ કરસનદાસના હાથમાં હતુ, અને સમાજ સુધારાના એ ઉઘરતા પારસી હિમાયતીના આગળ વધેલા વિચારોનુ "જામે" ની કચેરીમાં ખુન થતુ સાંભળીને તેઓએ મી૦ કાબરાજીને "રાસ્ત" માં લેવાની મરજી બતાવી "સ્ત્રી બોધ"માં પણ કેખુશરો આ બારીમાં લખાણો કરતા હતા, અને એ કલમબાજીના પ્રતાપે તેઓ ગેહો બેહરામજી કરદુનજીની કંપનીવાળા મી૦ બેહેરામજી તથા મી૦ મેહેરવાનજી કરદુનજી મર્ઝબાનની સાથે સંબંધમાં આવ્યા, કે જે સંબંધે મી કાબરાજીને મજકુર ચોપાનિયા સાથે જિંદગીના છેલ્લી ઘડી સુધી જોડેલા રાખ્યા. મી૦ કરસનદાસે "રાસ્ત"ના માલિકો આગળ જવાન કેખુશરોની એક લેખક દાખલની લાયકાત રજુ કીધી, જેનાં પરિણામમાં મી૦ કાબરાજીને "રાસ્ત ગોફ્તાર"ના મદદનીશ અધિપતિ તરીકે રૂપીઆ પચાસને પગારે નેમવામાં આવ્યા, અને "સ્ત્રી બોધ" નું અધિપતિપણું પણ રૂપીઆ વીશના દરમાયાપર એમની કલમને સોંપવામાં આવ્યું એવી રીતે કેખુશરો કાબરાજી તા૦ ૧લી ડિસેંબર ૧૮૬૨ને દિને.

“ગુલામગીરીની તોડ'માંથી સ્વતંત્રતાના મહિમા”

દાખલ થયા અને ત્યાં બાદની તેમની કારકીર્દી હિંદમાં બહુજ મશહુર છે. 'રાસ્ત ગોફતાર' સાથે જોડાયા કે થોડાક મહીનામાં મી૦ કરસનદાસ મુળજી વિલાયતને પ્રવાસે ગયા અને તે રોજથી તા૦ ૧ લી મે ૧૯૦૦ સુધીના લગભગ ચાળીસ સાલો સુધી એ પત્રનું અધિપતિપણું મી૦ કાબરાજીએ બજાવ્યું. એ ચાર દાયકાઓની લાંબી મુદત દરમ્યાન મી૦ કાબરાજીએ દેશી વર્તમાનપત્રોની તવારીખના ઘડતર ઉપર એક આગેવાન ભાગ ભજવ્યો છે. આજે ૧૨ વર્ષ અગાઉ મી૦ મલબારીએ મી૦ કાબરાજીની એક અધિપતિ લેખેની સેવાની નીચેના લાયક બોલોમાં સ્તુતિ કીધી હતી — 'આપણે ગતિ જોતા મી૦ કાબરાજીનો 'રાસ્ત ગોફતાર' સાથેનો સંબંધ નજદીક પણ [illegible] જુનો છે. જે અરસામાં તેઓએ 'રાસ્ત ગોફતાર'ને ખંતીલી મહેનત જે તેવણના ઘણાક માનના ગુણોમાંનો એક ગુણ છે તેથી ખીલવીને એક પહેલા દરજ્જાનું શુભ પત્ર બનાવ્યું છે, જેવું આખી પારસી કોમનું સુધારક [illegible] જ,' એમ કીધાં છે. તેઓએ મુંબઈ ઇલાકાના વર્તમાનપત્રોના દરજ્જાને પોતાની અખુટ આબરૂના ઉત્તેજનથી પ્રકાશ આપ્યો છે, જે પ્રજાનો માનીતો મિત્ર થઈ પડ્યું છે, અને જે સરકારને એક કીમતી અને વફાદાર સલાહકાર બની રહ્યું છે.'

એક જશવંતી જોડ

'રાસ્ત ગોફતાર'ના હાલના અધિપતિએ મી૦ કાબરાજીના એ પત્ર સાથેના માનભરેલા સંબંધ વિષે બહાર પાડેલા નીચેના વિચારો તદ્દન બંધબેસતા છે —

'રાસ્ત ગોફતાર'ને કાબરાજી જેવા સુકાની જોઈતા હતા અને કાબરાજીને 'રાસ્ત ગોફતાર' જેવું પત્ર જોઈતું હતું. બન્નેની જોડ સારી હતી અને તેથી બન્નેના હકમાં લાભ થયો. 'રાસ્ત ગોફતાર' મી૦ [illegible] અને મી૦ કરસનદાસ મુળજીના હાથ તળે પંકાવા લાગ્યું હતું પણ મી૦ કેખુશરૂ કાબરાજીના હાથ તળે તે પોતાની ઉંચામાં ઉંચી પદવીએ પહોંચવા પામ્યું અને આખા હિંદુસ્તાનમાં તે જાણીતું થયું. તે પહેલા દરજ્જાનું બન્યું તેનું માન મી૦ કાબરાજીની કલમને ઘટે છે. વળી વર્તમાનપત્રો ગમે એટલા મોટા કેમ ન હોય, છાપાનું ધોરણ પડતું અને ચડતું થાય, વાચકવૃંદ ઉપર કલમની જાદુઈ અસર તે કયા પ્રકારે કરી શકાય એ સઘળું 'રાસ્ત ગોફતાર'ની મારફતે કેખુશરૂ કાબરાજીએ પોતાના બાહોશ છાપાવાળાઓને શીખવ્યું.

આશરે એ ચાર દાયકા દરમ્યાન મી૦ કાબરાજીએ પોતાની ભાષાના અને પોતાની બુદ્ધિના બળથી દેખાડી આપ્યું કે એક ઉત્તમ પત્ર [illegible] તેઓની પોતાની કહેવતી મૂર્તિ જેવી રીતે છતી અને જાગતી રહે [illegible] તેમની કલમ [illegible] આ પાછલા મુદત દરમ્યાન તેમની કલમે એટલું બધું [illegible] બન્યું છે કે એક [illegible] દેખાડે મી૦ કાબરાજીએ પોતે જ હિસાબ આપ્યો તેમ

તેમના એ સઘળા લખાણોની લંબાઈ ઓગણીસ માઈલ થવા જાય છે*

મગર આપણે જે ધ્યાન ખેંચીએ તે એ લેખોની લંબાઈ નથી પણ એ લેખોની કીમત છે. મેં આગળ ગ્લૅડસ્ટનને માટે [illegible] એક ટેકાપુ જણાવ્યું છે કે પાર્લામેંટમાં એવા ઘણાજ થોડા ભાષણો થયા છે કે જે સાંભળીને એ ગંજાવર મંડળમાં બિરાજતા સભાસદો તેઓમાંથી જે બાજુએ મત આપવાને ઠરાવ કરીને આવ્યા હોય તેથી ઉલટી બાજુપર મત આપવાને લલચાયા હોય. ગ્લૅડસ્ટન એવી અસાધારણ અસર ઉપજાવનાર ભાષણો કરવાની મહાન શક્તિ ધરાવતા હતા. મી૦ કાબરાજી પોતાના અમલની ભૂમિ ઉપર પણ એવીજ અસાધારણ શક્તિ બતાવી ગયા છે. 'પચાસ વરસની વાત ઉપર' આપણા સંસાર વ્યવહારની હાલત કેટલી બધી પછાત હતી તેનો ખ્યાલ C[illegible] ના નામવાળા મી૦ કાબરાજીના પોતાના લખાણ પરથીજ આપણને મળે છે. અર્ધી સદી અગાઉના તે જમાનામાં જ્યારે રૂપ રંગ બાબતમાં [illegible] ગોધેલો હતો અને સ્ત્રીજાતની બિચારી ગુલામગીરીમાં પોતાના દહાડા કાઢતી હતી—તેવા વખતમાં અજ્ઞાનપણા, વહેમ, જુલમ અને ગેરઈનસાફના ધમાસાણ સામે ન્યાય અને નીતિના એક હિંમતવાન મદદગાર તરીકે પોતાની કલમને એક તરવાર માફક ફેરવી જનાર તે વીરપુરૂષને માટે આપણા દિલમાં વ્હાલ વગર બીજી કયી લાગણી ઘર કરી શકે? પોતાના [illegible] ખ્યાતિવાળા ભાઈબહેનોના મન પર પોતાની લેખણીના ગમ્મતના તે નહિ પાડ્યું હસાવી શકાય એવા [illegible] અસર કરીને તેઓના આચાર—વિચારને હળવે હળવે બદલીને દેશમાં છુટાપણાને—કવિ ટેનિસને વર્ણવેલી રીત મુજબ [illegible] પગથિયે પગથિયું આગળ વધારનાર સુધારાના એ [illegible] ગૃહસ્થને માટે આપણી લાગણીમાં આભાર સિવાય બીજુ શું વસી શકે? [illegible] લખનારની કલમમાં એવું મહાન કૌવત [illegible] નથી અને તેટલાજ માટે મી૦ મલબારી અને મી૦ દેસાઈ કેખુશરૂ કાબરાજીની લેખણની જાદુઈ અસરને માટે બોલે છે—તે જાદુઈ અસર, કે જેણે કોમમાં તથા દેશમાં કુધારા, કુચાલ અને કુબુદ્ધિને પાછળ હઠાવીને સુધારા, સદ્ગુણ અને સુશિક્ષણના પગલાં આગળ પાડયાં છે અને તેટલાજ માટે વિલાયતના પસાર થયેલા રાજકવિ ટેનિસન વિષે વાપરેલા જે શબ્દો મેં આ [illegible] મથાળે ગાયા છે તે સુભાષિત શબ્દો કેખુશરૂ કાબરાજીની કારકીર્દીને બરાબર લાગુ પડે છે.

ચાર દાયકાઓની સંખ્યાબંધ સેવાઓનો સરવાળો

ચાળીસ વરસની જે લાંબી મુદત દરમ્યાન મી૦ કાબરાજીએ 'રાસ્ત ગોફતાર'નું અધિપતિપદ ધરાવ્યું તે દરમ્યાન તેઓએ એ પત્રની મારફતથી જે સંખ્યાબંધ

---

*મી૦ કેખુશરૂએ રાસ્ત ગોફતારમાં ૪૦ વર્ષ દરમ્યાન આપેલા લખાણોના છાપેલા મુદ્દાની લંબાઈ એટલી ગણાવી હતી પણ એમના પોતાના રાસ્ત માં તથા સ્ત્રીબોધ માં આપેલા લખાણોમાં બીજા એમના નાટકો વિગેરે ઠીકઠીક લખાણો ઉમેરિયે તો ઉપલી ગણત્રી પણ ઓછી પડે.

—અ૦ રમી૦

જાહેર સેવાઓ કીધી છે, તેનો હિસાબ એક ટુંક પ્રકરણ આ સ્થાનમાં આપવો અશક્ય છે. મુંબઈ ઈલાકાનો આગેવાન છાપો ‘ ટાઈમ્સ ઑફ ઈન્ડિયા ’ કહે છે તેમ—

‘To describe Mr Kabraji's connection with the ‘Rast Goftar’ for well nigh forty years is to write the political, social, religious, and economic history of the Parsees during that period.’

પણ એ સંબંધ માત્ર સારમાં તેમના ઈતિહાસ ઉપર અસર કરતો નથી, એ સંબંધ દરમ્યાન જેમ પારસી કોમની તેમજ બીજી ભાઈબંધ કોમોની, જેમ મુંબઈ શહેર અને મુંબઈ ઈલાકાની તેમ આખા હિંદુસ્થાનની મી૦ કાબરાજીએ ઉપયોગી સેવા બજાવી છે. એ દરેક સેવાની એક સંપૂર્ણ નોંધ લેતાં એક મોટું પુસ્તક ભરાઈ જાય કારણ, નીચે દેખાડ્યા પ્રમાણે એક જાહેર સેવક દાખલ તેમનો હાથ અને તેમનું મગજ અનેક દિશાઓમાં કામ કરતા હતા —

(૧) ‘ રાસ્ત ગોફ્તાર ’ ના અધિપતિ લેખે મી૦ કાબરાજીએ ખાસ કરીને પારસી કોમના ભવિષ્ય ઉપર ઉમદા અસર ઉપજાવી છે. પોતાના હમદીન ફિરકાની ધાર્મિક, સામાજિક તથા માનસિક જિંદગીને સુધારા અને રોશનીની સડકે દોરવવાને તેઓએ ચાળીસ વરસના વખતમાં મહાન પ્રયત્નો કીધા છે.

(૨) મુખ્ય કરીને પારસી કોમમાં અને સામાન્ય રીતે સઘળી દેશી કોમોમાં, સ્ત્રી-કેળવણીનો ફેલાવો કરવાને તેઓએ એ ચાળીસ વર્ષો દરમ્યાન હિમ્મતથી બાથ ભીડી છે, અને સ્ત્રી જાતીના વાજબી હકોના એક ઝનુની રક્ષક તરીકે જ્યારે પણ જરૂર પડી ત્યારે પોતાનો અસરકારક અવાજ બહાર પાડવાની તેઓએ પોતાની પવિત્ર ફરજ વિચારી છે.

(૩) દેશી પ્રજામાં ઊંચા સાહિત્યનો શોખ ખીલવવામાં, ઊંચા નાટકોની ભૂખ ઉપજાવવામાં, ઊંચા સંગીતની તરસ [illegible] મી૦ કાબરાજીએ ‘ રાસ્ત ગોફ્તાર ’ ની મારફતે [illegible] કીધો છે.

(૪) પ્રજાના મનની અને શરીરની કેળવણીને લાભકારક દરેક કામને તેઓએ પોતાના પત્રની કટારોમાં દિલોજાનીથી ટેકો આપ્યો છે.

(૫) હિંદુ કોમમાં દાખલ થવા લાગતા સમાજી સુધારાના પાયાને મજબુતી આપવાને — બાળ લગ્નની નુકસાનકારક ચાલ દૂર કરવાને, વિધવાઓની વિપત્તિઓનું તારણ કરવાને, પુનર્વિવાહ સામેની વિરૂદ્ધતા બેસાડી દેવાને — મી૦ કાબરાજીએ પોતાની કલમ સદા આગળ ધરી છે.

(૬) દેશીઓને આપવામાં આવેલા સ્થાનિક સ્વરાજ્યના અમુલ્ય હકની જાળવણી અર્થે મી૦ કાબરાજીએ મુંબઈની મ્યુનિસિપલ કૉર્પોરેશન તેમજ દેશાવરના શેહેરી સભાઓના વહિવટને ઘાટે રસ્તે દોરવાને ‘ રાસ્ત ગોફ્તાર ’ ની કટારોમાં ઊંડી કાળજી બતાવી છે.

(૭) હિંદી કોમોના વાજબી રાજકીય હકોની બલતરફી કરવામાં, તેઓના રાજદ્વારી વિચારોને વિવેકી વળણ આપવામાં અને હિંદના પ્રજામતને તનદુરસ્ત રીતે ઉધારવામાં મી૦ કાબરાજીએ જાણવાજોગ હિસ્સો લીધો છે.

(૮) દેશી છાપાની પ્રતિષ્ઠા વધારવામાં, તેને જેમ સ્વતંત્ર તેમજ મર્યાદાશીલ રાખવામાં અને એક વર્તમાનપત્રને કેવી રીતે—ફક્ત સાધારણ લોકોની ચાલતા વખતની [illegible] લાગણીનો પડઘો પાડનાર વાજિંત્ર તરીકેજ નહિ પણ પ્રજાના સાચા લાભો હિમ્મતથી દેખાડી આપનાર રાહબર તરીકે ચલાવવું જોઈએ એનો વ્યવહારિક ખ્યાલ આપવામાં, મી૦ કાબરાજીએ હિંદ દેશની એક અમર સેવા બજાવી છે.

મી૦ કાબરાજીની જાહેર જિંદગીથી તેમનાં લખાણોની અગત્યતામાં થયલો વધારો

એક લખનારના લખાણની કિંમત તે લખનારની કીર્તિથી વજન મેળવે છે. એક સાધારણ માણસનું મત પછી તે ગમે એવું બરહક અને વાજબીદાર હોય, તોપણ લોકોમાં ઘણું માન પામતું નથી. બીજા હાથપર એક કામેલ મશહૂર અને પ્રખ્યાત પુરૂષનું મત તેના દરેક ભાઈબંધનું ધ્યાન અને લાગણી ખેંચે છે. મી૦ કાબરાજી અધિપતિની ખુરશીની બહાર એક મોહોટી જાહેર જિંદગી ગુજારતા હતા. તેમની એ રીતની ઉન્નતી સામે એક જાણીતા પારસી પત્રના એક લેખકે અણગમો બતાવ્યો છે. મગર હું કહું છું કે તેમની એ ઉમદા જાહેર જિંદગીએ મી૦ કાબરાજીના લખાણોને ઉલટી એક એવી અગત્યતા અને અસર આપી છે કે જેવી અગત્યતા અને અસર જાહેર જિંદગીથી અલગ રહી ખુણેખચરેથી લખાણ કરતા એક અધિપતિના બોલો ભાગ્યેજ ધરાવે છે. “રાસ્ત ગોફ્તાર” ના આનરેબલ વરસ ગયે માસ જનમસાલની પારસી અંજુમને એ પત્રના અધિપતિ તથા માલિક સાહેબોને એનાયત કીધેલા માનપત્રમાં જણાવ્યું છે તેમ, ખચિતજ અધિપતિ જેઓ એક વજનદાર દેશી પત્રના જમાની લાંબા ઉપરાંત સ્ત્રીકેળવણી વધારનારૂ એક મનહર માસિક ચલાવતા હોય અધિપતિ, જેઓ અનેક રસ્યા પૌરાણિક, મસાલી, બોધક નાટકોના કર્તા હોય તથા ‘ દુખીઆરી બચુ ’ અને ‘ ગુલી ગરીબ ’ જેવી ગુજરાતીમાં અમર રહી જનાર વાર્તાઓના રચનાર હોય અધિપતિ જેઓ ‘ યુનિવર્સિટી ’ ના એક ફેલો, શહેરી સમાજના એક સભાસદ, અને સુલેહના એક અમલદાર હોય, અધિપતિ, જેઓ જ્ઞાન પ્રસારક તથા ધર્મ અને લગ્ન સબંધી તેમજ સાહિત્ય નાટ્ય અને સંગીતને ઉત્તેજન આપનારી નોખીનોખી મંડળીઓમાં આગેવાન સેતા હોય, અને પોતે અનેક લોકોપયોગી હિલચાલોના સ્થાપક હોય, અધિપતિ, જેઓ સ્ત્રી હકના એક બહાદર હિમાયતી હોય અને જેમણે તે હિમાયત પ્રમાણે પોતાના જ ઘરથી પહેલ કરવાની હિમ્મત બતાવી હોય, અધિપતિ જેઓ પોતાનીજ નહીં પણ વળી ભાઈબંધ કોમોમાં થવા જોઈતા સુધારાઓ ઉપર કાળજીથી ધ્યાન આપતા આવ્યા હોય અને તે સુધારાઓ અમલમાં મેલવાના કામમાં હાથ જાતે મદદ કરતા રહ્યા હોય — એવા એક અધિપતિ ખરેખર, કોઈ દરેક વર્તમાનપત્રને મળતા નથી.

આવી એક ઉદ્યોગી અને ઉપયોગી જિંદગી મરહુમ મી૦ કાબરાજી આપણી વચ્ચે ગુજારી ગયા છે. મેહનત અને જેહમતથી ભરપૂર એવી એક કારકીર્દી સંભારતાં મને ગ્લૅડસ્ટનના નીચેના શબ્દોનું પુનરપિ સ્મરણ થાય છે.

‘I submit that duty is a power which rises with us in the morning, and goes to rest with us at night. It is co-extensive with the

action of our intelligence It is the shadow which cleaves to us, go where we will and which only leaves us when we leave the light of life "

હવે, ગ્લૅડસ્ટનના ઉપલા વિચારનો પડઘો જો આપણને કેખુશરો કાબરાજીની નહિ તો કોણની જિંદગીમાં મળવાને વારૂ? પોતાની ખુદા તરફથી નેમી આપવામાં આવેલી ફરજની પવિત્ર ગહબરીમાંજ તેઓ રાત દિવસ ચાલ્યા; ગ્લૅડસ્ટનના ધ્યાન મુજબ મી૰ કાબરાજી દર સવારે પોતાની ફરજ માથે બેદાર થયા છે, અને દર રાતે પોતાની ફરજ માથે બિછાણે ગયા છે પોતાની ફરજના બોજામાંજ તેઓએ પોતાના તમામ દહાડાઓ કાઢ્યા છે હા જ્યારે તેઓ પોતાની જિંદગીની દોરી છોડી ગયા ત્યારેજ કેખુશરો કાબરાજીએ પોતાની ફરજને બાજુએ મેલી છે અને તેટલાજ માટે આ દેશનું એક આગેવાન અંગ્રેજી પત્ર જણાવે છે કે કાબરાજીની કારકીર્દીમાં તેઓ પછી આવનાર ઓલાદોને ગોર કરવા અને અમલ કરવા લાયક અનેક પાઠો સમાયલા છે.

કેખુશરો કાબરાજીએ પારસી કોમનાં ભવિષ્ય ઉપર ઉપજાવેલી અગત્યની અસર

મી૰ કેખુશરો કાબરાજીના એક અધિપતિ તરીકેના લખાણોની મુખ્ય છાપ તેમની પોતાની હમદીન પારસી કોમ ઉપર પડેલી છે જો કોઈ પણ અખબારે જરથોસ્તી ટોળાના ભવિષ્યની ઉપર મોટી ઊંડી અસર ઉપજાવી હોય તો તે શક વગર 'રાસ્ત ગોફતાર' છે અને એ પત્રની કીર્તિનો સુંદર સ્થંભ ઉભો કરવામાં જો કોઈ પણ હાથ મોટી વધુ વખત કામે લાગેલો હોય તો તે મી૰ કાબરાજીનો છે ખરેખર પારસી કોમની સમાજી તવારીખમાં મી૰ કેખુશરો પોતાના મજબૂત જાહેર લખાણોથી અને જાહેર કામોથી એક કાયમની જગ્યા પામ્યા છે કોણ કહેશે કે એ જગ્યા તેમણે 'ભલે નામ' મેળવી નથી? પારસી ટોળામાં સામાજિક અને ધાર્મિક સુધારાઓ દાખલ પાડવાના ફિકર અને અનેકવાર અપજશદાયક કામમાં મી૰ કાબરાજીએ જે અગત્યનો ભાગ લીધો છે, તેની પીછાન કરાવાને આ કમતરીન કલમમાં તાકાત નથી પોતાના ખાસ હમદીનોને ખાતર મી૰ કાબરાજીએ ઉઠાવેલી જહેમતો અને મહેનતીઓનો ખરો ખ્યાલ મેળવવા ઇચ્છનાર વાંચકોને હું 'અહેવાલે રાસ્ત ગોફતાર' પુસ્તકના ત્રીજા તથા ચોથા પ્રકરણોમાં સમાયલી ઘણી ખીનાઓ તપાસવાની ભલામણ કરીશ. તરમબધી તકરાર, જુદીનને હાથનું ખાનું ખાવાનો સવાલ વિગેરે ટોળાને લગતી અનેક બાબતોમાં જે જીકરો 'રાસ્ત ગોફતારે' મી૰ કાબરાજી સાથના પોતાના જોડાણની અગાઉ ચલાવી હતી તેથી એ પત્ર પૈસેથીજ સુધારાના નિડર તરફી તરીકે ઓળખીતું અને અળખામણું થઈ ચૂક્યું હતું' એવા સંજોગો વચ્ચે મી૰ કાબરાજીએ એ પત્રનું સુકાન પોતાના હાથમાં લીધું અને તે પછી તેઓએ પારસી સુધારાના બેડાને અમાસાગમ ગતિ આપી દીધી.

સંસારી સુધારાનું મધ્યબિંદુ—ઘર

પોતાના કિસ્સાની સમાજી હાલત સુધારવાનું મહાભારત કામ મી૰ કાબરાજીએ કાંઈ એમ ફક્ત માથે લીધું નહિ હતું તેઓ એ બાબતમાં ચોક્કસ નિયમોને માન આપનારજ પગલાં ભરતા હતા અને તે નિયમોને ગમે તેવી મુશ્કેલીઓ વચ્ચે પણ તેઓ વફાદારીથી વળગી રહેતા હતા મી૰ કાબરાજીના ઉપલા નિયમોમાંનો એક અગત્યનો નિયમ એ હતો કે જેમ એક કોમ જુદા જુદા માણસોની બનેલી છે, તેમ એક કોમનો સંસાર તે કોમના માણસોના જુદા જુદા ઘરોમાં હસ્તી ભોગવે છે, અને તેટલા માટે આખી કોમના સમાજને સુધારવાને માટે દરેક પારસી ઘરનો સંસાર સુધરેલો સુખી અને સદ્ગુણી હોવો જોઈએ મી૰ કાબરાજી આ નિયમને મોટામાં મોટી અગત્યતા આપતા હતા, અને તેથીજ તેઓએ પોતાના દરેક હમદીનના ઘર સંસારી જિંદગીને પાક લેમ ખુશાલવત અને ખુશનુમા કરવાને પોતાના હાથમ ખુદા તરફથી મુકાયલા સઘળા ઉપાયો લીધા છે એક ઘરના સમાજનું સુખ તે ઘરનો કારોબાર ચલાવનાર સ્ત્રીની કેળવણી લાયકાત અને સ્વભાવ ઉપર આધાર રાખે છે તેમની ભવિષ્યની માતાઓને કેળવવાની અગત્ય મી૰ કાબરાજી નેપોલિયનના જેટલીજ જોતા હતા અને પોતાની હમદીન બહેનપણીઓને એલમનું નૂર આપવાને તેઓએ તેટલા માટે દરેક તજવીજ કોશેશ કીધી છે

પારસીઓમાં સ્ત્રી-કેળવણી ફેલાવવાને માટે મી૰ કાબરાજીની લડતો

આજે જ્યારે આપણા ટોળાની સ્ત્રીઓ પોતાના ભાઈઓ અને પોતાના ભરથારોના જેટલીજ છૂટથી જ્ઞાનની દોરાની ભોગવે છે તે જમાનામાં આપણને સ્ત્રી કેળવણીના કાર્યને વહી ગયલા દહાડાઓમાં જે વિપત્તિઓ અને વિરૂદ્ધતામાંથી પસાર થવું પડ્યું છે તેનો ભાગ્યેજ કાંઈ ખ્યાલ આવે છે એ સઘળી મુશ્કેલીઓ અને મુસીબતો વચ્ચે પારસી કન્યા કેળવણીએ પોતાનો રાહ કેવી રીતે લીધો, અને એ અગત્યની હિલચાલની રહબરી મી૰ કાબરાજી જેવા સ્ત્રી જાતીના શુભ ચિંતકોએ કેવી બહાદુરીથી ચલાવી તેનો એક ટૂંકો ખ્યાલ આપવા માટે હું 'અહેવાલે રાસ્ત ગોફતાર' ના સફાઓમાંથી નીચલો ઉતારો ટાંકું —

'અલબત્ત તે પહેલા દિવસો ઉપર સ્ત્રી કેળવણી ગુજરાતી ભાષામાંજ અટકી રહેલી હતી અને ગુજરાતી કન્યાશાળાઓમાંજ અપાતી તો શરૂઆતની સ્થિતિમાં હતી કે તેમને પહેલા પગભર થવા દેવા માટે સ્ત્રી કેળવણીના હિમાયતીઓ સ્ત્રીઓને માટે અંગ્રેજી કેળવણીનો રાહ પણ ઉઘાડવાની હિંમત કરી નહિ હતી એટલુંજ નહિ પણ તે પહેલા દહાડાઓ ઉપર અંગ્રેજીમાં સ્ત્રી કેળવણી આપવાની નથી અને આપવા માગી પણ નથી એવી હદ સુધી તેઓને બોલવું પડ્યું હતું અલબત્ત સુધારાનો ધીમે ધીમે પગ પેસારો કરવા માટે તે એક રાજનીતિ ભરેલું કામ હતું અને એ કામના આગેવાનોની રાજનીતિને અનુસરીને આ 'રાસ્ત ગોફતાર' તે વેળા તે રાહ ઉપર આપણી સ્ત્રીઓને અંગ્રેજી કેળવણી આપવાની અગત્યતાની વકીલાત પાડી હતી એ રીતે જોગાનુજોગ જીકર અને લીધી તમતમતી તકરારો વચ્ચે ગુજરાતી સ્ત્રી કેળવણીનું શુભ કામ આખરે [illegible] થઈ ફતેહ પામ્યા હતા.

"ઈંગ્રેજી કન્યા કેળવણીનો સવાલ

'સન ૧૮૬૩ના સુમાર ઉપર ઉભો થયો ત્યારે તેને માટે વળી નવી ઝુંબેશમાં 'રાસ્ત ગોફતાર'ને જોડાવું પડ્યું. સ્ત્રી કેળવણી અને સ્ત્રી સુધારાના મુખ્ય આગેવાન અને સરદાર મરહુમ મી૦ માણેકજી ખરશેદજીએ સન ૧૮૬૩માં એક જાડી રકમ પોતે વેહવી ઉભી કીધી ત્યારે જુના વિચાર-વાળા જનુનીઓ સામે એકવાર ફરી ઝુંબેશ ઉઠાવવી પડી. એ વખતે દેશી અમલદારોને ઈંગ્રેજી કેળવણી આપવાના ફાયદા બાબે આ પત્રે મહીનાના મહીનાઓ સુધી લખાણ વિષયોની એક હારમાળા શરૂ કીધી જે તેમાંની દલીલોના વજન, તકરારની ગંભીરાઈ અને વખાણના જોર વિષે તેજ વખતે વખાણ પામી હતી. આ વખતે "રાસ્ત ગોફતારે" દેશી અમલદારોને માટે ઈંગ્રેજી કેળવણીની જે જરૂરિયાત આગલા વર્ષોમાં પોતાના પાનામાં તે જરૂરિયાત પોતેજ જાહેર કરવાનો હવે વખત આવેલો જોયો અને તેની બાબતનો હિમાયતી બની થોડાજ દહાડામાં એ સ્કૂલને માટે પુરું ફંડ ભરાવવામાં મી૦ માણેકજી ખરશેદજી ફતેહમંદ એટલી હદ સુધી થયા કે જે અસલ(?) વિચારના રૂઢિવાળા સ્ત્રી કેળવણીની અને અવશ્ય ઈંગ્રેજી કન્યા કેળવણીની વિરુધ હતા, તેઓ દરએકે પાંચ પાંચ હજાર રૂપીયા ભરીને એક પગભર સ્કૂલ ફંડ કરી આપ્યાથી પોતાની હીલચાલ શરૂ કીધી. પછી થોડાજ અઠવાડિયામાં મરહુમ મી૦ માણેકજી ખરશેદજી પોતાના "વિના ભાવ(?)ના મા. નામદાર ગવરનર સર બાર્ટલ ફ્રીયરને હાથે એ સ્કૂલને શરૂ કરી ચુક્યા, અને તે પછી મરહુમ સર કાવસજી જહાંગીર રેડીમનીની સખાવતથી એ સ્કૂલની ઈમારતને માટે એક ખાસ મોટી રકમ મેળવીને મી૦ માણેકજી સન ૧૮૭૮(?) માં સ્કૂલની મેદાન સામેની હાલની ઈમારતનો તે વખતના ગવરનર સર રિચર્ડ ટેમ્પલ પાસે તેનો પાયો નખાવી શક્યા તેને ઘણા વર્ષ નહીં ગયા. એ રીતે દેશી છોકરીઓને ઈંગ્રેજી કેળવણી આપવાની હીલચાલ પુરતી ફતેહમંદીથી પાર પડી તેમાં 'રાસ્ત ગોફતાર'ની મદદ તેની પેહલી યોજનાથી સેવટ સુધી જારી રહીછે. પણ એ પછી થોડાજ વખતમાં એ હીલચાલનો એક બીજો તબક્કો શરૂ થયો કે જેમાં 'રાસ્ત ગોફતાર'ની સહાયતા એ સ્કૂલને ઘણી ઉપયોગી થઈ પડી. તે સુધારાના નિંદાખોર શત્રુઓની બીભત્સ નિંદાઓનો તબક્કો હતો કે જ્યારે દરએક નવા પણ સારા ખાતામાં હમેશા બનતું આવ્યું છે તેમ અલેકઝાંડ્રા સ્કૂલ ચાલુ થયા પછી તેના માસ્તરના ચારીત્ર(?) અને વેહવાર ઉપરથી નઠારા કલ્પિત બુઠ્ઠાઓની(?) બનાવટ કરીને શેહરના બજારમાં એક ધકધકતી આગ સળગાવી મુકવામાં આવી હતી. જે જુના અને જાડેલ જનુનીઓ સુધારાને વગોવવા અને સુધારાવાળાઓને તેમની મા બેટીઓ સાથ નિંદવાનો ધારો(?) પેશોજ(?) લઈ બેઠા હતા, તેવા ધંધાદારી નિંદાખોર પેટભરૂઓને ઉઘાડા પાડવાને આ "રાસ્ત ગોફતાર" પત્રે પોતાના સખત લખાણોથી કાંઈ બાકી રાખ્યું નહીં, અને એ રીતે દેશી કન્યાઓની ઈંગ્રેજી કેળવણીનો અલેકઝાંડ્રા સ્કૂલરૂપી અખતરો આ પત્રની મદદગાર બાથ(?) ધરી ફતેહમંદીથી પૂરેપૂરો પાર પડ્યો.'

પારસી કન્યા કેળવણીની તરફથી ચલાવવામાં આવેલી આ લાંબી "ક્રુઝેડ"(?) ની જોડાજોડમાંજ પારસીઓ વચ્ચે ઓરતોનું ફરતાપણું મેળવવાની લડતોમાં મી૦ કાબરાજીએ મહેનતધારીથી(?) ભાગ લીધો. ઓગણીસમી સદીમાં પારસી ઓરતોના ફરતાપણા ઉપર કેવો બધો અઘટિત અંકુશ ચલાવવામાં આવતો હતો, તેનો એક અસરકારક બાબ મી૦ કાબરાજીના "૬૦ વરસ અગાઉની વાત(?) ઉપર"ના લખાણમાં આપણને મળેછે. "મને તે વખત સારી પેરે યાદ છે' મી૦ કેખુશરો ઉપલી નોંધમાં જણાવેછે, 'કે જ્યારે ઈંગ્રેજ મડમોને પોતાના ધણીઓની સાથ ઉઘાડી ગાડીએ આરામથી ફરતી જોઈને આપણા જુના જમાનાની(?) ઓરતો અદેખાઈથી બળતી અને બોલતી હતી કે

"મરેરે કેવાં સુખી! આપણે ક્યારે એ સુખ જોઈશું?"

"આ વાક્ય સારા મરહુમ માતાજીને પોતાને મોહડે મેં ઘણી વાર સાંભળ્યું હતું. તે વખતે મુસલમાન તો રહ્યા, પણ એક પારસી કે હિંદુ ગ્રહસ્થની સાથે તેની બાયડી જો બેઠી ખુલ્લી ગાડીએ સેહેલ ફરવાનો જમાનો એવો તો દૂર લાગતો હતો કે આજના વખતમાં તે છુટાપણાનો જે વખત આવ્યો છે તેની તે વખતના આપણા ડોસા ડગરાઓને તો સુદન(?) લાગણી નહીં હતી. મારે સારા માતુશ્રી અને બીજા બુજરગોના મોહમાંથી ઉપલું જે વાક્ય નિકળતું હતું તે ફક્ત એના સુખની પોતે આશા મુકી બેઠેલા તેની નિરાશાનું વાક્ય હતું.

હા, પારસી સ્ત્રીઓને માટે વહેમ(?), અજાણપણા અને કમનસીબીનો તે જમાનો હતો, જ્યારે ઓરતજાતના સાધારણ હકો ભોગવવાથી પણ તેઓ બેનસીબ હતી. પારસી ઓરતોના ફરવા હરવા જવા સામે તેમજ છત્રી જેવી એક સાધારણ અગત્યની ચીજ વાપરવા સામે, તથા બુટ મોજા પેહરવા સામે તે વખતે કેટલો બધો અંકુશ હતો, તેનો મજકુર લખાણમાં મી૦ કાબરાજીએ નીચલો અસરકારક ચિતાર આપ્યો છે —

'ખુલ્લી ગાડીએ ફરવાની છૂટ

'પારસી સ્ત્રીઓમાં એટલી તો ગની(?) હતી કે મં. મ. નાડિયાજી(?) ગોર અરદેશર હોરમસજી(?) પોતાના મરહુમ બાનુ બાઈ મેહરબાઈ સાથ પેહનવેહના પરણ્યા પછી ખુલ્લી ગાડીએ એકેકની સાથે ફરવા નિકળ્યા ત્યારે તે વખતના મુંબાઈ આખુંકે તેઓના ઉપર સખ્ત ટીકા કરીને જબરદસ્ત ધુજારો ચલાવ્યો હતો. પારસી ભરતાર પોતાની બાયડીઓ સાથ ખુલ્લી ગાડીએ ફરી શકતા નહીં હતા, અને જો એકેકની સાથે ગાડીમાં એઓને જવું પડે તો ગાડીની બારીના ફટકા ચઢાવીને અથવા પડદા નીચે ઉતારીને બંધ ગાડીએ તેમને જવું પડતું હતું. ગાડીમાં બેસીને ફરવાનું તો રહ્યું પણ રસ્તા ઉપરથી સાથે પગે ચાલી જતા પણ શરમ ઉપજતી હતી. વર વહુ ફરવા જવાના હોય તો પણ ભાગોળ સુધી તો તેઓ દુર એકેકથી છેટે ચાલતા હતા, અને ભાગોળની બાહાર જઈ પારસીવાડ વટાવ્યા પછીજ વર વહુ એકઠા ફરી શકતા હતા. સનદના(?) રૈયતોના(?) વગેરે પડદા નાખીને હિંદુ અને મુસલમાન સ્ત્રીઓ જેમ આજે ફરતી જણાય છે, અથવા નાકુની(?) વિકટોરીઆના ઘમશુ(?) ચઢાવી તેમને આડી મુકે, આવર(?) સાથી લઈ તેમની પછવાડે બેસીને જેમ પરદેશની(?) સ્ત્રીઓ ગાડીયોડે આજે પણ આવજાવ કરી શકેછે, તેજ પ્રમાણે પચાસ વર્ષ ઉપરની પારસણોને અગરજો બાહારની ઘોડાગાડીએ જવું પડે તો તે

વખતની બગીના ચહડતીના ઘમઘુને અંકુર આકરો પડતો. માથીને તે પડદા પડાવડે બિચારી પારસી બાનુઓને બંગાઈ એમનું પડતું હતું. ખુલ્લા ફરવાની અને પુરુષો સાથે બેસવાની પારસી બાનુઓની આ ટેવ છેક એટલા તો પાછલા જમાના સુધી ચાલુ રહી હતી કે એ ટેવ એકવાર કમની થતા ત્યારે ફરામરોજ કાવસજી ઇનસ્ટીટયુટનું મકાન ખુલ્લું મુકાયા પછી, તેના પ્રમાણે મકાનના બારીઓમાં નકીક પારસી બાનુઓ પેહરવેહની હાજર થવા લાગી ત્યારે તેમને માટે એ મકાનની બારી ઉપર ઝેગરીઓની પડવાડે બેઠક કરવામાં આવી, તેની તે વખતના ગમત ગોફતાર મા

"ફરામજી કાવસજી ઇન્સ્ટીટયુટમાં જનાનખાનું"

એવા મથાળા હેઠળ મેં હાસી મશ્કરી કરવાથી આબરૂદાર બાનુઓને અપમાન લાગ્યું હતું, અને એક બે બાનુઓએ તો ત્યાર પછી બારીઓમાં આવવાનું પણ છોડી દીધું હતું પણ આના જાહેર દિવાનખાનામાં તરમાં બાનુઓને ઓરડીના કઠેરા પાછળ સંતાડીને બેસાડવાનો રિવાજ જનાનખાનાના પડદા જેવોજ હતો, મગર તે રિવાજને દૂર કરતા ચોકસ તરમી સુધારકોને ઘણી ઘણી હિંમત બતાવવાની અને પોતાની લાગણીનો કેટલોક ભોગ આપવાની જરૂર પડી હતી, અને તેમ કીધા વગર આપણી સભાઓના દિવાનખાના સ્ત્રી પુરૂષોને માટે ખુલ્લા મેળાપ નહીં હતા

'છુટાપણું મેળવનારી સ્ત્રીઓ પેહરવેહથી પારસી સ્ત્રીઓ હતી તેણીઓ જ્યારે હાલનું છુટાપણું પામેલી નહીં હતી ત્યારે તેઓ ઉપર જે સખ્ત જાપ્તા અને મનાઈઓ રખેલી હતી તે એટલા સુધી હતી કે સલામ યા ગૂડ ડે કરવાની પણ એક પારસી સ્ત્રીને છુટ નહીં હતી આજે આપણી બાનુઓ છુટથી સલામ ગૂડ ડે કરી શકે છે પણ વરસ પચાસની વાત ઉપર કોઈ પારસી સ્ત્રી પુરૂષોને તો રહ્યું પણ સ્ત્રી જાતને સલામ યા ગૂડ ડે કરે તો તે કરી ગયલી એક ફેશન કેહવાતી અને સમાજમાં તેની હજાર તરેહની નિંદા થવાની હતી તમે તમારા દોસ્તને ઘેર મળવા જાવો અને તેની ગેરહાજરીમાં તેની બાયડી એટલે કે બેહનને તમે કાંઈ પુછો તો તેઓ ચહેરા ઉપર શરમાઈને મોં કરી અને તમારી આગળથી મોહડું ફેરવી નાખીને નાખુશીથી જવાબ દેતી હતી રસ્તામાં ફરતા વખતે પારસી સ્ત્રીઓએ

"છત્રી વાપરવાની પણ છીટ

'હતી તડકો યા વરસાદ માથું જળાકે ભીંજાતા જતું પડે તો પણ શરતાખી છત્રી હાથમાં ધરી એ મોટી શરમની વાત ગણાતી હતી વરસાદમાં ભીંજાતા જવાથી તેમના કપડા તેમના અંગને વળગી જવાથી ઝીણી ઝૈનમી સાડીઓમાથી તેમનો જે દેખાવ થતો તે નીતિવાનનો નહીંજ હતો, તે છતા છત્રી ઓઢવાના કરતા તે બાબતો નિર્લજ દેખાવમાં આવવાનું પસંદ કરતી હતી અને અગત્ય કરીને વરસાદમાં કાદવ કીચડની અંદર સપાટ સાથે આવતા તેમને એટલી તો બીક થતી હતી કે સપાટ હાથમાં લઇને ઉઘાડે પગે આવવાનું અને તડકા યા વરસાદ સામે પગના પેતાવાનો માથા ઉપર ઓઢવા કરવાનું તે વખતની પારસી સ્ત્રીઓ પસંદ કરતી હતી મોટે મોટે ઘરના કુલિન બૈરાઓને પણ રસ્તા ઉપરના કાદવ કિચડમાં ઉઘાડે પગે ફરતા જોવાનું મળતું હતું આ અડચણ આપણી બાનુઓને મુખ્ય કરીને

"બુટ મોજા પેહરવાની છીટ

"ને લીધે ભોગવવી પડતી હતી પગમાથી સપાટ નિકળી જાય એવા સપાટના સપાટિયા પેહરીને જ પથી ચાલવાનું તો ટેવ નહીં માટે નાની નાની સપાટને વીંટી ને બિચારીઓને વીંટે વીંટે લોહી કરી ચાલવાની ટેવ હતી, અને અગત્ય કરીને "મોટે ઘરના" એટ સાહેબનાને એક નાકેથી બીજે નાકે ભટકા કરીને ચાલતા કન્યાઓની વાર બતાવતા હતા એ ઓડ સુધારવા માટે તેઓ સપાટાઇથી ચાલી શકે એવા તેમના પગમાં એડી સાથના બુટ જોડાની જરૂર હતી, પણ એ સુધારો તેઓમાં દાખલ કરવાનું ઘણા વખત ઘણી મુશ્કેલથી બની શક્યું હતું જ્યા

"પારસી પુરૂષોમાં બુટ મોજાની છીટ

'હતી, ત્યા સ્ત્રીઓ તે ચાલાક પેહરી શકે? આપણા પુરૂષો ઘણામાં ઘણું લાંબા લાંબા 'જામા' અને તાખા તાખા પગ ના નાગામસી જોડ પેહરી ફરતા હતા ઠાઠી કરતા નાન સામાનના સુરતી જોડામાં વધારે પસંદગી ગણાતી હતી અને "ફેગિન" ના ફુસ ફોકડાઓ તેમાનના સામાનના ફરમાસુ સખ્ખાના જોડા પેહરતા, એટલે કે તેમના જોડાની એડીઓ બાન ચામડાની રહી જરા નહીં તે ઉપર ઝીણું ઝીણું સખ્ખા ભરી લેવામાં આવતા હતા પગમાં મોજા તો માછીઓના ગોખ અને ઇસ્કીની નિશાની હતી માટે સાદા દાહડે તેથી માટે ઠેકાણે જતું નાહક મોજા પેહરવાની રૂચિ હતી સાધારણ વપરાશમાં મોજા પેહરવાની એટલી લાજ લાગતી હતી કે ઘણાક સમજુ ગૃહસ્થોએ મારીને બાહરે પેહરવેહના મોજા પેહરવા શરૂ કીધા હતા' અને તેઓ ગરમ દુકાનના મોજાથી શરૂઆત કીધા પછી તે પેહરી રાખના રંગીન ઉપરથી સફેદ મોજા તેઓએ ચાલુ રાખ્યા હતા, અને મોજા પેહરયા પછી બુટનો ચાલ ચાલ્યો તો તેથી આજના તરેહવાર ફેશનના વિનાની બુટ નહી પણ સામકી બુટથી કામ ચલાવવામાં આવતું હતું અને સામકી બુટ સાફ ને ચકચકતા રાખવા માટે 'બ્લાકિંગ'થી 'પોલિશ' કરવાનું માલુમ આવતું નહી હતું માટે તે વખતના બુટ પેહરનારાઓને એ ઉંચા (!) હુનર આમ શિખવા એમનું પડયું હતું' મેં પેહરવેહના બુટ પેહરવા માંડયા, ત્યારે તેમને બ્લાકિંગ મારવું તે મારા એક આબરૂદાર મિત્રે મને પોતાના ઘરમાં બેસાડીને શિખવેલું મને આજસુધી યાદ છે તે ગૃહસ્થે બ્લાકિંગની સીસીઓ દેખાડી અને બ્રશ લઇ લીને મને મારી બનાવ્યું હતું તથા વખતે કેટલું બ્લાકિંગ લેવું તેનું માપ, મિજાન વગેરે શિખવ્યું હતું'

હવે તે સઘળા વખતો વહી ગયા છે લાંબી લાંબી ચાસ અને તાખા તાખા પગના ગામઠી જોડા જતા રહ્યા છે, અને ફક્ત પારસી પુરૂષોજ નહિ પણ પારસી સ્ત્રીઓ આજે બુટ મોજા પહેરવાની સગવડ ભોગવે છે પારસી પુરૂષોની ફેશન પાઘડીઓ અને બેઝર ફેંટાઓ જતા રહ્યા છે, અને તેઓની જગ્યા નવમદાર શીરછત્રાએ લીધી છે પારસી સ્ત્રીઓનું માથુબાનું 'બેકબે નાટ દરિયાની માફક પાછળ હઠતું જાય છે, તેઓ હવે ઘોડીનો કાબો ભોગવે છે, ઘોડાગાડીએ ફરે છે, જો

મેલાવડાઓમા જાયછે, અને પોતાના મરદ કુટુંબીઓ સાથે જાહેરમા દેખાવ દેછે. પારસીઓના ગોલભાત, પેહરવેશ, અને રેહણીકરણીમા છેલ્લી અર્ધી સદીએ જે ફેરફાર જોણછે, તે બોહોળો ફેરફાર ઉપજાવવામા મર્હુમ મી કાબરાજીએ એક નહિ વિસરાય એવો ભાગ લીધોછે

પણ થોભો! આ તો માત્ર પારસી કોમની સપાટીપરની જિંદગીમા થયલો ફેરફાર છે મગર ખુદ તે જિંદગીના ભિતરમા થયલો ફેરફાર કાંઈ થોડો સંતોષકારક નથી એ ફેરફારનો ખ્યાન પામવાને

પારસી ઘર—"વર્ષ પચાસની વાત ઉપર"

કેવી હસ્તી ભોગવતું હતુ તેની આપણે તપાસ કરવી જોઈએ અર્ધ સદી અગાઉની આપણા પારસી ઘરોના સસારની કંગાલિયતનું જે ચિત્ર મી૦ કાબરાજીએ નિચના વાક્યોમા દાર્યુછે, તેમા સહગગતનો એક પણ રંગ પૂરેલો આપણુને મળી આવતો નથી —

"સસાર તે સ્ત્રી અને પુરૂષથી ભેગો હોય ત્યારેજ ભોગવી શકાય છે પણ પચાસ વર્ષ ઉપરના આપણા પુરૂષોજ સસાર સુખમા એટલા પછાત હતા કે સ્ત્રીઓનું પછાતપણુ તો પુછવુંજ શુ હોય? અને જ્યા સ્ત્રી પુરૂષ બને મસાર્રી કંગાલિયતપણુ ભોગવે ત્યા ઘરબારના સુખી સસારનું નામજ કેવુ લેવાય? ખરેખર "ઘરનું સુખ," જેવું આજે આપણ સમજતા શીખ્યા છીએ, તેવું ઘરનું સુખ પારસીઓમા પચાસ વર્ષની વાત ઉપર નહીં હતુ. જે સુખ ઘરમા નહીં મળે તે આપણા પુરૂષો ઘરની બાહાર શોધતા ફરતા હતા એટલે કે થાકેલા પાકેલા માટિડાને પોતાની દરરોજના કામધંધાની થાક અને વેઠ ખમ્યા પછી સાંજને છેડે ઘર જવા ગમતું નહીં હતુ ઘર તેને કરડવા આવે એવું હતું ઘર જાયતો એક બાજુથી તેના માબાપ તેને હવારી ખાય, બીજી બાજુથી તેની બાયડી તેને ફુંપી નાખે ત્રીજી તરફથી તેના બચ્ચાકચ્ચા તેને જાણે કે જીવનો કાપી ખાવા માગે, અને ચોથી તરફથી તેના મગાંહાના કે ભાઈઓ જો કોઈ બીજા હોય તો તેને કાચો ને કાચો ગળી જવા માગે! એવી હાલતમા "ઘરનો માટિડો" પોતાને ઘર જઈ શકતો નહી હતો એના કંગાળ ઘરમા જવાના કરતા તો ઘરની બાહાર રહેવામાજ તેનું સુખ હતુ તે આગળા વખતના જુના પારસી કલબોની હસ્તીજ તે વખતના પારસી સસારની કંગાલિયતમાથી જન્મ પામી હતી પુરૂષો ઘરથી સુખી નહી હોવાથી ઘરની બાહાર સુખ ભોગવવા જતા હતા માબાપ યા બાયડી છોકરાના સુખની ખુટ વાડીવંતરે દોસ્ત આશનાવોની સંગતના સુખથી તેઓ પુરી પાડતા હતા હસવા બોલવાની ખાવા પીવાની, ગાવા વગાડવાની ઈત્યાદી, જે મોજ શોખ ઘરમા નહી ભોગવી શકાય તે ભોગવવાને તેઓ વાડીવંતરે (એટલે કે કનગોમા) જતા હતા એ તે વખતનાં ખેતવાડી ગીરગામ અને દરિયા કિનારેના ઉભાઈ જતા પારસી કલબોની ફતેહનુ કારણ હતું પતનચકીના મેદાનમાના પેલા જે 'સાદરી ફાનુસ કલબો' વિષે મેં આગળ કહ્યું, તે કલબોનું પણ ઘણુ ખરૂ ફાવી જવું તે પારસી ઘર સસારની તે વખતની માઠી સ્થિતિને લીધેજ હતુ લોકોની સસારી કંગાલિયતની ખાતર તે કલબો સગવડ ભરેલા અને તે વખતની સસાર સ્થિતિને અનુકુળ થઈ પડયા હતા પચાસ વર્ષ ઉપરનો આપણો તે પારસી સસાર મુખ્ય કરીને સમારી કુમપનાં રૂપમા સસારની સપાટી ઉપર તરી નિકળતો હતો ઘરનુ સુખ નહીં મળતું હતું, તે મુખ્ય કરીને ઘરના કજીયા ટંટા અને કુટુંબી કલેશોને લીધેજ નહીં મળતું હતું એક સાંજે યા એક રાતના વડા પ્રહરે તમે એક પારસી મોહલ્લામા અથવા એક પારસી ઘરમા જાવો તો તમારે કાને શું પડતું હતું? આજના વખતની જોડે કાંઈ મધુર રંગરાગના મીઠા શરેદો નહી, કાંઈ માબાપની દુવા, કાંઈ બાયડી છોકરાના આશિરવાદ યા કાંઈ ભાઈ બેહનના મોસાળાના ગીત નહીં પણ કાંઈ ખૂનખરાબા ભરેલા ફિરાદ, કાંઈ એ નફેલ ગાળાગાળી અને કોઈ વખત તો હાથોહાથની મારામારીના ધ્વનિ તમારા કાને પડતી હતી ઘરોની અંદર, કુટુંબોની અંદર, માબાપો, બાયડી છોકરા, તથા ભાઈ બેહનો વચેના તે કુટુંબી કલેશો આપણા પચાસ વર્ષ ઉપરના પારસી સસારને લાગેલા મોટામા મોટા સગો હતા તે વખતના "સાસુ વહુના કજીયા" તથા "નણદ ભોજાઈના કજીયા" તથા "દેરાણી જેઠાણીના કજીયા" વગેરે, વગેરે વિષે આજના વખતના વાચનારે પોતાના વડાવડેરાઓથી ઘણુ સાંભળ્યું હશે અથવા સાંભળ્યુ નહીં હશે તો વાંચ્યું યા બીજી કોઈ રીતે જાણ્યુ હશે પણ એ તો મશહુર તે વખતના અભણ બૈરાના કજીયા હતા એ ઉપરાંત પુરૂષ પુરૂષો વચેના કજીયા કકાશ તે વખત ઉપરના પારસીઓમા ઓછા નહીં હતા"

આજનો બદલાયલો પારસી સસાર

પ્રિય વાચકો, જો આપણે ઉપના દુખદાયક ચિત્ર ઉપરથી આપણી નજર બે ઘડી આજના બદલાયલા પારસી સસાર તરફ ફેરવીશુ, તો આપણુને તેમા અનેક મોટા ફેરફારો આમેજ થયના જાણશે. વખતનો બળવાન રોહ માણસજાતની હાલતને કદિ પણ એક ઠેકાણે ઠરીને રહેવા દેતો નથી તેના ચાલુ વેહની સાથે આદમનો સસાર અને સ્થિતિ સદા બદલાતા રહેછે મગર એ બોહોળા ફેરફારો ઉપજાવવામા ચોક્કસ મહાભારત માણસો વખતના વીરણ હથિયાર તરીકે કામ કરેછે કેખુશરો કાબરાજીમા એ વુજ એક તેજી હથિયાર આપણી કોમ ઉપર અમલ ચલાવી ગયુછે તેઓએ આપણા ફિરકાને લાગતાવળગતા લગભગ દરેક અગત્યના ફેરફારમા પોતાનો હાથ રાખ્યોછે પારસીઓની રસમો, પોશાકે, અને રહેવાની રાહરીતિઓને લગતા સખ્ખાબધ જરૂરજોગા સુધારાઓ દાખલ કરવાને મી૦ કાબરાજીએ 'રાસ્ત ગોફતાર' મા પોતાની ચમકદાર કલમ ચલાવીછે વળી આપણે જોઈ ગયા છિયે તેમ મર્હુમ મી૦ માણેકજી ખુરશેદજી જેવા સ્ત્રી કેળવણીના સરદારોને કોમના નાજુક પથની માનસિક, શારીરિક, અને સાસારિક બેહતરી કરવાના કામમા તેઓએ અમુલ્ય મદદ આપીછે પારસીઓ હિંદમા આવ્યા કેડે પોતાની નારીઓને જે પરદેનશીન હાલતમા રાખતા હતા તેમાથી તેમને છોડવવામા,— પુરૂષ અને સ્ત્રી વચ્ચેનો દરેક અઘટિત અંતર તોડી પાડવામા,—ટુંકમા સ્ત્રીજાતીના લાયક દરજ્જાની કોમ તરફથી પિછાન કરાવવામા, મી૦ કાબરાજીએ બલતવાર અને જુસ્સાદ ભાગ લીધોછે, સ્ત્રીજાતીની હાલતના એ સુધારા સાથે આજે આપણુ પારસી ઘર આગળના કરતા ખચિતજ વધારે મોહોબત, મમતાવતુ, અને મધુર બન્યુંછે

પારસી સંસારનું આજનું "બેહુદેલું વાહણું"— વાંક કોનો છે?

અનખના કેળવણી, સુધારા અને વધારાના કોમહિત વાંછુ હિમાયતીઓએ પારસી કોમને માટે જે જે જહેમતો ઉઠાવી છે, તેના પરિણામમાં પારસી સમાજ આજે એક "યુટોપિયા"માં બદલાઈ ગયો છે એમ તો કોઈ પણ માલુમ કરતો નથી. આપણી માણસાઈ સ્થિતિ સાથે સંપૂર્ણતાનો ખ્યાલ કરવો કેવળ અશક્ય છે. આદમજાત જે કંઈ કરી શકે તે એટલુંજ કે પોતાના હમદીનો તથા પોતાના સ્વદેશીઓની હાલતમાં જે પણ સુધારો દાખલ કરવાનું તે વાજબી ધારે, તે સુધારો સિદ્ધીમાં લાવવાને તેણે દરેક કાળજી લેવી અને દરેક આપભોગ આપવો. એવીજ એક લાગણી સાથે મરહુમ કેખુશરોએ પોતાની જિંદગી પારસી કોમના ભલાને ખાતર વહી નાખીછે. એ તમામ જાત્યાભિમાની સેવાઓના બદલામાં મી૦ કાબરાજીનો ઉપકાર માનવાને બદલે આજે કેટલાક પારસીઓ તેમને અપજશ આપવાને તૈયાર થાયછે, તે ખાસ પોતાને નીમકહરામ પુરવાર કરવાને ઉગર અને જાન પટકનાર જરથોસ્તી ફિરકાની કીર્તિને ઝાંખ લગાડેછે.

હાલ પારસી સમાજમાં આજે અનેક કડવા તત્વો દ્રષ્ટિએ પડેછે. પણ એ તત્વો આપણા સમાજમાં કઈ દિશા તરફથી દાખલ થયાછે? મી૦ કાબરાજી અને તેમના જેવા બીજાઓએ જે સુધારાઓ પારસી સમાજમાં આમેજ કીધાછે, તે સુધારાઓથી જરથોસ્તીઓની જિંદગીપર જે અસરો ઉપજવાની તેઓએ વકી રાખી હતી, તેથી જુદીજ અસરો જો આજે કોઈ કોઈ બાબતમાં આપણને દેખાતી હોય, તો તેને માટે આપણા સુધારકોનેજ કસુર કાઢવો નિમારી નથી. આદમજાત પોતે ચોક્કસ પરિણામોની વકી રાખીને એક પગલું ભરેછે, મગર મરજાતના આગળથી નહિ કળી શકાય એવા સંજોગો વખત જતે એવાજ દેખાવ આપી માણસમાતની ગણત્રીને ઊંધી વાળી દેછે.

એક કોમની મુસાફરી જિંદગીમાં એક બીજો અગત્યનો ચમત્કાર નજરે પડેછે, જેનો પણ ખ્યાલ આપણને કરવો જોઈએ. કોઈ પણ રોગી સમાજી હાલતના એક તબક્કામાંથી નિકળી બીજા તબક્કામાં બરાબર દાખલ થાય, તેની અગાઉ તે કોમ એક વચલી કામચલાઉ સ્થિતિ (transient stage)માં રહેછે. એ સ્થિતિમાં મજકુર કોમનો સમાજ અનેક ચિન્હો દેખાડે છે, કે જે ચિન્હો તે સમાજની કાયમની હાલતનો ભાસ આપતા નથી. આ ચિન્હો તો કોમની બદલાયની સ્થિતિની પહેલી નિશાનીઓ છે, અને તેઓ માત્ર વહી જતી નિશાનીઓ (passing signs) છે. જેમ એક દરદીને પારો આપ્યાથી તેના શરીરપર પહેલા માઠી અસરો નિપજેછે, પણ પાછળથી તેજ દવાથી દરદી પોતાને ફાયદો થયેલો જોયછે, તેમ એક નવો સુધારો કોમમાં દાખલ થતા તેની પહેલી અસરો કદાપિ, કડવી નીવડે મગર આખર તે સુધારો કોમની જિંદગીપર પોતાની ખરી અમર અસરથી તેની હાલતને આખરે મુબારકી બનાવેછે.

એ ખરો સુધારો સમજવો. પણ સુધારાને નામે બગાડ થાય તેની ખોટી અસરમાં સુધારાને કેમ મુકે? તેની "રોશનબાગ"માં મી૦ કેખુશરોએ પોતે નીચે મુજબ મજાક આણીછે—

"એ સઘળા આપણા સુધારાના પ્રતાપ છે!" બાનુ મેહેર બડબડયા. "છોકરીઓને કેળવો! છુટ આપો! એમ આજના લોકો બોલેછે, પણ તેનો મીનીંગ શું થાય છે, તે કોઈ સમજે છે?"

"વખત પ્રમાણે સઉ સમજે છે, સાંઈ!" હોરમસશાહ બોલ્યા. "આપણી કેળવણી અને આપણા સુધારાને તમે ગાળ દેવો ના. અનખના કેળવણી અધુરી છે. સુધારો પણ અધુરો છે, અને જવાબદારી આપણને લખી આપેલી છે; પણ તેના વાસ્તે કેળવણી આપવીજ નહીં અને સુધારો કરીએજ નહીં એમ કેમ ચાલે? કરવાનું એટલુંજ છે કે જે નવા રસ્તા ઉપર આપણે ચાલીએ છીએ તેની જોખમદારીઓ આપણે સમજીએ અને સુધારાની સાથે સાથે જે જે સભાળો લેવાની છે તે સભાળો આપણે લેતા જઈએ. અગર જો તમે આજની "સુવડી"ના દાખલામાં શીરીન કે રીના સાથને દેખાડશો તો, હું મારી જાતનો દાખલો આપીશ, કે જે સુધારાનુંજ પરિણામ છે કની? સુધારાની આપણી અજમાયશમાં આપણે ગમે એટલું ખાબખાબ ખાયું છે, પણ મેહેર તો મારુંજ આ શું? કમનસીબ સુધારાથી બિગડેલો એજ સુધારાથી સુધરીને પાછો આવ્યો. રીના સાથને સુધારાએ બિગાડી પણ પાછી સુધારી—'

'અને મને, મને? મને પણ કોણે સુધારી? હું પણ કેવી સુધરી? એ બી સુધારાનાજ પ્રતાપ છે,' બાનુ શીરીન મેહેરનો શબ્દ ઉમેરયા.

આ પ્રમાણે સુધારાનો બચાવ કરતા છતા મી૦ કાબરાજી એક પ્રમાણિક સુધારાવાળા હતા. કોમને જરૂરના સુધારાઓ દાખલ કરવાને માટે તેઓ રાતદિવસ મેહનત કરતા હતા. મગર એ સુધારાઓમાના એકનો પણ ઉપયોગ કોમના ચોક્કસ ભાગ તરફથી ખોટી રીતે કરવામાં આવતો, તો તે સામે પુકાર ઉઠાવવાને ખુદ તેઓજ પોતે પહેલા બહાર પડતા હતા. એવીજ એક પ્રમાણિક વલણને આધીન થઈને મી૦ કેખુશરોએ ઓકટોબર ૧૯૧૧થી ડિસેમ્બર ૧૯૧૨ સુધી નામના સવા વર્ષની લાંબી મુદત સુધી "પારસી નીતિનો મસાન" એવા મથાળા હેઠળ પારસી સમાજની ખામીઓ વિષે પચાસ ઉપર લખાણો "રાસ્ત ગોફતાર"ની કટારોમાં પ્રગટ કરીને પારસી સમાજની હાલની સ્થિતિનો એક અપક્ષપાત તપાસ લઈ કોમના સુધારકોએ ભવિષ્યને માટે લેવા ધારના રસ્તાઓ દેખાડી આપ્યા હતા. એજ વલણને વળગી રહીને ગયે વર્ષ મરેલી એક જાહેર સભામાં હાલના પારસી સમાજને એક "બેહુદેલા વાહણ" ની ઉપમા આપવાને એ સ્વતંત્ર પારસી જરા પણ ડરમણ્યો ન હોતો. મગર અહીં આપણને મી૦ કાબરાજી અને બીજા પારસી જાહેર પુરૂષો વચ્ચે મોટો તફાવત દોરવો પડશે. કેખુશરો કાબરાજી માત્ર વાકચાતુરી અને લેખણચાતુરીથીજ પોતાના હમદીનોનું દરદ ફિટાડવાનો ખ્યાલ રાખતા નહિ હતા. તેમનામાં

ફક્ત વચનોથીજ નહિ પણ કામોથી કોમની સેવા બજાવનારો ફરૈયો

જીવતો હતો. એક સુધારાની જરૂર છે એમ ખૂમ પાડીનેજ તેઓ બેસી રહેતા નહિ હતા. મગર તે સુધારો પહેલા તો પોતાને ઘરથીજ શરૂ કરી તેઓ બતાવી આપતા હતા કે તે સુધારાની અગત્ય તેઓ અંતઃકરણથી પીછાનતા હતા, અને તેટલાજ માટે ખુદ પોતાના વહાલા

કુટુંબને તે સુધારાના અમલ હેઠળ મુકવાને તેઓ જરા પણ અચકાતા હતા નહિ એ જાણી રાખવાની છાપ કોમન સ્ત્રી પુરૂષોના મનપર ફેરો અસરકારક થશે. હવે તે વિષે લખાણથી બેસવાની જરૂર નથી. વળી એક સુધારાને માટે જ્યારે એમનો સાધારણ વર્ગ તદ્દન તૈયાર નહિ હોય, ત્યારે ટોળાના સામાન્ય મતને કેળવવાને, અને તેને તે સુધારાને માટે તરફદાર બનાવવાને, મી૦ કાબરાજી કારગીર ઉપાયો લેતા હતા. એવીજ રાજનીતિને તેમની આગેવાની હેઠળ ડિસેમ્બર ૧૮૭૦ મા ઉભી થયલી

"જરતોસ્તી લગ્નોની બેહેતરી જાળવનારી મંડળી"

ની હસ્તી આભારી છે. પારસીઓમા વધી પડેલી 'રીતની ભીખ' માગવાની બદીને નાબુદ કરવા માટે અને એમની લાગણીને એ નાપસંદ તથા નુકશાનકારક ચાલની સામે જાગૃત કરવા માટે, મી૦ કાબરાજી મશહુર મંડળીને દિવસની શરૂઆતમા લાવ્યા. એ મંડળીના અધિપતિ હેઠળ મી૦ કાબરાજીએ ચાર અગત્યના ભાષણો આપ્યા હતા, જેઓએ તે વેળા પારસી ટોળાનું ઉત્તમ ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. પ્રો૦ બ૦ બહમનજી પેટન લખે છે તેમ "એ મંડળી હાલ ઉંઘાય છે," * અને તેના ફેરફારીના ભાષણો કરવાથી મોહોં-માગી રીતો લેવાનો ચાલ પારસીઓમા બેધડક આગળ વધ્યો જાય છે. મી૦ કાબરાજી જતા રહ્યા છે—છે આજે પોતાની કોમના ભલાને માટે મરનાર પારસી બચ્ચો તેમનું બળી ગયેલું સમારી કામ ચાલુ રાખવાને, અને તેઓએ સુધારાની શરૂઆત જે ઠેકાણે કરી છે ત્યાંથી તેને આગળ અને આગળ ચલાવવાને?

ધાર્મિક સુધારા માટેની જરૂરે.

જેમ પારસી કોમમા સામાજિક સુધારાઓ દાખલ પાડવાના કાર્યમા તેમજ તેઓ વચ્ચે ધાર્મિક સુધારાઓ દાખલ કરવાના વધુ બિકટ અને મુશ્કેલીભરેલા કામમા મી૦ કાબરાજી હમેશ અગત્યનો ભાગ લેતા હતા. પારસીઓના દીનઆઈનિ સાથેના વિચાર-આચારોને ધક્કો ન લાગે તેમ કરવા માટે, ધર્મને નામે ચાલતા ઢોંગો અને ધર્મ ક્રિયાને નામે ચાલતી ખરાબીઓ સામે આવાજ ઉઠાવવા માટે 'રહનુમાએ માઝદયસ્નાન સભાની' ચળવળને એકમતવાળીથી આગળ પાડવા માટે ટુંકમા પોતાના ટોળાને એક બુનિયાદ, મજબુત ધાર્મિક રાહમા ચલાવવા માટે, મી૦ કાબરાજીએ શું શું કીધું અને શું શું પસંદ કીધું તેની માહિતી જેમ 'અઠવાડિક રાસ્ત ગોફ્તાર'મા તેમજ એરવદ ગૈરિયારજી દાદાભાઈ ભરૂચાના એ બાબત ઉપર આ પુસ્તકમા પ્રગટ થયલા લખાણમાંથી મળી આવશે. અલબત્તા સમાજી અને ધાર્મિક સુધારાઓ હમેશાં જોડાજોડ ચાલે છે. એક કોમનો મહજબ તે કોમના સમાજ ઉપર કેટલી બધી અસર કરે છે, તેનો વિચાર કરતાં ધાર્મિક સુધારાઓનું ઉપયોગીપણું સુસાબિત રીતે સાબિત થાય છે.

અહીં આપણને મી૦ કાબરાજીની ખાસ કિંમત માલમ પડે છે. આપણા ટોળાના કેટલાક સાહેબો એક સુધારાનું અંતઃકરણ ધરાવવાનો દાવો કરે છે, મગર જ્યારે તેઓ જુએ છે કે ચોક્કસ સુધારો લોકલાગણીને પંપાળ્યા વગર દાખલ થઈ શકે એવા પ્રકારનો નથી, ત્યારે તેઓ તે સુધારાની મુળ જરૂરત જાણે જાણતા નહિ હોય તેમ કાન આડા હાથ કરે છે. મી૦ કાબરાજીનું અંતઃકરણ ભોગ લેશે એવી મગરૂર ભોગવવાથી બેનસીબ હતું. એક સુધારાની ખરેખરી અગત્ય જણાતાંજ તેઓ તે સુધારો ગમે તે ખર્ચે અને ગમે તે ભોગે અમલમા મુકવાને પગલાં ભરતા હતા. અને ફક્ત એકજ ઉદાહરણ હું સાથ રાખેલ મન મુખ્ય ગણું છું. અનીતિવાન લોકોના નાશ તથા સાધનને આમરેડર વરામાથી હાંકી કાઢવામા મી૦ કાબરાજીને કેવા સંકટમા અને અપજશમાંથી પસાર થવું પડ્યું હતું!* એવા એવા સંકટમાંનો અનુભવ મી૦ કાબરાજીની જિંદગીમા કમનસીબે અસાધારણ નહિ હતો. તેઓએ તે સંકટો ખમ્યા છે, અને આપણે તો તેમના હાથથી થયલા સુધારાઓના સાર ફળો ચાખીએ છીએ. ઈશ્વર તેને હવે કાયમની શાંતિ અને સુખ આપો, કે જેણે પોતાની જિંદગીના ખુબ સાલમ કેટલાએક વર્ષો દહાડાઓ કર્યા વગર રક્ષક સમુ મુક્યું હતું! અરે, તે કે જે પોતાની વ્હાલી કોમને ખાતર પોતાના અંગત સુખનો ભોગ આપવાને સદા ખડે પગે તૈયાર હતો, તેને જો હવે તેના મિનોઈ આરામમા સુખ નહિ મળે, તો કહો, એ કિરતાર! સુખ કોણને માટે સરજેલું છે?

કેખુશરો કાબરાજી—આલેઆલ એક પારસી

'રાસ્ત ગોફ્તાર' ના માજી અધિપતિની આપસ્વાર્થ અને સ્વતંત્ર વજણુ તો સૌ કોઈને જાહેર છે. બના વનોરને ખુલવનાર તે માલિતાઝાર ટેપકાર એકજ વાગવગ અમલ કરતો હતો. તે વાગવગ પોતાની કોમને માટેનું અભિમાન હતું. કેખુશરો કાબરાજી સાતિશાન એક પારસી હતા. પોતાના ટોળાનું માન અને પ્રતિષ્ઠા સદા તેમને હૈડે હતા. તે બાબદ માટે જ્યારે ૧૮૮૯ મા પોલિસ ખાતાના તે વેળાના વડા મી૦ સોમાનીએ સરકાર જોગા પોતાના રિપોર્ટમા પારસી કોમ ઉપર અને પારસી અફસરો ઉપર એક નઠારો હુમલો કીધો, ત્યારે મી૦ કાબરાજીએ પારસી ટોળાને તેને કરવામા આવેલા અપમાન તરફ બેદાર કીધો, અને તેમની હિલચાલથી ૫૦૦ સહીઓ સાથનું એક "રેકવિઝિશન" મુંબઈની પારસી સ્થાપનના સ્ત્રીઓ ઉપર મોકલવામા આવ્યું. મી૦ કાબરાજીની આ બળવાન લડતોનું પરિણામ એ આવ્યું કે તા૦ ૨૫ મી ઓગસ્ટ ૧૮૮૯ ને દિને પારસી કોમની એક જબ્બર સભાએ એકમતે ઠરાવ કરી સરકારની રિપોર્ટ ઉપર કરવામા આવેલા મજકૂર નાલાયક હુમલા સામે પોતાનો

---

* "અઠવાડિક રાસ્ત ગોફ્તાર"મા એ મંડળીના કામની નોંધ લેતા મી૦ કાબરાજીએ લગભગ બે વર્ષપર લખ્યું હતું—"તે સભા કેટલુંક આગળ પણ કામ બજાવ્યા પછી, કોઈ પખવાડીથી સુસ્ત થઈ પડીછે. તોપણ તે જીવેછે અને તેને ફરીથી મજબુત કરીને કામ આગળ ચલાવવાનો હમણાંજ ઠરાવ થયોછે.' એ ઠરાવ બાદ બાર મહીના થયા હજી અમલમા મુકાયો નથી.—લખનાર.

* એ બાબત ઉપર વધુ માહિતીને માટે જુઓ "અઠવાડિક રાસ્ત ગોફ્તાર" સો૦ પા૦.—લખનાર.

ખુલ્લો "પ્રોટેસ્ટ" બહાર પાડ્યો* એ લડત ચલાવતા જતા મી૦ કાબરાજીને બહુ ખમવું પડ્યું તે દિવસથી અમણે એક મોટો અને બળવાન મિત્ર સદાનો ખોયો મગર પારસી ટોળાનો મોટો ભાગ તો પોતાના આ હમદીન લડવૈયાએ ઉપલે પ્રસંગે દેખાડેલી મહાન કોમનહિતકારી લાગણીની વધારે વ્હાલથીજ યાદ કરશે. એજ પ્રમાણે રાજબાઈ ટાવરવાળી બેદરકારી હાનાગત વખતે મી૦ કાબરાજીએ પારસી પ્રજા લાગણીને સતાવનારાઓ પાસ બરાબર રજુ કીધી ખરી, પણ તેમ કરતાં એક માનીતા અને વ્હાલા સુધરેલા સમાન દોસ્ત સાથે મનફેર પડ્યો અને તેમની દોસ્તીનો ભોગ આપવો પડ્યો.

હિંદુ સંસાર સુધારાની ચુસ્ત હિમાયત

મગર મી૦ કાબરાજી એક એકતરફો જાહેર પુરુષ નહિ હતા. તેઓના દિલમાં પોતાની કોમની જોડે તેમની ભાઈબંધ કોમોનું ભલું પણ વાસો કરતું હતું. પુનર્વિવાહના સવાલને આગળ પાડવામાં મરહુમ શેઠ માધવદાસ રઘુનાથદાસને મી૦ કાબરાજીએ કેવો કિમતી ટેકો આપ્યો કે તેની એક અસરકારક નોંધ ઉપલા સવાલની હિંદુ નરે એ વિષય ઉપર લખેલા પુસ્તકમાં આપણને મળી આવેછે. બાળહત્યા, દેરાઠણું, બાળ લગ્ન વિગેરે અનેક હિંદુ સમાજી દોષોનું નિવારણ કરવામાં મી૦ કાબરાજીએ રાસ્ત ગોફતાર મારફતે અને તેની બહાર કલમથી અને કુનેહથી ભાગ લીધોછે. પણ એ અગત્યની સેવાઓનું વાજબી ખુદ હિંદુ ગૃહસ્થો કરે તે વધારે બંધબેસતું થાય અને તેમના કેટલાક લખાણો પછવાડે જોવામાં આવશે.

સાહિત્ય હુનર અને કળાનો ભક્તિમાન પૂજારી

મી૦ કેખુશરો કાબરાજી માત્ર સંસાર સુધારાના અને મરહુમજ પોતાની જિંદગી ગુજારી ગયા નથી. એલમ અને હુનરના એક ઉત્તમ આશક તરીકે—ટુંકમાં બોલતાં અંગ્રેજીમાં જેને "The Muses" કહે છે તે સુંદર દેવીઓના એક ભાવિક પૂજારી તરીકે—મી૦ કાબરાજી વિદ્યા અને કળાના અમર ઇતિહાસમાં એક વ્હાલું નામ મુકી ગયા છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં જેવી કીર્તિ કેખુશરો કાબરાજીએ મેળવીછે તેવી અનુપમ અને અસાધારણ કીર્તિ બીજો કોઈ પણ પારસી લેખક જીતી ગયો નથી અને વર્ષો સુધી કદાચ જીતશે નહિ. દેશી નાટક-તખ્તાને તેની બચપણની હાલતમાંથી ઉંચકીને 'નીતિની નિશાળ' ની તેની કહેવતી ઉપમાને અનુસરતો બનાવવાને માટે મી૦ કાબરાજીએ કેવા સંગીન પગલાં લીધાછે અને તેઓની પોતાની કલમે કેવા બોધક અને રમુજી નાટકોનો પ્રસાદ આપણી રંગભૂમિને કીધોછે તે એક જુદોજ વિષય એટલી મોટી બાબત છે. જેમ દેશી નાટક કળાની તેમજ દેશી સંગીત કળાની મી૦ કાબરાજીએ નાદર સેવા બજાવી છે. દેશી ગાયનની ખીલવણી કરવાને માટે, તેની નિર્દોષ મોજ દેશી ઘરોમાં દાખલ કરવાને માટે એ ખુદાઈ હુનરને બેઆબરૂદાર હાથોમાંથી ખુંચવી લઈ નીતિવાન હાથોમાં મેલવાને માટે મી૦ કાબરાજીએ તેમજ તેમની કાબેલીયત અને હુનરમંદીનો બેમુલ વારસો પામેલા તેમના પુત્ર પુત્રીઓએ જે અથાક કોશીશો કીધીછે, તે એટલી અગત્યની છે કે તેનો પણ જુદોજ અહેવાલ આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવ્યો છે.

આપણા દેશીઓમાં ઉંચી ચિત્રકળાનો શોખ હજી એટલો થોડો છે કે મી૦ કેખુશરો એ હુનરની પીછાણ ધરાવતા હતા અને દેશી ચિતારાઓને બને તેટલું ઉત્તેજન આપતા હતા તે નોંધી લેવા જોગ બાબત છે. મી૦ પેસ્તનજી બમનજી, રાજા રવીવર્મા, વિગેરે ગણત્રીના ચિતારાઓને રાસ્ત ગોફતારની મારફતે મુંબઈની દેશી પ્રજાની જાણમાં લાવનાર મી૦ કેખુશરોજ હતા. વળી પારસી બાનુઓ એ હુનર સંપાદન કરે તે માટે મી૦ કાબરાજી એટલા ઉલટમંદ હતા કે બાઈ જરબાઈ ફકીરજી પટેલ, બાઈ પુતલીબાઈ વાડિયા, બાઈ ધનબાઈ ફરદુનજી બનાજી વિગેરે બાનુઓના હુનરમંદ ચિત્રકામોને જાહેરમાં લાવવામાં તેઓએ ઘણી પ્રકારે મદદ કરી હતી. મી૦ શાહપુર બેહરામ સાથની ગાઢી મિત્રાચારીનો પાયો પણ એકની હુનરમંદી અને બીજાની કદરદાનીથી રચાયો હતો. એમ દેશીજ નહિ પણ સારા સારા યુરોપિયન ચિતારાઓ સાથે પણ મી૦ કેખુશરોને ઓળખાણ થઈ હતી, અને પ્રખ્યાત ચિતારા વાન રુઇથને એઓએ કીધેલી મદદના બદલા તરીકે તેણે એમનું એક અસલ હુનરમંદ ચિત્ર ચિતાર્યું છે કે જે આજે પણ વખણાય છે. મી૦ કેખુશરોની આ પ્રમાણે ચિત્રકળા માટેની ઉલટને લીધે બોમ્બે આર્ટ સોસાએટીએ એમને પોતાની કારોબારી મંડળીના સભાસદ તરીકે સાલુ નેમવાનું અસાધારણ માન આપ્યું હતું.

જ્ઞાન અને કેળવણીનો ઉલટમંદ ખેરખાહ

સાહિત્યને માટે જે પુરુષના અંતરમાં એટલી ઉંડી પ્રીતિ વસતી હોય તેને કેળવણીના ભરપૂર ફાયદાઓ પકી રીતે રોશન હોય એમાં નવાઈ નથી. જો કે આપણી પાઠશાળાઓમાં મળેછે તેવા પ્રકારની ચડતી કેળવણી મેળવવાથી મી૦ કાબરાજી બેનસીબ રહ્યા હતા તોપણ તેઓએ જાતી મહેનતથી જેમ ભાષાનો તેમજ બીજી બાબતોનો અભ્યાસ ખંતથી ચાલુ રાખીને પોતાના મનને એક બુલંદ શિક્ષણ હેઠળથી પસાર કીધું હતું. એવી એક માનસિક ખીલવણીએ મી૦ કાબરાજીને કેળવણીની જરૂરિયાત અને ઉપયોગીતાની પીછાન કરતાં શીખવ્યા હતા. તેથીજ તેઓએ ફક્ત પોતાના પુત્રોનેજ નહિ પણ વળી પોતાની પુત્રીઓને ઉંચી કેળવણીના ફળ ચખાડ્યા હતા. જ્યારે પણ કેળવણીને લગતા સવાલો જાહેરમાં ઉભા થતા ત્યારે મી૦ કાબરાજી રાસ્ત ગોફતારમાં તે સવાલો ઉલટભેર ઉપાડી લેતા હતા. આપણી યુનિવર્સિટીને લગતી સઘળાબંધ બાબતો પર અનેક વિચારવંત લખાણો એવી રીતે તેમની કલમથી બહાર પડ્યા છે. મુસલમાનોમાં કેળવણીનો પ્રસાર કરવાને સ્થાપવામાં આવેલી અંજુમને ઇસ્લામની તથા તેના વહિવટની તપાસ કરવાને જે ખાસ જાણીતા હિંદુ અને ત્રણ પારસી ગૃહસ્થોની કમિટી બેઠી હતી, તેમાં મી૦ કાબરાજીને પણ નેમવામાં આવ્યા હતા. કેળવણીની બાબતોમાં મી૦ કેખુશરો તરફથી લેવાતી ઉંડી ઉલટની વધુ પીછાન ૧૮૮૮ માં મુંબઈ મ્યુનીસિપલ મંડળ તરફથી થઈ હતી, કે જે વર્ષમાં નવા મ્યુનીસિપલ કાયદા પ્રમાણે મુંબઈની શરૂઆતની કેળવણી આપવાની સરકારી નિશાળોનો વહિવટ તપાસનાર 'જોઇંટ સ્કૂલ કમિટી'માં તેઓ મ્યુનીસિપાલીટી તરફના એક

* તેમજ પારસીઓની તા૦ ૨૨ મી સપટેંબર ૧૮૭૩ ને દિને મળેલી એક બીજી જાહેર સભાના હેવાલને માટે વાંચો "અહવાલે રાસ્ત ગોફતાર" સફો ૫૮ —લખનાર

શેઠ કેખુશરો ન કાબરાજી
(૧૮૭૭–૭૫ મા)

અધિકારી તરીકે નેમાયા હતા. કેળવણીના એ એક સાચા મદદગારને આપણી સ્થાનિક મુંબઈ યુનિવર્સિટીના એક "ફેલો" તરીકે નેમીને માન લાયકને લાયક માન આપ્યું હતું.

"જ્ઞાન પ્રસારક મંડળી"ને બક્ષેલી નવી જિંદગી.

આજે સુમારે વર્ષોના પર ઉપર જ્યારે "જ્ઞાન પ્રસારક મંડળી"નું કામ થોડીક મુદત સુધી તદન બંધ પડી ગયું હતું ત્યારે તેને મી. કાબરાજીએ બીજાઓ જોડે આગેવાની લઈને પાછી સજીવન કીધી. દેશી ભાષાના સંબંધ જાણીતા ગૃહસ્થોને એ મંડળીના સભાસદો બનાવવાને મી. કાબરાજીએ જાતે જહેમત લીધી, અને મંડળીના ફંડને રૂ. ૫૦૦૦ની રકમ સુધી વધારી આપ્યું. મજકુર મંડળીના ઑનરરી સેક્રેટરી લખે તેઓએ દસ વર્ષ કામ ચલાવ્યું અને જ્યારે તેઓએ ૧૮૮૦માં ઉપલો અધિકાર છેવટનો છોડ્યો ત્યારે તેમને સર્વાનુમતે જ્ઞાન પ્રસારક મંડળીના જિંદગી સુધીના "ઑનરરી" સભાસદ તરીકે ચુંટવામાં આવ્યા. આ મંડળીની મારફતે ઘણી હેવ આજ સુધીમાં એકસોથી ઉપર ઉપયોગી ભાષણો આપવામાં આવ્યા છે. એ ભાષણો અનેક કેળવાયેલા બાનુઓ અને ગૃહસ્થો તરફથી રજુ કરવામાં આવ્યા છે, અને તેઓએ દેશી પ્રજાના જ્ઞાનમાં સંગીન વધારો કીધો છે. "જ્ઞાન પ્રસારક મંડળી" તરફથી થયેલા આ ૧૦૦ ભાષણમાંથી કાંઈ નહિ તો પાંત્રીસ ભાષણો મી. કેખુશરો કાબરાજીએ પોતે જુદા જુદા વિષયો ઉપર આપ્યા હતા જે બીના પણ એમના શોખીન વાંચણ અને અભ્યાસનો કંઈક ખ્યાલ આપે છે.

અગાઉની કેળવણીનો કાળજીમંદ ઉત્તેજક.

મગર મી. કાબરાજી મનની કેળવણીમાંજ પ્રજાનો સઘળો લાભ સમાયલો સમજતા નહિ હતા. તનની કેળવણીની અગત્ય તેઓએ પ્રથમ પોતાનાજ બાબમાં જોઈ હતી. તેઓના પોતાના શબ્દોમાં તેઓ પહેલે "નાતવાન, નબળા અને સુસ્ત" હતા. તેઓને એક મિત્રે કસરત કરવાની સલાહ આપી. તેમ કરી જોવાથી તેમને ઘણોક ફાયદો માલમ પડ્યો જે પરિણામને માટે ઉપકારનો ઉભરો તેઓએ તે મિત્ર ઉપર એક કાગળ લખી પોતાના ઉપકારનો ઉભરો બતાવ્યો હતો (કે જે કાગળ હજી મોજુદ છે) એ પ્રમાણે કસરતના ફાયદા જોયા પછી "કસરતશાળા સ્થાપક મંડળી"ની મેદાનમાં આવેલી જૂની કસરતશાળા કે જે 'સર દીનશાહ માણેકજી પિટિટ જીમનૅસ્ટિક ઇન્સ્ટીટ્યુશન' ને નામે ઓળખાય છે, તેમાં મી. કેખુશરો ઉત્તેજનથી ભાગ લેવા લાગ્યા તથા ૧૮૬૭થી ૧૮૭૫ સુધી 'ઑનરરી' ઉપરી તરીકે કામ બજાવ્યું. મજકુર કસરતશાળાનું ફંડ જ્યારે ઘટી ગયું, ત્યારે ૧૮૫૮માં જાતી મહેનત લઈ મી. કાબરાજીએ અત્રની અનેક પારસી નાટક મંડળીઓના સુકાનીઓની મદદ મેળવી તેઓ તરફથી કસરતશાળાના ફંડના લાભને માટે બે નાટકો ભજવાવ્યા હતા, જેની ઉપજે કસરતશાળાની પુંજીમાં દોઢ હજાર રૂપીઆનો ઉમેરો કીધો હતો. મી. કાબરાજીની આવી ઉપયોગી સેવાઓની પીછાનમાં કસરતશાળાની કમિટીએ તેમનો ખાસ આભાર માનવાની દરખાસ્ત પસાર કીધી હતી. મેદાનમાંની એ જુની કસરતશાળાના ઉપરી દાખલના તેમના અધિકાર દરમ્યાન મી. કાબરાજીએ કસરતને લગતા અનેક નવા તરેહના ઉપલા તાલીમખાનામાં દાખલ કીધાં હતાં. વળી દેશીઓમાં અંગબળની કસરતને માટેનો શોખ વધારવા અર્થે ઉપલી તેમજ બીજી કસરતશાળાઓ વચ્ચે મી. કાબરાજીની સાહાયતા હેઠળ ચાર વાર ઇનામના અખાડા થયા હતા, કે જેમાં લશ્કરના દેશી સિપાઈઓએ પણ ભાગ લીધો હતો. એવીજ રીતે ક્રિકેટની બાદશાહી રમતનો શોખ દેશી પ્રજામાં ખીલવવાને મી. કાબરાજીએ મરહુમ મી. સોહરાબજી બંગાલીની મદદથી ઇનામની શરતો રમાડી હતી. અને ૧૮૭૦માં સર મંગળદાસ નથુભાઈ તરફથી ઉભા કરાયેલી ખેતવાડી ખાતેની કસરતશાળાની સ્થાપના પણ મી. કાબરાજીને આભારી હતી કે જેના ઑનરરી સેક્રેટરી દાખલ તેઓએ આઠ વર્ષ સુધી કામ ચલાવ્યું હતું. એ ખાતું હાલ "જમશેદજી નસરવાનજી પિટિટ કસરતશાળા" ને નામે ઓળખાય છે. જોકે આ યુરોપની રીતની કસરતશાળાઓ આજના વખતના જેવા મશહુર ગણાતા તાલીમખાનાની જગ્યા લેવાની મતલબે સ્થાપન થઈ આવી હતી, તો પણ થોડાક વર્ષ ઉપર જ્યારે આ નરૂદાર પીરજુ એક પારસી ગૃહસ્થ મી. આરીયાએ તાલીમખાનું ઉઘાડ્યું ત્યારે તેને પણ મી. કેખુશરોએ ખુશાં મનથી ટેકો આપ્યો જેથી તેની સામેના ખોટા લોકવિચાર દૂર થઈ પામ્યા.

મુંબઈના સ્થાનિક સ્વરાજ્યમાં આપેલો ઉપયોગી હિસ્સો.

આગળ જણાવ્યું છે તેમ મી. કાબરાજીની ઉપર તેમના પત્રની 'ઑફિસ'ની ચાર દિવાલો વચ્ચે સંકડાઈ રહી ન હોતી. મગર પોતાના પત્ર અને પોતાના પુસ્તકોની બહાર તેઓ એક ઉદ્યોગી તથા ઉપયોગી જિંદગી ગુજારતા હતા. તેમની એ જાહેર કારકિર્દીનો એક અગત્યનો ભાગ તેઓએ સ્થાનિક સ્વરાજ્યના બાબોને અર્પણ કીધો હતો. મુંબઈની મ્યુનિસિપલ કોરપોરેશનના અને તેની સ્ટેંડિંગ કમિટીના સભાસદ લેખે મી. કાબરાજી તરફથી શહેરની જે ઉપયોગી સેવાઓ બજાવવામાં આવી હતી, તેની પીછાનમાં આપણા શહેરી સમાજે આનરેબલ સર ફિરોઝશાહ મેહેરવાનજી મેહેતાની દરખાસ્ત ઉપરથી મી. કાબરાજીના મરણના દિવસની ગમગીની દિલગીરી અને દિલસોજીનો એક લાયક ઠરાવ બહાર પાડ્યો હતો. મી. કેખુશરોની એ લબાણ મ્યુનીસિપલ સેવાનો હેવાલ તેથીજ લંબાણ થવા જાય, માટે અતરે ટુંક નોંધ તરીકે તારીખ ૮મી મે ૧૯૦૪નાં "રાસ્ત ગોફતાર" માં નીચલી વિગતો પ્રગટ થઈ છે તેજ ઉતારી લઉં છું—

ગરીબ લોકોને માટે ખુલ્લી હવા.

" પ્રજાના ગરીબ વર્ગોની દાઝ સદા તેઓને હૈડે હતીજ અને તેથી લોકના ફાયદા અર્થે તેઓએ "કેનેડી સીફેસ"નો દરિયા કિનારો એક રમત ગમતના મેદાન તરીકે સાચવી રાખવા માટે કૉરપોરેશનમાં સવાલ ઉઠાડ્યો હતો. ઘરો અને બંગલાઓ વધારવા સામે એમને વાંધો નહિ હતો, પણ તેમ કરતાં ગરીબ લોકને માટે રાખેલા રમતના મેદાનો કપાઈ જાય એ તેમનાથી જોવાતું નહિ હતું. જેથી એમની કૉરપોરેટર તરીકેની કારકિર્દીની શુરૂઆતમાંજ એટલે ૧૮૮૩માં

જ્યારે નામદાર સરકારે સર્વન્ટ રોડ અને મરીન લાઇન્સના રોગનો વચ્ચેના જમીનના કકડા જાહેર લીલામથી વેચી નાખવા ધાર્યા ત્યારે મી૦ કાબરાજીએ દરખાસ્ત મૂકી હતી કે ગોરેગામને પોતાનો અનુક્રમ જણાવનારો એક ઠરાવ પસાર કરી નામદાર સરકારના ધ્યાનપર એ બાબત લાવવી તે વખતે એઓએ જે બાબત રજુ કરી તેમાં આંકડાઓથી દેખાડી આપ્યું હતું કે અમુક રીતે એ ... પ્રજાના ઉપયોગ અને ખુલ્લું હતું અને તે ... હવે હવે ઠપાઈ ગયું હતું. પોતાની દરખાસ્તના ટેકામાં એઓએ આપણા માજી ગવર્નર લૉર્ડ મે ડફરિનના પિતા સર વિલિયમ મે મરીનની કવિતા એક "મીની" રજુ કરી હતી કે જેમાં તે ... મુંબઈમાં તારે પણ એવી રીતે ... બહેરામ ... માટે પોતાનો બળવાન અવાજ ઉઠાવ્યો હતો. આ દરખાસ્તને ટેકો આપનારમાં મી૦ જોન મેકફારસન, મરહુમ મી૦ નવરોજજી ફરદુનજી, ડૉક્ટર ... વગેરે નામીચા મેમ્બરોનો ટેકો મળ્યો હતો અને પરિણામ એ નિપજ્યું કે સરકાર તરફના ... ઘણી નાખી તરફથી ... એ ... પસાર થયો.

આ વાત જાણવાજોગ છે કે રેતી મી૦ ... જગાની ... દરખાસ્ત જેમ મરહુમ પોતાની કારકિર્દીમાં સૌથી પહેલી નાખવા હતા, તેમ ... પછી એમની ... ખાસ કરીને એક મુંબઈ શહેરના સુધારાને લગતી હતી કે જેમાં સર્વ ... વાપરનારા ... અગત્યની ... તેઓ મ્યુનિસિપાલિટીનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું તથા ... ... વાપરનારાઓ ... અટકાવવા ... માટે વાપરના ... હતા તેની ખાસ ... કરી આંકડાઓ રજુ કર્યા હતા. એ દરખાસ્ત પસાર થઈ નહિ પરંતુ મી૦ કાબરાજીએ એ વાત પડતી નહિ નાખી પણ ... ફરી એક વખત પોતાની ... રજુ કીધી અને એમના તરફથી ... એવી ... થઈ કે ... મી૦ કાબરાજીને ... તથા ... એમાની ... સૂચનાઓ ... મંજુર કરી.

દુઃખી પામેલા માણસોને મદદ

"આજ આપણા શહેરમાં રસ્તા કે ગલીઓમાં અકસ્માત થાય ત્યારે ઇજા થયેલા માણસોને ગાડીઓમાં નાખી હોસ્પિટલમાં લઈ જવા પડતા જેથી તે બાપડાઓને પીડા અને નુકશાન થતું. એથી મી૦ કાબરાજી એક એવી દરખાસ્ત લાવ્યા હતા કે મ્યુનિસિપાલિટીએ એવા દિનાઓને માટે ... ... અથવા ... ... અકસ્માત ... ... માણસને નાખી ... હોસ્પિટલમાં ... ... એ ... ... અને ... ... પછી આપણા શહેરમાં ... ... આપણા ... ... હતા.

મુંબઈને માટે વીજળીક રોશની

... ... મ્યુનિસિપાલિટીએ ... ... એવી ... ... હતા કે તે રકમ એકઠી થાય તેમાંથી મુંબઈમાં વિજળીક રોશની લેવાનું કામ બની શકે. આ ફંડને ઉપયોગમાં લેવા માટે મી૦ કાબરાજી એક દરખાસ્ત લાવ્યા હતા જે ઉપર ઘણી લાંબી તકરારો ચાલી, આખરે રદ કરવામાં આવી પણ બીજે દિને કમીશનર મી૦ ... મુંબઈ ઉપર એક ... ... એમના ધ્યાન પહોંચાડવાને ... માટે એમની પ્રશંસા કરી હતી.

મુંબઈ, "અડ્ડાઓનું શહેર"

'ચાલુક ઉપર શહેરના ગીચ મહોલ્લાઓમાં ... અને ... ... માલુમ પડવાથી મરહુમે ... એન્ડ હાર્મ ... ... "પ્રેમે રીપોર્ટ માગવાની દરખાસ્ત મૂકી હતી જે મુકવા આગમજ જાતી તપાસને અર્થે મી૦ કાબરાજી પોતાની મદદે ડૉક્ટર (હાલના સર) ... ... અને ડૉક્ટર કાવસજી પેસ્તનજીને લઈ ઘણાક ઘર એવા જોઈ આવ્યા હતા કે જ્યાં ... માણસ ... ... નહિ ... એવી ગત દિન ... હતી. આ ... ... પુરવાર કરવા ... કર્યા હતા અને મરહુમે વખત ... મ્યુનિસિપાલિટીના ... પોતાના ... ... કામમાં ... ... ઉપર ... ... હતા તેમને ... ... કહ્યા હતા 'ગરીબો ... ... નિકળી ... ... નહિ પણ પોતાના ... ... અને ... ... 'એ મી૦ કાબરાજીના ... હતા અને જેમ ... ... કહેવાય છે તેમ મુંબઈ હવે ... ... "શહેર" એ નામે ઓળખાય એમ મરહુમે ચેતવણી આપી હતી.

ગરીબોને માટે વધુ પાણી

'શહેરમાં જે વખતે પાણીની તાણ પડતી હતી તે વખતે મરહુમે એવી સૂચના ... કમિટીમાં કીધી હતી કે ગરીબોને જ્યારે ... ... પાણી મળી શકે ત્યારે એવું તો થવું જોઈએ કે નળમાંથી પાણી જ્યારે મળી શકે તે વખત તે ... નહીં જાણવા જોઈએ કે જેથી પોતાની તૈયારી રાખી શકે અને નાઉમેદ નહિ થાય. એ યોજના ઉપર ધ્યાન પહોંચાડી અમલમાં મુકવામાં આવી હતી.

ચોહટાના ... ... નાખેલા કુવાઓ

એક વખત મી૦ કાબરાજીએ દરખાસ્ત મુકી હતી કે શહેરમાંના ... ... નાખી ... ... તેને બદલે તેમનો ઉપયોગ કરી અને ... ... તેમાંથી ... ... જોઈએ કે જેથી શહેરની ... ... એ સૂચના પણ અમલમાં મુકવામાં આવી હતી.

લૉર્ડ ... ... વિદાયગીરીનું માન

માજી ... ... લૉર્ડ ... ... મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી ... ... હતા મી૦ કાબરાજીએ ... ... આપવા ... ... અને ... ... પોતાનો ... ...

એવી ગોઠવણ કરવામાં આવી કે મી૦ જમશેદજી એ દરખાસ્ત રજુ કરે અને મી૦ કાબરાજી તેને ટેકો આપે એમ કરતાં એ ઠરાવ પસાર થયો.

લૉર્ડ કિચનરને માનપત્ર આપવાની દરખાસ્ત—દેશના છાપાની લાગણી

'માનવંત યોદ્ધો લૉર્ડ કિચનર આ દેશના સેનાધિપતિ તરીકે આવનાર હતો તે વખતે તેને આવકાર દેનારૂં માનપત્ર તૈયાર કરવાની સૂચના મી૦ કાબરાજીએ કૉર્પોરેશન આગળ રજુ કરી જેને મી૦ એરકને ટેકો આપ્યો, પણ કેટલાક સભાસદોના અણગમાને લીધે તે દરખાસ્ત રદ ગઈ. આથી આખા દેશના વર્તમાનપત્રોએ કૉર્પોરેશનને ઠપકો આપ્યો હતો. તેજ વખતે મી૦ કાબરાજીએ નામદાર ડ્યુક ઑવ કૅનૉટને આવકારનું માનપત્ર આપવાની દરખાસ્ત મુકી અને તે પસાર થઈ.

કોકેન ખાવાની બદી અટકાવવામાં મી૦ કાબરાજીએ બજાવેલી યાદગાર સેવા

આ શેહરમાં વધી પડેલી કોકેન ખાવાની બદી જડમૂળથી નાબુદ કરવામાં આગળ પડતો ભાગ ભજવનાર મી૦ કાબરાજી પેહલા હતા, અને તે તોડવા માટે એમણે ભારી મેહનત લીધી. કેટલી હદ સુધી એ બદી વધી હતી, અને સરકાર તરફથી કંઈ પણ પગલાં નહિ લેવાય તો કેટલી વધવાનો સંભવ હતો તે જાહેર કરવા માટે મ. મે સતાવાર આંકડાઓ તૈયાર કીધા હતા. પણ કૉર્પોરેશને એમની એ બાબેની દરખાસ્ત પડતી મેલી. પણ આથી મી૦ કાબરાજી ચુપ બેઠા નહિ. પણ એ બાબત ખુદ નામદાર ગવર્નર લૉર્ડ નૉર્થકોટ આગળ જાતે લઈ ગયા અને પોતાના એકઠા કીધેલા આંકડા અને દાખલાઓથી તે નામદારની ખાતરી કરી આપી કે સરકારે કાયદાથી એ બદીનો અટકાવ કરવાની અગત્ય હતી. આ ઉપરથી સરકારે એ વાત ઉપાડી લીધી અને પરિણામમાં આજે કોઈ ધંધાદારીથી લાઇસંસ વગર કોકેન વેચાતું નથી.

હડકાં કુતરાં સામે ઉપાય

શેહરમાં કુતરાના હડકવાનો ઉપદ્રવ વધી પડવાથી કુતરાના ભોગોને [illegible] મટાડવાને માટે એક દરખાસ્ત મી૦ કાબરાજીએ રજુ કીધી હતી પણ સભાએ તે ઉપર પૂરતું ધ્યાન નહિ આપવાથી તે વિશે પણ એમણે સરકાર ઉપર દાખલા દલીલવાર પત્ર લખ્યો હતો.

આપણા રક્તપિત્યા—તેઓને અલગ રાખો

'રસ્તે રસ્તે લોકોની ગીચ વસ્તીની વચ્ચે રક્તપિત્યાઓને ફરતા અટકાવવાને માટે ઘટતા ઉપાયો લેવાની સૂચના મરહુમે કૉર્પોરેશનને કરી હતી જે ઉપર સભામાં તકરાર થયા પછી મ્યુનિસિપાલિટીથી કંઈ કરી શકાયું નહિ, પણ કમિશનર મી૦ એકવર્થે એ કામ ઉપાડી લઈ માટુંગામાં એ દુખીઓને માટે એક આશ્રમસ્થાન ઉઘાડી પ્રજાની પિડાકારી ઓછી કીધી.

મરકીની નવી રસી

'[illegible] ઉપર એક ઇટાલીઅન ડૉક્ટરે તૈયાર કરેલી નવી મરકીની રસી બાબત મી૦ કાબરાજી સભા હજુર એક દરખાસ્ત લાવ્યા હતા અને તે ઉપરથી એ નવા ઇલાજની તપાસ લેવાઈ છે. એ બાબતમાં મ. મ. વધુ કરી ચલાવનાર હતા, પણ તે કામ અધુરૂં રહી ગયું.

અંધેરનો કટ્ટો ચોરી

મ. મ. કોઈ પોતાના મિત્રોની ખાતર ગેરવાજબી રીતે કરેલી એવી પોતાને માલુમ પડે તો નિડરપણે તે જાહેર કરી દેતા. તેના આધાર બે દાખલા અમોને યાદ આવે છે. કૉર્પોરેશનના એક હિંદુ સભાસદની જમીનનો ટુકડો રસ્તો પોહોળો કરવા માટે મગાવવામાં આવ્યો તેની બહુ ભારે કીમત ટાઉન કાઉન્સીલે આપી હતી તે ઉપરથી જાહેરમાં બહુ ચર્ચા થઈ રહી ને વર્તમાનપત્રોમાં પણ ટીકા થયા. આ બાબત વિશે મી૦ કાબરાજી કૉર્પોરેશનમાં દરખાસ્ત લાવ્યા ને ટાઉન કાઉન્સીલના કામને વખોડી નાખ્યું. આ વિશે સભામાં મોટી ગરમાગરમ તકરાર થઈ હતી અને છેવટે એક સુધારાના આકારમાં દરખાસ્ત પસાર કરવામાં આવી હતી.

બીજી વાર ખુદ કમિશનર મી૦ એકવર્થ જે એમનો દોસ્ત હતો તેણે ચલાવેલી આપખુદી અમલ સભાના ધ્યાન પર લાવ્યા હતા. ૧૮૯૪માં હિંદુ મુસલમાનોના હુલ્લડ વખતે ગોરૂં લશ્કર શેહરમાં ઠેકાણે ઠેકાણે બેસાડવામાં આવ્યું હતું તેમને મી૦ એકવર્થે કોઈની પણ મંજુરી વગર જે માગવામાં આવે તે ખાવાપીવાના ખેપ સ્પેન્સર જેવી મોટી 'શૉપ'માંથી પુરા પાડ્યા હતા અને તેના બિલ મોટી રકમના આવ્યા તે મ્યુનિસિપાલિટીની તિજોરીમાંથી પસાર કરાવ્યા હતા. આ બિલોનો સરવાળો કંઈ નાનોસુનો ન હતો. આ વાતની મી૦ કાબરાજીને ખબર પડતાં એવણે એ ખર્ચ બેકાયદેસર ઠરાવનારી દરખાસ્ત સભા આગળ લાવ્યા હતા અને તે બાબતમાં પણ ભારી તકરાર થઈ હતી અને એ ખર્ચ ગેરરીતનો હતો એમ મોટે ભાગે ઠરાવવામાં આવ્યું હતું.

બીજા ઉપયોગી કામોમાં મી૦ કાબરાજીએ ટ્રામવે કંપનીને મ્યુનિસિપાલિટી સાથે પડતા વાંધા સંબંધી રીપોર્ટ માગ્યો તે હતું. આ વાંધાને લીધે શેહરમાં વિજળીથી ચાલતી ટ્રામવેનું ચલાણ હજુ થતું નથી ને વિજળીક રોશની થવામાં પણ ઢીલ પડી છે માટે એ સવાલનો જલદી નિકાલ લાવવાની મ. મ.ની મતલબ હતી.

ઉપલી બિનાપરથી વાચનાર જોશે કે મ. મ. હમેશાં ગરીબ વર્ગની દાઝ હૈડે ધરનાર હતા અને બેજા ખર્ચોની સામે થતા હતા તોપણ શેહરના ફાયદાને અર્થે સારા ખર્ચો કરવા પડે તો કરકસરની તેઓ તરફેણ કરતા અને ફક્ત ખર્ચના વિચારથી જ ઉપયોગી કામોને પડતા મૂકવાનો એમનો વિચાર નહિ હતો. વળી કૉર્પોરેશનનું માન વધારવા અને ટેક જાળવવા એઓ હમેશાં મથી રેહતા અને પોતાની લડતોમાં ઘણી હિંમત બતાવતા અને હાથ ધરેલું કામ જો કૉર્પોરેશન મારફતે નહિ પાર પડે તો સરકારના ધ્યાનપર તે બાબતો લાવીને અથવા કોઈ બીજે રસ્તે પાર ઉતારવાની માટે ભીડતા હતા.

૧૮૮૨ થી ૧૯૦૧ સુધી મી૦ કાબરાજી ઘણી બહુમતીથી જસ્ટીસ ઑવ ધી પીસ તરફથી કૉર્પોરેશનમાં દાખલ થયા હતા અને ઘણા વર્ષ સુધી સ્ટૅન્ડિંગ કમિટીમાં બેઠા હતા તેમજ જોઇન્ટ સ્કુલ કમિટીના શરૂઆતથી મેંબર તરીકે ઘણા વર્ષ સુધી રહ્યા હતા જે દરમિયાન તેવણે મ્યુનિસિપાલિટીને હસ્તકની શાળાઓમાં ભણતા છોકરાઓની

મગજરોપ તથા ગિલક્રિસ્ટની હાલત સુધારવાના ઉપાય ઉપર ચાનુ ધ્યાન આપતા રહ્યા હતા એ ના એક કીમતી મજામ ને આવામાં કોંગ્રેગેશનને ભારી મોટ ગર્મી તેમાં કાંઈ નવાઈ નથી

મી૦ કાબરાજી અને હિંદી રાજદ્વારી લાભો.

હિંદી પ્રજાને રાજનૈતિક બાબતના ગજરાતી ચળવળોમાં મી૦ કાબરાજી પહેલેથી આગળ પડતો ભાગ લેતા આવ્યા હતા. આ દેશની રૈયતને અનેક વાર ખમવા પડતા ગેરઇનસાફો અને આક્રમ સરકારી અમલદારો તરફથી ચલાવવામાં આવતી ગેરરીતિઓ સામે મી૦ કાબરાજીની કલમથી થયેલા ફટકાઓ તેમના તમામ લખાણો ... આગળ કાઢેલા સઘળા મતી આવે. એમનું એક નમુનો કે જે ઉંચ સરકાર દરબારની નજરમાં લાવવામાં આવ્યું હતું તેની તવારીખ મી૦ કાબરાજીના ગ્રંથમાંથી અત્રે રજુ કરીએ —

તે વખતના વાઈસરાય લાર્ડ લિટને હિંદુસ્થાનની ધારા બાંધનારી સભામાં દેશી છાપાને મોઢે ડુચો દેવાને એક ધારો પસાર કરાવ્યો હતો અને તે ધારાના ટેકામાં આખા હિંદુસ્તાનના દેશી પત્રોમાંથી જુદા જુદા વખત આવેલા લખાણોના ઇંગ્રેજી તરજુમા ઉતારી લઈ "ફિતુરી ફકરાઓનો" એક સંગ્રહ કાઉન્સિલમાં રજુ કીધો હતો. તે ફકરાઓમાંથી માત્ર "રાસ્ત ગોફતાર" બચી જવા પામ્યું નહીં હતું કેમકે ભાગ જો તા. ૨૨ મી ઓગસ્ટ ૧૮૭૬ના આ પત્રમાંથી એક તરજુમા તે ફિતુરી ફકરાઓમાં દાખલ થવા પામ્યો હતો. આની રીતે "રાસ્ત ગોફતાર"ને ફિતુરોમાં ગણાવવાના સરકારના તે પગલાથી આ વફાદાર પત્રને માથે એવું કલંક લગાડવાની મોટી ભાસમ પડી હતી કે જે કલંકના ડાઘામાંથી તેને બચાવવુંજ જોઈયે. એટલા માટે "રાસ્ત ગોફતાર"ના આધિપતિઓ તે વખતના તે કામ વાસે મજકુર ગ્રાન્ટ ઉચાર્યા અને પોતાની અરજી વાઈસરાયના તખ્ત ઉપર મોકલી અને આખર સરકાર તરફથી ઇનસાફ મળ્યો હતો.

"રાસ્ત ગોફતાર"ની તકરાર એવી હતી કે ફિતુરી ફકરાઓના સંગ્રહમાં સરકારી તરજુમા કરનારનો ભુલ હતી અને "રાસ્ત ગોફતાર"ની જે કાંઈ કહેવાની મતલબ હતી તેનાથી ઉલટોજ અર્થ સરકારી તરજુમાનીઓએ ઉતાર્યો હતો. તેમ હતું તે દેખાડવાને "રાસ્ત"ના અધિપતિઓ માત્ર એટલેથી અટકી પડી નહીં પણ પોતાના તરફથી તેજ ફકરાનો અસલ સમાચાર પણ નહીં તે જુની કોઈ કોર્ટના વકીલ ... મરહુમ મી૦ ફર્મન ખાન કરાવાને સરકાર ઉપર મોકલી આપ્યો અને સરકારી ભુલ ભરેલા તરજુમાને આધાર "રાસ્ત ગોફતાર"ને થયેલા ગેરઇનસાફમાંથી તે કારની દાદ માગી. આ અરજી મુંબઈની સરકારે પોતાની તરફની ભલામણના વકી સાથ વડી સરકાર ઉપર મોકલી આપી. જેથી આ વિષે માંગેલી દાદ અને તેને મળેલ જવાબ તે વખતના વાઈસરાય સિમલાથી ઓગષ્ટ ૧૮૭૬ના તારીખના હુકમના અન્વયે સરકારે આ પોતાના કાગળમાં નીચેના અભિપ્રાય કરીને "રાસ્ત ગોફતાર"ના નજુકરાવાને ફિતુરના કલંકમાંથી મુક્ત કીધું ... માં ... અમે અત્રે ઉતારીએ છે —

"His Excellency the Governor General in Council has always regarded the Parsee Community whose organ the Rast Goftar is held to be as being amongst the most loyal of Her Majesty's Indian subjects. His Excellency in Council is aware that gentlemen connected with the Rast Goftar have in past times done useful service; he is glad to learn that this journal is usually considered to be loyal and he is willing to believe that the extract from the Selections prepared by the translator to the Bombay Government did not adequately represent the scope of the article from which it was taken."

કોનગ્રેસ વિરૂદ્ધ કાબરાજી

હિંદી "નૈશનલ કોનગ્રેસ"ની હસ્તી પછી "રાસ્ત ગોફતાર"ની રાજદ્વારી વલણમાં ચોક્કસ ફેરફાર થયેલો કેટલાક માને છે. એ ફેરફાર તરફ અનેક બાજુએથી નાપસંદગી દેખાડવામાં આવી છે. એ માટે ફેરફારના સબબમાં "એકવાલો રાસ્ત ગોફતાર"માં મી૦ કાબરાજીએ નીચેનો ખુલાસો પ્રગટ કીધો હતો તે અત્રે ઉતારી લેવાનું ઠીક પડશે —

"હવે "રાસ્ત ગોફતાર"ની જીંદગીમાં ચરચાયલા રાજદ્વારી સવાલોમાંના એકનીજ નોંધ લેવાની રહી છે તે આ પત્રની દેશીઓના કોનગ્રેસ નામના રાજદ્વારી મંડળ વિરૂદ્ધની વલણ વિષેનો સવાલ છે. રાજદ્વારી હકો અને દાજતોની જાહેર હિમાયતો કરવાને તો "રાસ્ત ગોફતાર" નો ટેકો હમેશનો છે અને જ્યારે અસલની બામ્બે આસોસીએશન તથા લંડનવાળી ઈસ્ટ ઈન્ડિયા આસોસીએશન તથા મુંબઈની પ્રેસિડનસી આસોસીએશન પેહલવેહલી ઉભી થઈ ત્યારે એ રાજદ્વારી સભાઓને "રાસ્ત ગોફતાર"ની મદદ ચાલુજ હતી. એજ પ્રમાણે આ કાનગ્રેસ મંડળની જ્યારે પેહલવેહલી સન ૧૮૮૫માં મુંબઈ મધે સ્થાપના થઈ ત્યારે તેને આ પત્રે ટેકો આપ્યો હતો. પણ ત્યારપછી જેમ જેમ આ મંડળનું કામ ચાલતું ગયું તેમ તેમ મધ્યપણાના જે ધોરણ તથા વફાદારીની જે વલણ ઉપર મરહુમ શેઠ નવરોજજી ફરદુનજી તથા સોરાબજી શાપુરજી અને બીજાઓ રાજદ્વારી સભાઓને ચલાવતા હતા તે મધ્યમપણું અને તે વફાદારીના ધોરણના આ કાનગ્રેસ મંડળમાં ખુટ જોઈને તના ઉપર તમણ દેશીઓની નાખુશી ઉતરવા લાગી. વળી આ કાનગ્રેસ સભાની હિમાયતો એક કોમ ખાસ પારસી કોમના આડ આવતી અને પારસીઓને હિંદુઓની પછાત નાખી તેમના હકને નુકસાન કરવાની રૂઢી એ મંડળમાં જણાવા લાગી. ત્યારથી આ "રાસ્ત ગોફતાર" કાનગ્રેસ મંડળ સામે અને તેમાં પારસીઓના સામેલ થવા સામે વાંધો ઉઠાવ્યો. તેમ કરતાં કાનગ્રેસ સરખા મંડળો થવા નહીં જોઈયે અથવા એ મંડળો પોતેજ વાજબી છે એવું કેહવાની અમારી મતલબ નહીં હતી. માત્ર પ્રજાના અને પારસી કોમની વિરૂદ્ધ જતી એ મંડળની અને મંડળના આગેવાનોની કામ કરવાની રીત સામે અમારો વાંધો હતો. આ વાંધાને લીધે કાનગ્રેસવાળા આ પત્રના જુના જુના મિત્રો સાથ અમોને મતફેર પડ્યો. આનરેબલ દાદાભાઈ નવરોજજી સરખા આ પત્રના પહેલા માલિક તથા આનરેબલ મી૦ ફીરોજશાહ મેહરવાનજી મહેતા સરખા આ પત્રના ઉપયોગી હિમાયતી અને મી૦ દીનશાહ વાચ્છા સરખા અમારા મદદગાર મિત્રથી અમોને મતફેર પડ્યો પણ અમે એવા મિત્ર મદદગારથી અલગ પડતું સ્વતંત્રપણું જાળવી રાખવાની એ ...

મર્હુમ બાઈ કુંવરબાઈ—
શેઠ કેખુશરો કાબરાજીના ધણીઆણી

બીજાં ઘણાંક જાહેર મંડળોમાં સામેલ થઈ એઓ એક યા બીજે પ્રકારે મદદ કરતા હતા, જે મંડળોના ફકત નામ ગણાવવાનું પણ લંબાણ થઈ જાય એમ છે.

"રાસ્ત ગોફતાર" ની મારફતે પારસી ગરીબોને માટે બનાવેલું સુખવાસી મકાન.

આપણા શહેરના જાણીતા ઇજનેર ખાન બહાદુર મંચેરજી કાવસજી મર્ઝબાન સી. આઈ. ઈ. ની યાદગારીમાં મી. કાબરાજીએ "રાસ્ત ગોફતાર" ની કટારો મારફતે એક 'મેમોરિયલ ફંડ' ઉભું કીધું હતું, જેમાં એકઠા થયલા નાણામાંથી રૂ. ૧૬૫૦૦ ને અર્થે તારદેવ ખાતે ગરીબ જરથોસ્તીઓને માટે બાંધવામાં આવેલી ચાલીઓની હારોળમાં મી. મર્ઝબાનને નામનું એક વધુ સુખવાસી મકાન બંધાવી ગયે સાલ ખુલ્લું મુકાયું હતું. એ કામને માટે મેં બીજે ઠેકાણે ઈસારો કીધેલો હોવાથી તે વિશે અને વધુ બોલવાની હું જરૂર જોતો નથી. આ મકાનમાં જ્યાં સુધી પારસી ગરીબો ખુલ્લી હવા અને અજવાળું મેળવી પોતાની તનદુરસ્તી જાળવશે, ત્યાં સુધી તેઓ મી. કાબરાજીના રૂહને હજારો હજાર દુવાઓ દેશે.

મુસાફરીનો શોખ—નજરનોંધ કરવાની આદત

મી. કાબરાજીને મુસાફરી કરવાનો બહુ શોખ હતો અને અનેક વાર તેઓ હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગોમાં પ્રવાસે જતા હતા, અને જ્યાં જ્યાં જતા ત્યાં એઓએ મેળવેલી નામનાને લીધે બહુ માન મેળવતા. સને ૧૮૭૭ની દીલ્હીની દરબાર વખતે એઓ 'રાસ્ત ગોફતાર'ના અધિપતિ દાખલ સરકારના પરોણા તરીકે હાજર થયા હતા, અને તે વખતે દરબારના જે રમુજી વર્ણન 'રાસ્ત'માં લખ્યા હતા તે વાંચકને હજી યાદ હશે. વળી ૧૯૦૩ની કોરોનેશન દરબાર પ્રસંગે પણ તેઓ ખાનગી રીતે દીલ્હી ગયા હતા પણ પ્રેસકેમ્પમાં એઓની રહેઠાણગીરી એવી ધ્યાન ખેંચનારી હતી કે નામદાર લૉર્ડ કર્ઝનને વગીક એમને માટે પૂછવું પડ્યું હતું.

હવે મુસાફરીનો ઘણા જન ઉઠાવે છે પણ મી. કાબરાજીની અવલોકન શક્તિ અજબ જેવી તીવ્ર હતી અને એક મિત્રે એમને વાસ્તે કહ્યું તેમ એક સાધારણ મેળામાંથી અમ બે જન સાથે જઈએ તો એઓને ત્યાં જે જે દેખાવ તેનો આપણને તો જાણે વિચાર પણ નહિ આવે. એ પ્રમાણે હોવાથી જેમ નવી નવી જગ્યા જોવાની તેમજ સાધારણ મેળા તમાશા જોવામાં તેમને એક સરખી ગમત પડતી અને જે જે જોય તે નજરમાં રાખી તેની એવી આબેહુબ નકશો ખેંચવાની શક્તિ હતી કે એ કલમના એમના અજવાળા ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક અદ્વિત, એક કીર્તિમંત કે એક જ એ માનાની જગ્યા પૂરે છે.

વિલાયતની મુલાકાત—'બ્રિટિશ ઇન્સ્ટિટયુટ ઑફ જર્નાલિઝમ'ના સભાસદ લેખેની નેમણુક.

પણ એમની મોટી ઉમેદ તો વિલાયત જવાની હતી અને તે પ્રમાણે એ આશા પૂરી થઈ. જુન ૧૯૦૦માં મી. કાબરાજી ઇંગ્લંડની મુસાફરીએ ગયા. હિંદના એક આગેવાન પત્રકાર લેખે વિલાયત ખાતે તેમને ઘણું માન મળ્યું હતું અને ગ્રેટ બ્રિટનના છાપાવાળામાં અસાધારણ મોભો ધરાવતા મંડળ "બ્રિટિશ ઇન્સ્ટિટયુટ ઑફ જર્નાલિઝમે" તેમને એક ખાસ સભા ભરી પોતાના એક સભાસદ લેખે નીમીને મી. કાબરાજીની એક અધિપતિ તરીકેની બુલંદ કીર્તિમાં એક સુંદર કલગીનો વધારો કીધો. ત્યાંની પેરી બાજુએ મી. કેખુશરો માત્ર મોજમજા ભોગવવાજ ગયા નહિ હતા, મગર મુલકના રહેવાસીઓની અનુભવ મેળવી તેનો લાભ પછાત પૂર્વને આપવાનો ખાસ ઇરાદો રાખીને તેઓ બંદોબસ્ત કર્યા હતા. લંડનથી તેઓ એડિનબરો, ન્યુકાસલ, બ્રિસ્ટલ, બ્રાઇટન, ઑક્સફર્ડ, કેમ્બ્રિજ વગેરે જગ્યાઓએ ફર્યા હતા. એ મુસાફરીઓની નજરનોંધ "રાસ્ત ગોફતાર"માં વાંચવાથી આપણે જાણે ખરેખર ત્યાં ગયા છીએ. પણ ઇંગ્લેન્ડ શહેરમાં ઇગ્લનના રાજની મુલાકાત તથા તે દેશની ધામધુમોનો હેવાલ એમણે પોતાના બચ્ચાઓ પર ઘરબેઠા કાગળમાં એક નજરે નોંધ તરીકે લખ્યા હતા, તે પણ વાંચના રસ ઉપર એમનો એમ ઉતારી લીધો છે. વળી જો કે એ મુસાફરીઓના લેખો "રાસ્ત"માં છપાવાના રહી ગયા તોપણ પારસીના મહાભારત પ્રસંગમાં તેઓએ જે કાંઈ જોયું તે વિષે, તેમજ લંડનની મોગાઈ વિષે અહીંના લોકોને ઘટતો ખ્યાન આપવા અર્થે મી. કાબરાજીએ "જ્ઞાન પ્રસારક મંડળી" મારફતે ચાર ભાષણો આપ્યા હતા.

જેમ હિંદ ખાતે પાછા ફરીને મી. કાબરાજીએ આ દેશને તેના દેશની ઓળખાણ કરાવી, તેમજ વિલાયત ખાતેના તેમના વસવાટ દરમ્યાન તેઓએ ત્યાંના લોકોને અહીંની સ્થિતિનો અભ્યાસ કરાવ્યો. મી. કેખુશરો લંડનમાં હતા ત્યારે ત્યાં નવા થતા 'બ્રિટિશ ઇન્ડિયન કૉમર્સ' પત્ર તરફથી મી. કાબરાજીની મુલાકાત લેવાને માટે એક ખાસ પ્રતિનિધિ મોકલવામાં આવ્યો હતો, જે મુલાકાત વેળા મી. કાબરાજીએ હિંદી બાબતો પર નરમ પોતાના વિચારો સ્વતંત્ર અને મોકળા મન સાથે બહાર પાડી ઉપલા છાપા મારફતે વિલાયતની આલમ આગળ રજુ કીધા હતા. એ મુલાકાતનો અહેવાલ વાંચક હેવાન મી. કાબરાજીની એક સુંદર તસ્વીર સાથે સપ્ટેમ્બર ૧૯૦૦ના 'બ્રિટિશ ઇન્ડિયન કૉમર્સ' માં બહાર આવ્યો છે.

"રાસ્ત ગોફતાર"નો આનંદોત્સવ—મી. કાબરાજીની જિંદગીનો સોનેરી દિવસ.

નવેમ્બર ૧૯૦૧ના ૮મા તારીખે "રાસ્ત ગોફતારે" પોતાની ઐતિહાસિક જિંદગીના પચાસ વર્ષ પુરા કીધા. "રાસ્ત ગોફતાર" જેવી છાપાની તવારીખમાં એ અર્થી

સદી દરમ્યાન જે સ્તુત્ય ભાગ ભજવ્યો છે, તેની પીછાનમાં એ પત્રના માલેકને તથા અધિપતિને આ ટાંકણે અનેક માનપત્રો તથા મુબારકબાદીના સંદેશાઓ મોકલવામાં આવ્યા. હિંદના એક આગેવાન પત્રના આનંદોત્સવમાં પ્રજાના સમસ્ત વર્ગે ફક્ત દિલસોજી સાથેજ નહિ પણ ઉપર સાથે ભાગ લીધો. મી૦ કાબરાજીને એ પ્રસંગે આ દેશથીજ નહિ પણ વિલાયતથી મહાન સ્ત્રીપુરૂષો તરફથી મુબારકબાદીના તારો મોકલવામાં આવ્યા, જ્યારે જ્ઞાન પ્રસારક મંડળી, પારસી લેખક મંડળ, રહનુમાએ માજદયસ્નાન સભા વિગેરે મંડળોએ તેમજ મુંબઇ, તારાપોર, નવસારી, ભાવનગર, સુરત વિગેરે સેહેરોએ "ડેપ્યુટેશન" મોકલી તેમને ખાસ માનપત્રો એનાયત કીધાં. "રાસ્ત ગોફતાર"ની આ અર્ધ-સદીની લંબાણ કારકીર્દ દરમ્યાન તેણે બજાવેલી નાદર સાંસારિક, રાજદ્વારી, અને સામાન્ય સેવાઓની એક પ્રમાણિક નોંધ દેશી પ્રજા સમક્ષ રજુ કરવા અર્થે મી૦ કાબરાજીએ "અહેવાલે રાસ્ત ગોફતાર" નામનું રસીલું પુસ્તક પોતે લખી આ ટાંકણે બાહાર પાડ્યું હતું. આ ગ્રંથ તેના સફાઓમાં સમાયલી જાણવાજોગ તવારીખને લીધે આપણા સાહિત્યમાં જગવાઈ રોકે છે. આ કેતાબમાં "રાસ્તે" પચાસ વર્ષમાં અદા કીધેલી જાહેર ફરજોનો જે હિસાબ આપવામાં આવ્યો છે, તે હિસાબનું મુખ્ય ખાતું મી૦ કાબરાજીને પોતાને ખાતે જમે થાય છે, કે જેમણે એ અર્ધી સદીના પોણાથી વધુ ભાગ "રાસ્ત ગોફતાર"નું અધિપતિપદ એટલી બાહોશીથી ચલાવી જેમ દેશી છાપાની તેમજ પારસી કોમની પ્રતિષ્ઠાને એક ઉંચા દરજ્જાપર ચઢાવી આપી છે.

વાઇસરૉયની મુબારકબાદીનો પેગામ.

મગર "રાસ્ત ગોફતાર" ની "જ્યુબિલી" દરમ્યાન એ પત્રના અધિપતિને એક સર્વોપરી ઠેકાણેથી જે માન મળ્યું, તે માન જેમ મી૦ કાબરાજીના સબંધમાં તેમજ આબરૂદાર દેશી છાપા વર્ગમાં હમેશ યાદ રહી જશે. "રાસ્ત"ના આનંદોત્સવનાં માનમાં તેના અધિપતિ તથા માલેકને એક જાહેર જ્યાફત આપવામાં આવી હતી, જે ટાંકણે નામદાર વાઇસરૉય લૉર્ડ કર્ઝન તરફથી તેમના ખાનગી સેક્રેટરીએ નીચલો તાર જ્યાફતના પ્રમુખ સર જમશેદજી જીજીભાઈ બૅરોનેટ ઉપર મોકલ્યો હતો—

"Hearing that a banquet is being given to day in honour of the fiftieth anniversary of the *Rast Goftar*, His Excellency desires me to convey, through you, his congratulations to Mr Kabraji, who has so honourably conducted the paper for the greater part of the time and has set a standard of sound sense, sobriety, and loyalty in journalism, which are a credit to the Indian Press."

આ શબ્દો એક એવા નર તરફથી ઓચરવામાં આવ્યા છે, કે જેની બાહોશી, વિખ્યાતી, અને સ્વતંત્રતાને માટે બે મત હમી ધરાવતા નથી,—અને જે પોતાના બોલોની કિંમત સારી પેઠે સમજે છે.

મી૦ કાબરાજીને મળેલાં જાહેર તથા ખાનગી માનપાન.

ખરેજ, મી૦ ખંભાતા અને મી૦ દેસાઈ જણાવે છે તેમ મી૦ કાબરાજી માનની શોધમાં જતા નહિ હતા. પણ માન તેમની શોધમાં ફરતું હતું. રાજગીનનું ગુજરાતી ભાષાંતર કરનાર તરીકે મી૦ કાબરાજીની રાજ્યકુટુંબના જે જે શાહજાદાઓ હિંદુસ્થાનમાં આવી ગયા છે, તેઓ સાથે ઓળખાણ કરાવવામાં આવી હતી. હિંદના પ્રજાપ્રિય વાઇસરૉય લૉર્ડ રિપને મી૦ કાબરાજીને પરેલના સરકારી મહેલમાં ખાનગી મુલાકાતે બોલાવીને તેમના એક અધિપતિ લેખેનાં કામ તરફની પોતાની પ્રસન્નતા દેખાડી આપી હતી. તેજ મુજબ લૉર્ડ ડફરિન સાથે મી૦ કાબરાજીની તે વેળાના ગવર્નર સર જેમ્સ ફરગસને ઓળખાણ કરાવી હતી. દેશી અધિપતિઓમાં એક મુનેહના અમલદાર નેમાવાનું માન પેહેલવેહેલા મી૦ કાબરાજીને આપવામાં આવેલું જણાય છે. યુનીવર્સિટીના ફેલો તરીકે તો દેશી પત્રકારોની સંખ્યામાંથી તેમની એકલાનીજ નેમણુક હજી સુધી કરવામાં આવી છે.

ઈરાનના શાહ તરફથી એનાયત થયલો સોનાનો ચાંદ.

પણ આ નામાંકિત નરની સેવાઓ ફક્ત હિંદી સલ્તનતની સરકાર તરફનીજ પીછાન પામીને અટકી નથી. પારસીઓના પ્રખ્યાત પૂર્વજોની અસલ જન્મભુમિ ઈરાનના નામવર શહેનશાહ શાહ નસરૂદ્દીન તરફથી સને ૧૮૮૬માં મી૦ કેખુશરો કાબરાજીને એક ચુનંદા પારસી ગ્રહસ્થ તરીકે તથા ઈરાનમાં વસતા જરથોસ્તીઓના લાભો સાચવવાને તેમની તરફથી દેખાડવામાં આવતી લાગણીની કદરમનાશીમાં એક સોનાનો ચાંદ એનાયત કરવામાં આવ્યો હતો. આ ચાંદ ઉપર નીચલો લેખ નજરે પડે છે.

هر سر دل که دشمن شه را عنان گرفت
از آفتاب همت ما این نشان گرفت

"હર મીર દેલ કેહ દુશમને શાહરા એનાન ગિરફ્ત,
અઝ આફતાબે હિમ્મતે મા ઈન નિશાન ગિરફ્ત"

અર્થ

હરેક બહાદુર નર કે જેણે શાહના દુશમનને મારી હઠાવ્યો છે, તેણે અમારી તરફથી અમારી ઉંચામાં ઉંચી પીછાનમાં આ નિશાની (ચાંદ) મેળવી છે.

મી૦ કાબરાજીએ યોજેલા શસારી અને સંગીત મેળાવડાઓ.

પારસી તેમજ બીજી દેશી કોમોના સમાજ સુધારામાં મર્હુમ કેખુશરો આગેવાનીભર્યો ભાગ લેતા હતા તે આપણે બીજે ઠેકાણે જોયું છે. પણ સ્ત્રીકેળવણીના વધારા સાથે જ્યારે દેશી સ્ત્રી પુરૂષોના ભેગા મેળાવડા કરવાનો વખત આવેલો જણાયો ત્યારે તેવા મેળાવડા કરવાની પહેલ મી૦ કેખુશરોએજ કાઢી એમ કહીએ તો ચાલે. આ મેળાવડાઓમાં આગેવાન યુરોપિયન ગૃહસ્થો અને

નેમ ઉપર "રાસ્ત ગોફતાર' પેહેલેથીજ ચાલતું આવ્યું છે અને મી. દાદાભાઈ નવરોજજી તથા બીજા મદદગારો પોતેજ એ પત્રને ચલાવવાનું શિખવતા આવ્યા છે તેજ નેમ ઉપર કામ લઈ કલમ ચલાવતા આ પત્રે પોતાના ભલા ભલા દોસ્તોના દરકાર કરી નથી. પણ દોસ્તોને દુશમન થવા દીધા છે, અને આગળી લડતોમા આ પત્ર જે ખમતું આવ્યું છે તેજ તેનું ખમવાનું આ લડત દરમ્યાન પણ ચાલુ રહ્યું છે.

બદનક્ષીના મુકદમાઓની હારમાળા.

સુધારા અને સ્વતંત્રતાની જે આગલી લડતોને ઉપર મી. કાબરાજીએ દુઃખી પણ દૃઢ દિલે યાદ કીધી છે તેના પરિણામમા ફક્ત એઓએ અગત મિત્રો ખોયા એટલુંજ નહિ પણ એઓને એક પછી એક બદનક્ષીના મુકદમામા ઘસડાવું પડ્યું હતું. એમાના કેટલાક મુકદમાઓ પોતાની તથા પોતાના ન્હાના ફરજંદોની આબરૂના બચાવ થકી જુદા જુદા વર્તમાન પત્રો ઉપર લાવ્યા હતા, અને તે દરેકમા ફતેહમંદ થવા ઉપરાંત ઘણીવાર એમના વખાણુ-નારાઓએ પ્રજામા જાહેર ઉઘરાણું કરી એમનો બધો ખરચ ભરી આપી એમની જાહેર હિમતની પીછાન દેખાડી હતી. વળી કેટલાક મુકદમામા એમને જવાબદાર તરીકે ઘસડાવું પડ્યું હતું અને તેમા કોઈ એમની તરફેણ તો કોઈ એમની વિરૂધ ચુકવ્યા હતા, પરંતુ કોઈએક પણ મુકદમામા એમની પ્રામાણિકતા કે એમની સચ્ચાઈ કે જાહેર હિમત વિષે શક લઈ જવાનું કદિ કારણ મળ્યું હતું નહિ.

બીજા જાહેર કામોની એક ઉડતી તપાસ.

મી. કેખુશરો કાબરાજીની જિંદગીનો દરેક દહાડો જાહેર સેવામા જતો હતો, એટલે આ ૬૨ વર્ષના આ-યુષ્યમા તેઓએ પોતાના હમદીનો અને પોતાના સ્વદેશીઓને લાભના સંખ્યાબંધ કામો હાથ પાડેલા હોવા જોઈએ. એ તમામ જાહેર સેવાઓની ઘટતી નોંધ ન્યાયથી ગણવાને માટે એક જુદોજ ગ્રંથ લખાવો જોઈએ, અને હું અંતઃકરણથી આશા રાખું છું કે પારસી કોમના આ નામીચા નરની ઉમદા, ઉદ્યોગી અને ઉપયોગી જિંદગીને લાયકનું એક વાંચવાજોગ ચરિત્ર ટુંક વખતમા દિવસની રોશની પામે. મી. કાબરાજીની કારકીર્દીએ શું શું બજાવ્યું છે અને શું શું બાકી રાખ્યું છે તે હવે પછીના મહિનાઓમા મારા કરતા વધારે લાયકાતવાળા અને વધારે અનુભવી લખનારાઓએ વિગતે દર્શાવવું કે એક પત્રકાર, એક ગ્રંથકર્ત્તા, એક નખનાર, એક ભાષણકર્તા, એક સંગીતકાર, એક નાટકકર્તા, અને એક શહેરી લેખેની એમની અનેક બાજુએ ફરી વળેલી ઉત્કટમય કોશીશોની સપૂર્ણ નોંધ મને આપવામા આવેલા વિસ્તારમા સમાવવાનું કામ મર્હુમ મી. કાબરાજીએ અશક્ય બનાવ્યું છે. તેટલા માટે એ મોહોટી કારકીર્દિની થોડીક બાકી રહેલી વિગતોની નીચે ફક્ત યાદ આપવા સિવાય બીજો કશો વધુ ઇનસાફ હું તેને કરી શકતો નથી.

મી. કાબરાજીએ સન ૧૮૭૦ મા "ઈસ્ટ ઈન્ડિયન એસોસિએશન"ની મુંબઈની શાખા તરફથી હિંદુસ્થાનમાં ચાલતા ઇંગ્રેજ અમલની બાબત ઉપર બે ભાષણો આપ્યા હતા. એજ વર્ષમા તેઓએ હિંદુસ્થાનની મેહેસુલ અને 'ઇનકમ—ટૅક્સ' ઉપર ગુજરાતીમા ચાર ભાષણો કર્યા હતા. એ સઘળા ભાષણો ૧૮૭૧ મા ચોપાનિયાના આકારમા બહાર પડ્યા હતા.

સને ૧૮૮૬ ના નાતાલને ટાકણે મી. કેખુશરોએ બાળકોને ભેટ આપવા યોગ્ય ન્હાના ન્હાના દોહરાઓ તથા છંદો સાથની એક રંગીન ચિત્રપોથી રચી હતી. તથા ૧૮૮૭ મા મર્હુમ મહારાણી શ્રી વિક્ટોરિયાની પહેલી જ્યુબિલીને પ્રસંગે "રાસ્ત ગોફતાર"ના વધારા તરીકે "મહારાણીનું ચરાવર્ણન" પોતે લખી પ્રગટ કીધું હતું. એ સિવાય એમણે બીજા અનેક અહેવાલો "રાસ્ત"ના સબંધમા રચ્યા હતા.

ઘણાક ભુલી પડેલા પણ ઉપયોગી અને બહાદુર નરોને શે. કેખુશરો પોતાના પત્રની મારફતે પ્રજાની જાણમા લાવવા ચૂકતા નહોતા, અને એ પ્રમાણે એમની સહાયતાને આભારી અને તેનેથી બચી ગયલા એકથી વધારે શખ્સો આજે હયાત છે. પણ અત્રે એકજ દાખલો મર્હુમ 'વાઘમાર'ના આશીશુ શેઠ હોરમસજી એદલજી કોટવાલે વામદાના જંગલોમા બતાવેલા પરાક્રમો ઘણા થોડાને જાણીતા હતા. તેમને "રાસ્ત ગોફતાર" મારફતે મી. કાબરાજી પ્રખ્યાતીમા લાવ્યા એટલુંજ નહિ પણ એક રૂપ્યા રૂપ્યાનું ઉઘરાણું ભરાવી તેમ એકઠી થયલી રૂ. ૪૮૮ ની રકમની એક મદદ એ મર્હુમ દલેર શિકારીને ધી ઓનરેબલ મી. જસ્ટિસ બર્ડવુડના પ્રમુખપણા હેઠળ ભરાયલા એક વગવાળા જાહેર મેળાવડામા ભેટ અપાવી હતી.

સને ૧૯૦૦ ના જાનેવારી માસમા ઓનરેબલ મી. ઈબ્રાહીમ રહીમતુલ્લાના પ્રમુખપદ હેઠળ મી. કાબરાજીએ પારસી અને બીજા સુધારો એ વિષય ઉપર એક ભાષણ આપ્યું હતું. એજ પ્રમાણે મુસલમાન તથા હિંદુ કોમોને લગતા સવાલો ઉપર એઓએ અનેક ભાષણો જુદે જુદે પ્રસંગે આપ્યા હતા.

જનાવરો ઉપરનું ઘાતકીપણું અટકાવનારી મંડળી ઉભી કરવામા મી. કેખુશરોએ આગેવાન ભાગ લીધો હતો અને પ્રથમ મી. (તે હાલના સર) વિલ્યમ વીડરબર્ન સાથે તથા પાછળથી મી. ટરનર વિગેરે બીજા ઇંગ્રેજ ગૃહસ્થો સાથે એ સભાના જોડીયા સેક્રેટરી દાખલ ઘણા વર્ષો સુધી કામ કીધું હતું. એ ખાતામા પોતાની મદદગારી છેવટ સુધી ચાલુ રાખવા ઉપરાંત ગયેજ વર્ષે "ધી હ્યુમેનિટેરિયન લીગ" નામનું દયાળુ મંડળ સ્થાપવામા પણ તેઓ ઉલટભેર સામેલ થયા હતા અને તેના ઉપપ્રમુખ નેમાયા હતા.

બીજાં ઘણાંક જાહેર મંડળોમાં સામેલ થઈ એઓ એક યા બીજે પ્રકારે મદદ કરતા હતા, જે મંડળોનાં ફક્ત નામ દર્શાવવાનું પણ લંબાણ થઈ જાય એમ છે

"રાસ્ત ગોફતાર" ની મારફતે પારસી ગરીબોને માટે બંધાવેલું સુખવાસી મકાન.

આપણા શહેરના જાણીતા ઈજનેર ખાન બહાદુર મરહુમજી કાવસજી મરઝબાન સી. આઈ. ઈ. ની યાદગારીમાં મી૰ કાબરાજીએ "રાસ્ત ગોફતાર" ની કદારી મારફતે એક "મેમોરિયલ ફંડ" ઉભું કીધું હતું, જેમાં એકઠા થયલા નાણાંમાંથી રૂ. ૧૬૫૦૦ ને ખર્ચે તાડદેવ ખાતે ગરીબ જરથોસ્તીઓને માટે બાંધવામાં આવેલી ચાલીઓની હારોલમાં મી૰ મરઝબાનને નામનું એક વધુ સુખવાસી મકાન બંધાવી ગયે સાલ ખુલ્લું મુકાવ્યું હતું એ કામને માટે મેં બીજે ઠેકાણે એઓમારો કીધેલા હોવાથી તે વિષે અત્રે વધુ બોલવાની હું જરૂર જોતો નથી આ મકાનમાં જ્યાં સુધી પારસી ગરીબો ખુલ્લી હવા અને અજવાળું મેળવી પોતાની તનદુરસ્તી જાળવશે, ત્યાં સુધી તેઓ મી૰ કાબરાજીના રૂહને હજારો હજાર દુવાઓ દેશે

મુસાફરીનો શોખ—નજરનોંધ કરવાની આદત.

મી૰ કાબરાજીને મુસાફરી કરવાનો બહુ શોખ હતો અને અનેક વાર તેઓ હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગોમાં પ્રવાસે જતા હતા, અને જ્યાં જ્યાં જતા ત્યાં એઓએ મેળવેલા નામનાને લીધે બહુ માન મેળવતા અને ૧૮૭૭ ની દીલ્હીની દરબાર વખતે એઓ "રાસ્ત ગોફતાર"ના અધિપતિ દાખલ સરકારના પરોણા તરીકે હાજર થયા હતા, અને તે વખતે દરબારના જે રમોના વર્ણન "રાસ્ત"માં લખ્યા હતા તે ઘણાકને હજુ યાદ હશે વળી ૧૯૦૩ની "કોરોનેશન દરબાર" પ્રસંગે પણ તેઓ ખાસગી રીતે દીલ્હી ગયા હતા, પણ "પ્રેસ કેમ્પ"માં એઓનો રોજહાજરીનો એટલી ધ્યાન ખેંચનારી હતી કે વાઈસરોય લાર્ડ કર્ઝનને વડીક એમને માટે પૂછવું પડયું હતું

હવે મુસાફરી તો ઘણા જન કરેછે, પણ મી૰ કાબરાજીની અવલોકન શક્તિ અજબ જેવી ખીલેલી હતી, અને એક લેખે એમને વાસ્તે કહ્યું તેમ ' એક સાધારણ મેળામાંથી અમે બે જન સાથે નજરે તો એઓને ત્યાં જે જે દેખાય તેનો આપણને તો જરૂર વિચાર પણ નહિ આવે." એ પ્રમાણે હોવાથી જેમ નવી નવી જગ્યા જોવાની તેમજ સાધારણ મેળા, તમાશા જોવામાં તેમને એક સરખી ગમત પડતી, અને જે જે જોય તે નજરમાં રાખી તેની એવી આબેહુબ નજરનોંધ ચિતારવાની શક્તિ હતી કે એ શીમના એમના વખાણો ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક એડિસન, એક અર્વિનગ કે એક જ એ સાલાની જગ્યા પૂરેછે

વિલાયતની મુલાકાત—"બ્રિટિશ ઇન્સ્ટિટયુટ ઑવ જરનેલિસ્ટસ" ના માનાસદ સભ્યની નેમણુક.

પણ એમની મોટી ઉમેદ તો વિલાયત જવાની હતી અને તે પ્રસંગ અંતે આવી પહોંચ્યો જુન ૧૯૦૦માં મી૰ કાબરાજી ઇંગ્લંડની મુસાફરીએ ગયા. હિંદના એક આગેવાન પત્રકાર લેખે વિલાયત ખાતે તેમને ઊંચું માન મળ્યું હતું, અને બ્રિટિશ સલતનતના છાપાવર્ગમાં અસાધારણ મોભો ધરાવતા મંડળ "બ્રિટિશ ઇન્સ્ટિટયુટ ઑવ જરનેલિઝમે" તેમને એક ખાસ સભા ભરી પોતાના એક માનાસદ લેખે નેમીને મી૰ કાબરાજીની એક અધિપતિ તરીકેની બુલંદ ખ્યાતિમાં એક સુંદર કલગીનો વધારો કીધો દરિયાની પેલી પારજુએ મી૰ કેખુશરો માત્ર સાદસના ઑગસ્વાર ગયા નહિ હતા, મગર મુંબઈના પશ્ચિમનો જાતી અનુભવ મેળવી તેનો લાભ પછાત પૂર્વને આપવાનો ખાસ હેતુ રાખીને તેઓ ત્યાં ગયા હતા લંડનથી તેઓ એડિનબરો, ન્યુકાસલ, બ્રિસ્ટલ, બ્રાઇટન, ઑક્સફર્ડ, પારિસ, વિગેરે જગ્યાઓએ ફરયા હતા એ મુસાફરીઓની "નજર નોંધ" "રાસ્ત ગોફતાર"માં વાંચવાથી આપણું ખાનગી જ્ઞાન વધ્યું હશે, પણ ઑક્સફર્ડ શહેરમાં ફ્રાન્સના શાહની મુલાકાત તથા તે વેળાની ધામધૂમોનો હેવાલ એમણે પોતાનાં ખાસ્યાંઓ પર ઘરજેવા કાગળમાં એક નજર નોંધ તરીકે લખ્યો હતો, તે પત્ર પાછાં પૃષ્ઠ ઉપર એમનો એમ ઉતારી લીધોછે. વળી જે કે એ મુસાફરીઓના લેખો "રાસ્ત"માં છપાવાના રહી ગયા તોપણ પારિસના મહાભારત પ્રદર્શનમાં તેઓએ જે કાંઈ જોયું તે વિષે, તેમજ લંડનની મોટાઈ વિષે અત્રેના લોકોને ઘડતો ખ્યાલ આપવા અર્થે મી૰ કાબરાજીએ "જ્ઞાન પ્રસારક મંડળી" મારફતે ચાર ભાષણો આપ્યાં હતાં

જેમ હિંદ ખાતે પાછા ફરીને મી૰ કાબરાજીએ આ દેશને પેલા દેશની ઓળખાણ કરાવી, તેમજ વિલાયત ખાતેના તેમના વસવાટ દરમ્યાન તેઓએ ત્યાંનાં લોકોને અહીંની સ્થિતિનો અભ્યાસ કરાવ્યો મી૰ કેખુશરો લંડનમાં હતા ત્યારે ત્યાં પ્રગટ થતા "બ્રિટિશ ઇન્ડિયન કૉમર્સ" પત્ર તરફથી મી૰ કાબરાજીની મુલાકાત લેવાને માટે એક ખાસ પ્રતિનિધી મોકલવામાં આવ્યો હતો, જે મુલાકાત વેળા મી૰ કાબરાજીએ હિંદી બાબતો ને લગતા પોતાના વિચારો સ્વતંત્ર અને મોકળા મન સાથે બહાર પાડી ઉપલા છાપા મારફતે વિલાયતની આલમ આગળ રજુ કીધા હતા એ મુલાકાતનો વાંચવા લાયક હેવાલ મી૰ કાબરાજીની એક સુંદર તસ્વીર સાથે સપ્ટેમ્બર ૧૯૦૦ના "બ્રિટિશ ઇન્ડિયન કૉમર્સ" માં પ્રગટ થયેલ છે.

"રાસ્ત ગોફતાર"નો આનંદોત્સવ—મી૰ કાબરાજીની જિંદગીનો સોનેરી દિવસ.

નવેમ્બર ૧૯૦૦ની પંદરમી તારીખે "રાસ્તગોફતારે" પોતાની ઐતિહાસિક જિંદગીનાં પચાસ વર્ષ પુરાં કીધાં. "રાસ્ત ગોફતાર"ની છાપાની તવારીખમાં એ અર્ધી

મુદત દરમ્યાન જે સ્તુત્ય ભાગ ભજવ્યો છે, તેની પીછાનમાં એ પત્રના માલેકને તથા અધિપતિને આ ટાંકણે અનેક માનપત્રો તથા મુબારકબાદીના સંદેશાઓ મોકલવામાં આવ્યા. હિંદના એક આગેવાન પત્રના આનંદોત્સવમાં પ્રજાના સમગ્ર વર્ગે ફક્ત હિંદોસ્તાનજ સાથેજ નહિ પણ ઉત્સાહ સાથે ભાગ લીધો. મી૦ કાબરાજીને એ પ્રસંગે આ દેશમાંથીજ નહિ પણ વિલાયતથી મહાન સ્ત્રી પુરૂષો તરફથી મુબારકબાદીના તારો મોકલવામાં આવ્યા. જ્યારે જ્ઞાન પ્રસારક મંડળી, પારસી લેખક મંડળ, રહનુમાએ માજદયસ્નાન સભા વિગેરે મંડળોએ તેમજ ભરૂચ, તારાપોર, નવસારી, ભાવનગર, સુરત વિગેરે શહેરોએ "ડેપ્યુટેશન" મોકલી તેમને ખાસ માનપત્રો એનાયત કીધા. "રાસ્ત ગોફ્તાર"ની આ અર્ધ સદીની નમુનેદાર કારકીર્દી દરમ્યાન તેણે બજાવેલી નાદર સામાજિક ગરજદારી અને સામાન્ય સેવાઓની એક પ્રમાણિક નોંધ દેશી પ્રજા સમક્ષ રજુ કરવા અર્થે મી૦ કાબરાજીએ 'અહેવાલે રાસ્ત ગોફ્તાર' નામનું રસીલું પુસ્તક પોતે લખી આ ટાંકણે બાહાર પાડ્યું હતું. આ ગ્રંથ તેના સફાઓમાં સમાયલી જાણવા જોગ તવારીખને લીધે આપણા સાહિત્યમાં જગાભાર્યે રીતે આ કેનાસમાં ગરતે પચાસ વર્ષમાં અદા કીધેલી જાતે ફર્જોનો જે હિસાબ આ નામા આપ્યો છે, તે હિસાબનું મુખ્ય માન મી૦ કાબરાજીને પોતાને ખાતે જમે થાય છે, કે જેમણે એ અર્ધી સદીના પોણાથી વધુ ભાગ રાસ્ત ગોફ્તાર નું અધિપતિપદ એવી બાહોશીથી ચલાવી જેમ દેશી છાપાની તેમજ પારસી કોમની પ્રતિષ્ઠાને એક ઊંચા દરજ્જાપર ચઢાવી આપી છે.

વાઇસરૉયની મુબારકબાદીનો પેગામ

મગર 'રાસ્ત ગોફ્તાર'ની "જ્યુબિલી" દરમ્યાન એ પત્રના અધિપતિને એક સર્વોપરી ઠેકાણેથી જે માન મળ્યું તે માન જેમ મી૦ કાબરાજીના સંબંધમાં તેમજ આબરૂદાર દેશી છાપા વર્ગમાં હમેશા યાદ રહી જશે. 'રાસ્ત'ના આનંદોત્સવના માનમાં તેના અધિપતિ તથા માલેકને એક જાહેર જ્યાફત આપવામાં આવી હતી જે ટાંકણે નામદાર વાઇસરૉય લૉર્ડ કર્ઝન તરફથી તેમના ખાનગી સેક્રેટરીએ નીચલો તાર જ્યાફતના પ્રમુખ સર જમશેદજી જીજીભાઈ બેરોનેટ ઉપર મોકલ્યો હતો —

'Hearing that a banquet is being given to day in honour of the fiftieth anniversary of the *Rast Goftar* His Excellency desires me to convey through you, his congratulations to Mr Kabraji who has so honourably conducted the paper for the greater part of the time and has set a standard of sound sense sobriety and loyalty in journalism, which are a credit to the Indian Press

આ શબ્દો એક એવા નર તરફથી ઓચરવામાં આવ્યા છે કે જેની બાહોશી, વિખ્યાતી અને સ્વતંત્રતાને માટે બે મત હસ્તી ધરાવતા નથી—અને જે પોતાના બોલોની કિંમત સારી પેઠે સમજે છે.

મી૦ કાબરાજીને મળેલાં જાહેર તથા ખાનગી માનપાન

સરેજ, મી૦ ભમાતા અને મી૦ દેસાઈ જણાવે છે તેમ મી૦ કાબરાજી માનની શોધમાં જતા નહિ હતા પણ માન તેમની શોધમાં ફરતું હતું. રાજગાદીનું રાજગાદીની બાપાતર કરનાર તરીકે મી૦ કાબરાજીની રાજ્યભક્તિના જે જે શાહજાદાઓ હિંદુસ્થાનમાં આવી ગયા છે તેઓ સાથે ઓળખાણ કરાવવામાં આવી હતી. હિંદના પ્રજાપ્રિય વાઈસરૉય લૉર્ડ રિપને મી૦ કાબરાજીને પોતાના સરકારી મહેલમાં ખાનગી મુલાકાતે બોલાવીને તેમના એક અધિપતિ લેખેના કામ તરફની પોતાની પ્રસન્નતા દેખાડી આપી હતી. તેજ મુજબ લૉર્ડ ડફરિન સાથે મી૦ કાબરાજીની તે વેળાના ગવર્નર સર જેમ્સ ફરગ્યુસને ઓળખાણ કરાવી હતી. દેશી અધિપતિઓમાં એક મુંબઈના અમલદાર નેમાવાનું માન પેહેલવેહેલા મી૦ કાબરાજીને આપવામાં આવેલું જણાય છે. યુનીવર્સિટીના ફેલો તરીકે તો દેશી પત્રકારોની સફમાંથી તેમની એકલાનીજ નેમણુક હજી સુધી કરવામાં આવી છે.

ઈરાનના શાહ તરફથી એનાયત થયલો સોનાનો ચાંદ

પણ આ નામાંકિત નરની સેવાઓ ફક્ત હિંદી સલ્તનતની સરકાર તરફથીજ પીછાન પામીને અટકી નથી. પારસીઓના પ્રખ્યાત પૂર્વજોની અસલ જન્મભૂમિ ઈરાનના નામવર શાહેનશાહ શાહ નસરૂદ્દીન તરફથી સને ૧૮૮૯ માં મી૦ કેખુશરૂ કાબરાજીને એક ગુનદા પારસી ગ્રહસ્થ તરીકે તથા ઈરાનમાં વસતા જરથોસ્તીઓના લાભો સાચવવાને તેમની તરફથી દેખાડવામાં આવતી લાગણીની કદરદાનીમાં એક સોનાનો ચાંદ એનાયત કરવામાં આવ્યો હતો. આ ચાંદ ઉપર નીચલો લેખ નજરે પડે છે.

ہر سر دل کہ دشمن شہ را عناں گرفت
از آفتاب ہمت ما ایں نشاں گرفت

'હર શીર દીલ કેહ દુશ્મને શાહરા એનાન ગિરફત
અઝ આફતાબે હિમ્મતે મા ઈન નિશાન ગિરફત'

અર્થ

હરેક બહાદુર નર કે જેણે શાહના દુશ્મનને મારી હઠાવ્યો છે, તેણે અમારી તરફથી અમારી ઊંચામાં ઊંચી પીછાનમાં આ નિશાની (ચાંદ) મેળવી છે.

મી૦ કાબરાજીએ યોજેલા સંસારી અને સંગીત મેળાવડાઓ

પારસી તેમજ બીજી દેશી કોમોના સંસાર સુધારામાં મરહુમ કેખુશરૂ આગેવાનીભર્યો ભાગ લેતા હતા તે આપણે બીજે ઠેકાણે જોયું છે. પણ સ્ત્રીકેળવણીના વધારા સાથે જ્યારે દેશી સ્ત્રી પુરૂષોના ભેગા મેળાવડા કરવાનો વખત આવેલો જણાયો ત્યારે તેવા મેળાવડા કરવાની પહેલ મી૦ કેખુશરૂએજ કરી એમ કહીએ તો ચાલે. આ મેળાવડાઓમાં આગેવાન યુરોપિયન ગ્રહસ્થો અને

ફી શી તજવીજ કીધી હતી તે પણ વર્ણવીને દીકરા દીકરીઓને તેઓ ખુશી કરે છે. આમાંનો એક અતિ અસરકારક ફકરો ખુદ એમના હાથ દસ્કતનો નમુનો વાચનાર આગળ આબેહુબ રજુ કરે છે, અને મારી ખાતરી છે કે એ મર્હુમના ઘણા ચાહનારાંઓ એવી સુંદર ચીઠીઓ એમનાજ હાથ દસ્કતની પોતાની પાસે જાળવી રાખવા ખુશી થશે. આ પત્રમાં આપણે વાંચિયે છિયે તેમ વિલાયતથી હસતા રમતા પાછા ફરવા બાદ શેઠ કેખુશરોને થોડાજ વખતમાં વડી દીકરી જરબાનુને ઓહવાનો જખમ લાગ્યો તે પછી ગયે વર્ષે વળી એક બીજી દીકરી તેહમીનાના અચિંતા અકાળ મરણથી એઓના મનપર બહુ માઠી અસર થઈ અને તેઓ પોતે તે પછી ફક્ત એક વર્ષ જીવતા પામ્યા એ બને બાઈઓ "સ્ત્રીબોધ" માં વારંવાર લખતા હતા તે વાચનારને યાદ હશે

સેવટ.

અને અહીં હું અટકીશ. આપ-શિક્ષણથી ભણેલો, આપ—બળથી વધેલો, આપ-કામથી ચડેલો, એક સ્વચ્છ નીતિનો, એક સદ્ગુણી આચારનો, એક સ્વતંત્ર ખવાસનો પારસી આપણી વચ્ચેથી વહી ગયો છે મગર તેની જીંદગીએ આપણને મનોહર રીતે દેખાડી આપ્યું છે કે આપ-બોધ, આપ-ઉદ્યોગ, અને આપ કષ્ટ ઉઠાવીને એક માણસ પોતાના ભાઈબહેનોનું કેટલું બધું ભલું કરી શકે છે. કેખુશરો કાબરાજી જેવા નરો જવલેજ જન્મે છે, મગર જ્યારે જ્યારે રાત દિવસ ચાલુ ખંત, ચાલુ મહેનત, અને ચાલુ સેવામાં પોતાના સ્વદેશીઓના કલ્યાણને કાજે પોતાનું તન અને મન અર્પણ કરનાર એવો એક પુરૂષ પેદા થાય છે, ત્યારે તેની હાજરી અને તેની જિંદગીથી તેની ભૂમિ અને તેના ભાઈબહેનો સુધારાના રાહમાં એક પગથિયું આગળ વધે છે. કાબરાજીના કામથી હિંદ આજે અગાઉના કરતાં વધુ તવંગર બન્યું છે. અ-લબતા ફુલ ખીલ્યું તે ખરવાને માટેજ સરજેલું છે મગર જો કે તે ફુલ હવે જતું રહ્યું છે, પણ તેનો સુવાસ આપણી વચ્ચે રહી ગયો છે, અને તેનો મધુર પમરાટ જો આપણી વસ્તીની બીજી જીંદગીઓને વધુ સુગંધી અને વધુ સદ્ગુણી બનાવવા પામશે તો પછી કેખુશરો કાબરાજીનું નામ આ દુન્યામાં હજી પણ ચાલુ રહેશે જેઓ અદેખાઈના આતશમાં પોતાના અંતઃકરણને રાખ કરે છે, તેઓના દિલમાં પ્રમાણિક આભારની લાગણીને માટે કશી પણ જગ્યા રહેતી નથી મગર એક કોમના બધાજ લોકો કાંઈ "મી. હાઈડ" હોતા નથી શુક્ર ખુદાના! આપણી વચ્ચે એવા ઘણાક જીગરો વસે છે કે જેઓ પોતાના માણસાઈ ભાઈબહેનમાં સમાયલી ભલાઈ અને નેકીની લાયક પિછાન કરવાની સાચી કાળજી ધરાવે છે એવા તમામ રાસ્ત અને વફાદાર જીગરો જમશેદજી પિટિટના બોલોમાં વખત બે વખત કેખુશરો કાબરાજીને માટે પુકારો કરશે કે

નથી તાહરી જગ ફક્ત દખમાની માંહે,
જ્યાં સાબુત નહિ રહેતું માણસનું બદન
જગા તાહરી છે માણસ હૈયાની માંહે,
જ્યાં ક્ષય વિના રહેશે તું જીવતો હૈયાત!

મી. કેખુશરોએ યૂરોપથી લખેલું એક પત્ર.

Grand "Hôtel du Littoral"—
Digue de Mer
Ostende

તા૦ ૨૧ મી આગસ્ટ ૧૯૦૦

વ્હાલા વહુ દીકરા દીકરીઓ,

આજે મારી વર્ષગાંઠને દહાડે અહીં દૂર દેશાવરમાં આ કાગળ લખવાની તમોને અજાયબીમાં નાખવા હું લેઉં છું. મેં મારૂં આ ૬૦ મું વર્ષ* ક્યાં અને કેમ ગુજાર્યું હશે, તે તમે જાણવા આતુર હશો, પણ તમે જાણીને અજાયબ થશો કે મારી આજની વર્ષગાંઠની મુદત આ ઓસ્ટેંડના એક જ્યુઅન "કાસિન"માં થઈ છે. મેં મારા ગયા મેલના કાગળમાં મારૂં વર્ષ લંડનમાં ગુજારવાની ખબર આપી હતી. પણ જેમ યુરોપની મુસાફરીમાં કાર્યક્રમ કદી નહીં ગડવાનો મેં અનુભવ મેળવ્યો છે, તેમ આ પણ મારો એક નવો અનુભવ વધ્યો છે ગયા મંગળવારે તો આજનો મંગળવાર લંડનમાં ગુજારવાની મેં ગણત્રી કીધી હતી પણ આજે તે ગણત્રી તદ્દન ઉથલાઈ ગઈ છે. આજની મારી વર્ષગાંઠની મુબારકબાદીમાં તમારી તરફથી આ મેલમાં યા તારમાં જે કાંઈ આવ્યું હશે તે સઘળું લંડનમાં એકઠું થયું હશે, તેમજ મારી સાથવાળા બાઈ ડે—મ્સ તથા જો— અને તેઓનાં કુટુંબ લંડનમાં મારૂં વર્ષ ઉજવવાને જે વાસ્તે તૈયારીઓ કીધી હશે તે પણ સઘળી રદ ગઈ હશે કેમકે આજે મારૂં વર્ષ ઉજવવા હું લંડન જવાને તેઓને કહી આવ્યો હતો અને અહીંથી લખ્યું પણ હતું પણ મુદત તેથી જુદીજ નિવડી છે. અને મેં—અને બીજા દોસ્તો જેઓ મારી સાથ અહીં છે, તેઓએ આજનું મારૂં વર્ષ અહીંજ ઉજવ્યું છે—અને તેમાંથી ઘણી ગમત મોજ મઝા અને ધામધુમના મેળાવો મળ્યા છે, તે તમે નીચલી વિગતો ઉપરથી સમજી શકશો.

પેહલાં તો આજના દિવસની ખુશાલીમાં તમો વ્હાલાઓએ મને જે જે ભલી દુવાઓ અને મુબારકબાદીઓ, આપી હશે, તેના અગમચેતીમાં હું તમારો ઉપકાર માનું છું

* વર્ષના નશાત્રા કરવામાં અહીં મી૦ કેખુશરોની ભુલ થઈ હતી અને એ ૬૦ મું નહીં પણ ૫૯ મું વર્ષ પૂરૂં થયું હતું

† સર મનચેરજી ભાવનગરી

(જુઓ પાનાના મથાળેપર)

[illegible]

[illegible]

[illegible]

હવે આજનો દહાડો હું અહીં ઓસ્ટેંડમાં કાં રહ્યો, તેની વિગત જણાવું. ઈરાનનો શાહ અહીં રહેલો છે. અને લંડનમાં આવનાર નથી, માટે લંડનના પારસીઓનું જે "ડેપ્યુટેશન" તેને માનપત્ર આપવા જનાર હતું તે "ડેપ્યુટેશન" ને તેણે અહીં બોલાવ્યું અને તે ઉપરથી "ડેપ્યુટેશન" ના બીજા મેમબરોની સાથે હું પણ અહીં આવનાર હતો તે તો તમે જાણો છો. અહીં ડોવરથી આગબોટે "જરમન ઓશન" પસાર કરીને આવવાનો ચાર કલાકનો રસ્તો છે. માટે શુક્રવારે ત્યાંથી ઉપડેલા તેજ દહાડે અહીં આવીને શનિવારે શાહને માનપત્ર આપી રવિવારે પાછા ઉપડીને લંડન જવાની મારી ધારણા હતી. અહીં આવ્યા પછી શનિવાર સુધીનું અમારૂં "પ્રોગ્રામ" તો આશાન પાર પડ્યું, પણ રવિવારે "પ્રોગ્રામ" મને અહીં થોભાવ્યો. અહીંથી બ્રસલસ માત્ર બેજ કલાકના રસ્તા ઉપર છે, અને મુ—રવિવારે બ્રસલસ જનાર હતા, માટે અહીં પેર આવ્યો તો બ્રસલસ જોયા વગર જવું નહી એવી મું—એ અને બધાઓએ આગ્રહ કીધા ઉપરથી હું બ્રસલસ જવા માટે રવિવાર પણ અહીંજ કહાડી નાખીને સોમવાર સુધી રહ્યો. રવિવારે એદલજી દીનશાહ સી. આઈ. ઈ. "ડેપ્યુટેશન" ના બધા પારસીઓને ખાનું આપનાર હતા, માટે દાદાભાઈ* રવિવારે જે લંડન જનાર હતા અને મુ—જે બ્રસલસ જનાર હતા તેઓ પણ અહીંજ રહ્યા અને હું પણ રહ્યો. પણ સોમવારે વળી અહીંથી નિકળવાનું બન્યું નહી. કેમકે ઈરાનના શાહનાં માનમાં સોમવારની રાત્રે એક "ગ્રાંડ ફેટ" માં જવાનું "ડેપ્યુટેશન" ના સઘળા મેમબરો ને નોતરૂં આવ્યું, જે ઉપરથી મું—એ આગ્રહ કરી બધાઓને અટકાવી રાખ્યા. દાદાભાઈએ પણ જવાનું મોકુફ રાખ્યું, અને મુ—ને "કોનટિનેંટ" ઉપર કામ ઘણું હોવાથી તેવણ એકલાજ બ્રસલસ ગયા. એ રીતે સોમવારની રાત અહીં ગુજારવાથી આજે મંગળવારનો મારી વર્ષગાંઠનો દહાડો દરિયામાં ગુજારવાને બદલે અહીં ઓસ્ટેંડમાંજ ગુજારવાની બધા દોસ્તોએ આગ્રહ કીધાથી મેં અહીંજ થોભવાનું પસંદ કીધું. આવતી કાલે બુધવારે વળી શાહના માનમાં અહીંના "કુરસાલ" અથવા "કેસીનો" માં મોટો "ફેટ" થનાર છે, માટે બુધવાર સુધી મારે અહીં રેહવાનું નકી થયુંછે, જેથી બેરસ્પતવારે પાછા લંડન જઈને શુક્રવારે તમોને કાગળ લખવાને વખત મળે યા નહી મળે, તેટલા માટે આજથી કાગળ લખી રાખુંછું. દાદાભાઈ સોમવારથી એકબી દહાડો વધુ થોભી શક્યા નથી, માટે તેવણ આજે સહવારના નાસ્તા ઉપર મારી સલામતી પુછીને આજ સહવારની આગબોટમાં લંડન ઉપડી ગયા છે, અને મેં બીજા દોસ્તોની સાથે મારી વર્ષગાંઠ અહીં ગુજારી છે.

શાહનાં માનમાં ગઈ કાલનો "ગ્રાંડ ફેટ" ધામધુમથી પસાર થયો છે. અહીંથી ચાર માઈલ ઉપર "રાયલ પૅલેસ હોટેલ" નવુંજ બંધાયલું છે. તેમાં શાહ ઉતરેલો છે, અને તે હોટેલના ડિરેકટરોએ ગઈ રાતનો "ફેટ" આપ્યો હતો. "ફેટ" નો "કાર્ડ" તમારી ઉપર હું બીડવાનો હતો, પણ કાલ રાત્રે દરવાજા ઉપર દેખાડતાં તે "ડોરકીપરે" લઈ લીધો છે. "કાર્ડ" ફ્રેન્ચમાં છાપેલો હતો અને તેમાં "ગ્રાંડ ઈલ્યુમિનેશનસ" તથા આતશબાજી વગેરેનું નોતરૂં કરેલું હતું. અને રાસ્ત ગોફતારના "એડિટર" "Le Directour du Rast Goftar") લેખે નોતરૂં હતું, અને તે અમે કબુલ રાખ્યું હતું. "રાયલ પૅલેસ હોટેલ" એક ખરેખરો ગંજાવર મેહેલજ છે. તે "ઈલેકટ્રિક લાઈટ" અને વાવટાઓ વગેરેથી ઘણોજ ભભકદાર બનાવેલો છે, અને શાહ પોતાના ૬૦ માણસોના રસાલા સાથે ખુબ દમામથી ઉતરેલો છે. હોટેલવાળાઓને આ શાહના આવ્યાથી મોટો તડાકો પડ્યો છે. ૨૦) દહાડાના રોજના ૧૦૦૦ પૌંડ (૧૫ હજાર રૂપીયા) શાહ આપે છે, એટલે હોટેલવાળાઓ શાહને ખાસ ઉપકારનું માન આપે તેમાં નવાઈ નથી. એ—પણ શાહનાં હાટલમાંજ, શાહના રસાલાની સાથેજ ઉતરેલા છે. અને "ડેપ્યુટેશન" ની સઘળી મેનીજ તેવણની દેખરેખ હેઠળ થય છે.

પણ સઘળા ભપકા છતાં કાલ રાતનો "ગ્રાંડ ફેટ" મોટી નાઉમેદીમાં નિવડ્યો છે, કેમકે "ગ્રાંડ ફેટ" તદ્દન "તોટલ ફેલ્યર" હતું. મેહેલના દમામ છતાં અને "ઈલેક્ટ્રિક લાઈટ"ની ભભુક છતાં બાગમાં "ઈલ્યુમિનેશન" તદ્દન કંગાળ હતું, આતશબાજી વધારે કંગાળ હતી, "ગ્રાંડ બાલ" હમી કાહાડવા જેવો હતો અને "રીફ્રેશમેંટ્સ" વિષે શું ધારો છો? તેના તો પરોણાં પાસેથી પૈસા લીધા હતા!! "રીફ્રેશમેંટ્સ"નું "બુફે" એક નાની ને કંગાલ ટેબલ હતી, કે જેની પાસે હું ભપકામાં ને ભપકામાં ખાવાપીવા ગયો. મારી સાથે દાદાભાઈ અને બીજાઓએ પણ "રીફ્રેશમેંટ" લીધું. .... ખાઈ પીને હું પાછો ફરયો તેવોજ એક "વેટર" પછવાડે "મોસ્યો-યાગ, મોંસીયો" કરતો દોડતો આવ્યો. તે શું બકેછે, તે હું કાંઈ સમજ્યો નહિ, ત્યારે એક ઈંગ્લિશ બોલતા "વેટર" ને તેડી લાવ્યો, તેણે "ઈનટરપ્રેટર" દાખલ સમજણ પાડી કે મેં લીધેલા "રીફ્રેશમેંટ્સ"ના પૈસા માગેછે. મેં પુછ્યું કેટલા પૈસા? ત્યારે કેહજે છ ફ્રાંક. હું અજબ થયો. મેં કહ્યું કે મેં તો એકજ આઈસ્ક્રીમ ને એકજ કપ લીધું છે, ત્યારે કેહવા લાગ્યો કે મારી સાથવાળાઓ જે કાંઈ ખાઈપીગયા છે તેના બધા મળીને એ પૈસા છે. અંતે મને તે આપવાની ફરજ પડી અને એ રીતે શાહના "ગ્રાંડ ફેટ"ના મેમાન લેખે આપણે ૬) ફ્રાંક ઝટકાઈ આવ્યા. "રીસેપશન" યા "પ્રીઝેનટેશન" જેવું તો કાંઈ હતુંજ નહીં. દરવાજા ઉપર ટિકિટ બતાવીને દાખલ થયા તેવાજ એક "લાબી" માં બધાંને દાખલ કીધાં અને ઘણી વારે એક લાંબા ને લાંબા "કારિડોર" ઓટલાનાં બારણાં ઉઘાડી તેમાં લીધાં, તે ઓટલા ઉપરથી બાગમાં આતશબાજી દેખાડી. તે આતશબાજી "ક્રીસ્ટલ પાલેસ"ની આતશબાજી આગળ તો કચરા જેવી હતી. ફુકટ બાણો અને ફુવારાઓ કરતાં વધારે કાંઈ નહી હતું. "Vive le-Shah" નામના આતશના અક્ષરોનું એકજ આરકું હતું. તે આતશબાજી જોઈ રહ્યા પછી બધાં વાજંત્રનાં શરોફ ઉપરથી લોકો ઓટલાની આજુબાજુ ઉભાં રહી ગયાં અને તેઓની વચ્ચેથી શાહ પોતાના રસાલા સાથ પસાર થઈ ગયો તેને બધાએ નમીને "કરટસી" કીધી. પછી "કારિડોર" ઓટલાને એક છેડે એક સ્ટેજ ઉપર બેંડ બેસાડેલું હતું, તેની સામે શાહ એક નાના સ્ટેજ ઉપર સોનેરી ખુરશી ઉપર બેઠા, અને તેની આજુબાજુ તેના રસાલાના મંગોલો બેઠા, અને ત્યાંજ શાહની આગળ નોતરેલા મેમાનો "લેડીઝ" અને "જેનટલમેને" "ડાન્સ" કરી

* દાદાભાઈ નવરોજજી.

બતાવ્યો જાણે કે આ ગાહની આગળ નાચનાર આવ્યા હતા તેમ તેની આગળના કુંડાળામાં નાચવા જવાને બહુ તૈયારી કરીને શ્રમ ઉઠાવ્યા હતા. નોકરીઆતોનો મોટો ભીડ થયો હતો. મુંબઈની પાર્ટીઓમાં થોડા વધારે આદમી હોય છે તો તમે તેને ભીડ કહી જવાને ના પાડો [illegible] ત્યારે આ ગાહની પાર્ટીમાં ભીડ જોઈને તમે તો અકળાઈ જતે. નોકરીઆતોમાં ઘણાખરા હલકા માણસો ગણાતા હતા. થોડાક જ એમાં કોઈ મોટી પદવીના ગણાતા નહીં હતા અને એવો ભીડ જ્યારે મેં નજરે જોયો ત્યારે મને એમ ખ્યાલ થયો કે પાર્ટી દરબારીઓની આપેલી હતી માટે તેઓએ પોતાના નોકરો અને એવાજ બીજા પોતાના તાબાના રૈયતોને નોતરવામાં પોતાનો લાભ માન્યો હતો.

સોમવારની રાતે ગાહની પાર્ટીમાંથી અમારા હોટલમાં આવ્યા ત્યારે બાર વાગી ગયા હતા, એટલે મારી સાથ વાળાઓએ મને તરત કહ્યું 'સાલ મુબારક' [illegible], કેમકે બાર વાગ્યા પછી મંગળવારનો દહાડો શરૂ થયો એ રીતે સોમવારની રાતે આમ ખુશાલીથી ઉજવ્યા પછી આજે મંગળવાર અને વર્ષની મહારના ૬ વાગતામાં [illegible] ઉઠ્યો. મારું 'બેડરૂમ' [illegible] જે બારણું થોકીને મને જગાડ્યો. ઘણું ખરું [illegible] દહાડાનો [illegible] નાહેલો નહીં હતો, માટે આજે મહેરાજે મેં નાહવા માગ્યું ત્યારે મને એક નવીજ અનુભવ મળ્યો. આ હોટલની અંદર રહેલો નથી પણ હોટલની સામે "એનેક્સ" નામના મકાનમાં છે તેમાં અમોને જગ્યા મળેલી છે. એ "એનેક્સ"માં ઓરડા મકાનના છે, 'ઇલેક્ટ્રિક લાઈટ' વગેરેની સગવડ છે પણ જમવા ખાવા માટે અમે હોટલમાં જઈએ છીએ. આ 'એનેક્સ'માં નાહવાનો 'બાથ' છે [illegible] નાનો ને અગાઉ જોયેલો કે તેમાંથી ગરમ પાણી ૯ વાગતાસુધી આવતું નથી. માટે 'ચેમ્બર મેઈડે' મને મહેરાજના નાહવાનું પાણી આપવાને ના પાડી. આ 'એનેક્સ'માં બે કજીઆ મેડ છે તેઓ ફક્ત [illegible] છે, હજી [illegible] સમજે છે. તેઓને મેં કહ્યું કે આજે મારી 'બર્થ ડે' છે, માટે મારે નાહી ધોઈને તૈયાર થવું જોઈએ. આ 'બર્થ ડે' શું તે બિચારી સમજી શકી નહીં, તેથી ફરીને મને 'બાથ' આપવાને ના પાડવા લાગી અને જો માટે નાહવું હોય તો સામેના હોટલમાં નાહવા જવાની મને ભલામણ કીધી. મેં રસ્તો કાઢીને [illegible] ઘરમાં નાહવા જવાને ના પાડી. 'બેડરૂમ'ની બનાવટની મુશ્કેલી ઓછી નહીં હતી તે એ [illegible] કે સામેના હોટલમાંથી તે બિચારીઓ ગરમ પાણી લાવીને 'બાથ'માં નાખે તો કેટલું પાણી નાખે તો 'બાથ' ભરાય? તેણી ભાંગ્યા તૂટ્યા અંગ્રેજીમાં બોલી "one, two, tri four—how many jugs hot water me bring?" 'ચાર' સાથે આ પોતાની ચાલે છે. [illegible] હોટલમાંથી એક [illegible] લાવી તે છેવટે સમજતી હતી તેને મેં અરજ કીધી કે આજે મારી સાલગીરેહ છે, તેથી મને ગરમ પાણી [illegible] આણીને નાહવાની [illegible] બર્થ ડે'નો અર્થ સમજવાની વાર ને [illegible] બિચારી રાજી થઈને કુદી મારીને ઉભી થઈ અને મને બે હાથ જોડીને [illegible] કરીને મુબારકબાદી આપવા લાગી તથા [illegible] ને ફરવા લાગી.
[illegible] કજીઆમાં [illegible] જઈને પાણી લાવવા

દોડી. તેઓએ મને અડધો કલાક થોભવા કહ્યું અને અડધા કલાકમાં આપણી પાણીની પણીયારીઓની પેઠે આધાર 'જગો' જેટલા લાવીને "બાથ" તૈયાર કરી નાખ્યો. "બાથ બરાબર ગરમ છે કે નહીં તે તપાસી" કહીને પછી તેઓ ગઈ, ને મેં નાહી લીધા પછી એ "મેઈડ"ની ઘણી બરદાસ્ત કીધી તે એના ચેહેરે મને ખુશી [illegible] મારા ઓરડાની બાહાર આવી "ડાન્સ" [illegible] કીધો! મેં ઉપકાર માન્યો, ત્યારે મારી પાસેથી કાંઈ "બક્ષીસ" માગી. મેં પુછ્યું કે તમોને શું જોઈએ છે તે તમેજ કહો ત્યારે શું [illegible] તેઓએ શું માગ્યું? [illegible] ("ગોકલા") માગ્યો. મેં તે આપવાને એક દમ કબૂલ કીધું અને મારા મી. મોદી [illegible], તે આ પણ બ——વાળા મા——નો દીકરો, જે પણ શાહ જેવા 'ડેપ્યુટેશન'માં લંડનથી આવ્યો છે તેની સાથે બજારમાં ફરીને [illegible] કલાકમાં ખરીદ કરી નાખ્યો ને મારી 'મેઈડ'ને [illegible] આપ્યા જે તેઓએ ખુશ ખુશ થઈને કબૂલ રાખ્યા.

પણ બીજું જાણવાજોગ શું છે તે કહું કે? આજે મારા વર્ષની મહારજ [illegible] એક ઘાતમાંથી બચ્યો છું જો!! તમે કાંઈ બીહતાના પણ મારા વર્ષના દહાડાનો એ અનુભવથી તમોને કેહેવો જોઈએ તે કહું છું તે સાંભળો—વર્ષના [illegible]

મહેતાજીના [illegible] પછી દાદાભાઈ નવરોજજી આગબોટમાં ઉપડી ગયા ત્યારે—

લંડન, તા. ૨૮ મી ઓગસ્ટ ૧૯૦૦

ઉપલું લખવાનું મારા વર્ષને [illegible] શરૂ કીધું પણ તે આજે લંડનમાં પાછું લખવા બેઠો ત્યાં સુધી પુરું કરી શક્યો નથી તે ઉપરથીજ તમે અહીં ફરવા હરવામાં કેટલો વખત જાય છે તે સમજી શકશો. ઉપરનું બે [illegible] હતી તેમાંને બે [illegible] સુધી લખ્યું, ત્યાર પછી ગઈ કાલે ઓક્સફોર્ડથી ઉપડેલો લંડન પાછો આવ્યો ત્યાં સુધી પુરું કરી શકાયું નહીં, તે આજે ર———ની ઓફીસમાં પાછું શરૂ કરવા બેઠો છું જો! [illegible] લખનાર!!! ને કેવું [illegible] વખતનું મારું લખવાનું!!! ત્યારે હું એ [illegible] દીનશાહ અને મેહરવાનજી બાઇસ તેઓને આગબોટ ઉપર મુકવા ગયા પણ આગબોટ ઉપડી ગયેલી ને દાદાભાઈને મળવા વગર પાછા ફર્યા તો પાછા આવતા અમે ઇલેક્ટ્રિક ટ્રામ લીધી. થોડેક છેટે ચાલ્યા પછી ઓક્સફોર્ડના એક મોટા ને ભરચક મોહલામાં અમારી ગાડીને રસ્તે [illegible] અને એક જબરા કડાકા સાથે અમે એક બીજાને અડકી પડ્યા. મી. બાઇસ અને એ [illegible] દીનશાહ સામસામે બેઠા હતા, મારી સામે કોઈ નહીં હતું માટે એ બે આદમીઓ એકેકને જબરદસ્ત [illegible] મને કશું અડક્યું નહીં પણ એક જબરો [illegible] ટ્રામનો કંડક્ટર મારી આગળ [illegible] ઉભો હતો તેની ટોપી ઉડીને મારા ખોળામાં પડી અને બીજા ઉતારુઓમાં ગભરાટ ઘણો થયો. બાઇસ "આ બાપરે!" કરીને બુમ પાડી અને એ [illegible] દીનશાહને કમરમાં [illegible] વાગ્યું [illegible] ઉભા થઈને હમણા [illegible] ઉઠીને જોયું તો અમારી ગાડીને "કોલિઝન" થયું હતું. આગળ એક બીજી ઇલેક્ટ્રિક ટ્રામ ગાડી ઉભેલી હતી, તેને અમારી ગાડી અડકી હતી. પેહલા તો કાંઈ

સમજ નહી પડે કે શું થયું, પણ પછી હાંકનાર અને ટિકેટ આપનારને પુછ્યું તો તેઓ જેન્ટમા કાંઈ ઘણુંની સમજણ વવા લાગ્યા પણ અમોને તો એક બોલ સમજ પડયો નહી ! ! ૫ મિનિટમા મધુરો ગભરાટ નરમ પડી ગયો અને અમે તેજ ટ્રેનમા પાછા બેસીને અમારા હોટેલમા આવ્યા—તમે પુછશો કે એને ટ્રેન કેમ કહી ? એતો ટ્રામ હતીની ? પણ ખરેખર અહીની ઇલેકટ્રીક ટ્રામ ગાડીઓની એક ટ્રેનની ટ્રેન જાય છે, આગળ એનજીનવાળી ગાડી ચાલેછે અને તેની પછવાડે બીજી ગાડીઓ જોડેલી હોય છે. ગમે એટલી શાંતિ થવા છતા મારૂં હસવાનું બાગ્યું નહીં, ત્યારે એદનજી દીનશાહ જરા ખીજવાયા કે " મારો ખરડો ભાગી ગયો, તેમા તમોને હસવાનું શું છે ? " મેં ખોલાસો કીધો કે હું તમોને હસતો નથી પણ એ તો મારા વર્ષના સગુન એવા થયા તે ઉપર હું હસું છું '

સહવારે ૧૧ વાગતે ઘેર આવ્યા પછી ૧ વાગતે અમે અમારાજ હોટેલમા ' લંચ ' ઉપર બેઠા તો હોટેલવાળાએ ઘણુંજ સરસ ખાનું પકાવેલું અમે જોયું અમારી ખાતરી થઈ કે આજે મારૂં વર્ષ હોવાની પેના ' પેટર " થી ખબર પડી હશે તેથી હોટલવાળાએ ખાસ ખાનું બનાવ્યું હતું આ મજોગથી હું ને મારા દોસ્તો ઘણા ખુશ થયા, અને રાત્રે મ—એ મારૂં વર્ષ માના બીજા હોટેલમા જવા માગેલું તે છતા અમે ઠરાવ કીધો કે ગત્રેબી આજ (આ મારાજ) હોટેલમા જમવા આવવું

એજ દહાડે માજે વળી એક બીજી ધામધુમ થઈ તે જાણે કે મારા વર્ષની ખુશાલીમાજ હોય તેમ અમનો મઝા કીધી તે એમ કે અહીનું ખુશનુમા ' કુરસાલ અથવા ' કેસીનો ' જે જુગાર રમવાનો એક ગજાવર મેહેલ છે તેમા તેજ (મારા વર્ષની) માજે એક " ચિલડ્રનસ ફેનસી ડ્રેસ બાલ થયો હતો તેમા બબ્બે પેસાની ટિકેટ કાહાડેલી હતી ત્યા અમે ગયા આ ' કુરસાલ ' કેવો નામીચો અને ખુશનુમા મેહેલ છે તે તેના પીકચરનો પોસ્ટ કાર્ડ આ સાથ બીડ્યું તે ઉપરથી તમે જોશો એ મેહેલના રજ્યામણા " શેટનડા મા એક જબ્બરદસ્ત ઠઠગી વચે આસરે ૫૦૦ બચ્ચાઓ તરેહવાર ફેનસી ડ્રેસ મા ' ડાન્સ કરી ગયા હતા છોકરાઓના જાતજાતના રંગબેરંગી પોશાકો ઘણાજ શેણુકદાર હતા ૫ થી ૧૫ વર્ષના બાળકોની ઉમરની હદ રાખેલી હતી માટે નાના નાના છોકરાઓ કોઈ સિનેદાર તો કોઈ સીપાહ કોઈ લશ્કરનો સરદાર તો કોઈ કાફલાનો સેનાપતિ કોઈ સરદાર તો કોઈ દરબારી એવા પોશાકોમા અને નાની નાની છોકરીઓ કોઈ મનરૂતુ તો કોઈ ઉનાળો કોઈ શિયાળા તો કોઈ ઈટાલ્યા એવા પોશાકોમા ઘણા નખરાદાર અને જોવા લાયક નાચ કરતા હતા તે બધો તમારો ઘણોજ ભપકાદાર હતો બેંડ તો ' કુરસાલ નું ખાસ હતું, જે એક ઘણું મોટું ને બુલંદ બેંડ છે તેમજ ડાન્સ સઘળા વાલ્ઝ ' પોલકા અને મઝરકા હતા જેમા ડ્રીલ કે " વાનગર એકબી ાંહીં હતો પણ બચ્ચાઓ ગમે એટલા નાના છતા એવી તો ચાલાકીથી નાચતા હતા કે તેઓને ' ડાન્સ કરવાની કેવી સરસ કેળવણી મળી હતી તે તુરત જણાઈ આવતું હતું તેમા કેટલા ગોળાબી ગલગોટા જેવા બાળકો તો કેવી અને કુમી કરતા બી નાની ઉમરના હતા, તેઓના નાચવામાથી જરા ખામી નહી હતી તે ઘણુંજ રમુજી જોવાનું મળ્યું અને ઘણીજ મઝા પડી મને એ વખતે કેવી ને કુમી યાદ આવ્યા, ને મેં મારા દોસ્તોને કહ્યુંબી કે મારા એ નાનકા ભુલકાઓ આ તમાશામા હતે તો કેવી મઝા કરતે આ મધુરી મઝા વચે " ડાન્સ પુરો થવા પછી દરેક બચ્ચાને ફુલોથી શણગારી અને એકેક વાવટો આપીને ઘરે વિદાય કીધા ત્યારે તેઓનો જતી વખતનો દેખાવ વળી એટલો સેઝતદાર હતો ને એવો મઝાનો હતો કે જાણે નજર ઠેરવીને જોતા જોતા કદી થાકીયે નહી એવું માલમ પડવામા આવ્યું હતું કે આ બચ્ચાનો " ફેનસી ડ્રેસ બાલ ઇંગ્લનના શાહના માનમા થયો હતો, પણ હું હસ્યો કે નહીં એતો શાહ કેખુશરો કાબરાજીની શાલગરેહની ખુશાલીમા નાચ થયો હતો ! !

' કુરસાલ મા ચા અને કેક લીધા પછી દરિયા કિનારા ઉપર ફરતા ફરતા મ——આવી લાગ્યા તેમણેને લઈને અમે બધા સાથે રાતનું ખાનું ખાના ગયા મ——એ મારૂં વર્ષ બીજા હોટેલમા ખાના ચાહેલું હતું, પણ મારા હોટેલવાળાએ મારા વર્ષની ખુશાલીમા ખાસ ખાનું કીધું હશે એવો મેં સબબ બતાવ્યાથી અમે બધા અમારાજ હોટેલમા જમવા ગયા, ત્યા મારો સબબ તદન ખરો પડ્યો તા ૨૧ મી ઓગસ્ટનું અમારા હોટેલનું મેનુ આજના ટપાલમા જુદું બીડ્યું તે ઉપરથી તમે જોશો કે હોટેલ વાળાએ મારા વર્ષના ખાનાની ખાસ તૈયારી રાખેલી હતી તે આ સુંદર " મેનુ ના શણગાર ઉપરથીજ માલમ પડી આવ્યું અલબત્તા અહીના દરેક હોટેલ (અને એવાતો કાંઈ મેંકડો હોટલો આ શેહરમા ઉભાઈ જાય છે) મા રોજના તરેહવાર મેનુ તરેહવાર રંગરૂપમા જુદા જુદા છાપેલા આવેછે પણ અમારા હોટેલવાળાએ આવું સુશોભિત ' મેનુ કોઈ દહાડે કીધેલું નહીં હતું તે ઉપરથી જણાય છે કે મારા વર્ષને માટે તેણે આ ખાસ મેનુ કીધું હતું ખાવાનું પણ એવુંજ ઉમદા હતું અને ખાના ઉપર મ——એ મારી સલામતી ચાહી હતી એવી રીતે ખુશ ખુશાલી વચે મારૂં વર્ષ આ એમ્સ્ટેન્ડ શેહરમા પસાર થયું જે મી॰ બા——વાદ આપે તેમ આ સેનજી અન બંદરમા એક પારસીની પેહલવેહલીજ વરસગાંઠ થઈ હશે।

પરમ દાહડે બુધવાર (તા ૨૨ મી) ને દિને અમ એસ્ટેન્ડમા પાછા ગયા તે એમ કે શાહના માનમા અહીંના હેરિન ડવિન (ટાઉન હાલ) મા એક ગ્રાંડ સાન થયો અને બેલજીયન લશ્કર તરફથી બળતી મસાલ સાથનું સરઘસ નિકળ્યુ તે જોવાનું હતું આ ખરેખર એક નવાઈ જેવો તમાશો હતો મુંબઈમા બળતી મસાલ સાથના સરઘસ આગળ આપણે ઘણા જોયા હતા, પણ તે સવ કરતા આ નવીનતુજ ખુબીનું હતું મુખ્ય તફાવત એ હતો કે લાલ સ્ટુ લીલી એવી તરેહવાર રંગની બળતી મસાલોથી આખું સરઘસ ખીલી નિકળ્યું હતું અને એ સરઘસમા ભાગ લેવાને આખા બેલજીયમથી લશ્કર અને બેંડો આવ્યા હતા સરઘસ ઘણું લાબુ હતું અને તેમા દસ બેંડ હતા અને સરઘસની આગળ પાછળ હજારો મરદ ઓરતોની ઠઠની ઠઠ ગાતી ગાતી કુચ કરતી હતી આ સરઘસ જોઈને અમે બાલ મા ગયા તેતો ઘણો ભપકાદાર હતો અહી વળી મારી એક બીજી મઝા થઈ તે એમ કે મને ' સાન મા હાથથી ઘુમાડવામા આવ્યો કહિ

બાર" મા જવાને મારૂં તમે 'ઈવનિંગ ડ્રેસ' નહીં હતો. મારા એ પોશાકનું ઑક્સફર્ડમાં કામ નહીં પડે એમ સમજીને હું તે લંડનમાંજ મૂકી ગયેલો હતો, અને તે માત્ર સાદો પિછોડી લઈ ગયેલો હતો, પણ ગાંધી ઉપરના "ડેપ્યુટેશન"ને લીધે તે મેં પહેરેલો સોના.થી જેવો થયેલો હતો, માટે મેં મારો "ઈવનિંગ ડ્રેસ" પહેરી જાને માટે અગર કાળું 'વેસ્ટ' અને પાટલુન ગમ્યું અને ઉપર નીચે આખો "કોટ" તથા સફેદ "શર્ટ" પહેર્યો હતો પણ એવી ખબર મળી કે "ડ્રેસ સુટ" વગર "બાર"મા દાખલ કરશે નહીં. તે ઉપરથી હું તો જરા મૂંઝાયેલ નહીં હતો પણ મનોસંયમ કરીને મને લાગી ગયા અને દાખલ કરવાનું માથે લીધું તે એમ કે મારા "વેસ્ટ"ના બટન ખુલ્લા કર્યા અને સફેદ "શર્ટ" દેખાડવા માટે "વેસ્ટ"ના બે બટન મારી પાસે પકડી રાખ્યા તે મેં મારા 'પંપ શૂઝ' પહેરેલા હતા એથી "ઈવનિંગ ડ્રેસ"થી કાંઈ ફેર દેખાશે નહીં અને વળી એ વખતે ઘણાએ જે 'ફુલ ડ્રેસ'માં હતા, તેઓ બધા ઉભા રહેવાથી તેઓની પાછળ પાછળ ચાલવાનું મને ફાવવાથી એ રીતે ડ્રેસની કમાઈ કરીને મને "બાર"મા ધૂમાડવામાં આવ્યો. મારા ઓળખીતા સાહેબ ઉપર પાછળ ચાલતા હતા તે સાહેબનો પોશાક તપાસના હતા પણ મારા પોશાકની કોઈએ કશી ખબર લીધી નહીં. હું તો "બાર"મા જવા ખુશી નહીં હતો, પણ જવા પછી જોયું કે જો હું નહીં ગયો હતે તો ખચીત એક અગત્યનો બનાવ મેં ખોયો હતે. એથી બધુ ભલું થયું અને દુનિયાદારીનો દેખાવ હતો.

ઑક્સફર્ડમા બે દહાડા વધુ રોકાવાનું માટે બીજું કારણ એ હતું કે હિંદના નામદાર મહારાજાને "ઑર્ડર ઑફ ધી નાઇટ ઑફ ધી મન"ના ખિતાબનો મેળાવડો સારૂ ભણવાની ક્રિયા કરવા માગી હતી તે ક્રિયામાં હાજર રહેવાની મારી ખુશી હતી, કેમકે મને પણ એજ "ઑર્ડર"નો ચાર મળેલો છે તેથી સાર વાર્તા પણ ગાંધી તરફથી આ ક્રિયાને માટે કોઈ દિવસ હજી મુકરર કર્યો નહીં માટે અને વળી જોઈ જોઈને અમે તે પાછા ફર્યા પડ્યા મને હજી ઑક્સફર્ડમા રહેતા છે કેમ ગાંધી આજે ત્યાંથી રવાના થનાર છે, એથી ગાંધી આજે ક્રિયા થતી હશે પણ હું એક દહાડો ફોગટ ખાવાનો રહ્યો તે એક દિવસ સારૂ થયું કેમ મારી પાસે ચાર મારી પાસે ન હોવાથી તે વખતે હું ક્રિયામાં ગયો હોતે તો કાંઈ સાર નહીં ગણાતે નહીં તોપણ હું અને મી બા— સફરજન્ના રૂખ્ખા ચાલતે ઑક્સફર્ડથી ઉપડેલા આગબોટને માર્ગે આસરા ૪ કલાકે ટ્રેઈન આવી પૂગ્યા અને ત્યાંથી ટેક્સી લઈ આસરા ૬ વાગતે "ક્રિસ્ટલ પૅલેસ ની પાસે ... નામના સ્ટેશન ઉપર મી બા—ને બદલે ઉતર્યા, ત્યાં તેઓના ગાડીઓ સુધી જમ્યા બાદ અહીં આપણ વાગ્યે ના મારા પાસા "ક્રિસ્ટલ પૅલેસ સ્ટેશન"ની મારફતે રાતના ૮ વાગતે મકાનમાન આવી પૂગ્યો હું ઑક્સફર્ડથી આવતા રસ્તામાં સારૂં તોફાન હતું અને મીં બા— તથા બીજા ઘણા લોકોએ "મસિક" થયા હતા, પણ મને તો કશી ઈજા નાખો નહીં હતો.

તમને ઘર આના પછી તમારી તરફનો તાર મળ્યો આગગાડીનો રિપોર્ટ એક ઠીક થયેલો મેં વાંચ્યો છે અને છગનને વળી સુખ થયું છે તેમા ઊંડું જખમ થવાના કારણમા વળી વ્હાલી વગરથી ફુમી ઠીક-

ગીના અક્ષર વાંચી મને ખુશાલી પેદા થઈ છે કેમ ગીકો મને કામે લખશે? તેના અક્ષર જોવાને હું આતુર છું—પણ માયના કાગળ ઉપરથી જણાય છે કે કેમ ગીકો તો ઇંગ્રેજી શિખવા પડ્યો છે અને ગુજરાતી શિખવા નામાજ છે? ત્યારે એની તમે ઇંગ્રેજી કાં નથી લખાવતા? આજના મેલમા મારા એ વ્હાલા બચ્ચાઓને માટે ઑક્સફર્ડની યાદગારીના કાર્ડ મોકલું છું તે એઓને દેખાડજો અને સમજાવજો. બધા બચ્ચા ખુશી ને તનદુરસ્ત છે તેથી હું ખુશી છું અને હવે તમે વ્હાલાઓને કરજો આવી મળવાની તૈયારી કરું છું. કુકની મારફતે તા. ૫મી ઑક્ટોબરે માર્સેલ્સથી ઉપડનારી પી. એન્ડ ઓ. ની સ્ટીમર "મોલ્ડેવિયા" ઉપર પહેલા દરજ્જાની મેં ટિકિટ લીધી છે, એટલે ત્યાર સુધી હું પારિસ રહીને આવનાર છું. ઘીકો જ— મને કૉન્ટિનેન્ટ ના ગલીઓ જોવા બને પણ નહીં પામ્યો છે તે બની જાય માટે નવેમ્બરની અવલમા અમારી માટે મુંબઈ આવીશ જેથી એમ છે. ૧૫મી મારે સમજ સુધી તો મારે "ઇન્ટિન્યુઇટી આફ હિસ્ટોરિઝમ"ની તારીખે મળવાને માટે લંડનમાં રોકાવું જોઈશે, તા. ૧૬મીને રોજ તેઓ તરફનું મોટું ખાણું થનાર છે તેનું નોતરું મેં કબૂલ રાખ્યું છે. એથી તા. ૧૬મી સપ્ટેમ્બરથી પછી ઑક્ટોબર સુધીમાં પારિસ ઉપરાંત બીજા શહેરો જોવાને બાકી વખત મળશે કે પારિસમાં એકાદા એક ૧૫ દહાડા મને રોકાવું પડશે તો બીજે કોઈ જોવાનું ન બને તો જોઈ લેવાને — મુકીશ નહીં તે જાણજો.

ઑક્સફર્ડમાં ગાંધીને માનપત્ર આપવાના વખતના "ડેપ્યુટેશન" ના હેવાલ મેં કહી આપ્યો નથી એ ડેપ્યુટેશન નું દાદાભાઈ નવરોજજીને રજૂઆત આપેલું હતું પણ મુખ્ય ભાગ મહારાજાએ ભજવ્યો હતો "ડેપ્યુટેશન" માં હું અને બીજા બે માણસો ઉપરાંત મી મેહરવાનજી બાપુજી એદલજી દીનશાહ, દાદાભાઈ બેહમજી કાવસજી મેહરમજી ભા મુલના અને નવલ ભાઈ બાજિરાવ મળી ૧૧ જણ હતા મહારાજાએ પારસીઓની ઓળખાણ કરાવી તથા ગાંધી આગળ હાજર કીધા અને માનપત્રોની મતલબ ટુંકમા કહી સમજાવ્યા પછી દાદાભાઈએ બે માનપત્રો પોતાની તરફના થોડાક શબ્દો સાથે ગાંધીના હાથમા મુક્યા માન ગયો ગણાતું હતું, પહેલું માનપત્ર મુંબઈના પારસીઓ તરફનું, બીજું માનપત્ર મદ્રાસના પારસીઓનું અને ત્રીજું માનપત્ર લંડનના પારસીઓનું હતું મહારાજાએ તેઓની મતલબ કહી સમજાવતા હિંદના ગરીબ જરથોસ્તીઓની ગરીબ હાલતની ચાર આપી અને તેઓ તરફ મેહરબાની બતાવવાની સાહેબને અરજ કરી. વળી મહારાજાએ સાહેબને ખબર આપી કે પારસીઓ ઇંગ્રેજી રાજમાં સુખી છે, તેઓને પોતાના હિંદના ગરીબ ભાઈઓનું ધણું હમદર્દીપણું લાગે છે, અને તેઓ જાણવાથી ખુશી થાય છે કે તેમના જરથોસ્તી ભાઈઓ ઈરાનના ગરીબ તેમ પણ સારી રીતે સુખી થાય છે અને તેઓ સાહેબ તરફ વફાદારીથી વર્તે છે. વળી આ "ડેપ્યુટેશન"ની વખતે મુખ્ય આગાખાન હાજર હતા. તેની તરફ વધીને મહારાજાએ સાહેબ આગાખાનના ઉપકારની પણ તારીફ કીધી અને કહ્યું કે એ આગાસાહેબ પણ પારસીઓને ચાહે છે તેમ

પારસીઓ તેને માન આપે છે અને આગાખાન ઉપર શાહની મેહેરબાની ઉતરેલી જોવાથી પારસીઓ ખુશી થાય છે, હિંદુસ્તાનમા પારસીઓ અને મુસલમાનો એક-મેક સાથ સલાહ સંપ અને એખલાસથી રહેલા છે, તે બે કોમો વચ્ચે મિત્રાચારી જારી રાખવાને આગાખાન ઘણા ખંતી છે, અને ઇરાનમાં પણ પારસીઓ અને મુસલમાનો એનાજ પ્યાર અને એખલાસથી વસે એવું અમે ચાહિએ છીએ, એટલા માટે આગાખાનને શાહે "તમગા હુમાયન' નામનો ઉંચામા ઉંચો ખેતાબ તથા શાહનો પોતાનો "ટેમ આફ આનર" બક્ષ્યો છે, તેને માટે સર મંચેરજીએ શાહને અને આગાખાનને મુબારકબાદી આપી જવાબ વાળતા શાહે "ડેપ્યુટેશન" નો મોટો ઉપકાર માન્યો તેઓએ લંડન વેરથી ઓસ્ટેંડ જવાની તસ્દી લીધી તેને માટે પાડ બતાવ્યો અને પારસીઓના સારા ગુણોની ઘણી તારીફ કીધી શાહ બોલ્યા કે "હિં-દુસ્તાનના પારસીઓની વફાદારી, સખાવત અને ચાલાકીથી હું વાકેફ છુ અને તેમના ઇરાનવાસી જાતભાઇઓ પણ મારા રાજ તરફ તેવાજ ગુણ દેખાડે છે તે હુ પિછાણું છું અને તેઓને ચાહું છું. આગાખાન તરફ મારા પાદશાહી ખાનદાનને અતરંગનો સબંધ હોવાથી હું તેઓને ઘણું માન આપુછુ અને પારસીઓ તેઓને ચાહે છે તેથી હુ ઘણો ખુશી છુ" છેલ્લે ઇરાનના પારસીઓ તરફ જેમ બને તેમ મમતા અને મેહેરબાની રાખવાની શાહે કબુલાત આપી ત્યાર બાદ "ડેપ્યુટેશન' ના સાહેબો ઇરાનના વજીર મદદરે આજમના ઓરડામા ગયા, કે જેને માટે ઇરાનના પારસીઓ તરફથી ખાસ માનપત્રો આવેલા હતા, તે પણ દાદાભાઇએ જો આપ્યા પછી વજીરે ઘણો લાયક જવાબ વાળતા ખાસ કહ્યું કે જે ભલા ગુણોથી હિંદુસ્તાનના પારસીઓ વધ્યા છે, તેજ ગુણોથી તેમના ઇરાનના જાતભાઇઓ શાહની સરકારને માનીતા થયના છે, માટે એ સરકાર તેમના તરફ પોતાની દિલસોજી ચાલુ રાખશે. એ પછી મદદરે આજમે "ડે-પ્યુટેશન" ના સાહેબોને "રીફ્રેશમેંટ" આપ્યુ. બાદ તેજ "પાલેસ હોટેલ" મા મુંબઈવાળા મી એદલજી માણે-કજી શેઠનાએ પોતાને ખર્ચે "ડેપ્યુટેશન"ના સાહેબોને ખાનુ આપ્યું જે પછી તેઓ પાછા રવાને થયા "ડેપ્યુટે-શન"ના સાહેબોમા સર મંચેરજી અને ન હો મોદી લેવીના "ફૂલ ડ્રેસ" મા હતા, દાદાભાઈ નવરોજજી, દાદાભાઈ અને કાવસજી બેહરામજી 'ઇવનિંગ ડ્રેસ" મા હતા, હું ઇરાની સાલ્લા પિછોડીના પોશાકમા હતો અને મી બાઇસ તથા મી ટીટિ જામા પિછોડી પેહરી ગયા હતા. મારો ઇરાની પોશાક શાહે ખાસ પસંદ કીધો અને વજીરને આગલી ફરી બતાવ્યો કે એ બરાબર પોશાક હતો, તે ઉપરથી સર મંચેરજી બોલ્યા કે "હા સાહેબ એ કદીમ પોશાક છે." મી મુલ્લાનું "મુલ્લા' નામ સાંભળી શાહને અચરતી ઉપજી કે એ શુ પારસી હશે? સર મંચેરજીએ જવાબ આપ્યો કે એ પારસી નામની અટક છે વજીરે પણ ઘણી ખુશ વાતો કરતા દાદાભાઈ નવરોજજી ચાલીસ વર્ષ થયા લંડન વસે છે તે સાંભળીને ખુશી બતાવી, અને "ગસ્ત ગોફ્તાર' એ એક ફારસી નામ હોવાથી ઘણીક પરપુછ કીધી હતી . ...

બીજુ ઘણુ લખવાનું છે, પણ હવે તો લખતાં લખતા બરડો ભરાઈ આવ્યો છે, માટે આ વાત ટેબલપર રાખી આ બંધ કરૂં છુ

ના. તમારો વ્હાલો

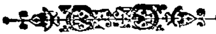
કેખુશરો

તવંગર કે ગરીબ સર્વ માબાપને ભલા બચ્ચાનું એકસરખું સુખ.

(જીલ્લો—લ્હેરો.)

ફરજંદ સુખના સાધન માબાપોને થાય,
સરખુ પામે સુખ ,ગર હોય તે રંક કે રાય,
સદ્ગુણી સંતાન સુખરસ પાય,
માવતરનું જીવતર સોહાય ફરજંદ.
ધરમસારના મતાને કરીને દુરસ્ત કરો આસાન ઉપાય ફરજંદ.

કે. ન. કાબરાજી.

એક વિદ્વાન અનુપમ નાટકકર્ત્તા.

લખનાર—મી૦ શાહાપુર ન. ભેદવાર.

શોક-સ્મરણ

"The world recedes, it disappears!
"Heav'n opens on my eyes! my ears
'With sounds seraphic ring
"Lend lend your wings! I mount! I fly!
'O grave! where is thy victory?
'O death! where is thy sting?'

—POPE

ઓ મર્હુમ! મારા બાપ તુલ્ય મેહેરબાન મિત્ર! આ તારા અમર અને આત્માનો કદાચ પુકારે! હાય! ખુશનુદ થા તું ઓ મારા માયાળુ મુરબ્બી મિત્રના રૂહ! કે જેણે આ કમતરીન કલમને પોતાની પાંખડીએ વળગાડી પોતાના આશ્રય અને રાહબરી હેઠળ કલમકશીના જગમા પુખ્ત અને ઓસ્તવાર બનાવી ઓ તેજ કલમ પોતાના તું માહ ઉસ્તાદના મરણના મરસીઆ ગાવા જેટલી આજે અભાગણી બનીછે, અફસોસ! પણ મહાન પુરૂષો કદી મરતા નથી મોતની મંઝલ બાદ અને પેલે પાર પોહચી આ ધરતીના ધામમા તેના કામોમા નવી જીંદગી!! જેમ સાથ પુર પ્રસિદ્ધતાની હસ્તી હૈયાતીમા પુર નુર પાછા નવે જ મે તેઓ જીવન ધરેછે—એ એક મશ્યારો—એક મતાનો શ્વાસો શ્વાસ કલમ મારી તું એમ! તેઓ મરે છે—કુદરતના અચળ નિયમે મરણને શરણ થાયછે—પણ કીર્તિમા પાછા સજીવન થવા માટેજ ભલા કામોની યાદ કદી મરતી નથી પણ આ ધરતીના ધામમા તે સદા હૈયાતીએ હરતી અને રમતી રહેછે કદાચ જીવની જીંદગીમા ભલાઈ ભૂલાઈ જવાયછે પણ મરણ બાદ તેની યાદ બેવડા પ્રમાણમા ધાઈ આવેછે તેજ પ્રમાણે બહુ છે તું ઓ મારા મર્હુમ મિત્ર તારા બાબમા પણ! તારી અપાર ખુબીઓ જે મારી આ દેખીતી આંખો નિહાળવાને અશક્ત હતી તેજ ખુબીઓ આજે ખુરેહમ ચળકાટ સાથ મારા અંતરની આંખોમા બેવડા જોર સાથ ઉગી વળેછે હા અંતર! ઓ અંતઃકરણ! તાહરૂં ધ્યાન ધરી—તનેજ વળગી રહી બાહિમ્મત—નાપાકાર તારામાથીજ નિકળતો નાદ જગઆશકાર કરનાર એક ખરો શૂરવીર—સુધારાનો સરદાર આજે ચાલ્યો ગયોછે સુધારો! કબીર વડની વડનાઈ કરતા પણ વધુ કદાથી પુખ્ત પોખાઈ રહેતા આ વિશાળ મગજવાળા ઓ મર્હુમ! તારા સઘળા કાર્યોને પોહચી વળવું આ અદના કલમ માટે અશક્ય છે પણ એ સઘળા કામમાથી મારા એક અદના પુજારી સેખે માહરૂં ધ્યાન તારી એક નાટકકાર તરીકેની જીંદગીનો ફરી ખેંચેછે એક નાટકકાર તે કેવુ હતો! શેકસપિઅરની બે લીટીઓ જો! તો દુન્યા એક નાટક તખ્તો છે આપણ સર્વે તેના ખેલાડી છીએ મર્હુમ! તું પણ દુન્યાઈ નાટક તખ્તાનો એક ખેલાડી હતો એક ચુનંદો ખેલાડી હતો—એક ઉસ્તાદ હતો—નમિહતર ઈ ભાગ ભજવતો હતો દુન્યાઈ નાટક તખ્તા ઉપર જે નીતિમાન ભાગ તેં ભજવી બતાવ્યો છે, તેણે આ દુનિયાના નાટક તખ્તાને એવો બોધ દીધોછે, એવો કેળવ્યો છે, સારી સારીને એવો સુધારયોછે, કાન ચીમટીને આડે રસ્તે જતો એવો અટકાવ્યોછે કે સમાજના સ્ટેજ ઉપર દુન્યાનો નાટક એક નીતિનીજ નિશાળ છે, એનો પાઠ સાબુત રીતે સાબીત કરાવ્યો છે સમાજને સુખી બનાવનાર—તવારિખને સજીવન કરનાર—નાટકો રચનાર—તખ્તા ઉપર રજુ કરનાર—તેની શુભ અસરથી સમાજની બદીઓને સારી કાહાડી સુધારનો એ સરસ કરી આપનાર એક સાનો પુરુષ પાયોનીયર ઓ મર્હુમ તુંજ હતો!

હિનભાગ્ય તારા, ઓ હિન્દ! કે આવો સુધારા વધારાનો સરદાર, આવો સાહિત્યનો શાહ, નાટકને ઉંચ પંક્તિએ મુકનાર આવો યોધ્ધો ફરી ફરીથી જનમનાર નથી જે ગયો તે પોતે પાછો ફરનાર નથી! જે રહી જશે તે તેની નેકીજ! તારા કાર્યોની યાદમા શુભદાયક નાટકોના હસ્તીમા વિચારના વૈભવમા કીર્તિના કોટ તરીકે ભાગ ભુનાઓનુ ભાગ ઠેકાણે લાવવાને "વિનાશ કાલે વિપરીત બુદ્ધિ" એક શિખામણના સ્થંભ તરીકે સદા યાદગાર રહેશે ઓ તું દેશી નાટક તખ્તાના પુન્યવંત પિતા! તું મર્હુમના મરણપર રૂદનના આંસુ આ ગમખ્વાર આંખોમાથી સુકાયા નથી—આ કમતાકાત કલમને તારા આશ્રયમાથી તે સાબધ થઈ નથી તેટલાજ તું મર્હુમની યાદમા—તારા પ્રજાપાળના અસંખ્ય કાર્યોમાના એકને પણ તેના ઉંડાણમા પૂરેપૂરૂ સમજી સમજાવી શકવાને દરશાવવાને તે અશક્ત છે શરમીંદે ચેહરે આ કમતરીન કલમ પોતાની એ અશક્તિ કબૂલ કરે છે નાચારી સ્વીકારે છે તું મર્હુમ મુરબ્બીની વાઈ આ તારી યાદના એક ડચકા સાથે પુરી આજીજીથી સર ઝુકાવેછે દિલ તેનું જવાબ આપે છે

શાંતી! તે મર્હુમના રૂહને શાંતિ!

જે દાતારે આપ્યું—તે દાતારે લીધું—મરણ ઉપર રૂદન નાહક છે

કારણ —

There is no death! What seems so is transition
This life of mortal breath
Is but a suburb of the life Elysian,
Whose portal we call death

—LONGFELLOW

Photo B. N [illegible]

શેઠ કેખુશરો ન. કાબરાજી.

મર્હુમની કેળવણી, અને આચાર વિચાર.

આ કનમના કવિ કે જેના કામેન કર્તવ્યના અભ્યાસ ઉપર મારી જીંદગીના કાઈક વર્ષોનીવેળ ગુતાયલી ખુરા ખ્યાલે ગુજરતી હતી, તેજ અહાગ કામોનું કિર્તન ટુંકમાજ ગાવાની મારી આધિનતા મને કાઈ થોડા ગુચવાડામા લાવી નાખતી નથી શરૂ ક્યાથી કરવું, કેમ કરવું તે હું જાણી શકતો નથી કારણ આરભ કરતાજ પ્રથમમા આ ખ્યાલ ઉભો થાયછે, કે આ જબ્બર જશ્યાના વાચનથી મારા મનના ભડારમા જ્ઞાન રૂપે મેં જે જે ભર્યુંછે, હું જે જે ગિખ્યોછુ તે જો હું પૂર્ણ રીતિવિસ્તારવા માગુ તો તેનો ઢેરો આ મારે હવાલે કીધેલી સંકોચાયલી જગ્યામા લાવી ગકવાને હું બેશક અશકત બની બેનસીબ રહીશ—આ ભય મને ભડકાવેછે—આ ગુચવાડો મને ગડબડના ઘોટાળામા નાખેછે

આ મહામતિથી અતિ ખંત ધરી ઉભા થયના નાટકના આ નૈતમ સગ્રહના સાગરમા ડુબકી મારી તેના જ્ઞાનમા સ્નાન કરી નેકી નીતિ રેહણી અને કરણીએ સ્વચ્છ શુદ્ધ અને પવિત્ર બનવાની અભિલાષાજી કોઈ પુણ્યવંતાને સર મગજેલી હશેજ ભગવાન તો આપી સીધા સ્વા, હવે ભાવી બળવાન રહી જે એન ભોગવે તેજ એના ભોગી માની ઓ, જગના ખુદશિક્ષણ કરતા કુદરતી સ્વયમ બુદ્ધિના અપાર શણગારને મર્હુમ મી૰ કાબરાજીના ગર્વ કર્તવ્ય આભારી હતા ખરૂ છે કે આ કુશળ કવિની વિદ્યા સબધી કેળવણીમા, એક વિદ્યાલય (College) યા કળા ભવન (University) ના શિક્ષણની અછત, કદાચ એક તકરારી બાબત બને અને તે ઉપર વાદવિવાદ અતના તારા તોડે તેરલી હદ સુધી આગર લબાય, તોપણ આ મતભેદી મજનુનની તકરારના તાર એક પળ માત્રમા તોડી જવાબ મવાલના જોડ અને તોડની તલવારે ખસ્તોખાર કરી શકાશે કે જોકે મરનાર વિદ્યાલયના ભડકેલા જ્ઞાનથી બે જ્ઞાન રહી "લપટ પંચી ચતુરમે જાન—બોલો પોપટજી આતશ બેહરામ ના પાર પઢેના ગોખણપટ્ટી (Cramming) પડિતોના વર્ગના બેશક નહિજ હતા તોપણ કામેલ કુદરતની તેમાહા કળાભુવન (Nature's University) માથી મર્હુમને માટે સ્વયમ બુદ્ધિનો એક અથાગ તેજસ્વી જથ્થો નિર્માણ થયો હતોજ એ બીના બીન શુબેહની છેજ મી૰ કેખુશરો કાબરાજી એક પોપટ પડિત નહિ પણ તેજસ્વી સ્વયમ બુદ્ધિએ તાત્કાલિક જ્ઞાનવાળા એક અનુભવી અતર જ્ઞાની હતા એટલુંજ નહિ પણ મર્હુમ એક નિપુણ પરિક્ષક—એક ઉંડા અભ્યાસી—એક પ્રવીણ પુરતુર બાહોશ હુન્નરમદ હતા વ્યવહારિક રીતે તેઓના મનની વળણ સદાનીત નીત્ય નિયતાએ ખાલી બહુબોલી બોલીનો બકવાનો સગ્રહ કરવા કરતા વાસ્તવિક બીનાઓનો સચય કરવા ઉપર મથી રહેતી હતી મરનારનું વાચણ બહુ બોહળુ હતું, અને પોતાની સ્વભાષા તેમજ ઇંગ્રેજીમાથી એક કવિ તરિકે કવિત્વ પેશા માટે જરૂરી જ્ઞાનનો એક અથાગ જથ્થો ભડાર ભરપૂરે પોતાના મનના મદિરમા એ મર્હુમે માહા મેહનતે ભરી રાખ્યો હતો બારિકબીન તપાસે કવિ કુદરતનું અવલોકન કરવાની શક્તિ મબળ પ્રમાણમા શેઠ કેખુશરોમા દીસતી હતી કુદરતના કરતાર તરફ અતિ પ્રેમ અને પ્રીતિભાવે મર્હુમનુ અતર સદા ઉછળતું હતું, અને એ ઉછળતું હતુ તેથીજ લાગણીની લેહ અદર આ વિચિત્ર તરેહ તરેહની બાબતોમા આ કાબેલ કવિની કલમ રસિક રગભીનાજ રેહમા સદાનીત સરળ ગતિએ રેડાતી રેલમા રેલાતી રેલાતી રહી હતી પોતાની વજનદાર તર્ક શક્તિને મનમોજી મોજ પ્રમાણે જેમ એક હાથ ઉપર કુદરતની કવિ કળાભુવન અદર તેઓ ખેંચી જતા હતા, તેમજ બીજા હાથ ઉપર કલ્પનામા લીન થઈ કુદરતની વાસ્તવિક સચાઈઓને તરેહ તરેહનું રસિક રૂપ આપી જાતજાતના ખ્યાલ અને ધારણાના ધામ ઉપર ફેરવી લાવતા હતા, કે જે ભુવન તત્વાર્થ હકીકતની (Facts) પેલે પાર કલ્પનાને આધીન રહેલુ છે જે રીતિએ તરેહ તરેહની વિચિત્રવિચિત્ર નવી નવાઈ અને અજાયબીઓ પોતાના નાટકો અને વાર્તાઓમા એઓ રજુ કરતા હતા, તેજ રીતિ મર્હુમની આવી અદ્ભુત કવિ કલ્પના નજરો હજુર ધરી આપણી મતિને એક અચબાના આચકા સાથ સુનકાર કરી હેરત અને અજાયબીની ગતિમા ગુમ કરતી હતી મર્હુમના મનના જુસ્સા—સુભાવના અને તેના સ્વરૂપની છાયા તરફ નજર નાખી તેની ગણના કરતા આટલું કેહવું અવશ્યનું થઈ પડેછે, કે તેઓ બાહારની તકલીદી ડોળદમામની ખોટી સફાઈ ભરી શોભાનો ચળકાટ દેખાડવા કરતા વિશેષ અને વિશાળ વિસ્તારમા એક અતિ કેળવાયના મનની ચપળ બુદ્ધિનો માનસિક તફાવત આસમાનથી જમીન જેટલો દેખાડી બાપોકાર છાતી ઠોકી પૂર જોર જવાંમર્દીએ કાઈ પણ સરો પરો રાખ્યા વગર હિમ્મતથી અનકારયુક્ત બોલીએ બોલી દેખાડતા હતા ખુદ જીવતી અને જાગતી જીંદગીની ઉછળતી તાનમાથીજ મર્હુમ પોતાની જબાનની ઝમક બેચતા હતા અને શયાન જવાબે સવાદ રૂપ લખાણ કરતા કલમ ઉપરના કાબુએ એટલી તો ઉસ્તાદી ચાતુરી એઓના અધિકારમા હતી કે સાધારણ વાતચીતને પણ ગદ્ય (Prose) ના સ્થાન ઉપરથી ખેંચી કાઢી પદ્ય (Poetry) ના આસન ઉપર કવિતાઈ ચમક ઝમકે હુન્નરને હવાલે કરી એક આલા બુલદી ઉપર બેસાડી દેતા હતા બેરસ બકવાસમાથી પણ કલમ ખેંચી કવિતાના અરામા ખુશબુઓએ ભળી ભળવી દેતા હતા સામાન્ય રીતે લેતા મર્હુમની છટા બાની અને વાણી પ્રતાપી અને પ્રૌઢ, ઉમદા અને ઉદાર દીલ હોવા સાથ તે પ્રબળ વેગવાન અને જોરાવર હતી એટલુંજ નહી પણ સદેવ સમા અને સજોગોને તપાસતી તે મનહરણ—દિલખુશ—નર્મ નમાની અને નાજુક કોમળ પણ હતી રસિક રસમા તે હીલતી અને ઝુલતી—દોડતી અને ડોળતી પ્રસગ પ્રસગના સજોગોને શોભાવતી—હાસ્યરસે ખરખર હસતી યા કરૂણારસે તે દુઃજતી અને દાઝતી કકળતી રડતી હતી નાટકના આ મનોહર મડળ—આ મહા હુન્નરના વિશાળ વર્તુલમા પોતાની કવિ કલમની કામેલ કુદરતથી મરનારે ભવ્ય ભાષાની સઘળી ખરચી ખુબસુરતા શોભીત સાજ સાથ સપૂર્ણ રુઆબે ખરચી નાખી હતી ઇરાન અને હિન્દની તવારિખના મર્હુમ એક ઉંડા અભ્યાસી હતા, અને પેશદાદ કે ક્યાનીઆન, હખામની કે સાસાનના સફાઓ તેમના જ્ઞાનથી અજાણ્યા ન હતા પેશદાદ અને ક્યાનીઓની કથામા બેજન મનીજેહ ફરેદુન અને જમશેદ હિન્દુની રગભુમી ઉપર ઝળકતા થયા હિંદુ કથા અને મહાભારતની મોહિનીએ, હરિશ્ચંદ્ર લવકુશ અને નળદમયંતીની નાટકનગરીને નવાજેશ થઈ તેમજ

વલી રોકમ રીઅર્ડ શેરિડન અને બીજા ઇંગ્રેજ નાટકકાર અને નવલકથા કરનારાઓ (Novelists) નાં વાંચનું નિશાનાનું, બોલીજાન, કાકા પાહલણ, વિનાશકારે વિપરીત બુદ્ધિ નાટકો સાથ તરેહ તરેહની નવલકથાઓ ગુજરાતી સાહિત્યને સુપુરદ થઇ. આ અથાગ—આ બહુબોલી—આ અતિબળી મહાબળ કવિ કલમની નીશાનસ કરતો આ બળજીન કલમ કમીની બની અગણતાએ સર નમાવે તો નવાઈ શી?

ઓ! તું ગુજરાતના ગર્વ! ઓ! તું સાહિત્યની શોભા! ઓ છાપાના શિરછત્ર! ઓ પારસી કવિઓની કલગીર! તારાં કવિ કર્તવ્યનું કિર્તન ગાવા મારા જેવા મતિહીન કરતાં તારા જેવાજ શરાનું શુગાન, તું શુરવીરની શુરવીરતાને જરૂરની છે! એ ઓટ ઓ ગુજરાતની શું પુરાણ? ઓ મર્હુમ! કોઈ તારા જેવો બીજો મહાવીર કોઇ મહાપુન્ય શાળી માતા કોઈ ભાગ્યની ઘડીએ જણે ત્યારેજ!

જેટે મુખ તારૂં બોલતી તે મહા ઉંઘમાં તેં મશ કીધું! બોલી બોલી ભવ્ય બોલી બળવાન બંધ થઇ! કવિ કલમની કલમ કપાઇ મગરતની મકાનમાં દમ થંભ થઇ તેનો દોરા-દમામ તમામ થયો! ફક્ત તારાં વખાણમાં જબાન તારી મગ બોલી બોલતીજ રેહશે!

He that no more may say is listen'd more
Than they whom youth and ease have taught to
glose;
More are men's ends mark'd than their lives
before
The setting sun and music at the close,
As the last taste of sweets is sweetest last,
Writ in remembrance more than things long past.

—Shakspere—Richard II.

મી૦ કેખુશરૂ એક નાટકકાર તરિકે.

નાટકના હુન્નરના અંતરમા ઉંડાણથી પ્રવેશ કરી તેના ગુણ અને દોષને પુરી વકી પરમ પીછાંને પકડવાને માટે કુદરતે એવી તો ઉત્તમ શક્તિની નવાજેશ શેઠ કેખુશરૂ ઉપર કીધેલી હતી કે એક નાટક લખનાર તરિકેના સમાન સ્થાન અને દરજ્જાએ આપણ પારસીઓમાં આજે એઓ-ની સાથે હમસરીક થનારો એક નર નજર આવતો નથી બેશક, મરહુમના નાટકો ખામી રહિત નથીજ એ ખરૂં છે. ઇનસાન માત્ર ભુલને પાત્ર છે આદમીયત ખામીયતમાં ખામી, જો કુદરતમા કુદરતીજ નિર્માણ થયલીછે, તો તેનું કાર્ય ખામીવાળુ હોય તેમા નવાઇ શી! ઇનસાનનું કયું કામ ખામી વિનાનું છે વારૂ? પણ મર્હુમના રચેલા નાટકોમાં એ ખામીઓ એટલી તો નજીવાં પ્રમાણમા છે, કે તે સર્વ આ ગુજરાતી સાહિત્યના શુભ વધવા શોહરતની જગકની ઉત્તમ ખુબીઓના એક સમ ભાગ જરથી તરી તમામ દબાઈ ડુબી જાયછે. નાટકના બખાણમા એઓની કલમની કારવાઇ અને શક્તિની શોભાનું વર્ણન સાચુ તેજ મારે મન તો એક ઉત્તમ પ્રકારની મેહર છે. સમા અને સંજોગને કવિ ચાતુરીથી તપાસતો ઉભરો એક પણ અચાનક જોગમાં ઉભાતો ચકચકીત બનતો, તો બીજીજ પળે દબાયલા જુસ્સાના અંધ અંધકારમાં નાબુદ થતો લખાણનો આવભાવ ખરેજ વખાણને પાત્ર છે. એઓની ચમત્કારિક લખાણની છટા કોઇક વેળા અમરકારક અની લાગણીને જગાડેછે, તો કોઇક વેળા ભાવભાવને અનુભવી દૂર થતી ગર્જના મિસાલ દબાયલા અવાજમાં ગુમ થતી ગજગજતી ગુમ થઇ. વાંચનાર તેમજ તમાશગીરનાં અંત કરણ ઉપર એક ભુરકી સમાન લગાવેછે, જે સપાટા ભિતર નાં ઉંડાણમાં અસર કરી, બેફામ ઉંઘમાં ઉંઘતા દિલમાંથી અને દયાને જાગૃત કરી નાટકના રૂપ રંગ અને રૂપને એવા તો દોર દમામ અને તેજને તાકાતનો તોર આપેછે કે આવી ભવ્ય રંગ રચનાના તત્વરથી ઝળઝળાટ વચ્ચે એઓની નજીવી ખામીઓ ઉપર પુકાર ઉઠાવવો એ સાવ નામુમકીન દેખાયછે. એક પુરૂષની સાગ્રહના—તેની ધમક—તેની પાવરી અને શક્તિ કાંઇ તેની નજીવી ખોડખાપણ વા કસરથી નહિ પણ તેના સુલક્ષણ પરાક્રમ અને તેજને તાકાતથી થાયછે. ખરૂં છે કે એક ગોળનો ટકાવ વા બળનો અંદાજ તેના અતિ કમજોર ભાગથી કાઢવામાં આવેછે. પણ એક પુરૂષનો પ્રભાવ(બળ)—તેની શક્તિની હદ અને તેનાં સત્વનો સુમાર તો તેનાં શક્તિવાન કામો અને સમગ્ર મહિમાનાજ નજરે પડશે. અધિક હુન્નરમંદ અને કવિકાવ્ય તે છે કે જેની પહોંચ ઉંચામા ઉંચી હુન્નરની બુલંદ ઉંચાઇ અને મહાન મોટાઇને પુગી વળેછે, અને શેઠ કેખુશરૂ કાબરાજીની પહોંચ હુન્નરને આવા દરજ્જે પુગી વળીછેજ એ નિસશંય છેના છે મર્હુમે એક પિતા સમાન વહાલથી નાટકના હુન્નરને હાથોમાં રમાડી શરૂ લગાડયો હતો, અને પોતાનાં આ લાડક વાવાં બાળકને આ ભારતભૂમિની રંગભૂમિ ઉપર નાચતું કુદતું ખુશખુશાલ રમતું કીધું કે કવચીત એવા કોઇકજ રહી, બલકે હિમ્મતથી બાપુકાર કહીશ કે આપણી હિન્દની નગરીમાં આ છેલ્લાં સાઠ સાલમા એવો એકબી નર પેદા થયો નથી કે જેણે હિન્દની હીણાની રંગભૂમિને માટે મર્હુમ જેટલું કીધું હોય! રંગભૂમિના ફાયદા માટે તેની ઝુકતી અને ઝિલતી હૈયાતીને પોષણનું પાણી પાઇ જુવાનીના જોસમા તનખાર કરવા માટે મર્હુમ શેઠ કેખુશરૂએ અનેકના તાર તોડયાછે. આવી કારકીર્દ કોઇપણ દરએકના માન અને વખાણને પાત્ર છે. પણ અરે અફસોસ—સદ હજાર અફસોસ! આ નગુણી દુન્યા ઉપર! જે ધણીને હાથ હિન્દની નાટક નગરીનું ધામ કાયમ મુકામ થયું, જેની કારવાઈ અને કોશેષથી આજ તું! ઓ હિન્દની રંગભૂમિ તારી રોનક અને રંજકથી રમાતી થઈ! જરનો હડિયો તારી કમરે બાંધતી થઈ! તો ઓ ગુણ હરામ! તારો આખીરનો નમસ્કાર પણ તેં તારા તે વીદાય થતા સાહેબના સત્કારમાં દેખાડયો નહી! તારી તે કમર જે મર્હુમનાજ આમળ પહેરેલા હુન્નરનાં જરથી ભરાયલી થઈ, તેજ કમર તેની અંતવખતની વેળા આખીરના સેજદામા વાંકી વળી નહી! કદાચ તારી તે કમરમા તે વેળાએ નગુણાપણાનો સળીયો દાખલ થયો હોય! એઓના કાર્યો વિસાર! એઓના કામો ઉપર નજર નાખ!—ખાખ અંદર એ ગરકી! જરાક જો! એઓએ જે જે નાટકો લખ્યા—રજુ કીધા—તેની સર્વે કારવાઈ સાથ પેગમ્બરીએ બાહાર પાડ્યા—એ સઘળું જરાક

જો ! વીચાર ! એ સવ કામેળ કારવાઈમાં ફક્ત એકજ નેમ નજર આવશે અને તે શુભ નેમમા તે કાબરાજીને હૈયે ઓ તું હિન્દની રંગભૂમિ ! તારીજ ભલી બનાઈ ચડેલી ચકચકીત સાફ ખુલ્લી તું જોશે ત્યા કચરો યા કચાસ કાઈએ નહિ ! તું નસુબીને હુનરનો હાથ આપનાની કોશેષ જો કોઈએ ના આ ભારત ભુમિ ઉપર આજ આગલી મેહેના પૂર ખંતથી કીધી હોય તો તે મર્હુમ કેખુશરો છે અને એ મર્હુમની પેદાયશ—કેવા વખતે ? હા ! તે વખત એવો ખી હતો કે જે વખતે પારસી અને હિંદુ કુટુંબો નાટકમા હાજરી આપવાનું હલકું ગણતા હતા—નાટક જોવા જવામા શરમ સમજતા હતા જોકે નાટકનો હુનર અમન વારેથીજ હિંદને મશાહુર હતો અને આ ભારત ભુમિ ઉપર આ હુનરને પ્રાચીનકાળથીજ મોટી અગત્યતા અપાતી આવીછે, તોપણ શું હિંદુ કે પારસીભાઈઓના સકુટુંબ નાટકશાળામા પધારી એક નાટકની મઝા સાથ ચાનક આપનાનો યા તેમાથી નેકી નીતિનો સુમાર ખેંચી જીવતી જીંદગીની માનસિક શારીરિક કે સંસારી રીત ભાત સુધારવાનો ગોયા મનોજ ન હતો—આ નજ નહી હતો તેવા વખતમા જો કોઈએ ભારતભૂમિના આ ભાગમા નાટકને પ્રજાપ્રિય બનાવવા કેઈ કેઈ મહા મુશ્કેલીઓ વચે શ્રમ લીધો—નાટકો રચ્યા—નાટક ટોળીઓ ઉભી કીધી અને કુટુંબોને લઈ જવાની પેહલ કાઢી તેઓને લાયક આબરૂભરેલી રીતે નાટકો ભજવાવવાની શુરૂઆત કરી આપી હિન્દની રંગભૂમિને તેના ભ્રષ્ટ નીચાનમાથી ઉચકી ઇજ્જતને લાયક સ્થાને મુકી હોય તો તે શખ્સ મી૦ કેખુશરોજ હતા

નાટક રચના—આ હુનર, ઇલમાનિયત મનના વિચારવંત કાર્યોમા એક અતિ ઉત્તમ કવિ કર્ત્તવ્ય ગણાયછે. આ હુનરમ રચનામા મનુષ્ય માત્રના જુસ્સા અને જોશ, સ્વભાવ અને સાનપત ગુણ અને દોષ, લક્ષણ અને લેહ તેમજ ખાસિયત ખુબી અને ખામીનો સમાવેશ કરવા શું જેવી તેવી ચાતુરીની જરૂરીયાત છે ? ના—નહિ તે ચાતુરી અતિ સપન—અતિ બાહોશ—અતિ ઉત્તમ હોવી જોઈએ વળી ભૂતના બાડાર વર્તમાનના વધારા અને ભવિષ્યના ભરમ અને ભેદને પુરી નરના, નાટક લખનાર એક નિપુણ પરિક્ષક હોવો જોઈએ તેમજ આગળ અને આગળ દોડતી આ દુન્યાની ગતિની સાથે નિકટ સબંધે જોડાયલા દરએક બનતા બનાવો અને નિર્માણ થયલા નમીઓ અને સરજતના સપારાઓ વિગેરે બાબતો ઉપર પૂર બાહોશીએ કનમને તે કસી જાણનારો હોવો જોઈએ તો આવી આની જાત જાતની બાબતો ઉપર તરેહ તરેહના વિચારે ધ્યાન વગી મનન કરવું કેટલું મુશકેલ છે તે લખવા કરતા વિચારવું વધારે સેહલ છે તો ચિત્રવિચિત્ર બાબતો ઉપર તરેહ તરેહના નાટકો લખના મર્હુમે કેના અથાગ અને ઉંડા અભ્યાસે આ પૃથ્વીની પ્રકૃતિ, સ્થિતિ અને તેના સબબી નિયમ અને કાનુન ઉપર કેવા કેવા વિચારે ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનના વેગમા પોતાનું મન રોકી રાખ્યું હશે તે જો જાણવું હોય તો, અય વાચનાર, ઉઠાવ એ મર્હુમના લખેલા નાટકો ! તેના વખાણની ઇબારતબાજીના રસિક રોહમા ડાહપણ અને ભાન સંદાનીત તણાતું પારાપાર હતું તને મગરીજ એઓના નાટકો રમે તેઓ નામોએ મુકવામા આવતા હતા તોપણ તેઓ કાહાણી અને કીરસાઇપી દિલપજીર દાસતાનના કવિત સ્થાન ઉપરજ ગોયા રમ કરતા પવિત્ર પ્યારનાજ પાલનામા, મધુર મોહબતના હિંચકામા હિંડોળે હાલતા છે. મર્હુમની કલમને હાથ તેઓની રસ્ત રેહબરી થતી હતી, અને એ બગ માર્ગદર્શક કારભારમા દરેક રસ્ત લાગણીપૂર્ણ ભાવમા હરવાર દોરાતી હતી માર્મિક અને ભરભરેલી ભેરી ગુપ્ત તેમજ પવિત્ર અને અલૌકીક બાબતો તેના વજન કદર અને ખુબ પ્રમાણે આદરયુક્ત દબદબાના દાબ સાથે તે પવિત્ર દરજ્જાને લાયક આતરે રખવાનું એક હુનરની અનહદ હદ સુધી મર્હુમ કેટલું સમજતા હતા તે જો બારિક રીતે જોવું હોય તો એઓનો એક જમશેદ—એક અરજાસ્પ—એક રૂસ્તમ—એક હમ્બિડ તે સારિકબીન બાહોશ સમજની પુરે પુરી રીતુંમા આજે પણ હૈયાત ઉભા છે. પોતાની કવિ કલમની રંગતથી જે જે નાટકરૂપી ચિત્રો આ મહા હુનરમંદ હાથ રંગતો હતો તે તે મન મધુરી રંગ રચનામા અનુપમ મસ્તના અવલથી તે આખર સુધી પગપેસારો કરતી પૂર મ્હાર ખુલી રેહતી હતી ગોયા જીવતા અને જાગતા તે ચિત્રો પ્રથમમા ધીમી અને શાંત ગતિમા આગળ વધી રફતેરફતેની (મનન) રફતારમા પોતાની તરેહ તરેહની પેદાશ લગી નાગળીને લેહમા નાખી આપણા જુસ્સા અને જોશ ઉપર અના મુસ્તકીમ કાબુએ દસ્ત બેસાડી દેતા હતા કે બીજી બનતી બાબતો ઉપર ઢળતું ધ્યાન ત્યાથી બેધ્યાન થઈ ફક્ત તેઓનાજ રંગ અને રસ ઉપર પૂર કસ કરજીયાત તે મઢી જતું હતું નાટકના હુનરની અંદર પાત્રોના ગુણનું લક્ષણ રૂપી દર્શણ એ હુનરની કવિતાઈ ચાતુરીનો પૂરેપૂરો અખંડ ભાગ નહિ પણ એક અશ માત્ર છે અને જ્યારે બીજી બીજી તરેહ તરેહની ખુબી અને રસીક રંગતો છાપ સારવાની તજવીજ બાજુ મુકી જેવી નાટક પોતાના તમાશબીનોનું ધ્યાન પાત્રોના ગુણ અવગુણ ઉપરજ ખેંચી પકડવાની તજવીજ કરે, તે નાટકની રચના હુનરમંદ નથીજ, તેજ પ્રમાણે વળી એક નાટકની રસિક અસરનો અનુકુળ છાપ મુખ્ય કરીને તેના જુદા જુદા ભાગોના લાયક જોડાણથીજ છે પણ અગરજો એના ભાગો યોગ્ય જોડાણ વગર વિખુટા વિખરાના પડી, એકએકથી અતર પાડી, ભેદભાવે વિરોધભાવ દેખાડે, ત્યારે દેખાવ ભેળા અને સભા રમે તેવા ભવ્ય હોય તોપણ તમાશબીન આલમની અમુક આશા ફના થવા સાથ તેના નાટકોના હિત, અર્થ અને ગુણ ગુજરી જવે તેની મનોહરતા મરણ પામી ખરા ભાવમા ભંગાણ પડેછે આવી બેતાન રચના નાટકના હુનરમા એક ભેહદી ગયલી વસ્તુ ન "વન રોશિટ" ગણાઈ નાપસંદગી પામેછે. એ મર્હુમ સારી રીતે સમજતા હોવાજ જોઈએ કારણ એઓના એકપણ નાટકમા કોઈપણ પાત્ર આજ સુધી મેં બેતાલું મનધ નગરનું ઘુસાડી દીધેલું જોયું નથીજ નાટકના હુનરના કાયદા અને કાનુનની કોઈ ખાસ તાલીમ મગજે લીધી હતી નહિ તે છતાંબી આવી આવી ભુલોથી ઉસ તાદી સ્વચ્છતાએ મર્હુમના નાટકો નીરાળા રહ્યા એજ સારી એક અજાયબી છે અને હુનરના ખાસ શિક્ષણ વગર ઉત્તમ પ્રકારની સ્વયમ બુદ્ધિનાજ બળથી પરિપૂર્ણ પિછાણ સાથ ઉભી થયલી આવી હુનરમંદ રચના માટે આફરીન સિવાય બીજું તે હું શું કહું ? કરુણારસની

સાથોસાથ જો હાસ્યરસ આમેજ કીધુ હશે તો મર્હુમની તેવી રચનાઓ ઉપરથી આટલું તો બેશક સિદ્ધ થઈ હતુંજ કે તેની ગંભીર જવાબદારીથી મરનાર પૂર્ણ માહિતગાર હતા. કારણ તેઓનાં આમેજ કીધેલાં એવાં હાસ્યરસ તત્વમાં, કરૂણારસની તાનમાં બેઅખત્યાર તણાઈ જતાં મનને એક જાતની રાહત ને આરામનો દમ આપવાની હુનરમંદ મતલબ મરનારની દિલસોજ દયામાં ખુલ્લી દેખાતી હતી. જુઓ જમશેદમાં કાકુસ, ફરેદુનમાં શ્યામક–પણ તેઓ બેતાબી હતા નહિ. મર્હુમના નાટકોના ગુણ દોષનું વિવેચન કરતાં આટલું તો ફરજયાત કબૂલ કરવું પડશેજ કે એઓનાં રચેલાં પાત્રો, વાસ્તવિક પણાની મર્યાદાએ નિત્ય નિયમિત હૈયાતીમાં મજબૂત સ્થિર કદમાએ પૂરસુર ઉભેલા છે. એ નાટકોના મુળ રસમાં (Pathos), હૃદયભેદક લાગણી, દયાએ દુઝતી, કરૂણાએ કકળતી છે, અને હાસ્યરસ હાવભાવમાં રમુજી વચનો, ટકોરની તેહલમાં અહીં ત્યાં વ્હેતા થયાછે. આ સઘળી ખુબીઓ, રચનાની રસિકતાને—બાબતોની બુલંદીને—શબ્દ શણગારસાથ વેહતી કીધેલી વાકચાતુરીની ચપળતાને, પરમ પદની પદમપદ્વિ એ પુગાડેછે. તેઓનો દરએક રચેલો નાટક ગોયા પોતાની નવીન દુન્યામાંજ ડોળતોછે, અને હુનરનો હાથમા હાથ લઈ ઉચ્ચ સ્થિતિમાં સદા રાની માજમાંજ તે દાનાઈએ દિપતો છે. પોતે રચેલા નાટકોમાં જંગલી, ઝનુની, દુરાચારી અને ખુની જુસ્સાઓને બયાનની ઝમક અને ભભુકના ભપકામાં લપેટી ખુરા દિલ દેખાડવાની તજવીજ મર્હુમ કદીપણ કીધી નથી. કે નથી બક્ષ્યું એક ગુનાહગાર ભાવને ધર્મનો ઢોંગી સ્વભાવ આપી જીવનું મોટાપણું એ નાટકી રચનામાં હમેશાં હરબાર ખરી લુચાઈને તેના ખરા આકારમાં દેખાડી છે. પાપી અને કરમ ચોર ચાડાળ અને દુષ્ટ દુરાચારનો આચાર ખુલ્લો કીધોછે. નેકીને તેને લાયક પરમ સફાઈનું સ્થાન બક્ષીદા કીધુછે. જુવો એક જમશેદને તેની ખમ્તા ખુવારીમાં પણ કેવો આલા પુરનુર ખુરેહમાં ચિતાર્યોછે. ફતેહની ખુમારી અને જાહોજલાલીના પુર બહારમાંથી એક જોહાકને કેવો અધમ, નીચ, ભ્રષ્ટ ભાવનાએ કેવો હવસી હેવાન—કેવો જાલમ જુલમગાર દેખાડી આપ્યોછે. તરેહ તરેહની જફાઓ જુલમમા પણ સાબુત કદમ એક અરજાસ્પને દીન અને દુન્યા, દાતાર અને દેશ તરફ, સત્યતાએ પોતાના શાહ અને શાહનશાહાત તરફ કેવી પાકી પહેરેજગારીએ વફાદાર દેખાડયોછે. એક જામાસ્પને કેવો જહાંજોય—આંખોના અમુલ્ય રત્ન ખોહવા છતા વતન તરફ ખાવંદ બહાદુરીથી સમશેરસાથ શૂરવીર—સ બીર—જગમાં ઝુપલાવતો કીધોછે. અમલિયતિ આલા અને અમીર અમીર એક કારન ને કેવો બહાદુર બાદશાહી—એક કાકુસને કેવો કજાબાજ હિચકારો જીવડું દેખાડી આપ્યોછે. એક અગનવાજ, એક સમનનાજ કેવા ખારમાં પજરતી કીધીછે. ધણીને વફાદાર પણ દીન અને દેશ તરફ દગાબાજ એક શાહનશાહી શોહેરનવાજને દિવાનો માજ આપી કેવા હાલો અવતારે "દગો કોઈનો સગો નહી" સાબુત કરી આપ્યુંછે. કલમ થંભ થા!—દમ ખા! તું કેટલું લખશે? તારી કાયનાત શી? તું જેટલું લખશે તેટલું થોડુંજ છે! પોતાનાં પાત્રો ને તેઓનાં ગુણ, ખમિયત અને દરજ્જા પ્રમાણેનીજ ભાષાથી બોલતાં કરવાનો સ્તુતીપાત્ર કાળજી રાખી, મરનાર એક વિદ્વાનનીજ પાંડીતાઈથી હમેશાં પોતાની તે કોશેષમાં ફત્તેહ પામતા હતા. અને નેકી અને બદીનો ચિતાર ચિતારતાં તેનાં સ્વભાવિક પ્રમાણમાંજ, તેવાં પાત્રોની યોગ્યતા, વર્તણુક, રીતિ અને રેહનીને લાયક, જુસ્સા અને જોસને વળણુ આપી, ઉમદા અને ધરખમ દબાણે તેને આલા દરજ્જો આપતા હતા. યા સરજતની સરગરદાનીમા હક ઇન્સાફે તેને લાયકના યોગ્ય દરજ્જે પુગાડતા હતા; અને તેવાં પાત્રોની પ્રકૃતિ દેખાડતાં, તેઓની ભવ્ય ભાષાની તેજોમય ઝમક ઘડી ચપકાનો ઝપકો લઈ કદીપણ મનોવિકારની તાનમાં તનાઈ અલોપ થતી નથી; પણ દર ડગલે અને પગલે આગળ અને આગળ વધતા પ્રકાશિત થઈ ભવ્ય ભાવનાએ તમાશબીનોને સદા પોતાની લેહમાં પૂર બળ તાનતી રહેલીછે. રાજા અને રૈયત—શૂરા શીપાહ અને સરદાર—પાપી અને પહેરેજગાર—આલા અને અહમક—આશક અને માશુક—પુરહામ હિમ્મતી અને ગુમનામ હિચકારો—ભોલા ભોલાનાથ યા કાવત્રાંખોર કરપીણ—એ સર્વ આ એકજ કોમલ કવિની કલમે, પોતાની તરેહ તરેહની સ્વખાસિયતની સ્વયમ બોલીમાં બોલતા થયાછે. એક કાકુસની હિચકારી કારવાઇ સાંભળો—યા બળતાં ઇગન ઉપર અફસોસની આગમાં જળી મરતા જમશેદની જારીનો પોકાર સાંભળો! ઓ સાંભળો એક અરજાસ્પની દાનાઇ યા જામાસ્પની જવાંમર્દી! જોહાકની જીતમાં પેરાદાદની હારનો પોકાર સાંભળો—કે ફરેદુનની ફતેહમાં તેનાં ગુરજનો માર સાંભળો! ખાકને પુજતી એક સમનનાજ સાંભળો—યા ઇશ્કની આગમાં જળતી એક અગનવાજ સાંભળો! દિવાની બકવામાં બડબડતી એક શેહરનવાજ સાંભળો—કે મોહબ્બતની તાનમાં તનાતી એક મનીજેહ સાભળો! એક સતી સીતા સાંભળો—કે પતિ અને પુત્રના વિયોગમાં રડતી તારા સાંભળો! જુગારમાં ખુવાર થયલો એક ભોલાનાથ સાંભળો—કે સત્યતા ઉપર સાબુત એક હરિશ્ચંદ્ર સાંભળો! સાંભળો—સાંભળો—આ મહા પુરૂષની તરેહતરેહની સુશિક્ષામણ મનોહર વાણીમા સાંભળિ રેહની અને કરણી સંભાળતા રહો! જમશેદનો જુસ્સો જુઓ—જામાસ્પનું જોમ જુઓ—અરજાસ્પની અકેલ જુઓ—કે સત ઉપર હરિશ્ચંદ્રની હઠ જુવો! કેવા જોમ અને જોશમાં—તરેહતરેહની લાગણીના કેવા વેહતા વેગમાં—વનના મહારાજ એક શીંહનીજ ગર્જનામાં કેવા પુરબળ ધમકથી ધીકતા ભવ્ય ભાષાએ તેઓ ગર્જતા છે. પોતાનાં લખેલા દરએક નાટક ઉપર પોતાની

મહાન મગજુસંદ શક્તિના સાબુત ચંપિ મગનારે મજબુત હાથે માર્યો છે—ભવ્ય ભાષા અને આવા વિચારોથી શક્તિમાન પ્રબળતાએ બુદ્ધિમાન જોમ અને જોરના આલા દરજ્જાનો દાખ દાખ્યો છે. પોતાની રચનામા તેઓના ચિતાર, સ્વરૂપ અને ઊંગ કાર્ય પણ આમ મેહનત વગર—પ્રયત્ન, ધાંધલ અને ધમપછાડ વગર—તાન તોડના પછાડા વગર, હમેશા હરબાર નિત્ય નિરંતર એવી તો ખુરા ખાસિયતનો રંગ દેખાડી રહ્યા છે કે તે ખાસિયતો જાણે જન્મથીજ તેઓને સ્વભાવિક હોય. જુઓ બહેરી ગતમા ગોઆત લેતો એક એદન અફસોસગો—કે બાપા બસાઈમાં એક હિમની હીરો વળી જુઓ જરથોસ્તી ગફાઈમા પોતાના પાક મહજબ ઉપર પૂર એતિકાદ રાખનાર એક બુઝર્ગ તેહમુલદારૂ—કે ગેહરી સુધારામા મશગુલ રમતો એક કાંટાદાર જહાંગીર એક કાકા બાહદારુ જુઓ—કે જુઓ નીમકહરામી સાથ મેના ફરતો રો તરૂના અનત પ્યારમા ભૂલેલો જુઓ એક ભોળી જગત બેહદુ જુઓ—કે જુઓ એક ખુરામિજાજી મગરૂબીખોર સેહરી લાન સફા દિલનો દારી એક બેરગુબાવા જુઓ—કે જુઓ એક જાન કાકા. એક ભીખામારુ બોલા કે પીનારાએ નીમના, એક જગમાઈ જુદાઈ કે નાળમાએ નમકોરા, એક ગામડાની ગોરી બાપી દેન ગોતે કે સેતો એક સુધારાવાળો શીરીન! એકેએક પાત્ર મર્હુમની અગાધ મહાબળ બુદ્ધિએ જન્મ લઈ, ખુદ જાતિ સ્વયમ ખાસિયતની ખુમારી રંગે હિન્દની રંગભૂમિ ઉપર રમતું રહ્યું છે. આગળના એવા મામાલ દાનમાનની ખાસિયતના ખરાપણા સાથ પૂર જોર મસાલો નાટકો બાહાર પાડી અસરકારક રીતિએ હાર પાડી, રંગભૂમિ ઉપર રજુ કરી તમાશબીનોના મનને પ્રભાવ (જીગર) મા પકડી, ધ્યાનને હરબાર જબાનની તાનમા ખેંચી, ચિત અને ચેતન્ય (Man & the mind) ને ચોટાડી, તેના ગુણ અને જ્ઞાન ઉપર ચઢાવવાની આ કામેલ કારવાઈ શું થોડા વખાણને પાત્ર છે? હર હાલ હુન્નરને ઊંજળો કરવાની આ રીતિ અને રૂઢી, પ્રસન્નતા અને પિછાણ સાથ શું નમસ્કાર કરવા લાયક નથી? છે—બેશક છેજ! બોલીજન—નિંદાખાનુ—વિનાશ કાળે વિપરિત બુદ્ધિ—કાકા બાહાદરૂ વિગેરે નાટકોમા તે મજબુત મનોભાવ—તે રમીક રસ અને તેજ લાગણીની લ્હે (Pathos) લાગી રહી x કે જે રસ અને લાગણી, જે જોમ અને જોમ આપણી વ્યવહાર જીંદગીમા આપણ દરએક જણ હરરોજ અનુભવીએ છીએ મનસાનીયત વૃત્તિ અને સમાજ રસથી અસરકારક રીતિએ ભરપૂર મનહરન કરતા આવા આવા નાટકો, કે જે નાટકો એક જીંદગીના બેરસ ફિકા ફરક બનાવને પુરનુર નવ ઢબમા ફરી રંગભૂમિ ઉપર તરેહ તરેહના રંગમા ઉજળતો જીવતો અને જાગતો કરે છે, તેના નાટકો બા હુશીયારીથી લખી, તેવીજ ચગતી ચાતુરીથી તેને હાર પાડી, તેમા દેખાવ દેતા તરેહતરેહના રસ અને સજેગોને લાયક સ્થાન ઉપર મુકી, ભવ્ય ભાષાએ બોલતા કરી, હિન્દની રંગભૂમિની અજોડ અમુલ્ય સેવા મર્હુમ શેઠ કેખુશરોએ બજાવી છે. ફકત ચિત્તને ચપળ કરી, ભાવનામા ભંગાણ પાડી, મનોવૃત્તીમા મસ્તીની ખુરતી લેહ (sensation) લગાડતા નાટકો કરતાં, આવા સુશિક્ષામણ અને રસિક રસથી ભરપૂર સાદા સમાજી નાટકો સરખામણીએ કેટલા પરમ પ્રિય છે, કેટલા અસર કરતા છે! પણ જોકે મનને મોહક કરી ખુરા મસ્તીમા મગ્ન કરતી, યા આકુળ વ્યાકુળતામા મનોવૃત્તીને ધુજાવતી લાગણીઓ એક ઘડી ચપકો મનને મઝા આપતાખી હોય, તોપણ મનુષ્ય માત્રની સાથ તેના સંસારની વિટમા વિટવાયલા જનેતા અને જનતા—દોસ્ત અને આસના—માતા પિતા અને પુત્ર—પતિ અને પ્રિયતમના પવિત્ર નામો સાથની મધુરી રચનાવાળો એક સમાજી નાટક, બીજી કોઈ પણ બાબતના બનાવવાળા એક રંગભૂમિ ઉપર ઉભા કરેલા ચિત્ર કરતાં બેશક વધુ ચિત્તમોહક છેજ, એટલુંજ નહિ પણ પોતાના એ રસિકતાનો છાપ પુરજોર સેહાનીત માગતોજ રહે છે. નિત્ય નિરન્તર હમેશ હરબાર એજ પ્રમાણે આવા ઉત્તમ અને કવિ ચાતુરીથી લખાયલા નાટકો "નાટક નીતિની નીશાળ"ની કેહતીવાળા પોતાના હેતુ અને ધોરણમા ધરખમ રહી મન અને ચિત્તને પોતાની તરફ મજબુત ખેંચાણમા તાણી પડે છે, એટલુંજ નહિ પણ તેમા નિત્ય નિયમે આપણા સમાજનો સ્વભાવ આબેજ હોવાને લીધે સેહાનીત મનુષ્ય માત્રના મનને તેઓ મનરંજન કરતાજ રહે છે. સમાજનું સ્વરૂપ તેનો ફિકાફરક, દરરોજની નિરસ બાબતોમાથી બાહાર કાહાડી કાઇક કવિતાઈ કલ્પનાએ આલા દરજ્જે બક્ષી દેખાડતી આવી રસિક રચનાએ મનને સુશિક્ષામણ સાથ ખુરા મઝામા ઊંજળું અને હાસ્યનું કરવાનો હવાલો મર્હુમના નાટકો આ હિન્દની હીણાની રંગભૂમિ ઉપર પોતાને હવાલે રાખી બેઠા છે. નાટકના હુન્નર ઉપરનો મર્હુમની આવી—આવી સ્તુતિપાત્ર સેવા પારસી સાહિત્યમા સદા એક ઝળકતા મોતી સમાન રહેશેજ.

એ તુ ગુજરાતી નાટક સાહિત્યના શેકસપીઅર! મોતની મોહરથી તારા દમના દરવાજા બંધ થઈ આજેની ઉંઘમા તું શાન્ત સુતો છે સદાનો! પણ તારા કાર્યો જીવતા અને જાગતા છે! જમાના અને જમાના સુધી ત જીવતા અને જાગતા રહી ગફલતની ગોઝારતમા ગોતું ખાતા કાઇક ગુમરાહોનો હાથ ગુરૂ સમાન તેઓ સદા પકડતા રહી દાબતા અને દલીલો સાથ નેકી અને નીતિના રસ્તા ઉપર મુકતા રહેશે! એ સુશિક્ષામણની મધુરવાણીવાળા મર્હુમ! તુ સદાનો સુતો છે! પણ ગુજરી ગયલી જીંદગીના મર્હુમ સાલનો પાક તું સુતો સુતોબી સદા શિખવતોજ છે કે—

Lives of great men all remind us
We can make our lives sublime,
And departing, leave behind us
Footprints on the sands of time

—H W Longfellow.

સાહિત્યની સાચી મઝા.

લખનાર-મી૦ ફિરોઝશાહ રૂસ્તમજી બાટલીવાલા.

ગઝલ—આસાવરી.

(રોજ અઝલસે તિગન હૈ હુસ્ને નિગાર કે.) એ ગઝ.

અફસોસ કે નવરસ ભરી નાદર કલમ તૂટી અરે;
ખડિયો ગયો ઉલથાઈ નિ રૂગનાઈ તો ખુટી અરે.

(દોહરો.)

જાલમનો ડર ના કિધો, મોટાંની દરકાર;
વેચ્યુ નહિ ઇમાન તેં દોલતને પણ દ્વાર. ૧

જે કલમ કુલ એશ સાથે દેરાની પણ દાજમાં;
મશહુર હતી આલીમ આલમો, તે હવે છુટી અરે.

(દોહરો.)

ડગમગ ડગલું ના ભર્યું, નહિ દિલ ડામાડોળ;
ચિન્તાર થઈ મ્હોટી ગ્રહી, પામ્યો નિજનો મોલ. ૨

જે જનમાંકે ખાસ ઇજ્જત અજુમની સારો હતી;
તે તો જુઓ દોરે જિન્દના ખાંડણી કુટી અરે.

(દોહરો.)

લખી કથા ’ને નાટકો, વળી ગઝલ ગોફતાર;
ગયો અમર તું ગાજતો, સુખનનો સરદાર. ૩

કેખુશરો નવરોજજી અને કાબરાજી નામવર;
તુજ હાથ તો સાથે હતી અકસીર કે બુટી અરે.

(દોહરો.)

સમ પોસાદી મ્હેલનો, પચ્ચે બનશે નામ;
પણ નિત રહેશે કાગળો, તુજ અજવાનો ખાસ. ૪

ઈરાન સાથે કુલ આગોઆમ પણ રહેછે રડી;
સાહિત્યની સાચી મઝા તો જમ ગયો લઈ અરે.

(દોહરો.)

ત્યાં સુખમાં તું રેહજે, મન દિલના દિલસોજ;
એમ દુઆ આજે હને દે છે દોસ્ત ફિરોઝ! ૫

મોહડે ચહડીને માન માગનારાઓ.

ઝંઝોટી—દાદરો.

માન ચાન મોહ ચડીને સોભિતાંજ હોય,
લોભી જનના માન ચડસથી વધા ગણાય.—માન૦
જાણ મોટા થવા જતાં ખરેખર ખોટા થાય,
ચળકે હીરા ખોટા બહુ એમ તે પરખાય.—માન૦
તુચ્છ માન દુભાગથી ગુણવાન કેહવાય,
તેમને ઘોગ્યનથીજ એમો હોય.—માન૦
માન વણ માગવા જતાં સામુ મળવા આવે,
તેજ ખરી ઇજ્જત ને મોટાઈ અંકાય.—માન૦

કે૦ નૂ૦ કાબરાજી.

મી૦ કાબરાજીનો ઘરસંસાર-સાહિત્યના સારથી.

લખનાર-મી૦ બેહેરામજી મેહેરવાનજી મલબારી.

મી૦ કાબરાજીના અસંખ્ય મિત્રોને એમની જાહેર જીંદગી વિષે કાંઇને કાંઇ લખવાનું મળશે, માટે આ ટુંક નોંધ એમની ખાનગી જીંદગીને અર્પવી ઉચિત લાગે છે. એમનો ઘરસંસાર સંપૂર્ણ સુખી કહિયે તો ચાલે. દોલતના દમામની એમને દરકાર નોહતી જેમાંથી સંસારમાં સુખ કરતાં દુઃખનો ભંડાર વધે છે, એમ મારા મિત્ર માનતા. આ ધોરણ ઉપર પોતાના સંસારનો પાયો રચેલો લાગે છે. અને એજ ધોરણને અનુસરી એઓ જન મંડળની વારંવાર "ખબર લેતા" જેમાંની ફિલસુફીને વખોડવામાં એઓ કેટલીક વાર વિવેકનું ઉલ્લંઘન કરતા દેખાતા.

જોહાના આ જમાનામાં સુધારક તથા ટિકાકાર દાખલ મી૦ કાબરાજીનું નામ વિશેષ આગળ પડતું રહ્યું છે, છતાં એમની ખરી કીર્તિ તો ગુજરાતી લેખક દાખલ રહેવાની. એમની લખાણશૈલી મોહક હતી—ભાષા જોતાં, તે હિંદુ-ગુજરાતી કે પારસી—ગુજરાતી કરતાં ઘણીક વાર ઇંગ્લિશ ગુજરાતી લાગતી એટલે તેને 'કાબરાજી—ગુજરાતી' કહિ શકાય. વિચાર જોતાં, વિષયના ઉંડાણમાં ઉતરવાનો એમને ઝાઝો અભ્યાસ નોહતો, પરંતુ એમની નજર વિશાળ હતી. ટિકાકાર તરીકે એમના લખાણમાં તેજ કરતાં ગરમી વધારે લાગતી. મંડણ કરતાં ખંડણ એમને વિશેષ મદદ ગણાય. વિરોધ પક્ષને તોડતાં જ્યાં કાકરી ચાલે ત્યાં કેટલીક વાર પથરો ફેંકતા, જ્યાં આંગળીથી કાર્ય સરે ત્યાં હાથોડો ઉચકતા એ સ્વભાવની નિશાની.

સાહિત્યસંસારમાં મારા મિત્રને સારથીની ઉપમા આપી શકાય. એમની ટુંક "નજર નોંધ" ઘણીવાર જુના ઇંગ્રેજ લેખકના લેખને ટક્કર મારે એવી હતી. એમના કેટલાક નાટક અને વાર્તા જેવા લખાણ હવે પછી કોઈ બીજે હાથે લખાય એ અશક્ય જેવું લાગે છે. આ લખાણની મુખ્ય ખુબી એ હતી કે બીજા ઉપરથી ઉપજાવી કહાડેલા છતાં તે અસલ કરતાં વધારે રમુજી અને આપણા સંસારને બંધબેસતા થતા. ઉસ્તાદ લેખકનું આ એક લક્ષણ છે. ઇંગરેજી લખાણનો અભ્યાસ એમને થોડો હતો, તોપણ એમનું સામાન્ય ઇંગરેજી વાંચણ મારા કરતાં ઘણું મોટું જોઇયે.

મારા મિત્રની એકનિષ્ઠા, સહનશીલતા, એમના ઉમંગ અને આગ્રહ એ તો એમની સાથેજ ગયા. ગુણદોષનું તોલન કરયા પછી પણ વિરોધી કબુલ કરશે કે કાબરાજીની જગ્યા ખાલી.

ડાપણ કહેવાની સાથ કરી બતાવવાની અગત્યતા.

મુલતાની—પદ

કેહવાનું છે સેહલ, ડાપણ કરવા કરતા સેહલ,
કરવા કરતા સેહલ, ડાપણ કેહવાનું છે સેહલ
શિખામણ તો જન જન દેશે
કોઇકજ કરશે પેહલ —ડાપણ૦
શિર પ તોડીને શિક્ષક કરશે
કેળવણી મુશ્કેલ —ડાપણ૦
પોતાનું તે અજમાવી બતાવવું
એ નીતિનો મેહલ —ડાપણ૦

કે૦ ન૦ કાબરાજી

મી૦ કાબરાજીનાં ન્હાનપણનાં લખાણો.

લખનાર—ખાનબહાદુર બહમનજી બેરામજી પટેલ.

"પનોતો પુત્ર પારણામાંથી જણાય" એ આપણા વડીલોની કેહવત કાંઈ ખોટી નથી. જો મી૦ કાબરાજીના બાળાપણ તે વખતના કોઈ મગજ પરીક્ષક પાસે ન્હાનપણમાં એમનું મગજ તપાસાવ્યું હોત તો તે તુરત જવાબ દેત કે "એ છોકરાની વલણ નાટક, ગાયન, કસરત અને વખાણ તરફ છે અને આખી જીંદગી વખાણના ધમડોળમાંજ કાહડશે."

મરહુમ મી૦ કેખુશરો સને ૧૮૫૦ થી યાને આજ ૪૬) વરસની વાત ઉપર અધિપતિના કામ ઉપર મુકાયા હતા તે તો આ સરવે જાણે છે. ઈસ્વી સન ૧૮૫૧ ના જુન માસમા "પારસી મીત્ર" નું અધિપતિપણું તેના આગલા અધિપતિ રો. નસરવાનજી મેરવાનજી મેહેરહોમજીએ એઓને સોંપી વખતે તા. ૧૯ મી જુન ૧૮૫૧ ના અંકમા આ પ્રમાણે લખ્યું હતું. "આજ દીનથી આએ પત્રનું અધીપતીપણુ હમો છોડીએ છઈએ, અને એ પત્રની લગામ હમોએ એક મેહનતુ અને ચંચળ પુત્રના હાથમા આપી છે અને હમારી ખાતરી છે કે એ ચાલાક પુત્ર ગનીઆ જરી તથા વીધીઆ સાધને બગડી ખાસીયતથી આએ પત્રને નીનગારીને વાચનારાઓને સંતોષ આપવાને ચુકશે નહીં." નવા અધિપતિ સાહેબે એ રીતે પોતાની ૨૦।। સાડી વીસ વર્ષની ઉમરે એ પત્રની લગામ હાથમા લીધી અને પેહલાજ અંકમા "માણસોના ગરીબમા આવનારી ઉતરતી—તેનું કારણ, અને જુના વહેમનો કાઢ એક બાગો" એ વિષે એક આર્ટિકલ તથા "દુનીયાના નારાઓ ખોટા અને ગાંડા" વિષેની ટીકા લખી હતી. બીજાજ અંકમા "નાટકો ને કોઈ ઈલમ—નગ્નાની શુ શુ અસર—અને પારસીઓ તેને કેવું સમજે છે." ત્રીજા આંકમા "પારસીઓની શાદીમા કંચનીઓના નાચથી થતો બીગાડ અને તથી તેઓના બારકોના હકમા થતો ગેરન્યાય" એ બાબતોપર લખાણો કીધા હતા. ચોથા અંકમા "તું તારા બાગના મજા લીને ખેર કરજે" એ બાબત ઉપર બે બાપ દીકરા વચ થયલી નસીહત ભરી વાતચીતનો એક કીસ્સો લખ્યો હતો. તેની પછીના અંકમા "પારસીઓમા દારૂ પીવાની ટેવ—અને તેઓના નાથવા બાળકોને દારૂ પીવાની ફરજ પાડવાની રસમ" વિષે લખ્યું હતું. વળી એક અંકમા પારસીઓના જમનવાર વિષે એક અસરકારક આર્ટિકલ લખી હતી અને તેમ આપણી જમન કરવાની ઘણીક ખામીઓ બતાવી હતી, અને બાર મુકીને સમજાવ્યું હતું કે, જમન કરનારે પોતાના નોતરેલા મેહમાનોની સાથે કેમ આવું જોઈએ [illegible] માસથી ખનીના મગજ [illegible] આવી હતી. પારસીઓ પોતાની બંદગી કેવી રીતે કરે છે તેનું એક અંકમા રમુજી ચિત્ર આપ્યું હતું. જેમાંથી નીચેનો ઉતારો કરીએ—

"ઈરાનીઓની બંદગી કરવાની રીત વીરી મળી વેનાએ કરીઆ થઈ હતી—અને મી૦ અરદેશર ફરામજીએ એક ગુજરાતી ભાષામા આપીઉં હતું—પણ જોતાથી મળીજ દલગીરી ઉપજેછ કે પારસીઓએ હજુ સુધી કંઈ ધ્યાન આપીઉં નથી અને તેઓની એ બાબત કરવાની રીતમા કશો સુધારો થાએઓ નથી.

પારસીઓ પોતાની બંદગી કેહેવી બગડેલ રીતે કરે છે? ગામા અતિકાળથી ખરા પશ્ચાતાપથી અને પાક મનની ગરીબીથી બંદગી કરવાને બદલે તેઓ અમરાથા ઊભા રહીને ગરગર હીનરીને અને નાકની બોહે કહાડીને કોકરનો બકબકાટ કરે છે. તેવામા જો કોઈ મીતર આવી નીકળ્યો પછે બંદગી (!) ગેપ થાવાની અને તે મીતરની સાથે ગપ્પુ મારવાનુ. તેવામા જો કોઈ ચાકર ચોકી નાખીએ તો ગરદી બંદગી એક કોરે રેહેવાની અને ચાકરને ધમકાવવાની અને જો તેઓ આવીઆ હોએ તો જેમ બને તેમ ઉતાવળથી તે બંદગી થવાની અને પછે સાહેબ જવાને માટે કપડાં આગ ઉપર મેલાવવાના. કોઈ બંદગી કરતો કરતો ફેનાગ નાહાણ ગીઓ અથવા આવીઓ તે વાત કરશે—કોઈ ગભરા ભગરી કરતો કરતો પોતાના બૈરા બાળને ગાળી દેવાનો હોકમ કરશે. કોઈ પોતાની પરારથના કરતી વખતે પોતાના ચાકરને બજાર જવાના પઈસા ગણી આપશે. કોઈ પોતાના દરવાજા આગળ ભણતો ભણતો માછીવાળી સાથે વાત કરીને માછલી લેશે—કોઈ અબાદત કરતો કરતો બારી આગળ ઊભો રહી રસ્તાના જતા આવતા લોકોની મજાહ જોશે. કોઈ આરાધના કરતી વખતે પડોશી રેહેનારની તરફ નજર કરશે અને તે તાલેવાન છે કે ના તીસ્વાર કરશે—કોઈ રસ્તામા ચાલતો જશે અને તાહા [illegible] ના કામો બોલતો જશે. કોઈ મેદાનમા ઊભો રેહી [illegible] ની મજાહ જોતો બંદગી કરશે—ઈતીઆદી અફસોસ!!! ઘણાએક પારસીઓ એવી રીતે બકબકાટ કરે છે અને પછે સમજેછે કે બંદગી ભારી થઈ. પણ તેઓએ જાણવું જોઈએ છે કે એ કાંઈ બંદગી નહી કેહેવાએ—એવી રીતે બંદગી નહી થાએ. એવી બંદગી નહી લેખાએ અને એથી ગુનાહ કશી પણ માફ નહી થાએ. એથી ઊલટું એવી બંદગી કીધાથી તેઓ ધોખો કરીને તે સાહેબને ઠગતા હોએ તેવું દીસેછે—એવી રીતે પરારથના કીધાથી તેઓ તે સાહેબની હજુરમા વધારે તકસીરવાર ઠરેછે અને એવી એબાદત કીધાથી તેઓના ગુનાહમા ઉમેરો થાએ છે. હમો નહી ધારતા કે પારસીઓનો મોટો ભાગ પણ ખરી બંદગી કરતો હોએ.

"વળી આટલું પણ ઇઆદ રાખવું જોઈએ છે કે હરેક શખસ જે બંદગી કરતો હોએ તે બંદગી જો તે સારી પેઠે સમજતો હોએ તો તે બંદગી કરતી વખત શરવી અદબ રાખવાનો—અને તે બંદગી કરતી વખતે ગધ રીત પોતાનું ચીત શાફ રાખવાનો—ઈતીઆદી. પારસીઓ પોતાની જે બંદગી કરેછે તે બંદગી તેઓ મુદલ સમજતા નથી એ કેહવું બેજા નથી. [illegible] છે કે તેવી બંદગી બીનફાએદા [illegible] નહી. પોપટની મુઆફક શબદો બંદગી મોહોડે કરીને અથવા કેતાબમા જોઈને એ પણ બોન સમજ્યા વીના બકી ગીઆથી શુ ફાએદો હાશલ થાએછે? કાંઈજ નહી. રાખતા પારસીઓને લાએક છે—અને તેઓની ફરજ

છે કે તેઓના ટોળામાં જે આપણે મોહોટી એબ દીઠામા આવે છે તેહેમાં જેમ બને તેમ જલદી સુધારો કરવો જોઈએ જે બારાથી તેઓના અવગતાના ફસામાં અને બંદગી જોડાએલી છે તે બાબાથી તેઓએ સારીપેઠે માહીતગાર થવું જોઈએ અને જરૂર બા જરૂર પોતાના બાળકોને તે બાગા સીખવવી જોઈએ કે જેથી તેઓ પોતાની શરણી બંદગી સમજી શકે અને તેથી ફરીને તેઓ બંદગી કરતી વખતે રાખવા ફાએદા અને અદબો રાખે બરેખર આપણે ઘણુંજ દુખદાએક છે કે પારસીઓ જે બંદગી કરેચ તે મુદલ પોતે સમજતા નથી

"આપણે વળી વધારે દલગીરી ઊપજાવનારું એ કે મોબેદો—કે જેઓ ધરમના ઉપાદીઆઓ કેહવાએચ—જેઓએ પોતાનાં ધરમને લગતી શાખની બ મદદથી વાકેફગાર થવું જોઈએ—તેઓ પોતે પોતાની બંદગીની બારાથી અણજાણ્યા છે અને તેઓ પોતે હમોએ ઊપર જણાવેલી કડગી રીતીએથી બંદગી કરે છે! અફસોસ!! સદહજાર અફસોસ!!! હાલ તો તેઓએ એ બારાઓથી જાણીતા થવું જોઈએ અને તે શબદનું જાણવાની બીજાઓને મના મણ કરવી જોઈએ કે જેથી તદન ઊલટું તેઓમા દીઠામા આવે છે કે મોબેદો પોતાના નાથના બાળકોને પોતાની બંદગી મોહોડે કરાવે છે અને એ રીતે (તે બાળક જો આફ્રીનગાન કરતા અને બીજુ બોલી જાણતા શીખી ગએ હોએ તો) પછે તેહેને પદગાની લાયકને લીધે મોબેદમા ખપાવે છે!

"હમારા જરતોશતી ઊપાદીઆઓ જો પોતાને મલેલા ખેતાબો પરમાણે ચાલતા હોએ અને મોબેદ એરવદ અને દસ્તુર એ ખેતાબોના અરથ સમજતા હોએ તો હાવી રીતે ગફલતમા પડી નહી રહે—પણ હમો ધારીએચ કે તેઓ-ને મલેલા ખેતાબો ના અરથવટીક તેઓ સમજી શકતા નથી એ ઘણુંજ દલગીરી ભરેલું છે

"હવે આપણે બાબદ હમો વધારે લંબાણથી લખવાનું બંધ કરીએચ અને એ બાબદ ફરમુદ મલને (ઘણીજ અગતની હોવાથી) ફરીથી તાજી કરશું"

એ પછીના અંકમ તે વખતે બધાતા પારસી ધારા વિષે આર્ટીકલો જોવામા આવે છે, જેમા બાપડી અને છોકરીઓને વારસો આપવાની જવાન કેખુશરોએ તરફદારી કીધી હતી બે અંકમા "કસરત કરવાની અગત અને તેને વિશે થોડીક ચેતવણી" વિષે લખાણો કરી આપણા લોકો માટે કસરતશાળાઓ સ્થાપવાની સુચના કરી હતી એનીજ જોડે-જોડ પારસી સ્ત્રીઓને મરદોની મીજલસમા સામેલ કરવા પેહેલા શું શું સભાન લેવાની જરૂર છે તે વિષે એક પારસ્યનો અનુભવી સરખમ લખે તેટલા ડાહાપણથી લખ્યું હતું'

એ પછી "જરતોશતી લોકોના ધરમ પુસ્તકો તથા તેઓની બારા અને પુરાતનપણા વીશે ભાઈ સોરાબજી શાપુરજીએ લખેલા નીબંધનો ઇનતેખાબ" એ મથાળા હેઠળ કેટલાક અંકો સુધી ચાલુ સમજ આપી હતી તે પુરી થવા પછી 'પારસી લોકોના ધરમ પુસ્તકોની વધારે શોધ કરવા સારૂ તથા તેઓ વચે તેઓના ધરમની સારી માહીતગારી બેસાડવાને વાસ્તે કેવા ઇનાજો કરવા જોઈએ' એ બાબત શેઠ સોરાબજીનાજ પુસ્તકને આધારે હાથ ધરી હતી "પુસ્તકની પોહોચ"મા નીચલો ફકરો જોવામા આવે છે "અશાતરીઓને મરદોની મીજલસમા સામેલ કરવા કામાઓમા થાએલી કોશેશ વિશે એક કુટુંબમા થાએલી તકરાર" હેવે નામનું એક નાધલું ચોપાનીઉં હમુને મળી-ઉંચ તેહેની પોંહોચ મોહોટા માન સાથે કબુલ રાખી-એચ આપણે ચોપાનીઉં 'કોઈ પારસીઓનો સાથો મીતરે" બનાવી છે અને તેહેની કીમત આના ૦)= હેડળી છે. ફરમુદ મને હમો એ ઉપર ધ્યાન આપીશું' પણ એ બાબે ફરીથી વિવેચન કરેલું જોવામા આવતું નથી

"શું પારસીઓમા જાહેર હીમત છે?" એ વિષય મહું-મના પોતાના સંબંધમા અગતનો છે કેમકે જે જાહેર હિંમત દેખાડવા પોતાના જાતભાઈઓને આવી નાની ઉમરે શિખામણ દીધેલી તેવી હિંમત પોતે વારવાર બતાવી આપીછે એમ એવણની જીંદગીના હેવાલ ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાઈ આવેછે. એ વિષયમાના નીચલા ફકરા આજે પણ ધ્યાન પુગાડવાજોગ છે

"આટલું તો સઘળા સમજુ મરદાયોને રોશન છે કે પારસીઓમા જાહેર હીમતની ઘણી ખામી છે એ વીશેની સચાઈના કાંઈ અતી ઘણા દાખલાઓ આપણુંને મળી શકશે અને તે દાખલાઓથી હમારા વાચનારાઓ કાંઈ અનજાણ્યા નહી હશે જો હરએક શખસે પારસીઓને અપમાન આપેલું હોએ અથવા તેઓની આબરૂ ઊપર હોમલો કીધો હે એ તોજ તેથી તેહેની વાજબી ફરીઆદ ઊઠાવીને તેહેને દરબારમા ઘસડી લઈ જાવાની અથવા તેહેની પાશેથી બદલો લેવાની ચોડાજ અને હાલના કેળ-વણી પામેલાજ પારસીઓ વીચાર કરેછે—બાકી ઘણા ખરા શાથના પારસીઓ પછે મોટો કે નાધલો ધના તવ ગર કે ગરીબ હોવોજ વીચાર કરેછે કે હેવું કીધાથી આબરૂ નથી રેહેતી તેઓ પોતાનું નામ વરતમાન પતરમા કદાચ આવેલું જોઈને ઘણા દલગીર થાએ છે તેઓ પોલીસ અને કોરટમા જાવાનું હીણપશાતી ભરેલું ગણેછે—અને એ શીવાએ વાજબી કારણોને લીધે જાહેરમા આવીને પોકાર ઊઠાવવાનું તેઓ ઘણુ શરમ ભરેલું ગણેછે! અફસોસ! હમો ઊપર જે કાંઈ બોલીઆચ તે વીશે વધારે લંબાણથી લખવાના કરતા એક બે દાખલા આપેઆથી હમારા અશીન વાચનારાઓને હમારી લખવાની સચાઈ તુરત જણાઈ આવશે

''બનાજીની કોટડી' વાલી કપાતર અશાતરી પારસીઓમા કેટલું નુકશાન કરેછે તે વીશેનો એક તુરતનો બનેલો દાખલો અમોએ એક આગલા આંકમા આપેઓ હતો એક શખસી અને શક ધ શખની અશાતરીને તે બદ એોરતે કેવી રીતે વેહેમ વી હતી તેનું કાંઈ ટુંક બએઆન હમોએ તે આંકમા કીધું હતું અને તે બના શેઠીઆને હમોએ ભલા-મણ કીધી હતી કે તે અશાતરીને દરબારમા ઘસડી લાવી શખ્સ ન કરવું—પણ અફસોસ! તે ભલામણ ઉપર હજુર કશુ ધ્યાન અપાએલું નથી એમજ મીશાલે ઘણા એક શેઠીઆઓ કોરટમા જવાનું નાલાએક સમજે છે અને હેવું વીચારે છે કે દરબારમા જવાથી આપણી આ-બરૂ રેહેતી નથી અને શરૂલો ભરમ ખુલો થાએછે આપણે કેહેવું દુખદાએક છે હાવી રીતે ગુનેગારને સજા

"રા. રા. ગોકુલજીભાઈ કહેતા કે—'રાસ્તગોફતાર અને સત્યપ્રકાશ' પત્રના સાર લખાણથી અમારો ભાવ તે પત્ર ઉપર બહુ હતો. તેથી તેના તન્ત્રી શેઠ કેખુશરો નવરોજી કાબરાજીને આમન્ત્રણ મોકલી બોલાવ્યા, અને ખુ. નવાબ સાહેબની તરફથી માનવસ્ત્રના કરી રૂપિયા એક હજાર એટલે રૂ. ૧૦૦૦ આપવા માંડ્યા પરંતુ તેઓએ ઉપકાર માની તે લેવાની સ્પષ્ટ ના કહી. બહુ આગ્રહ કર્યો તોપણ તેઓ સમ્મત નહિ તે તન્ત્રીની એ નિસ્પૃહતા અને તેથી ઉપજતી સ્વતન્ત્રતા જોઈ આશ્ચર્ય લાગ્યું અને જે મૂળ ભાવ હતો તેમાં બહુવૃદ્ધિ થઈ. એ કેવળ શુભવાત હતી, પણ ન્યાય અને સત્યને અર્થે અત્ર પ્રસિદ્ધ કરવામાં બાધ ગણ્યો નથી. સત્યને કેટલાક સમય સુધી કદિ ઢંકાઈ રહે પણ અન્તે તે વિશેષ તેજ સાથે પ્રકાશવો જોઇયે જ, અને તેમ પ્રકાશે છે." પૃ. ૧૪૮

આપણા પ્રખ્યાત ગ્રન્થકાર તથા રાજ્યાધિકારી કચ્છના પ્રધાન રા. રા. મણિભાઈ તથા આ લેખક સહ શ્રી કાબરાજીને અનેકવાર મેળાપ થતું તેમાં મુખ્યત્વે સાહિત્યસંવાદ થાય એ સ્વાભાવિક છે. અમારા સાહિત્યસંવાદમાં [illegible]

Praise), આદિ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ તથા અવયવાર્થ તથા તેનો ભેદ સમજાવામાં આવતાં, આપણા આર્યોની સંસ્કૃત ભાષાના શબ્દોમાં કેટલી બધી મહત્તા તથા સુન્દરતા રહી છે એ જોઈ તેઓને બહુ સાનંદાશ્ચર્ય થયું હતું. અને પોતે તેવા શબ્દોનો ભાવ પૂરેપૂરો સમજી લેવા પ્રયત્ન કરતા. પારસીઓના ધર્મપુસ્તક 'અવસ્તા'ની ભાષા એ સંસ્કૃતની ભગિની છે એ સિદ્ધાન્ત જાણ્યા પછી પારસી બાઇઓને સંસ્કૃત ઉપર ભાવ થાય એ સ્વાભાવિક છે. ડાક્ટર મોક્ષ મૂલર (Dr Max Muller) લખે છે કે—

"If you want to understand the true nature of the religion of Zoroaster we must remember, first of all, that the languages in which the Veda and Avesta are composed are more closely related to each other than any other language of the Aryan family. They are in fact dialects, rather than two different languages. We must also remember that the religion of Zoroaster and of the Vedic Rishis share a certain number of their deities in common" p. 191.

Dr. Max Muller's Theosophy or Psychological Religion (1893)

પોતે અભ્યાસથી સમજતા તેવું શુદ્ધ ગુજરાતી તો 'રાસ્ત ગોફતાર'માં તુરત વાપરી શકાય તેમ ન હતું પરંતુ ધીરે ધીરે 'રાસ્ત ગોફતાર'ને શુદ્ધ કરવા તેઓનો પ્રયાસ ચાલુ હતો. તે વેળાનાં તથા ઉત્તરોત્તર વર્ષોનાં 'રાસ્ત ગોફતારાદિ' જોતાં જોનારને એ સ્પષ્ટ થાય એમ છે. 'રાસ્ત ગોફતાર' આદિ ગુજરાતી પત્રોમાં સંયુક્તાક્ષર—જોડાક્ષર—અને અન્વર્થ શબ્દો તથા વાક્યયોજના એમાં જે સારી સુધારણા આવતી ગઈ છે. એ શ્રીકાબરાજીના વારાથી જ છે. એ સાપ્તાહિક (weekly) પત્રના લેખોનું અનુકરણ બીજા લેખકો કરે એ સ્વાભાવિક હતું. અને એથી એવાં વર્તમાનપત્રોની ગુજરાતી ભાષા શુદ્ધ થઈ અને થતી રહી છે.

'લવકુશ' નામે નાટક તથા 'ગરબાગીત' તેઓએ રચ્યાં તે સમયે ભાષાસમ્બન્ધમાં ચર્ચા કરવાનો પ્રસંગ અધિક આવતો. તેમાં સ્પષ્ટ દેખાતું કે, ગુર્જરમાતૃભાષાની યથાશક્તિ સેવા કરવા તેઓના અન્તઃકરણની ઇચ્છા તથા પ્રયત્ન પ્રશંસનીય હતાં.

તેઓ નાટકો લખતા તથા તેઓના પ્રયોગો મનોહર થાય એમ કરવા તેઓ બહુ ઉત્સાહી તથા ઉદ્યમી હતા; અને તેમાં બહુ અંશે તેઓએ જય તથા યશ મેળવ્યાં છે.

નાટકનો પ્રભાવ—પ્રેક્ષકો ઉપર ગ્રન્થકારની પ્રભુશક્તિ—સર્વ દેશકાલમાં અસાધારણ મનાતો આવે છે. નાટકના પ્રયોગ મનુષ્યો ઉપર અનેક પ્રકારે અધિકાર ચલાવે છે. તેમાં અનેક પાત્રો આવે છે તેથી ભિન્નરુચિના જનોને પોતપોતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણે તેમાંથી આનન્દ લેવો અનુકૂળ થાય છે. આંખના દ્વારથી તેમ જ કાનના માર્ગથી નાટકનાં રૂપ તથા રસ અન્તઃકરણમાં પ્રવેશ કરે છે, અને અન્તઃકરણને વશ કરી તે ઉપર અમુક સમય સુધી રાજ્ય ભોગવે છે. સારાં અન્તઃકરણો નાટકના પાત્રોના ગુણ સાંભળી તથા જોઈ તે ઉપરથી ગુણી થવા, તથા તેમાં દોષ અને તેનાં ફળ સાંભળી જાણી દોષથી દૂર રહેવા, પ્રયત્ન કરે છે. નાટક, ગુણવાન જનોના ગુણને સબલ કરીને વધારે છે, અને દોષોને દુર્બલ કરીને દૂર કરે છે. નાટકથી કેટલાક ગુપ્ત ગુણો પ્રકટ થાય છે અને ધુમાતા રાજગતા દોષો હોલાઈ જાય છે. અર્કમિશ્રિત ઔષધ તુરત વ્યાપે છે, તેમ શૃંગારાદિરસમિશ્રિત ગાન-વસ્ત્રાભૂષણ સહિત બોધ કર્ણ-નેત્ર ઉભયદ્વારે અન્તઃકરણમાં વ્યાપીને તેને આનન્દસહિત ઉપદેશ આપે છે. નાટકનાં સુન્દર પ્રયોગ એમ બોધનાં અસાધારણ સાધન ગણાય છે. સર્વત્ર સારગ્રાહી ઉચ્ચવૃત્તિનાં નરનારીઓ તો એ ગાન-વસ્ત્રાભૂષણાદિ બાહ્ય મોહક સાધનો વિના પણ નાટકને માત્ર વાંચી વિચારીને અપિ (પણ) બોધાનન્દ ગ્રહણ કરે છે.

સંક્ષેપમાં કવિશિરોમણિ કાલિદાસ 'માલવિકાગ્નિમિત્ર' નાટકમાં કહે છે તેમ,—

'नाट्यं भिन्नरुचेर्जनस्य बहुधाप्येकं समाराधनम् ।'

ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિજન્ય અસંખ્ય ભિન્ન આશયના જનોને નવરસનું પાન કરાવી નાટક એકલું જ સમારાધન-બહુ સંતોષપ્રદ થાય છે.

શ્રીકાબરાજીએ 'લવકુશ' નાટક, જગતમાં જે સર્વોત્તમ નાટક ગણાય છે તે ભવભૂતિકૃત 'ઉત્તરરામચરિત' નામે સુપ્રખ્યાત નાટક ઉપરથી, રચ્યું છે. મૂળ સમાન રસમય સારભૂત વિચાર ભાષા સમજવા આપણા લોક હજી યોગ્ય થયા છે નહિ, તેથી 'લવકુશ' નાટકમાં મૂળમાંની સારગ્રાહી અંશ લઈને જેવ સાથે મેળવી પાનક—શરબત—રૂપે તુરત ગળે ઉતરી જાય એમ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. તે 'લવકુશ' નાટકમાંના વિચાર-ભાષાની વાનગી રૂપે એક બે અવતરણ શ્રીકાબરાજીની જ ભાષામાં અત્ર અપાય છે.

સીતાને વનમાં મૂકતી વેળા લક્ષ્મણ બોલે છે કે—

"જેણે આજ લગી દિલભર પ્રીતિથી મારું પુત્રવત્ પાલન કર્યું, જે મારા પ્રિય બંધુની પ્રિય પત્ની, જે આદિ શક્તિ, સર્વ જનોએ વંદ્ય તેવા ગુણવંતી સતીને આ ઘોર વનમાં છોડી જતાં મને શી ઉપમા મળશે!" પૃ. ૧૮

સ્ત્રી પુરુષોના પરસ્પરના સ્નેહના બંધનો,—તેઓની પ્રજા છે એ, આનન્દગ્રન્થિ છે (સુખમય ગાંઠ છે), એ સંબંધમાં રામસીતાના મેળાપ સમયે તેમમાં બોલે છે કે—

(ગાયન ત્રીજું)

"સત્ય સત્ય સત્ય રટી સત્ય સતી સીતા,
પુત્રોની પ્રસાદી પ્રેમે બાંધે માતપિતા સત્ય
પ્રેમગ્રન્થી દંપતીમાં બાળકો સંપૂર્ણતા,
પ્રીતની છે ગાંઠ પાકી સંતાન વનિતા સત્ય"—(પૃ ૩૮)

એ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાશે કે શ્રી કાબરાજી કેવી શુદ્ધ ભાષા લખી શકતા હતા પરંતુ એવા ઉચ્ચ વિચાર તથા શુદ્ધ ભાષા સમજવાની યોગ્યતા સામાન્ય લોકોમાં વિદ્યાના અભાવથી આવેલી નહિ, તેથી ચાલતા સામાન્ય લેખોમાં ઉતરતી વર્તમાનપત્રભાષા લખવાની બહુ લેખકોને જરૂર પડે છે તેમાં જે લેખો ધનદા રૂપે લખાય છે, તે લેખોમાં તો ઉચ્ચવિચાર તથા શુદ્ધ ભાષા એની આશા દુર્ઘટ છે. જેઓ ધનને અર્થે નહિ પણ માત્ર પોતામાં પ્રકટેલા પ્રકાશથી અન્યને પ્રકાશિત કરવાના ઉચ્ચ આશયથી નિઃસ્વાર્થ લખે છે તેવા લેખકો જ મથાળી તથા ઉચ્ચ લેખ લખી શકે છે તેઓ પોતાના યોગ્ય સમયથી અમુક વર્ષ પૂર્વ આવી લખતા હોય છે એમ સર્વ દેશકાલમાં હોય છે, તેવું આ દેશમાં પણ છે તેવા ઉચ્ચ લેખકો, આપણી યોગ્યતા કરતા આપણને અધિક સમજુ માને છે, એ સ્પષ્ટ છે તેવા આપણાવિષયે તેઓના સારા અભિપ્રાય માટે તેઓનો ઉપકાર માનવો તો રહ્યો પણ તેવા ઉચ્ચ લેખકોને નિન્દવા એ આપણું આપણા અજ્ઞાનને લીધે આપણી પોતાની નિન્દા કરવા જેવું છે અને તેમ કર્યાથી આપણી અજ્ઞાનતાનો જ પુરાવો આપણે આપીએ છીએ, એમ ભવિષ્યની પ્રજાને આપણે આપણા વર્તનથી સિદ્ધ કરી આપીશું પરંતુ લખતા રાજી થવાય છે કે, એવા અણસમજુ નિન્દકોની સંખ્યા ઓછી થતી જાય છે, અને સારા વિચાર ભાષાના ગુણગ્રાહી તથા પ્રશંસકોની સંખ્યા વધતી રહે છે

કવિતા તથા ગાનકળાના પણ તેઓ સારા ઉપાસક હતા ચિત્રકળા સમ્બન્ધમાં પણ સારો ભાવ રાખતા

શ્રી કાબરાજીનું એક પ્રશંસનીય લક્ષણ આ હતું તેઓ જે કંઈ કાર્ય કરવા અંગીકાર કરતા તે મન તન ધનથી કરતા સન ૧૮૭૭ માં તત્રભવતી રાણી વિક્ટોરીયા 'મહારાણી' (Empress) થયા ત્યાર પછી કેટલાક અંગ્રેજ ગૃહસ્થોની મણ્ડળી થઈને તેણે The National Anthem શ્રીરાજગીતના ભાષાન્તર ભરતખણ્ડની ભાષાઓમાં કરવાના પ્રયત્ન કર્યો ગુર્જરભાષામાં ભાષાન્તર કરવાને શ્રીકાબરાજીનું વરણ (Selection) થયું પોતાના શિર ઉપર આવેલું કાર્ય કરવા તેઓએ જે અનર્ગલ શ્રમ લીધો હતો અને ઉત્સાહ દર્શાવ્યો હતો તે આ લેખકને આજ પણ પ્રત્યક્ષ તુલ્ય છે તે ભાષાન્તર કરવામાં સ્વેચ્છાથી અનેક બન્ધનો શ્રીકાબરાજીએ સ્વીકાર્યાં હતાં ઇંગ્રેજી રાજગીત છે તેમાં ન્યૂનાધિક કંઈ કરવું નહિ તેમાં જે શબ્દો છે તે શબ્દોના પર્યાય જ ગુજરાતીમાં મૂકવા તેનું સત્ત્વ રક્ષવું તેની કવિતાનું માપ પણ ઇંગ્રેજી સમાન જ રાખવું, વળી અનુપ્રાસ મેળવવા, રાગ, લય તાન માન મધુરતા, સુસ્વરતા પણ અંગ્રેજી સમાન જ રાખવા, ઇત્યાદિ

એમાંથી બે પદ દૃષ્ટાન્તરૂપ અત્ર ઉતારાય છે —

[1]"રક્ષ્ દેવ્ કૃપાળ કૈસર્,
બહુ જીવજો નેક કૈસર્,
રક્ષ્ દેવ કૈસર્
દે તું જય શુભ સત્ય,
સુખ દેને કીર્તિ સમ્,
લાંબું રાખ્ રાજ બહુ વરસ્,
રક્ષ્ દેવ્ કૈસર્ ૧

ગરથી શ્રી. બેર્ તું કર
જાય વીરીંગ્યા પર—
પ્રીતિ શાન્તિ ને ક્ષેમ્
બ[illegible]ગો ના વરે
જન્મી, દે તેને હર્ષે
પુરા સ્વરે દર્શે અહર્ષે—
આશિષ્ દે એમ્ ૩

એવું દુર્ઘટ કાર્ય કરવાનું હતું તે માટે તેઓએ પ્રયત્ન પણ તેવો જ અસાધારણ આદર્યો હતો, અને તે રાજભક્તિના સુકાર્યમાં તેઓ જય યશોભાગી થઈ અધિકમાને ભાગ્યશાળી ગણાયા હતા એ રાજગીતની રચના કરીને બસ ન માન્યું પણ તેનું સુન્દર ગાન કરી અનેક સુશિક્ષિતોના મનરંજન કરવાનો પણ પ્રયાસ કર્યો તે માટે તા ૪ એપ્રિલ સન ૧૮૮૭ ને દિને એક મોટી સભા ભરી તેમાં ગવર્નર (પ્રાન્તપતિ) આદિ બહુ સમાનિત ગૃહસ્થો સમક્ષ તે રાજગીતનું સવાદિત્ર ગાન કર્યું તેમાં તેઓના કુટુંબ આદિની સ્ત્રીઓ પણ સામીલ થયા હતા. તે સુખશ્રવણ કરીને ગવર્નર સર જેમ્સ ફરગ્યુસને એક ભાષણ કરી કહ્યું કે —

'The work contains evidence of eminent scientific knowledge To our friend (Mr Kabraji) music is, in the first place a labour of love, and he has brought to bear upon the study of the National Anthem and its adaptation to Gujarati, the fruits of his own skill as shown and reflected in his interesting family, and also, I would venture to think, the feeling of a patriotic heart

We can only express our admiration at what we have heard, and our great pleasure in seeing native ladies coming forward to sing so courageously, and yet so modestly in your beautiful language for our benefit We ought to thank them, and I move a cordial vote of thanks to Mr Kabraji for his work and the pleasure he has given us

એ પ્રકારે રાજગીતની તથા તેના ગાનની પ્રશંસા ગવર્નર સાહેબના મુખથી ભરી સભામાં થઈ એટલું જ નહિ કિંતુ બીજા અનેક સાક્ષર ગૃહસ્થોના તેવાજ પ્રકારના સારા અભિપ્રાયો શ્રીકાબરાજી પ્રતિ લખાઈ આવ્યા હતા બંગાળાના પ્રખ્યાત રાજા સુરેન્દ્રમોહન ઠાકુર જે ગાનકળા-

૧ એ ગીત ગાવાની રીતિ પ્રમાણે છાપ્યું છે, તેથી કેટલાએક અક્ષરો સ્વર વિનાના છાપ્યા છે.

નહી કરવેઆથી તે હેવાં કામો કરવાની વધારે ઉપર ગએછે અને તેમ વારેઘડીએ કારી જાએછે "

એ શ્રીમમની બાબતોઉપરાંત કાહાણી શ્રીમામાં રોકરપીઅરના રચેલા નાટકો ઉપરથી "વેનીસ શેહેરનો સોદાગર," "રોમીઓ અને જુલીઅટ" ની વાર્તાઓ બહુ સફીસ એબારતમા ગુજરાતીમા પહેલીજવાર જોવામા આવેછે એજ અરસામા તે વખતની નવીનતી ઉભી થયલી "હરદુન્તામ આમેચીઉર ક્લબે" કરી બતાવેલા રોમીઓ અને જુલિયટના ખેલનો હેવાલ પણ લીધો હતો વખતે વખત "રમુજી મસાલ તથા કોહિડાઓ" જોવામા આવેછે વળી નીચલી બાબદ કેટલીક જુની યાદ આપેછે

" હમારા વાચનારઓને ખબર હશે કે મી. નાહનાભાઈ રૂસ્તમજી રાણીનાએ રીઆ વરસમા ગુજરાતી અને ઇંગ્રેજી ડીકશનરી પરગટ કરવાને સેહનજર છપાવી હતી અને તેહેમા જણાવેલા મુજબ તેહેનો પહેલો ભાગ એજ વરસમાં બાહાર પડેલો હતો પણ તે વેલાએ એ કામ ચલાવવાને પુરતો આશરો તેવખુતે નહી મળવાથી તે કામ પરનુ મેલાયુ હતું હાલ મી. નાહનાભાઈએ એક મોહનજર પરગટ કરવી તેહેની એક નકલ હમારી ઉપર મોકલાવી છે ...... તે ઉપરથી જણાએછે કે આએ કામ પરુ જારી કરવા માટે એક શાખી પારસી ધરમપી મી. નાહનાભાઈને નાણાંની મદદ કરી છે. અને તેટલા વાસ્તે એ ચપત પુરતો પોતાનુ કામ પાછું શાહેર કીધુ છે. ...એ ડીકશનરી ૧૮૬૨ ના ગાનતની આખેરીએ પુરી થશે તથા તેહેમા ૩૦ થી ૩૫ હજાર બોલો આવશે "

એ રીતે મરહુમે પોતાની કારકીર્દીની શરૂઆતથીજ નાટક, ગાયણ, રમત, સ્ત્રીઓને છુટાપણુ અને બીજી બાબતો શેઠોની મશારી બાબતોમા સુધારા કરવાની હીમાયતો કીધી હતી. અને તે હીમાયતો કરવી છેક બેવટ સુધી ચાલુ રાખી હતી એ "પારસી મીતર" ૧૮૫૮ ના અકટોબર માહની આખેરીથી બંધ પડયુ હતું, જે વેળાએ "છેલ્લી સલામ"ના મથાલા હેઠળ નીચે મુજબ એક અસરકારક આર્ટિકલ લખી હતી

"પારસી મીતરના વાચનારઓને છેલ્લી સલામ! "આજ લગભગ ૯ વરસ થાએઆ "પારસી મીતરે" જનમ લીધો છે અને તે મુદતના અરસામા પારસીઓની તરફ પોતાની ખરી ફરજ બજાવવાને એ પતર એક માતર તરીકે કોઇબી રીતે પાછળ પડીઉં નથી. પારસીઓનાં શું શું ખામીઓ છે. તેઓના ટોળામા કેહવા કેહવા બેવકુફી ભરેલા વેહેમો ફેલાએલા છે. તથા તેઓમા કેહવીમાટી અનીતી ભરેલીતરેહના બેજનાર પોહોચાડનારી શામો રેવાજો ચાલેલા છે તેઓની અશાતરીઓ કેટલી વેહેમી અને અગનીઆન છે તથા કેવ વરગીની તેઓમાં ખામી કેટલી બધી છે—એ શાફ દેખાડી અ પતાને તથા તે બાબેના સટના ઉપાયો બતાવવાને એ પતરના આગલા તંત્રીઓએ તેમજ આજ બેઆર માસ થાએઆ હમોએ મેહનત લેવામાં કશી કસર રાખીનથી એ ગરૂદેરાઇને શેશ્યુ રહે ......હમે એમ નથી કેહવા માગતા કે એ પતરના પગરો કાઈ પણ રીતે પાસ હોય પણ એ કે એ પગરોની ધરેઆ લગભગ ૪૦૦ થી વધારે છે તોબી દર મહીને માતર બેએ આના હોવાથી આ પતરના માલિકને ખરચના પેસા પણ બરાબર મળતા નથી વળી આએ પતરમા જાહેર ખબરો પણ પરગટ કરીઆમા આવતી નહીં હતી અને તે શબબોને લીધે આએ પતરના માલિકને દર વખતે ખોટ જાતી માલુમ પડી છે .... અગરજો એ પતરની છપાઈનો અને કાગજનોજ ખરચ પુરતો નીકળતે તો આએ પતરને જારી રાખવાને કશી અડચણ નહીં હતી.... ઉપર જણાવેલાં સઘળાં કારણોને લીધે પારસી મીતર પોતાનાં ઘરાકોને તથા વાંચનારઓને નમીને છેલ્લી સલામ કરે છે "

"આએ પતરમા વરિઆ લોકોને લગતી પારસીઓની સંસારી હાલત સુધારનારી—તેઓમા ગનેઆનનો ફેલાવો કરનારી તથા હેલીજ ફ્રામેદિમ' બાબતો પરગટ થાઈ છે. હમારી આએ ઢબ બદલી નાખવાની ઘણી તરફથી હમોને ભલામણ થાઈ હતી પણ તે ઢબ બદલવાને હમો ઇછતા નહીં. પારસીઓમા વાંચવાનો શોખ કહેવો છે તે આએ ઉપરથી તુરત જણાઈ આવે છે જે પતરમા નીતીની બાબતો લખાઈને નશીહત આપેઆમાં આવે છે—જે પતરમાં કેલવણીની તથા સંસારી હાલત સુધારનારી બીનાઓ લખાએ છે જે પતર વરિઆ લોકોને લગતી બાબદોથી શણગાર પામે છે જે પતર પોતાના હમજાતીઓના ભલાને કાજે તેઓની બેશરમાંપણુ દેખાડીને તેઓને સુધારવાની ભલામણ કરે છે તે પતરને ટેકો આપવાને પારસીઓ આનાકાની કરે અને તેજ પતરની ઢબ બદલાયલી જોવા માગે એ કેહવું દુખદાએક છે. ઘણાએક વાચનારા ગપીચ અને નીરલજ પતરોને આશરો આપે છે, ઘણાએકોને તારીખારી કરનારા પતરો પસંદ આવે છે અને ઘણાએક નીનદા કરનારાં પતરોને ચાહે છે એ કેવું સંતાપ ઉપજાવનારૂ છે! અફસોસ!! હવે હમારી તરફથી શંકા કરવાને બદલે એટલુંજ બોલીને સંતોષ પામીએચ કે હમારા બોલવાની મતલબથી નેક વાંચનારઓ કાંઈ અનજાણ નથી હમો આએ બાબદ આટલુંજ બોલીને ખતમ કરીએચ અને આશા રાખીએચ કે હમોને હજુરથી જો કદાચ પુરતો આશરો મળશે તો પારસી મીતર પાછુ સજીવન થઈને પારસીઓની સેવા ભારી દિલાવરીથી બજાવશે.

"લાએકીવાલા ભાઈબંધોને પારસી મીતર નમનતાઈથી છેલ્લી સલામ કરેચ અને જે શાવબાશીક તથા લાએકી ભરેલી ચાલચલણ તેઓએ આએ પતર સાથે શરૂઆતથી ચલાવીચ તેનો ઉપકાર પારસી મીતર આએ વેળાએ માનેચ પારસી મીતરની સલામ! છેલી સલામ!!"

એ પરમાણે જેઓ ઉમરા ધીમેથી નાનપણથીજ લખવાની શરૂઆત કીધી તે મરહુમ વર્ષો સુધી બરાબર "સ્ત્રી બોધ" ચોપાનીઆને પોતાના છેલ્લા દિવસ સુધી તેઓ વળગી રહ્યા હતા. અને એ માહાવારીને માટે પોતાની આજે પરભાત થઈ ગયેલી સસારી વાર્તાઓ રચતા હતા. તેઓ એ વાર્તાઓમાં પેતે જાહેર કરેલા વિચારોનો પતિ એમનાં નહાનપણના લખાણોમાંથીજ મળી આવેછે એમ ઉપલી ટુંક તપાસ ઉપરથી જણાઈ આવશે.

શ્રીમાન્ કેખુશરો નવરોજજી કાબરાજી.

લેખક—શ્રીમનઃસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી.

આ જગત્‌માના અનેક દ્વન્દ્વોમા (જોડાઓમા) જન્મ તથા મરણ ઉત્પત્તિ નાશ, વૃદ્ધિ ક્ષય, આદિ અનિવાર્ય છે જે જાયા તે જવાના જ એમ નિર્માણ છે તેમા જેઓના જીવનથી જગત્‌મા કંઈ સારૂ થાય છે તેઓનુ જીવન જ સફલ છે. આવ્યા તેવા જ, જગત્‌મા કંઈ સારૂ કર્યા વિના જાય છે તેઓનો જન્મ વ્યર્થ છે જે કોઈ કુલનુ, ગામનુ, વા દેશનુ સારૂ કરે છે તે અનુક્રમે તે કુલદીપક, ગ્રામદીપક વા દેશદીપક કહેવાય છે મનુષ્ય જનોનો ધર્મ છે કે યથાશક્તિ ઉપયોગી થવાનો પ્રયત્ન કરવો પોતાની જેવી શક્તિ હોય તે પ્રમાણે અનેક રીતિએ ઉપયોગી થવાય છે કોઈ શરીરશક્તિએ કરી ઉપયોગી થઈ શકે છે, કોઈ ધનની શક્તિવડે, કોઈ અધિકારની શક્તિવડે, કોઈ બુદ્ધિની શક્તિવડે ઉપયોગી થઈ શકે છે

બુદ્ધિશક્તિનો ઉપયોગ બહુ વિસ્તૃત તથા અધિક સ્થાયી હોય છે તેમા પણ વિભાગ થાય છે કોઈ રાજ્યસેવાદ્વારા કોઈ ભાષણદ્વારા, કોઈ લેખનદ્વારા, બુદ્ધિશક્તિનો ઉપયોગ કરવા પ્રયત્નવાન્ છે, પોતપોતાની રુચિપ્રમાણે તેનુ તારતમ્ય મનાય છે. કોઈ રાજપુરુષ વા રાજ્યાધિકારી (Statesman) થવુ એ સારૂ માને છે અને તે અર્થે પ્રયત્ન કરે છે કોઈ ભાષિતા વા વક્તા (Speaker or Orator) થવુ એ સારૂ માને છે અને તે કાજે પ્રયત્ન કરે છે કોઈ લેખક વા ગ્રન્થકાર (Writer or Author) થવુ એ સારૂ માને છે અને તે સારૂ પ્રયત્ન કરે છે રાજ્યાધિકારી પોતાના પ્રાન્તભાગમા જે લોક હોય તેઓનુ સારૂ ખોટુ કરવા પોતે અધિકાર ઉપર હોય ત્યાસુધી શક્તિમાન હોય છે વક્તા, પોતાના શ્રોતામણ્ડળ ઉપર બહુ અસર કરી સ્વાધીન કરી કોઈ અમુક માર્ગે પ્રેરી શકે છે તેટલી મર્યાદામા તે સર્વથી બલવાન્ હોય છે કારણ તેનો વ્યાપાર પ્રત્યક્ષ ચેતનવાન્ શ્રોતાઓ ઉપર હોય છે તેથી અનેકોને સચેત કરી ધાર્યું કરાવી શકે છે. વક્તાના વચનોનો પ્રભાવ, સદા વિદ્યમાન થતા મડનવત્, વર્તમાન શ્રોતાઓના અને તેઓના સમકાલીનોના મન ઉપર પડે છે અને તેઓને સ્વાધીન કરીને સ્વેચ્છાનુસાર દક્ષિત કાર્યમા પ્રેરે છે એ પ્રભાવ વર્તમાનકાલમા બહુ પ્રબલ પણ ભવિષ્યત્ કાલમા સબલ રહેતો છે નહિ ગ્રન્થકાર અચેતન લેખ પુસ્તકદ્વારા વાચક લોકો અને તેઓના શ્રોતાઓ ઉપર રાજ્ય ચલાવે છે તેની મર્યાદા વિસ્તારવની અને દેશવિદેશમા વધે છે, અને વર્તમાન તેમ ભવિષ્ય કાલમા પણ ચિરંજીવ રહે છે કોઈ એક કાલમા પરિપૂર્ણ થવાય એ સુતર (better) છે પરન્તુ બહુમતે લેખકનુ ગ્રન્થકારનુ પદ અધિક દુર્લભ અને ઉત્તમ ગણાય છે. મકૉલે લખે છે કે —

'I am more than half determined to abandon politics, and to give myself wholly to letters, to undertake some great historical work . I comprehend perfectly how a man who can debate, but who would make a very indifferent figure as a contributor to annual or a magazine . . should take the only line by which he can attain distinction But that a man before whom the two paths of literature and politics lie open, and who might hope for eminence in either, should choose politics, and quit literature, seems to me madness.' p 450–1

Lord Macaulay's Life and Letters. Vol. I

શ્રીમાન્ (the late Mr) કેખુશરો નવરોજજી કાબરાજી થોડા ઘણા એ ત્રિણે પ્રકારમા ભાગ લેવા પ્રયતમાન હતા તેઓ નગરમણ્ડલના (municipality) સભાસદરૂપે કંઇક અંશે રાજ્યાધિકારી હતા 'જ્ઞાન પ્રસારક' આદિ સભાના સમ્બન્ધમા, કંઇક અંશે ભાષિતા હતા, તથા 'રાસ્ત ગોફ્તાર,' 'સ્ત્રી બોધ,' અને વાર્તા, નાટકો, આદિઓના એક લેખક હતા તેમાથી લેખકરૂપે તેઓ આ લેખકના સમ્બન્ધમા અધિક આવતા તેથી તે ભાગ સમ્બન્ધના કંઇક સ્મરણો અત્ર લખાય છે

શ્રીમાન્ કાબરાજી રાસ્ત ગોફ્તાર તથા સત્ય પ્રકાશ' ના ઉપતંત્રી હતા ત્યારે તે વખતના તંત્રી શ્રીમાન કરસનદાસ મૂલજીદ્વારા આ લેખક સાથે તેઓના પ્રથમ પરિચય થયો હતો

મહારાજ કવિ (Emperor Poet) ભર્તૃહરિ કહે છે તેમ સજ્જનોના મૈત્રી દિવસના ઉત્તરાર્ધની (પાછલા પ્રહરની) છાયા સમાન—

लघ्वी पुरा वृद्धिमती च पश्चात्

—પ્રથમ નાની પણ જેમ પાછલો પ્રહર વધતો જાય તેમ મોટી ને મોટી થતી રહે છે

'If friendship be formed with the virtuous
It will increase like the shadow of the evening
Till the sun of life shall set.'

કંઇક એ પ્રકાર તેઓના કેટલાક સારા ગુણોથી પરસ્પરના સ્નેહમમતા વધતા ગઈ અમારો મિત્રભાવ વધતો થતો રહ્યો

આશરે ૩૫ વર્ષ પૂર્વે જ્યારે તત્રભવતી મહારાણી (Her Majesty The Queen Victoria) વિક્ટોરિઆના દ્વિતીય કુમાર શ્રી 'ધી ડ્યુક આવ એડિન્બરા' પ્રથમ આ દેશમા આવ્યા ત્યારે બહુ દેશીય રાજાઓ અત્ર મુંબઈમા આવ્યા હતા તે સમયે શ્રી કાબરાજી 'રાસ્ત ગોફ્તાર તથા સત્ય પ્રકાશ'ના તંત્રી હતા અને એ પત્ર બહુ સારૂ ચાલતુ તેથી તેના તંત્રી વિષયે લોકોનો સદ્ભાવ બહુ હતો જુનાગઢના તત્રભવાન્ (His Highness) નવ્વાબ સાહેબનુ મન્ત્રિમણ્ડળ અથવા સારા તન્ત્રીને મળવાને તથા તેના લેખ સમ્બન્ધમા પ્રસન્નતા દર્શાવવાને ઇચ્છતુ હતુ તે પ્રસંગે શ્રી કાબરાજી, પ્રામાણિકતા તથા સ્વાતન્ત્ર્યતા દર્શાવી કેવી કઠિન પરીક્ષા ઉતર્યા હતા તથા તેઓએ પોતાવિષયના ઉચ્ચ અભિપ્રાયમા કેવો વધારો કર્યો હતો તે 'મુગ્ધ ગોષ્ઠી ગાથા તથા વેદાન્ત' નામે ગ્રન્થમા ૨૦-૨૫ વર્ષ ઉપર લખાયુ છે, તે અત્ર અવતરૂ છુ

ના માથે ચાલતા ગણાતા અને જેઓએ બંગાળી ભાષામાં રાજગીત રચ્યું હતું તેઓએ પણ શ્રીકાન્તગરજીનું 'રાજગીત' સારૂં માન્યું હતું

આ 'રાજગીત' સબંધમાં આ લેખકે તેના મિત્ર શ્રી મણુ ડોડભાઈ સહ તે જ સમયે એક પત્રિકા લખી અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો તે અત્ર આપીએ છે

BOMBAY, GIRGAUM,
CHINABAG, *May* 1838

"In compliance with your wishes we have great pleasure in briefly stating below what we know and think about your translation of the National Anthem

We can say by experience that you have spared no time and trouble in making it as less imperfect as possible

You had greatly added to usual difficulties of translating, by setting many restrictions in the present case You proposed to render it as faithful as it could be, adopting not only the tune or melody of the original (which is held for various reasons by competent gentlemen to be best fitted for the object in view), but even metre, rhymes and particular words suggested to you by the committee

All this combined, as we personally know, to make the rendering a most hard task

We are, however, very glad to tell you that you have been successful in bringing its tune, tone, spirit and all, very near the original. Your musical knowledge and attainments have made the tune so approach the original that both might simultaneously be sung without perception of much difference Most of the words used are exact equivalents of the English

As to the language used, shallow critics and those who are dealing in vulgar language may call it difficult but educated gentlemen and those belonging to the upper classes do not, we dare say, find it other than what they daily read in such beloved and popular poets as Narasinha Mehta Premananda Dayarama, Vrajanâtha, Revâsankara, e.c . . .

In short we may assure you that your rendering after the promised revisions suggested by experience, tune, and tasteful critics, will not be inferior to any one with the same restrictions in any language so far as we know at present, if not superior. For obvious reasons we must stop here and ask you to content yourself with the judgment as to the accuracy, simplicity and excellency of the translation, pronounced by such competent judges as the Honourable Messrs Pinhey, Kemball and others"

એ 'રાજગીત'નું સંસ્કૃત ભાષાન્તર ગાહ મોક્ષમૂલર (Dr. Max Muller) જેવા પંડિત ગાનકલામાં કુશળ પુરુષે કર્યું હતું સન ૧૮૮૬ માં વીલાયતમાં The Colonial and Indian Exhibition in the Albert Hall એ નામે પ્રદર્શન ઉઘાડ્યું તે વેળા આપણા તત્રભવતી મહારાણીએ પોતાની સવિશેષ ઈચ્છા દેખાડીને બહુ આદરથી એ સંસ્કૃત રાજગીત સાંભળ્યું હતું, અને પ્રસન્ન થયાં હતાં તેમાંના બે ત્રણ શ્લોક અત્ર અવતારીએ છે.

राज्ञीं प्रसादिनीम् लोकप्रणादिनीम्
पाहीश्वर श्लोनी (!) प्रभासिनीम्
शत्रूपहासिनीम् तां दीर्घशासिनीम्
पाहीश्वर ॥ १ ॥

एह्यस्मदीश्वर शत्रून् प्रतिस्फिर
उच्छिन्धि तान् तच्छत्रु नाशय
मायाश्च पाशय पाह्यस्मदाश्रय
सर्वाञ्जनान् ॥ २ ॥

त्वद्दत्तभूपिताम् राज्ये चिरोषिताम्
पाहीश्वर राज्यप्रपालिनीम्
सद्धर्मशालिनीम् ता न्यौत्रमालिनीम्
पाहीश्वर ॥ ३ ॥

એ ગુજરાતી રાજગીતમાં 'દેવ' શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો હતો તે વિષે તે વખતના કેટલાએક પારસી ભણનારાઓએ સભા ઉઠાવી હતી, અને 'દેવ' શબ્દના ખરા અર્થને દૂર રાખી તેઓ જે માનતા તેવો 'દૈત્ય' વાચક શબ્દ તેને ગણી બહુ વિરુદ્ધ લખતા પરંતુ એ માત્ર સંકુચિત વિચાર દેખાડવા જેવું હતું ગ્રીક, લેટિન, જર્મન, અંગ્રેજી આદિ યુરોપની આર્યભાષાઓ, તથા ફારસી, આર્મેનીયન, હિન્દુસ્થાની બંગાળી, મરાઠી આદિ એશિયાની આર્યભાષાઓમાં 'દેવ' શબ્દ 'પ્રકાશ' વાચક છે, અને આગળના જરથુસ્ત્ર ધર્મીઓ પણ તેવા જ અર્થમાં તેને વાપરતા હતા તે ભારે પ્રમાણોને દૂર રાખી પાછળથી કેટલાક કારણથી 'દેવ' શબ્દમાં 'દૈત્ય' જેવા અર્થનો આરોપ કરવામાં આવ્યો તેને લાગી કહાડી રાજગીતમાં દોષ કહાડવા પ્રયત્ન થયો હતો. પોતાના જ પારસી ભાઈઓને એમ વિરુદ્ધ જોઈને શ્રીકાબરાજીના મનમાં ખેદ થતો હતો, અને એ પ્રસંગ ખુલ્લો કરતો હતો તેથી તેઓએ 'જરતોસ્તી' નૈમાસિક પત્રના પ્રથમ પુસ્તકના ત્રીજા અંકમાં પૃષ્ઠ ૨૧૯ મે કેટલાક પ્રમાણો સહિત 'દેવનો ખરો અર્થ શુભ થાય છે' એ નામનો એક વિષય લખ્યો છે આશા છે કે એ નિશ્ચાયક (convincing) વિષય ઉપરથી પારસી ભાઈઓને જ નિશ્ચય થશે કે 'દેવ' શબ્દનો અર્થ તેઓ માનતા હતા તેવો નહિ પણ 'દીપ' 'પ્રકાશિત'—'પરમેશ્વર' થાય છે.

અન્ય આશાજનક લેખકોને ઉત્તેજન અને આશ્રય મળે એમ કરવામાં પણ શ્રીકાબરાજી તત્પર રહેતા એમ તેવા પ્રસંગની પત્રિકાઓ આ લેખકને તેઓએ લખી છે એ ઉપરથી જણાય છે.

બીજા પ્રકારે પણ લોકોને બોધ મળે એમ કરવા તેઓનો ઉત્સાહ અને પ્રયત્ન પ્રશંસિત હતા. જ્ઞાનપ્રસારક મંડળી દ્વારા વિદ્યાનો પ્રસાર કરવામાં તેઓ એકવાર મુખ્ય સાધનભૂત થયા હતા.

'સ્ત્રીબોધ' માસિક પત્રને પણ ઉત્કૃષ્ટ કરવા તેઓ બહુ શ્રમ લેતા. કેટલીક સારી વાર્તાઓએ અને સારા બોધોએ 'સ્ત્રી બોધ' ને ભરીને તેને હૃષ્ટપુષ્ટ રાખતા. 'સ્ત્રીબોધ' ને બોધક, મનોહર તથા મનોભર કરવા તેઓને બહુ અભિલાષ રહેતો. 'સ્ત્રી બોધ' ઉપર તેઓની અનન્યપ્રીતિ જણાતી હતી. નિવૃત્ત થયા પછી થોડા જ માસ ઉપર તેઓ કહેતા હતા કે,—'અન્ત સુધી 'સ્ત્રી બોધ' ચલાવવું ધાર્યું છે' અર્થાત્ દેહ પ્રાણના વિયોગ સુધી 'સ્ત્રી બોધ' નો સંયોગ રાખવા તેમનો નિશ્ચય હતો તે પ્રમાણે થયું છે. 'સ્ત્રી બોધ' ના અર્ધશતકનો મહોત્સવ (Jubilee) કરવા તેઓનો બહુ અભિલાષ હતો પણ માત્ર દોઢ વર્ષની ન્યૂનતા તેમાં રહી ગઈ.

એક સમય એવો હતો કે જ્યારે એમના સ્વતંત્ર લેખો, લોકહિતાર્થે પ્રયત્ન સત્યને તથા ન્યાયને અનુકૂલ સ્વભાવ, વિસ્તૃત વિચાર સમભાવના ઇત્યાદિ ગુણો સંબંધમાં મુંબઈના તેમજ ગુજરાત, સુરાષ્ટ્ર, કચ્છના હિંદુઓમાં સાગ સ્નેહ મમતા ભાવ વિના બીજું કંઈ સંભળાતું હતું નહિ. પાછળના ભાગમાં કેટલાક કારણથી તેમાં અન્તર પડ્યું હતું એ પણ ખરું છે પરંતુ અમારા પરસ્પરના સ્નેહમમતા એકરૂપ જ બની રહ્યા હતા એમ લખવાની તો અગત્ય જ છે નહિ.

અમારે જ્યારે જ્યારે સમાગમ થતો ત્યારે ત્યારે સાહિત્યના તથા તત્ત્વજ્ઞાનના અનેક વિષયો ઉપર સંવાદ થતો. તેમાં તેઓનો સદ્ભાવ, વર્ધમાન થવાની વૃત્તિ, ઉન્નત ઇચ્છાદિ વારંવાર તરી આવતા.

થોડા જ દિવસ ઉપર સમુદ્રતીરે અમારું મળવું થયું હતું તે સમયે પ્રસંગોપાત્ત તેઓ કહેતા હતા તેનો આશય કંઈક આવો હતો કે—તેઓની વૃત્તિ હવે સંસારવ્યવહારના કાર્યોથી ઉઠીને ધર્મસંબન્ધના તથા તત્ત્વજ્ઞાનના વિચારો ભણવા ઉપર થઈ છે અને તેથી તેઓ તેવા પુસ્તકોને હવે બહુ વાંચે છે અને તેમાં તેઓને બહુ સન્તોષાનન્દ મળે છે. અને એમ લાગે છે કે તેવા ઉત્તમ વિષય ઉપર પ્રથમથી જ લક્ષ ન ગયું એ દુર્ભાગ્ય તથા ભૂલ હતી. પૂર્વાવસ્થામાં સંસાર વ્યવહારનો મોહ એવો આકર્ષક થાય છે કે તે સત્ય મિથ્યાનો, ખરા ખોટાનો વિવેક થવા દેતો નથી. તેના જાળમાં ફસાઈ ગુંચવાયા જ જવાય છે પરંતુ જ્યારે ધર્મની જિજ્ઞાસા—સત્યજ્ઞાન જાણવાની ઇચ્છા—થઈ તે દ્વારા સારાસારનો વિવેક સમજાવા માંડે છે ત્યારે કંઈક અપૂર્વતા લાગી ઉચ્ચ સ્થાને ગયા જેવું લાગે છે, અને સત્ય તથા સુખશાન્તિ એ શું છે તેનો સ્વાદ સત્યજ્ઞાને કરી જ સમજાય છે ઇત્યાદિ તેઓ વિશેષમાં કહેતા હતા કે પોતાને પ્રથમ 'થીઑસૉફી' (ઈશ્વરજ્ઞાન તત્ત્વજ્ઞાન—આત્મજ્ઞાન—વેદાન્ત) ઉપર અનાદર હતો પણ હાલ તે સંબન્ધના કેટલાક ગ્રન્થો વાંચતા તેની સત્યતા તથા સુન્દરતા બહુ જ જણાય છે અને આગળ અજાણે એ વિષયને પોતે અન્યાય આપ્યો હતો એમ લાગે છે.

એ પ્રસંગ ચર્ચતા સ્પષ્ટ જણાતું હતું કે તેઓની વૃત્તિ બહુ ઉર્ધ્વગામિની થતી હતી. આપણા આર્ય-લોકના સર્વ ધર્મમાં જ્ઞાન(Knowledge)તથા પ્રકાશ(Light) એ પર્યાય સમાન અર્થના-શબ્દો (Synonym) મનાય છે. પારસી ધર્મના નિરૂપક જરથુસ્ત્ર જેનો અર્થ 'સોવર્ણી તારો'(Golden Star) એવો થાય છે તે પ્રકાશ સ્વરૂપ જ ગણાય છે. એવા પ્રકાશપન્થી થનારે પ્રકાશ ગ્રહણ કરવા પોતે જ્ઞાનના અભિવર્તે નિર્મલ પવિત્ર-થવાની અપેક્ષા છે.

અગ્ન્યાગારમાં (અગીઆરીમાં) અગ્નિના પ્રકાશની પૂજા જ હોય છે. અને અન્તે પ્રકાશપુંજ (તેજનો સમુદાય) જે સૂર્ય તે 'સૂર્ય દાહ' થી શરીરને પંચ મહાભૂતોમાં મેળવનાર પારસીપન્થના જીવાત્માઓ તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રકાશથી પ્રકાશિત થવાની વૃત્તિ કરે એ જન્મ સફલ કરવા સમાન છે.

મરણના પૂર્વે થોડા જ દિવસ ઉપર શ્રીમાન્ કાબરાજીની વૃત્તિ જ્ઞાનના પ્રકાશ સન્મુખ થયેલી પ્રત્યક્ષ દીઠી હતી.

સારા મનુષ્યો જીવતા લોકહિત કરતા રહે છે એટલું જ નહિ પણ મરણ પછી અપિ (બી) તેઓના ચારિત્ર (character) ઉપકારક થાય છે. સજ્જનો 'મરજીવા' (dead yet living) મરી ગયા છતે જીવતા-છે, અને દુર્જનો 'જીવમરા' (living yet dead)-જીવતા પણ મર્યા જેવા છે. સજ્જનો જ્યારે 'મરજીવા' થાય ત્યારે તેઓના સ્નેહિ સંબન્ધીનો તથા પ્રશંસકોનો (Admirers) આ ધર્મ છે કે,—તેવા મરજીવાના જે સદ્ગુણો હોય તેનું અનુકરણ કરીને તેવા સદ્ગુણોની વૃદ્ધિ થાય એમ કરવા પ્રયત્ન કરવો, તથા તેઓના દોષ હોય તે ઉપરથી બોધ લઈ તે દોષોનો ક્ષય થાય એમ કરવા શ્રમ લેવો. ગત સ્નેહિ સંબન્ધી પ્રતિ પોતાનો સદ્ભાવ દર્શાવવાનો એ જ માર્ગ, ઉપયોગી અને પવિત્ર માર્ગ છે. આ લેખના વાચકો તેમ કરો એમ ઈશ્વરને પ્રાર્થના છે.

ના સારા જ્ઞાતા ગણાતા અને જેઓએ બનાવી ભાષામાં રાજગીત રચ્યું હતું તેઓએ પણ શ્રીકાબરાજીનું ' રાજગીત ' સારૂં માન્યું હતું

આ ' રાજગીત ' સમ્બન્ધમાં આ લેખકે તેના મિત્ર શ્રી ગણેશભાઈ સહ તે જ સમયે એક પત્રિકા લખી અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો તે અત્ર આ પ્રમાણે છે

BOMBAY, GIRGAUM,

CHINAPAO, May 1833

" In compliance with your wishes we have great pleasure in briefly stating below what we know and think about your translation of the National Anthem

We can say by experience that you have spared no time and trouble in making it as less imperfect as possible

You had greatly added to usual difficulties of translating, by setting many restrictions in the present case You proposed to render it as faithful as it could be, adopting not only the tune or melody of the original (which is held for various reasons by competent gentlemen to be best fitted for the object in view) but even metre, rhymes and particular words suggested to you by the committee

All this combined as we personally know to ...

ખરો સુધારક તું મમારી ભારી હિમ્મતવાન
કુગાળ કલમકમ બહુ બળવંતો, વક્તા તું વિદ્વાન
વક્તા તું વિદ્વાન વિવેકી ધન્ય ધન્ય ! નર તારી નેકી
અબળા—રક્ષક છે આભારી, ખરો સુધારક તું મમારી

૫

રાસ્ત ગફ્તનું લડ્યા રાસ્ત મા રાસ્ત કરી તકરાર,
હિમ્મતથી તેં જગ જગાડ્યા, પાડ્યા અતિ પાર,
પાડ્યા અતિ પાર છપાની, અબળાને હક ખાસ અપાની,
છાપ એ પર પડ્યા ગફ્તમા રાસ્ત ગફ્ત તું લડ્યા રાસ્ત મા

૬

હતો રાસ્ત નો અધિપતિ તેથી હતો રાસ્ત—ગોફ્તાર,
હિત ચિંતક શ્રી મડગ કેરો સત્ય કલમ કસનાર,
સત્ય કલમ કસનાર પ્રતાપી ગયો કુધાગની જડ કાપી,
થયો સુધારો આજે જેથી હતો "રાસ્તનો અધિપતિ તેથી

૧ સાચુ બોલનાર

judgment as to the accuracy, simplicity and excellency of the translation, pronounced by such competent judges as the Honourable Messrs Pinhey, Kemball and others "

એ ' રાજગીત 'નું સંસ્કૃત ભાષાન્તર વાદ મેક્સમુલર (Dr. Max Muller) જેવા પણ્ડિત ગાનકલામાં કુશળ પુરુષે કર્યું હતું સન ૧૮૮૬ મા ની નાયતમાં The Colonial and Indian Exhibition in the Albert Hall એ નામે પ્રદર્શન ઉઘાડ્યું તે વેળા આપણા તખતવતી મહારાણીએ પોતાની મરજી ઇચ્છા દેખાડીને બહુ આદરથી એ સંસ્કૃત રાજગીત સાંભળ્યું હતું, અને પ્રસન્ન થયા હતા તેમાના બે ત્રણ શ્લોકો અત્ર અવતારાય છે

राज्ञीं प्रसादिनीम् लोकप्रणादिनीम्
पाहीश्वर श्लोनी (?) प्रभासिनीम्
शत्रुपहासिनीम् ता दीर्घशासिनीम्
पाहीश्वर ॥ १ ॥

एधस्मदीश्वर शत्रून् प्रतिक्षिर
उच्छिन्धि तान् तच्छ्रम नाशय
मायाश्च पाशय पाह्यस्मदाश्रय
सर्वाञ्जनान् ॥ २ ॥

त्वद्दत्तभूषिताम् राज्ये चिरोपिताम्
पाहीश्वर राज्यप्रपालिनीम्

રાને ... ગુજ વર્ણન કેરી, આકર્ષે દિન-કોડ
આકર્ષે દિન કોડ ખરેખર ગણના જેની થાય ઘરોઘર,
ગુજ બુદ્ધિમાં હતી ન તમી ઝમકદાર લેખક તું જગી !

૮

હવે ન તારી મગે હથોટી લેખકના સરદાર !
મારા મિત્ર તણે તું કરતો રંગીન ને રસદાર,
રંગીન ને રમદાર બનાવી, અંતરમાં દેતો ઉતારવી
કરે લેખકો પ્રયત્ન કોટી હવે ન તારી મગે હથોટી !

૯

નિબંધ નાટક, કાવ્ય, વાર્તા પેકિ લખ્યા લખાણ !
સીમા નહિ સંસારે તેનું પમાય કેમ પ્રમાણ ?
પમાય કેમ પ્રમાણ હવે તે, લખિ લખિ શું લખનાર લખે તે ?
જ્યાં મોટા લેખકો હારતા નિબંધ નાટક, કાવ્ય, વાર્તા ?

૧૦

વૃક્ષ કુધાગ કેરું કાપી, ચાપી ચાંપે ચાપ
કર્યું દુશ્મનને મસ્ક ન આવી છાપી તેં ગુજ છાપ
છાપી તેં ગુજ છાપ છપાવી, કરી કુધાગની જડ ઢીલી
... સ્થાપી વૃક્ષ કુધાગ કેરું કાપી !

૧૧

લેખક-મંડળની સરદારી, એક ન, ચાળીસ વર્ષ!
અરે એટલો ખ્યાલજ કરતાં, હૈયે ઉપજે હર્ષ!
હૈયે ઉપજે હર્ષ અમાને, ઘટે પછી નહિ ગર્વ તમાને?
ડગ ડગ પડશે યાદ તમારી, લેખક-મંડળની સરદારી.

૧૨

મુંબઈ! તારા મહા નરોમાં, એ પણ ગણજે એક,
શહેર સમાજે સુંદર સેવા, અર્પી તને અનેક;
અર્પી તને અનેક ઉમંગે, વર્ષ વીસ રહિ તારી સંગે,
નામ વધાર્યું નામવરોમાં, મુંબઈ! તારા મહા નરોમાં.

૧૩

અંગિત ઉત્તેજક અબળાનો શંગિતનો મણગાર,
જ્ઞાન પ્રસારક મંડળ કેરો, સ્થાપક એક ઉદાર;
સ્થાપક એક ઉદાર ઉમંગી, આશ્રયકાર હતો વળી અંગી,
શું નબળા કે શું સબળાનો, અંગિત ઉત્તેજક અબળાનો.

૧૪

હવે ચમક ક્યાં તારી જડશે, પડશે પળ પળ યાદ!
ગહનુમા ક્યાં? રાહનુમાં તુંજ! બધુ થયું બરબાદ!
બધુ થયું બરબાદ હવે રે! કેખુશરો તુ એક જવેર!
કે કે ખાતાં તુજ વિન અડશે, હવે ચમક ક્યાં તારી જડશે?

૧૫

સિહા વર્ષ બાસઠમું આવ્યુ, લાવ્યું જમનો તીર,
દેશ-બેરાનું દિલ દુખાવ્યું, ફાવ્યું નહિ તકદીર;
ફાવ્યું નહિ તકદીર તમારૂં, ગણિયે એજ અભાગ્ય અમારૂં,
ભલે ભાવિને જે કૈં ભાવ્યું! સિહા વર્ષ બાસઠમું આવ્યું.

૧૬

શોકાકુલ થઈ કોમ પારસી, સુણી શોકની ચીસ,
અરે મોત! તું કેમ ન આવ્યું વર્ષ પછી દશ-વીસ!
વર્ષ પછી દશ-વીસ ગુજરતે, આજ સમો નવ ખેદ ખપરતે,
ભાગી આગેવાન આપણી, શોકાકુલ થઈ કોમ પારસી.

૧૭

સાક્ષર-મંડળ શોક કરેછે, સુણિ તુંજ વૈકુંઠવાસ,
તુંજ સમ લેખક હવે ન જડશે, લખતાં વર્ષ પચાસ;
લખતાં વર્ષ પચાસ પ્રતાપી, છાપ ફરે નહિ તારો છાપી;
તુંજ જેવા તો વિરલ તરેછે, સાક્ષર-મંડળ શોક કરેછે.

૧૮

તું લેખક-મંડળમાં મોટો, કેખુશરો નર નેક,
ગરીબને ઘર ગોહર જન્મી, જીત્યાં દિલ દરેક;
જીત્યાં દિલ દરેક અમારાં, કીધાં કામ પ્રજાને પ્યારાં;
ખેદ ખલકનો લેશ ન ખોટો, તું લેખક-મંડળમાં મોટો.

૧૯

કેખુશરો! મુજને ત્યાં મળજે! જગ છોડીશ હું જ્યારે,
કરશું પ્રેમે બેઠી પરસ્પર, કાવ્ય તણી તકરાર;
કાવ્ય તણી તકરાર ફરીથી, જેમ અહીં બહુવાર કરી'તી;
વિસ્ત વિષે વળી પાછો વળજે, કેખુશરો! મુજને ત્યાં મળજે.

૨૦

ધીરજવાન હતો નર ધીરો, ગર્વ રહિત ગુણવાન,
મરણ સુણી તુંજ મુઝાય દિલ મુજ, અરે દોસ્ત દિલજાન!
અરે દોસ્ત દિલજાન ગયો તું, અરણ હતો તે અસ્ત થયો તું!
વૈકુંઠમાં જઈ બેઠો ધીરો, ધીરજવાન હતો નર ધીરો.

શેઠ કેખુશરો નવરોજી કાબરાજીનો શોકજનક સ્વર્ગવાસ.

લખનાર—મી. દાદી એદલજી તારાપોરવાલા.

કાવ્યદેવીનું કલ્પાન્ત

કહે કેમ કલ્પાન્ત તે કાવ્યદેવી !
તને મેં ન દીઠી દુઃખી આજ જેવી;
વદી કાવ્યદેવી, "શું કેમ રાજી,
ચમકદમ ચુનેરો ગયો કાબરાજી ?"

[ચંદ્રાવળા.]

અરે ચમકદમ ! ક્યાં જઈ બેઠો ? અજબ ગજબ ગો આજ
જગ્યાની લેખક—મંડળનું, તાજ થયું તારાજ !
તાજ થયું તારાજ અરેરે ! થયો અમન ખુરશીદ અરેરે !
પ્રેમ તજી પરલોક પેઠો, અરે ચમકદમ ! ક્યાં જઈ બેઠો ?

૫

ઝઝૂ કેમ શિક્ષણને કાજે, બાપક બખ્યા વખાણ,
મહિલા કેરું માન વધાર્યું, વિધ વિધ થાય વખાણ;
વિધ વિધ થાય વખાણ તમારી, વનિતાની બહુ કીર્ત વધારી,
કેમ હવે તુજ પાછળ આજે ? ઝઝૂ કેમ શિક્ષણને કાજે !

૬

કાપ્યું વૃક્ષ કુધારા કેરું, તન-મન પટકી પૂર,
વિજય વાવટો ઉંચ ચઢાવી, કર્યો કુધારો દૂર,
કર્યો કુધારો દૂર મઝાનો, જશ મ જગાવી જંગમ મઝાનો
વાવ્યું બીજ સુધારા કેરું, કાપ્યું વૃક્ષ કુધારા કેરું.

૭

ચમત્કાર લેખક તું જંગી, જોડે ન તારી જોડ,
શાને ચોર્યો તુજ વાણીને દેવી, આર્યો દિન-કોડ,
આર્યો દિન-કોડ ખરોખર, ગણના જેની થાય બરોબર,
તુજ બુદ્ધિમા હતી ન તંગી, ચમત્કાર લેખક તું જંગી !

૧૧

લેખક-મંડળની મરદાની, એક ન, આગીમ વર્ષ!
અરે એટલો ખ્યાલજ કરતાં, હૈયે ઉપજે હર્ષ!
હૈયે ઉપજે હર્ષ અમોને, ઘટે પછી નહિ ગર્વ તમોને?
ડગ ડગ પડશે યાદ તમારી, લેખક-મંડળની મરદાની.

૧૨

મુંબઈ! તારા મહા નરોમાં, એ પણ ગણજે એક,
શહેર સમાજે મુંઝ સેવા, અર્પી તને અનેક;
અર્પી તને અનેક ઉમંગે, વર્ષ વીસ રહિ તારી સંગે,
નામ વધાર્યું નામવરોમાં, મુંબઈ! તારા મહા નરોમાં.

૧૩

અંગિત ઉત્તેજક અબળાનો રંગિતનો મણુગાર,
જ્ઞાન પ્રચારક મંડળ કેરો, સ્થાપક એક ઉદાર;
સ્થાપક એક ઉદાર ઉમંગી, આશ્રયકાર હતો વળી અંગી,
શું નબળા કે શું સબળાનો, અંગિત ઉત્તેજક અબળાનો.

૧૪

હવે ગમક ક્યાં તારી જડશે, પડશે પળ પળ યાદ!
ગહનુમા ક્યાં? શહનુમાં તુંજ! બધું થયું બરબાદ!
બધું થયું બરબાદ હવે રે! કેખુશરો તું એક જવેરે!
કે કે ખાતાં તુજ વિન અડશે, હવે ગમક ક્યાં તારી જડશે!

૧૫

સિહા વર્ષ બાસઠમું આવ્યું, લાવ્યું જમનો તીર,
દેશ-બેરાનું દિલ દુખાવ્યું, ફાવ્યું નહિ તકદીર;
ફાવ્યું નહિ તકદીર તમારૂં, ગણિયે એજ અભાગ્ય અમારૂં.
ભલે ભાવિને જે કૈં ભાવ્યું! સિહા વર્ષ બાસઠમું આવ્યું.

૧૬

શોકાકુલ થઈ કોમ પારસી, સુણી શોકની ચીસ,
અરે મોત! તું કેમ ન આવ્યું વર્ષ પછી દશ-વીસ!
વર્ષ પછી દશ-વીસ ગુજરતે, આજ સમો નવ ભેદ ખખરતે,
ભાગી આગેવાન આગળી, શોકાકુલ થઈ કોમ પારસી.

૧૭

સાક્ષર-મંડળ શોક કરે છે, સુણિ તુંજ વૈકુંઠવાસ,
તુંજ સમ લેખક હવે ન જડશે, બહેતાં વર્ષ પચાસ;
બહેતાં વર્ષ પચાસ પ્રતાપી, છાપ ફરી નહિ તારો છાપી;
તુંજ જેવા તો વિરલ તરે છે, સાક્ષર-મંડળ શોક કરે છે.

૧૮

તું લેખક-મંડળમાં મોટો, કેખુશરો નર નેક,
ગરીબને ઘર ગોહર જન્મી, જીત્યાં દિલ દરેક;
જીત્યાં દિલ દરેક અમારાં, કીધાં કામ પ્રજાને પ્યારાં;
ભેદ બાલકનો લેશ ન ખોટો, તું લેખક-મંડળમાં મોટો.

૧૯

કેખુશરો! મુજને ત્યાં મળજે! જગ છોડીશ હું જ્યારે
કરશું પ્રેમે બેઠી પરસ્પર, કાવ્ય તણી તકરાર;
કાવ્ય તણી તકરાર ફરીથી, જેમ અહીં બહુવાર કરી'તી;
વિશ્વ વિષે વળી પાછો વળજે, કેખુશરો! મુજને ત્યાં મળજે.

૨૦

ધીરજવાન હતો નર ધીરો, ગર્વ રહિત ગુણવાન,
મરણ સુણી તુજ મુઝાય દિલ મુજ, અરે દોસ્ત દિલજાન!
અરે દોસ્ત દિલજાન ગયો તું, અરૂણ હતો તે અસ્ત થયો તું!
વૈકુંઠમાં જઈ બેઠો વીરો, ધીરજવાન હતો નર ધીરો.

શેઠ કેખુશરો નવરોજી કાબરાજીનો શોકજનક સ્વર્ગવાસ.

લખનાર—મી. દાદી એદલજી તારાપોરવાલા.

....

કાવ્યદેવીનું કલ્પાન્ત

કરે કેમ કલ્પાન્ત રે કાવ્યદેવી !
તને મેં ન દીઠી દુખી આજ જેવી,
વદી કાવ્યદેવી, "રડું કેમ રાજી,
કલમકસ ગુમાયો ગયો કાબરાજી?"

[ચંદ્રાવળા.]

અરે કલમકસ ! ક્યાં જઈ બેઠો? અજબ ગજબ ગો આજ?
જરથોસ્તી લેખક—મુકુટનું, તાજ થયું તારાજ !
તાજ થયું તારાજ અરેરે ! થયો અસ્ત ખુરશેદ અરેરે !
પ્રેમ તજી પરલોક પેઠો, અરે કલમકસ ! ક્યાં જઈ બેઠો?

૨

ખરો સુધારક તું સમાજી ભાગી હિમ્મતવાન,
હુન્નર કલમકસ બહુ બળવંતો, વળી તું વિદ્વાન
વળી તું વિદ્વાન વિવેકી, ધન્ય ! ધન્ય ! નર તારી ટેકી
અમલ—મુકુટ છે આભારી, ખરો સુધારક તું સમાજી

૩

ગમ્મત નામ તું લડ્યો "રાસ્ત[1]"માં, રાસ્ત કરી તકરાર,
હિમ્મતથી તેં જંગ જગાડ્યા, પાડ્યા અંતે પાર;
પાડ્યા અંતે પાર છતાંથી, અબળાને હક આમ અપાવી,
દાપ બેઠો અરે પડ્યા ગમ્મતમાં ગમ્મત લડત તું લડ્યો 'રાસ્ત'માં

૪

હતો ગમ્મતનો અધિપતિ, તેથી હતો ગમ્મત—ગોફ્તાર,
હિત ચિંતક શ્રી મુકુટ કેરો, સત્ય કલમ કસનાર,
સત્ય કલમ કસનાર પ્રતાપી, ગયો કુધારાની જડ કાપી
થયો મુવારો આજે જેથી હતો 'રાસ્તનો' અધિપતિ તેથી

૫

સ્ત્રી કેળવણીને કાજે, લાયક લખ્યા લખાણ,
મહિલા કેરું માન વધાર્યું, વિધ વિધ થાય વખાણ;
વિધ વિધ થાય વખાણ તમારી, વનિતાની મમ પ્રીત વધારી,
કોણ હવે તુજ પાછળ આજે? સ્ત્રી કેળવણીને કાજે !

૬

કાપ્યું વૃક્ષ કુધારા કેરું, તન-મન પરખી પૂર,
વિજય વાજો ઉચ્ચ અટારી, કર્યો કુધારો દૂર,
કર્યો કુધારો દૂર મદાનો, જગમાં જગાવી કલમ ગદાનો,
બોયું બીજ સુધારા કેરું, કાપ્યું વૃક્ષ કુધારા કેરું.

૭

ચમત્કાર લેખક તું જગી, જડે ન તારી જોડ,
રોની અજબ તુજ વર્ણન કેરી, આકર્ષે દિલ-કોડ,
આકર્ષે દિલ-કોડ અતિ અપાર, ગણના જેની થાય ઘરોઘર,
તુજ પ્રતિમા હતી ન ત્યાગી, ચમત્કાર લેખક તું જગી !

૮

હવે ન તારી મજે હથોટી લેખકના સરદાર !
માસ ચિત્ર તણું તું કરતો, રંગીન ને રસદાર,
રંગીન ને રમદાર બનાવી, અંતરમાં દેતો ઉતારવી,
કરે લખ્યો પ્રસન્ન કોટી, હવે ન તારી મળે હથોટી !

૯

નિબંધ, નાટક, કાવ્ય, વાર્તા, થોકે લખ્યા લખાણ !
સીમા નહિ સંસારે તેનું પમાય કેમ પ્રમાણ ?
પમાય કેમ પ્રમાણ હવે તે, લખિ લખિ શું લખનાર લખે તે?
જ્યાં મોટા લેખકો હારતા, નિબંધ, નાટક, કાવ્ય, વાર્તા?

૧૦

વૃક્ષ કુધારા કેરું કાપી, આપી ઓપ આપ
કઈ દુશ્મનને મચક ન આપી, છાપી તેં તુજ છાપ,
છાપી તેં તુજ છાપ છબીલી, કરી કુધારાની જડ ઢીલી,
સ્વતંત્રતાની સત્તા સ્થાપી, વૃક્ષ કુધારા કેરું કાપી !

---

[1] સાચું બોલનાર

૧૧

લેખક-મંડળની સરદારી, એક ન, ચાળીસ વર્ષ!
અરે એટલો ખ્યાલજ કરતાં, હૈયે ઉપજે હર્ષ!
હૈયે ઉપજે હર્ષ અમોને, ઘટે પછી નહિ ગર્વ તમોને?
ડગ ડગ પડશે યાદ તમારી, લેખક-મંડળની સરદારી.

૧૨

મુંબઈ! તારા મહા નરોમાં, એ પણ ગણજે એક,
શહેર સમાજે સુંદર સેવા, અર્પી તને અનેક;
અર્પી તને અનેક ઉમંગે, વર્ષ વીસ રહિ તારી સંગે,
નામ વધાર્યું નામવરોમાં, મુંબઈ! તારા મહા નરોમાં.

૧૩

સંગિત ઉત્તેજક અબળાનો સંગિતનો શણગાર,
જ્ઞાન પ્રસારક મંડળ કેરો, સ્થાપક એક ઉદાર;
સ્થાપક એક ઉદાર ઉમંગી, આશ્રયકાર હતો વળી અંગી,
શું નબળા કે શું સબળાનો, સંગિત ઉત્તેજક અબળાનો.

૧૪

હવે ઝમક ક્યાં તારી જડશે, પડશે પળ પળ યાદ!
રહનુમા ક્યાં? રાહનુમાં તુંજ! બધું થયું બરબાદ!
બધું થયું બરબાદ હવે રે! કેખુશરો તું એક જવેરે!
કે કે ખાતાં તુજ વિન અડશે, હવે ઝમક ક્યાં તારી જડશે?

૧૫

સિહા વર્ષ બાસઠમું આવ્યું, લાવ્યું જમનો તીર,
દેશ-બેરાનું દિલ દુખાવ્યું, ફાવ્યું નહિ તકદીર;
ફાવ્યું નહિ તકદીર તમારૂં, ગણિયે એજ અભાગ્ય અમારૂં,
ભલે ભાવિને જે કંઈ ભાવ્યું! સિહા વર્ષ બાસઠમું આવ્યું.

૧૬

શોકાકુલ થઈ કોમ પારસી, સુણી શોકની ચીસ,
અરે મોત! તું કેમ ન આવ્યું વર્ષ પછી દશ-વીસ!
વર્ષ પછી દશ-વીસ ગુજરતે, આજ સમો નવ ખેદ ખખરતે,
ભાગી આગેવાન આગમી, શોકાકુલ થઈ કોમ પારસી.

૧૭

સાક્ષર-મંડળ શોક કરે છે, સુણિ તુંજ વૈકુંઠવાસ,
તુંજ સમ લેખક હરે ન જડશે, વહેતાં વર્ષ પચાસ,
વહેતાં વર્ષ પચાસ પ્રતાપી, છાપ ફરે નહિ તારી છાપી;
તુંજ જેવા તો વિરલ તરે છે, સાક્ષર-મંડળ શોક કરે છે.

૧૮

તું લેખક-મંડળમાં મોટો, કેખુશરો નર નેક,
ગરીબને ઘર ગૌહર જન્મી, જીત્યાં દિલ દરેક;
જીત્યાં દિલ દરેક અમારાં, કીધાં કામ પ્રજાને પ્યારાં;
ખેદ ખલકનો લેશ ન ખોટો, તું લેખક-મંડળમાં મોટો.

૧૯

કેખુશરો! મુજને ત્યાં મળજે! જગ છોડીશ હું જ્યાર,
કરશું પ્રેમે બેઠી પરસ્પર, કાવ્ય તણી તકરાર;
કાવ્ય તણી તકરાર ફરીથી, જેમ અહીં બહુવાર કરી'તી;
વિશ્વ વિષે વળી પાછો વળજે, કેખુશરો! મુજને ત્યાં મળજે.

૨૦

ધીરજવાન હતો નર ધીરો, ગર્વ રહિત ગુણવાન,
મરણ સુણી તુજ મુઝાય દિલ મુજ, અરે દોસ્ત દિલજાન!
અરે દોસ્ત દિલજાન ગયો તું, અરુણ હતો તે અસ્ત થયો તું!
વૈકુંઠમાં જઈ બેઠો વીરો, ધીરજવાન હતો નર ધીરો.

કેખુશરો કાબરાજી—એક વાર્તા લખનાર.

લખનાર—મી. રૂસ્તમ બરજોરજી પેમાસ્તર, બી. એ., એલ. એલ. બી..

મર્હુમ મી. કેખુશરો નવરોજજી કાબરાજીની સામાજિક સા ગજલ્હાની વગણ બાબે કદાચ બે મત હોય તેમના એક પત્રકાર તરીકેના વિચારો વિષે કદાચ મતફેર હોય, પણ તેઓ એક જોરાવર લખનાર હોવા ઉપરાંત એક કવિ કલમબાજ હોય ન, એક સાહિત્યના ખીલવનાર હોય ન કેવી જબરી શક્તિ ધરાવતા હતા તે વિષે તો એમત છે જ નહિ તેમણી ભાષાની જાદુઈ અસર તરી જેઓ આવ્યા છે, તેઓ તેને એક આવાજે તથા એકમતથી કબૂલ રાખે છે અને એક નવલકથા લખનાર તરીકે તેમની આજે જોડી નથી એમ પણ સ્વીકારે છે.

તેઓએ 'રાસ્તગોફતાર'ના અધિપતિ તરીકેની પોતાની ફરજો બજાવવા ઉપરાંત એક જાહેર પુરુષ હોવાને લીધે સંખ્યાબંધ ખાતાઓમાં સાથ જોડાવા ઉપરાંત, "સ્ત્રી બોધ"ના અધિપતિ તરીકે જે આનંદ આપનારી દિલ ખુશ કરનારી સુંદર નવલકથાઓ લખી છે તેથી ગુજરાતી વાંચકો તેમના ઉપર આજ વર્ષો થયાં મોહી પડ્યા છે. 'દુખીઆરી બચુ,' "ગુલી ગરીબ" "ધીની ગલી," "દાસ સાના" 'બીજો બાબરિયો' વગેરે જે સંખ્યાબંધ નાવેલો તેઓએ લખી છે તે તેમની એક લખનાર હોવાની ચમતકારિક શક્તિ અચૂક રીતે બતાવે છે. તેમની "દુખીઆરી બચુ" એ કરૂણારસમાં જેવી તેમની કાબેલ શક્તિ બતાવી આપી હતી તેવી જ ઊંચી શક્તિ તેમણે હાસ્યરસમાં બતાવી છે. મી. કાબરાજી પોતે હાસ્યરસમાં કેવા પ્રવિણ હતા તે તેમના નાટકો ઉપરાંત તેમની વાર્તાઓમાં 'લોબો રોબો' તથા રૂ સાથેનો વર સાથી મળ્યાભારી રીતે જણાઈ આવે છે. તેમની આ છેલ્લી વાર્તાનો મુદ્દો આવાર અંગ્રેજી નાટક ઉપરથી લીધો છે, પણ તેના મુખ્ય ભાગ મી. કાબરાજીની પોતાની કલ્પના શક્તિનું પરિણામ છે. આ વાર્તા એવી તો રમુજી છે અને તે એવી તો રમુજી ઢબે લખાયેલી છે કે તે વાંચનારને જ્ઞાન સાથે ગમત આપવા વિના રહેતી નથી. પણ મારે જણાવવું જોઈએ કે મી. કાબરાજીની દિલગીર નેસિલામાની આ વાર્તા વાંચકવર્ગને અને ખાસ કરી પારસીઓને તેમની બીજી વાર્તાઓ કરતાં ઓછી પસંદ પડે છે. આનું કારણ શું હશે? શું પારસી સમાજનું જે શરમાવનારું ચિત્ર આ વાર્તામાં રજુ કીધું છે તે તેમનાથી જોવાઈ શકાતું નથી? અથવા શું પારસીઓ મનસુખ આ વાર્તા મધે પોતાના જ સમાજની આરસી ધરી છે તેમાં તેઓ પોતાને જોવાનું જીગર ધરાવતા નથી કે તેથી તેઓ આ પોતાનામાંના ઘણાઓના લજવાવનારા ચિતારની તરફ તીરસ્કાર બતાવી પોતાના અંતઃકરણને સંતોષ આપે છે? જવાન ધણીઆની અણગમી તથા સારી સમજ આગળ બુઢ્ઢા ધણીઆના પાક આશાના હાય માટેના વલખા ખરેખર એવી તો અસરકારક રીતે રજુ કીધા છે કે આ નાવેલ લખાણની અસરની બાબતમાં ઊંચી જગા મેળવે છે. એક આખું સમાજી બધીને તેના જુદા જુદા આકારમાં અને ઉઘાડી પાડી છે તે વાંચવાથી વાંચકના મન ઉપર એક બહુ વિષ જેવો ઊંડો છાપ બેસે છે. તેનો ડર્જન વાયજીઓ અને ફુદીનવ ખીજા લખાણોથી બનતો નથી હીબ્બુ જેવા ઇતરના હાથમાંના ઇનસાન આગળ ફુઈની જાયની સારાઈ આપણા ઉપર જે એકમેથી ગોનરી અસર કરે છે તેથી આ બને પાત્રો પુરી રીતે અજવાળું પાડે છે. મી. કાબરાજીની 'પેઆલો વર'ની વાર્તામાં ગીતની બહીના જેટલા કે રતાફ જેતા સિતારમાં છે અને તેનાં સારા પરીઆઓને જે જુદા જુદા આકારમાં રજુ કીધાં છે, તે સર્વે એક નાટકરૂપે લખતા રંગ રજુ કરવાને યોગ્ય છે. એટલે સિવાય હાસ્યરસથી ભરપુર તેમની "લોબો રોબો" છે, જે હજુ સુધી નાટક લખતા ઉપર કેમ ચિતરાઈ નથી તે એક અજાયબી છે. મી. કાબરાજીની પહેલી વાર્તા "દુખીઆરી બચુ"માં એક જવાન કાસા કાનની વહેમી સ્ત્રી બોલી એબાથી પોતા ઉપર કેવા "દુખના પહાડ"નો બોજો લાવે છે તેનું વર્ણન વાંચતાં ગમે એવા સખતદિલ વાંચનારની આંખમાં આંસુની રેલ ધાઈ આવે છે.

મી. કાબરાજીની સર્વથી સરસ નોવેલ "ગુલી ગરીબ" દેખાય છે. આ વાર્તા તેઓએ પોતાની બીજી કેટલીક વાર્તાઓ માફક જાણીતી અંગ્રેજી લખનારી મિસિસ હેન્રી વુડની "Mrs Halliburton's Troubles' ઉપરથી લીધી છે, અને બિચારી ગુલી ગરીબે સંસાર નિભાવવા માટે જે જે વેઠયું છે તેનું બારીક ચિત્ર તેમની રમુજી કલમે અત્રે રજુ કીધું છે. એક સ્ત્રી ગમે એવી નિરાધાર વિધવા દશામાં હોય, પણ જો પોતાના બચ્ચાઓને લાડ કરી છકાવી મુકવાને બદલે તેમને ઘણી તરબિયત આપે તો આખર તેનો દહાડો કેવો ફરી શકે તે અને ઉંચી તેજ ખરી દોલત જેના જેવી સોનાની ખાણ મળી શકે નહી તે સિધાંત આ વાર્તા મધે પાસરીક રીતે રજુ કીધું છે. "ગુલી ગરીબ"ની વાર્તાની શરૂઆત એવા એક દિલ આકર્ષ લેનાર પ્રકરણથી કીધી છે કે તે પ્રકરણ આપણને ફરીફરીથી વાંચવાની લાલચ થાય છે. દીન્યારજી દસ્તુર ગરીબોની દાદ લઈ દુખ્યાને સહાય થઈ વરસાદમાં ભીંજતા તાવના ઘરે આવી પટકાઈ પડે છે, અને તેમની સારવાર તેમનું આખું કુટુંબ ઊમંગથી કરે છે તે છતાં આ ગરીબ બાનવાન દસ્તુર પરમાર્થ પાછળ પોતાની તબિયત અને જીંદગીનો ભોગ આપે છે તેનું ચિત્ર અને જે સાદાઈના સણગારમાં ચિતાર્યું છે તેના તરફ આપણને અનેકવાર ફરવાની લાલચ થાય છે. આજ પ્રકરણ અસલ અંગ્રેજી પુસ્તકમાં વાંચવાથી જેવી મોજ મળતી નથી તેવી મોજ મી. કાબરાજીની જાદુઈ કલમ આપણને તેઓની "ગુલી ગરીબ"માં આપે છે.

મી. કાબરાજીની "સો દશ હજારનો સાનજી" માં તેના નાયકને વારસો મેળવી આપવા પાછળ વકીલ બારીસ્ટરો જે મહેનત કરે છે તેનો બયાન હેવાન જો કે કેટલીક વેળા કરેલો આવે છે, તોપણ તેમાં એક ગરીબ તવગર બને છે ત્યારે કેવી રીતે વર્તે છે અને આખરે તે પાછો પાછો કેવી

દરિદ્રતામા આવેછે, તેનું આબેહુબ ચિત્ર મળેછે. એક લુચ્ચો તેના જેવાજ વકીલના દાવપેચથી ભલા જેમિસનવાળાઓની દોલત ઉપર ધાપો મારી પૈસાની ખાતરી કેવી રીત કરેછે અને બીજા હાથ ઉપર ભલા સખાવતી દિલ શુદ્ધાના જેમિસનવાળાઓ ગરીબીમા ગબડી પડવા છતા પણ પોતે તે લુચ્ચાને હરાવી ફતેહ પામી પોતાની દોલતનો સદઉપયોગ કરેછે તેનું અત્રે આપણને અકસ્માત લેખા-સમા ચિત્ર આપેલું મળેછે.

પોતાની વાર્તા લખતી વેળા પારસીઓમા ચર્ચાતા મુખ્ય સવાલોનું વણ મી. કાબરાજી વાર્તા સાથે જોડી દઈ તેના ઉપર અગત્યનું અસરકારક લખાણ કરતા. જેમ કે આપણામા ઈંગ્રેજ લોકના મડમોને પગલે ચાલી ફેશનમા તણાવાની ખર્ચાળ ફિશિયારી બહુ વધી ગઈ હતી તે વેળા તેઓએ પોતાની વાર્તા "હોરાંગ બાગ"મા આવા ફિશિયારી ઓર ઉડાઉ માતબરોની સખ્ત ઝાટકણી કાહાડી તેમની શુદ્ધી ઠેકાણે લાવવાની હિંમતવાન કોશેશ કીધી હતી. આજ કાલની એક "સુધરેલી" છોકરી, છેલ એગત —શીરીન— પોતાના ભલા ભરથાર બેજનજી કુમનાને કેટલો દુખી કરે છે તે વાચતા આપણા ખરા સુધારાની એક અધુરી નકલ કરનારની આ ચાલ ઉપર આપણને અફસોસ ઉપજે છે. આખરે આ ગર્વી વરને પણ પોતાની આવી બેફીકર ગરવી સ્ત્રીને પોતાના ઘરમાથી દુર કરવી પડેછે, પણ છેવટે શીરીન લીલાઈ, હડધુત થઈ પસ્તાવા પછી પોતાના અગરફ ભર્તાર સાથે મળી જવાને કેવા કાલાવાલા કરેછે તે વિષે વાચતા આપણું દિલ મોમ મિસાલ પીગળેછે. એક સદગુણી સ્ત્રી અને તેની છીછરછલી બ્હેન એ બનેના એકેકથી ઉલટા ચિત્રો 'મીઠી મીઠી'મા દિલપઝીર ભાષામા આપ્યા છે. બચ્ચાને કેવી રીતે કેળવવા તે મી. કાબરાજીની નાવેલોમા જગે જગ બતાવ્યું છે. તેમને લાડ લડાવવાને બદલે અછી તાલીમ આપ્યાથી તેઓ આગળ આવતા માબાપને કેવું સુખ આપેછે,—બચપણમા તેમને રીઝવેછે, જુવાનીમા તેમની આશા થઈ પડેછે અને ઘડપણમા તેમનો આધાર થઈ પડેછે તે જગે જગ બતાવ્યુંછે. બચ્ચાનું સુખ તેજ ખરું સુખ છે. એક માની ફિશિયારીઓ અને ફેશનોના ખર્ચથી, માના ખોટા મોહ-લાડથી અને માની કેળવણીની ખામીથી એક મગરૂર ઘર કેવી રીતે ભાગીને ભુકો થાયછે, તે "દાગીના"મા બતાવ્યુંછે. મોટા લોકની આરામ અને હરામખોરી તેમની મગરૂરીની મશ્કરી, તેમના ખાનદાનના તોર અને જુન્નાહના ખોટા દમામની તેવણ હમેશા ઝાટકણી કાહાડેછે. આજના કેટલાક સુધરેલા "પારસી વિનાયનીઓની" સ્ત્રી તરફની બેદરકારી, માબાપ તથા વડાઓ તરફની નાફરમાનીની તેવણ સખ્ત ખબર લે છે. ફાકડી ફેશનમા બેડસ્તાવ ઉપર ઘોડા દોડાવતા સટોલ્યાઓને તેવણ ધિક્કારે છે—એવી રીતે સંસારને બિગાડનારા સઘળા મુળોને ઉખેડી નાખવાને તેવણ હિંમતવાન કોશેશ કરેછે. 'બીજો બરભરિયો'મા આજની એક હુલતી અને મલતી, છીછરી અને ખરાબું, મોજીલી અને શોખીન, ઈતર અને ચસ્કેલી સ્ત્રી પોતાના વરના પૈસાટકા ખરચી નાખેછે, અને વળી સામો તેને કરજમા ડુબાડેછે. તે રંગરાગ અને ખાણાપીણાના વંટોળિયાની ધુમચકરીમા મગજને ચક્કર ખવાડતી પડી છે, કે જે મોજમઝા તેના ખાવિંદને બીલકુલ માફક આવતી નથી. તાજા આપણી નાજનીનોના તે નવા વર્ગની છે, કે જે વર્ગ એકવારના સુખી પારસી સમારને ખર્ચાળપણાનો સડો લગાડવાના ભયમા છે. આવી એક સ્ત્રી પોતે કેવા ફેલ પુગેછે અને પોતાના પતિને કેવી નાદારીની નામદારી તરફ ધમડી જાયછે તે અને આ લાકીથી ચિતાર્યું છે. આજના જે પારસી બાઈઓ આવી ભપકા સપકા કરી ફરે છે તેમને માટે પોતાની વાર્તાના નાયકના મોહમા મી. કાબરાજી નીચના શબ્દો મુકેછે—"એ બધો હુનરનો બેન છે. આજના જવાનોમા કુદરતનો મીજાજ નહી. માણસોમા ખરી કુદરતી સાદાઈ જોવી હોય તો મસ્કત જાવો."

જો કે મી. કાબરાજી ઘણું કરી ઇંગ્રેજી નોવેલોને આધારે પોતાની વાર્તાઓ રચતા, પણ તેમને પારસી સંસારને લાગુ પાડવાને અતીશય સભાળ લેતા. જે બાબતો ઇંગ્લેન્ડને અનુસરતી હોય અને પારસીઓને તે બંધ બેસ્તી થાય નહી તેને તેઓ છોડી દઈ તેમની જગ્યાએ પારસી સંસારના ઘણાક સીનો પોતાના લાંબા અનુભવ અને બારીક અવલોકન ઉપરથી ઉમેરી પોતાની વાર્તાઓને એવી રીતે દિપાવતા હતા. ઘણીક વેળા વાચનારનું મન વાર્તાની લેહરમા એટલું મકગુલ બનતું કે તે પોતાના પારસી સંસારનો ચિતાર નજરે જોયછે કે માત્ર વાંચેછે તે પણ ભુલી જતો.

મી. કાબરાજીએ આપણા ઇલાકાના ઘણાક શહેરો અને મથકો પોતાની શબ્દરૂપી પીંછીથી રંગી તેમનો આબેહુબ ચિતાર આપણા મનમુખ ખડો કીધો છે. દાખલા તરીકે 'ગુલી ગરીબ'મા અમદાવાદ, 'દાગીના'મા થાણા, 'બીજો ભરભરિયો'મા મસ્કત, 'મીઠી મીઠી'મા વલસાડ અને બેસબા તથા છેલ્લી અધુરી રહેલી નોવેલમા નાસિક વિગેરેનું સંપૂર્ણ બયાન આપણને મળી આવેછે.

મી. કાબરાજીની ભાષા માટે તો બે મત હોયજ નહી. તેવણ કાંઈ અઘડી ભાષા લખવામા યા મુશ્કેલ મહુત બોલી ઘુમાડવામા હુશ્યારી સમજતા ન હતા. તેઓની મુખ્ય ખુબી ભાષાના સાદા શબ્દોને યોગ્ય જગાએ વાપરી તેમની ભેગી અસર કરવામા સમાયલી હતી. તેઓમા હુનરમંદ મગજશક્તિ અતિશય ખીલેલી હતી અને તેથીજ તેઓ એક શબ્દચિત્રકાર થઈ શકતા હતા. તેવણની અવલોકનશક્તિ બહુજ તિક્ષણ હતી અને તેથી પોતાના મગજની નજરમા જે ચિત્ર તેવણ ઉતારી લેતા તે તેવણ પાછા કાગળ ઉપર તેવીજ ચાલાકીથી ઉતારી શકતા. તેઓએ લોકોની ગરબડ ઇ., જાહેર મેળાઓ તથા જાહેર પ્રસંગોનું બયાન કરવામા એક વર્ણન દર્શક લખનાર-

descriptive writer—તરીકે નામ કાઢ્યુ છે. આજ તેમની ઉંચી શક્તિ જુદા જુદા સ્થળોનુ બયાન કરવામા અજબ રીતે બહાર પડતી તેજ મિસાલ તેવણ પોતાની વાર્તાના પાત્રોનુ (characters) બયાન કરવામા કાવ્ય શક્તિ બતાવતા, આમ કરી પોતાના સ્ત્રી પાત્રોના બાગોને અચ્છો ઈનસાફ આપતા સ્ત્રીઓની કોમળતા, ખુબસુરતી, સાદાઈ, બનાઈ, પરમાર્થ તથા સદગુણ તેઓ મનહર બયાનમા રજુ કરતા જેમ તેવણ ખુબીઓ ચિતારવાની સરળતા ધરાવતા તેમ ખામીઓને તોડી પાડી તેના બિહદ સ્વરૂપમા બતાવવામા પણ તેઓ કુશલ હતા એજ એક કવિ રચનારની મુખ્ય ખુબી છે તે મી કાબરાજી મોટે દરજ્જે ધરાવતા હતા તેવણની બીજી ખુબી પોતાના ચિત્રોને સમજ પડે તેવી રીતે બનતા સુધી ખુલ્લા પારદર્શક આકારમા તેમની કાળો અને ધોળી બાજુને એકસરખો ઈનસાફ આપવામા સમાઈ હતી એક ફોટોગ્રાફર એક દેખાવનો બરાબર છાપ પોતાના કેમેરામા પાડી લે તેમા તેની ખુબી છે, પણ તે સાથે તેનુ બીજી ખુબી એ ધરાવવી જોઈએ કે આ છાપને બરાબર રસાયણી પ્રયોગોથી ખીલવી તેને બરાબર ઉઘાડી જોનારની આખને તાજુબ પમાડવી એજ મિસાલ મી૰ કાબરાજી સમાજરૂપી ચિત્રોને પોતાની બારીક નજરના કેમેરામા ઉચી અવલોકન શક્તિની મદદે માત્ર ઉતારી ન લેતા પણ તેને પાકા કાગળ ઉપર તેવીજ ખુબીથી ખીલવીને ઉતારતા ખીલવણીની આ બીજી ખુબીને હુ development નુ નામ આપીશ તેવણ એક ચિત્રને પહેલા ટુંક શબ્દોમા રજુ કરી પછી તેને વધુ અને વધુ ખીલવી તેને જોઈતા touches પોતાની કવિ પિછીથી આપી આપણા દિલને ખુશ કરે અને આખને તાજુબ આપે તેમ રજુ કરતા, અને આ ખીલવણીમા તેઓ શબ્દોની ચુંટણી કરવામા યોગ્ય શબ્દોનોજ ઉપયોગ કરવામા ઉસ્તાદ હતા આ તેમની ઢબની નકલ કરવાને ઘણાકોએ કોશેશ કીધી છે, પણ તેમા તેઓ નિષ્ફળ નીવડ્યા છે દેખાવમા મી કાબરાજીના લખાણની ઢબ (style) ઘણીજ સાદી અને સહેલી લાગતી, પણ તે વાપરવામાજ તેની ખુબી અને મુશ્કેલી જણાઈ આવતી એક ઉસ્તાદ ચિતારોજ પોતાની કવિ પીછી થોડીક વાર ફેરવી ચિત્રને દીપતુ કરી શકે છે, તેમજ મી કાબરાજી કરતા તેવણ વિચારોનો જથો નઈ તે મધે ગુંચવણ પેદા કરતા નહી પણ એકજ વિચાર લઈ તેવણ તેને ખીલવી ખીલવી દરેક શોભાયમાન આકારમા રજુ કરી સેવે એક સપૂર્ણ આબેહુબ જીવતુ ચિત્ર આપણી સનમુખ ધરતા એજ તેમની કવિ શક્તિને લઈ તેઓ ચિત્રોનુ બયાન કરવામા અજબ જેવી ભાષા શક્તિ બતાવતા તેમની ભાષાની સાદાઈ તેની સંગીનતા, બલકે કોમળતા, બતાવતી. તેઓ ભાષાના એક ઉત્તમ કારીગર બલકે કવિ ચિતારા હતા આ તેમની ખુબીને લીધેજ તેમના લખાણો અને ખાસ કરી તેમની નોવેલો વાચવામા અસાધારણ રસ પડે છે

પણ અફસોસની વાત છે કે આવા સુન્દર લખાણની કદર જેવી થવી જોઈએ તેવી આપણા ગુજરાતી વાચકોમા થઈ નથી અલબત્ત મી કાબરાજીની વાર્તાઓ જેઓ વાચે છે, તેઓ તેને પુષ્કળ વખાણે છે, તે તેઓને છોડવાજ ગમતી નથી, પણ તે છતા આપણા લોકો તે ખરીદ કરી તેના કર્તાને વાજબી ઉત્તેજન આપવામા બહુંજ પછાત માલમ પડ્યા છે આજે તો કુચા અને કચરા જેવા એંગ્રેજી કથાજીને લગતા હાના ટાહેળા અથવા કુથળાઓ હોંસથી વાચવામા આવે છે, અને બાજુની લખનારાઓ તે રસ મનમાન્યા વખાણે છે આજે લોકોનો વાચણ સબળી 'તેજ' એટલો બિગડયો છે કે તેઓ કયુ લખાણ પસદ કરવુ અને કયાથી દૂર રેહેવુ તે સમજતા નથી આજે લખાણની ખરી ચમક તથા વિચારોની સુંદરતા ઉપર કોઈ ધ્યાન આપતુજ નથી

મી કાબરાજી પોતે કહે છે તેમ "સારો નરસો માલ પિછાનવાની લોકોમા શક્તિ ઘણી કમતર છે—થોડાક થી થી યા યા કાઈ હસવાના બારકા, કાઈ ફેગાન ગગડા, કાઈ થોડાક ભારી બોલોનો જથો ને થોડીક ભપકાદાર રિખામણ હોય એટલે સાધારણ લોકો ખુશી થાય છે લખાણની ચમક, શબ્દરચનાની બારીકી વિચારોની ઉંડાઈ, બેદી ભાષા, ટીકા અને ટકોરનુ તિક્ષણપણુ લાગુ પડતા બોલો એ સઘળુ તપાસવાની સાધારણ લોકોમા શક્તિ ઓછી એટલે પેમીના નાટકમા એ સઘળી ખુબીઓ નહી છતા તે કોઈને લાગતી નહી હતી સઘળુ પસાર થતુ હતુ—વર્તમાન પત્રોની બાજુની તારીફથી તે વધારે પસાર થતુ હતુ ('ભીખો ભરભરિયો' સફે ૧૫')

મી કાબરાજીએ લખેલી તેવી વાર્તાઓ જો ઈંગલડ જેવા ભણેલા દેશમા પ્રગટ કરવામા આવી હતે તો તે ઉપર એટલી તુટાતુટ અને દોડાદોડી પડત કે તેનો લખનાર સેહજ વારમા માતબર થયા વિના રેહેત નહી પણ "ભીખો ભરભરિયો' કહે છે તેમ આજે "ગુજરાતી લખાણમા કાઈ કાદા કાહાડવાના નથી" આપણી તરફ લખનારને બેવડો ઘસારો ખમવો પડે છે, એક તો વખત રોકી મેહનત કરી દિલપઝીર ચોપડીઓ લખવી અને બીજુ તેની છપામણી બંધામણી પાછળ ગાઠના પૈસા રોકી ઘણીવાર તે પણ પાછા નહી મેળવવાની વકીમા વેપલો કરવો આમ ચોપડી ન ખપવાનુ કારણ કાઈ તેના પોતામા માલ ન હોવાનુ નથી મી કાબરાજીના બાબમા તો તેમ કદીબી કહેવાય નહી તેમણે એક વાર્તા લખનાર તરીકે આપણા શહેરમા નામ કાઢ્યુ હતુ અને એક ઝળકદાર નોવેલિસ્ટ તરીકેની તેમની ખુબી તેમના દુશ્મનો વીક કબુલ કરતા અને આજે તેમના અકાળ મૃત્યુ બાદ પણ કબુલ કરે છે પણ આપણો વાચક વર્ગ સુધરેના દેશો જેવો બોહોળો હોતો નથી વળી તે સાથ તેરલો શોખીન પણ હોતો નથી આપણા ગુજરાતી વાચકો એક સારી ચોપડી જોઈ તે વાચે છે અને વાચે છે તે કરતા વધુ વખાણે છે પણ તે ખરીદવા પાછળ પૈસા કાઢી આપવામા વધુ પછાત હોય છે જો બને તો કોઈ પાસ ઉછીપાછીની લઈ તેઓ તે વાચે છે, પણ નાટકના બેસુર બનાવો પાછળ પૈસા વેરે છે આથી ત્યારે બિચારા લખનારને પોતાને શુ ઉત્તેજન મળે? તેઉ તો કમદુ-રમદ છતા જેમ તેમ કરી વખત બચાવી ચોપડી લખી અને તે સાથ ગાઠના ગોપીચંદ કરી જાણે તે પ્રજાને ભેટ આપે પણ આથી ઉલટુ જો કોઈ બજારના કુથળા યા કહાણી કિસ્સાની વાતો યા ખુન અને દગા ફટકાના દાવ પેચના ફકરા જે વાચવાથી માથાથી પગતેગ ઝણઝણી બળાય તે ભર્યા હતે તો એકજ કુટુબમા તે ઘણીક

ખાનુઓ વાચતે, વાચવા માટે ખરીદ કરે અને તેવી નફ્રત રીતે તેના લખનારને નવાજતે પણ મી કાબરાજી કાંઈ એવા ન હતા કે પોતે વાચકવર્ગના એક ભાગના આવા હલકા ચડસને આધીન થાય, પછી તેથી તેવણુ ગમે તે વા જશદાર બને તે લાલચની તેવણે સગાર પણ દરકાર કીધી નહી તેવણે તો વાચક વૃન્દનો શોખ સુધારી તેને પોતાની ઉચ્ચ પકતીએ લાવવાનો નિશ્ચય કીધો હતો અને નહી કે પોતે તેમની પકતીએ ઊતરી પાચ પૈસાનું મોહડુ જોવા માટે તેમના પડી ગએના શોખને પડવા દઈ તેઓ માગે તેવુ તેમને પિરસતા—પછી એથી ગમે તેવો ચેપ તેમની નીતિ અને તેમના આચાર વિચારને લાગુ પડે મી કાબરાજી જો પોતાના વિચારના ભોગે લોકોને ગજી ગમી મીઠુ પીરસતે તો તેવણ થોડા વખતમા પૈસાદાર બનતે એમ હુ માનુછુ પણ તેવણ તો ગરીબાઈમાજ સંતોષી હતા, અને ગરીબ રેહેવામા ગરીબ લેખાવામા કદી પણ શરમાતા ન હતા "ઊ નફ્ક ફ્ખરી" એમ પેગમબર હઝરત મહમદ ઘણી વેળા ઊકમાઈથી જણાવતો, તેનો અર્થ એટલો જે કે "ગરીબાઈજ એ મારી મગરૂરી છે" તેજ માફક આપણા આ વિદ્વાન જાહેર લખનાર ગરીબાઈમાજ અમીરી અને દરવેશીમાજ સુલતાની માનતા ઘણા દાખ લામા ગરીબોજ ખરા ખુદાના પ્યારા છે, (મી કાબરાજી ના પોતાના બોલમા કહુ તો) "ગરીબોજ ખરા કુદરતના અમીરો' (Nature's noblemen) છે, માટે તેમને તેઓએ પોતાની વાર્તામા હમેશા વખાણ્યાછે મોટા લોકોની ફાટાઓર ફીશ્યારીઓ અને ખર્ચાલુપણા વિગેરેને ઉઘાડા પાડી તેને વખોડવામા મી કાબરાજી એ કશુ બાકી રાખ્યુ નથી, અને તેમની વાર્તામાળાના દરેક પુસ્તકમા ગરીબોને ચાહી ગરીબોના ખરા દાખ લાઓને પ્રજા સનમુખ ધરી તેમની સાદાઈ, તેમની ભલાઈ તથા તેમના સદ્ગુણોને વખાણ્યા છે મોટા લોકો કેવા કુકર્મો કરેછે, તે છતા તેમનો પાક મર્વ કોઈ દાકે છે, જ્યારે ગરીબોને કેવા સર્વ હાડમાર કરેછે, જગતીમા ખપાવેછે તથા હીણેછે, પણ આખરે ગરીબોજ દીપી નિકળેછે તથા ફાવેછે, અને માત બરો કગાનિયતના ગારમા આવી પડેછે, તે તેવણે પોતાની અનેક વાર્તામા જુદા જુદા આકારમા અછી શક્તિથી બતાવી આપ્યુ છે

મી કાબરાજીની છેલ્લી પ્રગટ થયલી વાર્તા "ભીખો ભરભરિયો' તથા તેની સાથ સબધ ધરાવતી તેની આગમજની "દાગરાના"ની વાર્તાજ જુઓ એ બને વાર્તામા શુ દેખાડયુ છે, તેનો ભાવાર્થજ શું છે? દાગરાનુ કુટુંબ ગરીબાઈમા આવવા છતા ઘરના વડાઓની ઉચી તાલીમ અને તરબિયતને લીધે સુખી અને મતોષી નિવડી આખરે માન મરતબો પામેછે ત્યારે માતબર મહેરમુબાનુ કુટુંબ પોતાના ખર્ચાલુપણા પોતાની તકોબરી, તરેકરાઈ, તથા માબાપના ખોટા લાડને લીધે લોકની હાસીમા આવેછે અને આખરે કગાલીયતમા સપડેછે એજ માતબર કુટુંબનો જે જવાયો ભીખો પોતે માતાના લાડથી બિગડી ગયો હતો અને ચોરી કરવાને પણ લજવાયો નહતો તે આખરે દૂર દેશાવર મમકત જઈ માથે ટોપલા ઉચકી તથા ઘણુ ઘણુ દુખ વેઠી પછીજ સુધરે છે અને પછીજ તેના છુપઈ રેહેલા ઉત્તમ ગુણો પાછા બહાર પ્રગટી નિકળેછે

મી. કાબરાજીની નોવેલોની મુખ્ય ખુબીઓ ઘરની તાલીમ કેમ આપવી તે શિખવેછે, સાદાઈ અને કરકસરથી કુટુંબમા કેટલો ફાયદો થાય છે, સ્ત્રી કેળવણી અને ઘરસંસારની તાલીમથી સારા ગુણો કેવા બહાર આવેછે, તે શિખવે છે તેથી ઊલટુ ધણી બાઇડીની ગરજી, હાલુ ખર્ચાળુપણુ તથા ઠાલી ફિશ્યારી અને તે સાથ ઘરની કેળવણીની ખામી, બચ્ચાઓને સારી તરબિયત તથા તાલીમની ગેરહાજરીના તથા તેમને લાડ લડાવવાના ગેરફાયદા તેમની નોવેલોમા જગે જગ જોવામા આવેછે .મી કાબરાજીની "દીની ડાહી" નોજ દાખલો લઈશુ આ બિચારીનુ કુટુંબ આફતોથી ગરીબાઈમા આવેછે, તે કુટુંબના ઘરમા દીની જેવી એક કેળવાયલી, શ્યાણી બહેન કેવા અજવાળા પાડેછે તે મનને તાજ્જુબ પમાડનારી ભાષામા વર્ણવ્યુછે

મી કાબરાજીની વાર્તાની કાહાણી ચિત આકર્ષિત તેની એબારત અસરકારક અને દાસ્તાન દિલપઝીર છે તેમની વાર્તાનો સાર જો કે ટુકો અને ઘણો બોધકારક છે તો પણ તેમના પોતાના બોલમા કહુ તો 'તેની રચના કર્તાને એક કવિ બેજાનો અને કાબેલ કલમનો કળાવત લખનાર દેખાડી આપતી હતી, અને ફતેહજ નહી પણ નામદારી, વિખ્યાતી, બલકે યાદગારી એ જેમ વાર્તાનું તેમજ તેના કવિ કર્તાનુ સેહરુ હતુ' તેમની વાર્તાજ તેમની આબરૂને કીર્તિની ઊચી ટોચે ચડાવેછે તેમની વાર્તાનું ઘણુ ઘણુ ખરૂ એક સાદી, શ્યાણી, ઘરરખુ સ્ત્રીની કાહાણી ઉપરજ વળતુ હતુ. આ નોવેલોમા એવુ જાદુ છે કે જેઓ તે હાથમા ધરે તેઓ સઘળુ કામકાજ મુકી વાચવા પડી જાય છે, અને તે વાચી પૂરી કરવા પછી તે વાર્તા સાધારણ કરતી વધુ લાબી હોવા છતા તે હજી વધુ લાબી હતે એવી તેઓના દિલમા ઉમેદ ઊગેરાયછે તેમની ભાષા તે કાંઈ ચોપડીમા વપરાતી ભાષા નથી તે તો ઘરમા વપરાતી અને બોલાતી ખરી ખુબીભરી કુદરતી ભાષા, છે જે આપણ માના દુધ સાથેજ મેળવ્યે છીએ અને તેથીજ તે સર્વથી વધુ મીઠાસવાળી હોય છે, અલબત્તા તેવણ કેટલીક વેળા અતિશયોક્તિ ઉપર ઊતરી પડેછે આવી મહગમાત હોમીના મરણનુ કારણ જે પેસીની ઝેરી કરામત થયુ છે તેમા જોવામા આવેછે વળી એક બાબત જુદી જુદી ઢબે રસથી લખી વાચનારના મન ઉપર તે વિષેનો ઊડો છાપ મારવાની તેવણ ઊચા પ્રકારની શક્તિ ધરાવતા હતા દાખલા તરીકે તેમનું ખુબસુરતીનુ આ ટુક બ્યાન જુઓ — તે એક સોહામણી સોભાગવતિ સોહાગવતિ નાર હતી જેવો સાદો એરડો હતો તેવોજ સાદો તેની ઘર ધણીયાણીનો દેખાવ હતો તોપણ તે ખુબસુરતીમા ઝળકી નિકળ્યો હતો તેના ગોલાબી ચેહરા ઊપરનો કુદરતી રતાશ તાજો ને તનદોરસ્ત હતો અને તેની અનકતી આખોમા તેની ઊમર કરતા વધારે ચાલાકી પ્રકાશતી હતી કે જે ઉમર છવીસ વરસ કરતા વધારે નહી હતી તેનો ઘાટઘરમ એવોતો રોણકદાર ધોરેલો હતો કે તેને કુદરતના સોનીએ ગોરી બનાવીને તેની સુંદરતામા ઉમેરો કીધો તેની જાણે કે કશી જરૂરજ નહી હોય ("ભીખો ભરભરિયો પા ૧૧૮ મુ)

મી કાબરાજી ગરીબ હતા, અને ગરીબાઈમાંજ આ જહાનથી ગુજર પામ્યાછે પણ તેમના નોવેલોમા જે ખરી દોલત તેઓ મુકી ગયાછે તેજ તેમના કુટુંબ માટે એક કિમતી ખજાનો એક પ્યારી મિરાસ છે તેની પિછાન તથા તેનો ખપ આગળ વધશે એવી ઉમેદ રહેછે તેજ તેમનું ખજાનાથી પુર વાહણ છે કે જેની "બીબી બારબરિયા' મા હોમીની બુરી વાટ જોયછે તેઓના પોતાનાજ બોલો સેજ ફેરફાર સાથ વાપરીએ તો હજી તો વાહાણ હમણાજ ગોદીમા આવ્યુંછે પણ માલની આકણી થવાનો વાર છે

મી કાબરાજીએ પોતે "બીબી બરબરિયા' મા હોમીની "મીઠી મીઠી વિધિ ટીકા કીધી છે તે એમની મરજી તેને લાને એકસરખી રીતે લાગુ પડેછે તેઓ કહેછે તેમ 'તેના પાનેના બે મકાન વાચતા કોઈ કહી શકે કે એ લખાણ કવિ કલ્પનારથીજ બની શકે હોમીની આ રમુજી રચના એટલી તો બાપાના રસાનંદરમા ભરપુર હતી કે તે કીસ્સા હરેક થીમોથીમ છાપેલી છતાં તમે વાચતા કરાગો નહી અને એકવાર હાથમાં પકડી તો તે પુરી કીધા વિના પાછી મુકે નહી (પા ૨૫૨)

"બીબી બરબરિયા 'મા હોમીના મોતની ગમગીનીભરી કાહાણી વાચતા મી કાબરાજીની પોતાની મરણાતની ટેમ્બી ઘડીઓ યાદ આવેછે મી કાબરાજીએ પોતાની જીંદગી અરધી સદી સુધી મેહનત અને જનજલમાં ઘસી પીસી નાખી અને આખરે પોતે કેવળ થાકી જવાથીજ ગુજર પામ્યા અને આ દુન્યાની થાક પછી જરૂરની આરામગીરી લેવા સિધાવ્યાછે એ બાબેની જે અગમચેતી હોમીના સાદા અને થડા દાસ્તાનમા મળેછે તે તેમને પોતાને એવી તો સારી રીતે લાગુ પડેછે કે જાણે મી કાબરાજીએ પોતાનું મોત કેવી રીતે ઉપજશે તે ચેતી રાખ્યું હતું તેવસુ તે મળે પોતે હમેશાની ઉંઘ માટે જાણે તનખ કરતા હોય તેમ પોતાના હેતવતા બચ્ચાઓને સધ્યારો આપેછે જે વાચતા ગમગીનીના ડચકા કોણ અટકાવી શકશે ?—

"બાવા, મારી ડાલી ઘણી થાકી ગઈછે, એને હું સુવાડવા લઈ જાઉંછ, તમે ગડબડ ના કરતા હો ! નહી તોકે મારી ડાલીને ઊંઘ નહી આવશે'

'પણ વારૂ જર, બાવાનેબી ઊંઘ આવતી હોય તો?

"ત્યારે તમેબી પોઢી જાવો, બાવા, મારી ડાલી ગડબડ નહી કરશે ને તમોને પોઢવા દેશે'

"પણ તે ઊંઘને વાર છે, દીકરી ને જ્યારે તે ઊંઘ આવશે ત્યારે બાવા પાછા નહી જાગશે

"ડાલીની ગડબડ નહી, પણ શુ મારી ગડબડથીબી નહી જાગશો ?'

"કદી નહી, અહીં તો હું કદી નથી જાગવાનો

' મારી ચોપડીની વાતમા લખેલું છે કે બ નીકુની શાહજાદી ઉંઘી ગઈ અને પછી કદી નહી જાગી, ત્યારે એક પરીએ આવીને તેને હાથ લગાડ્યો ત્યારે તેનો જીવ પેહ રતમા ઉડી ગયો '

હોમી આ નિર્દોષ બચ્ચાની નિર્વિધ્ન યાદ ઉપર ચુપ બેઠો તેનું હૈડું અદરથી મુઝાતું હતું ત્યારે નાની જર પોતાની ડાલીનો ઓળાયલો લેબાશ ઠીક કરતી હતી

"દીકરી જર, હું તુને એક વાત કહું તે સાભળશે ને યાદ રાખશે ? વખતે બાવા એક લાબી મુસાફરીએ જાય તો સાયજીની પાસે એકલી તુંજ રહી જાય ત્યારે મજામજે દીકરી, સાયજીની આગળને આગળ રેહજે, તેવણુનો બોલ ઉચકી લેજે, તેવણુને કુડુંવતી ના, તેવણુ તારે લીધે દુખી થાય એમ કરતી ના, તેવણુને ચાહજે ને માન આપજે, તારી તરફથીજ નહી પણ મારી વતીથી બમણી ચાહજે "

'લાબી મુસાફરી ? એટલી બધી લાબી?"

"હા દીકરી, ઘણી લાબી "

" ને તે મુસાફરીથી પાછા ક્યારે આવવાનું ?"

"કદી નહી તે મુસાફરી એવી છે કે ત્યા ગયના પાછા આવે નહી"

જર બાપના ખોળામાથી ઉભી થઈ તે વધારે સાદી અચરતીના ચમકારાવાળી આખ્યો સાથ પોતાના બાપનો ઉદાસ ચેહરો ટકટક જોવા લાગી

પણ બાવ જી, જે મરી જાય તે પાછા નહી આવે '

"ને વારુ મરી ગયા તો શુ ?'

' પણ એવી જે લાબી મુસાફરીએ જાય છ તે મરી જાયછ '

"હા ને હુંબી કદાચ તેમ જાઉં તો ?

' ઓ બાવા ! બાવા તમે મરી ના જતા ' સાદી જર રડી પડી તે ધ્રુજવા લાગી હોમીએ તેને પાછી પોતાના ખોળામા ચાપીને ચુમીઓ લીધી

" જર, એમ મરવા સારૂ ખીલીજીયે નહી બધાને મરવાનું મને મરવું તો પડશેજ '

" ત્યારે પછી મારી સભાળ કોણ લેશે ? મારી સાથ કોણ રહેશે ?

' ખોદાયજી ખોદાયજી આપણી સાથે હોય તો બીજાનું શુ કામ? તે સાહેબ તુને ચાહશે તારી ચાકરી કરશે તુને રસ્તો બતાવશે તારૂ પોષણ કરશે એટલે બસ બીજુ કાંઈ નહી જોઈયે તું ખોદાને ચાહશે તો તે આપણ સઉનો બાપ પોતાના બીજા બચ્ચાઓને ચાહેછ તેમ તુનેબી પોતાના બચ્ચા સમાન ચાહશે ને તે મોટા સઉના બાપ આગળ બીજા બાપ શુ કરવા જોઈયે ?

"ને માયજીનું શું થશે બાપા? મને, માયજીને, બધાને છોડીને, તમોને જવા કેમ ગમશે!'

આ કેવો સાદો સવાલ? હોમીની હિંમત આ સવાલ ઉપર હારી આવી. તેનાથી બોલાયું નહી. તેની દીકરી ધીમા કદમે ચાલી ગઈ ત્યારે એક લાંબા ડગકામાજ તેણે આ સવાલનો જવાબ દીધો. તેના ગાલ આંસુથી ભીંજાયા. આ બાપે જગતના બાપના ગાદીખાના પોતાનું બચ્ચું સોંપ્યું ("બીબો બરબરિયો" સફે ૪૦૧ ૨)

મી કાબરાજીએ પારસીસમારના સબંધમાં 'બેહકેલું વાજું' શબ્દો વાપરયા તેનો કેટલાકોએ ગેરસમજથી ગેરઉપયોગ કરી તેવણે પોતે દાખલ કીધેલા સુધારાથી તેવણ પસ્તાયા હોય એમ ઉડાવી દીધું છે. આ ભૂલ કરનારાઓ કેટલી થાપ ખાય છે તે બતાવવા હું "બેહકેલું વાજું વાગે" જે પ્રકરણ (૩૦ મું) 'બીબો બરબરીઓ'માં તેવણે આપ્યું છે તેની અત્રે ટુંક તપાસ લઈશ. આ પ્રકરણમાં ફરામરોઝની બાયડીની અર્ધાંગ ફેશનની ફિશ્યારીની ચકાવતન ઉપર વાર્તાનો નાયક મુબા હેમત કરે છે, આજના જવાનોનું પોતાની બાયડી આગલ ચાલતું નથી તેનો તે બળાપો કરે છે, મોરા લોકો પાર્ટીઓ આપવા પાછળ ઇંગ્રેજની નકલ કરી જે પૈસા વેરે છે તે સાથે બેગમોના જબરા 'ડાબી ફેશન'ના પોશાક જેને તે "દેડીયા ફેશન"નું નામ આપે છે અને જેમાં સનાહ-જાની હદ થાય છે તે સામે ટીકા કરી બીબો કહે છે.

મારી મા મેહરબુમાની માણક પાઈ ફેશનની ફિશ્યારીમાં સવથી વધારે કમેલી હતી. મારી મા નવી નવી ફેશનો કાહાડતી ને બીજાઓ તે પ્રમાણે ચાલતા પણ તેમાંની હદ હતી. એ મારા ઘરમાં એટલું બેહકેલું વાજું નહી હતું.

આ ઉપરથી ત્યારે જણાય છે કે મી. કાબરાજી ખરા સુધારાને નહી પણ સુધારાને પવિત્ર નામે જેઓ સુધારાની ફક્ત બાહારની નકલ કરી સુધારાવાળાઓમાં ખપવા માગે છે જેઓ તેહકરાઈ, ઇતિરાત અને ખર્ચાળપણાની હદ ઓળગી પોતે સુધારાવાળાઓમાં ધુસે છે તેમની હાલત ને તેવણ બહેકેલા વાજાની ઉપમા આપે છે. જેમ એક વાજું જો બિગડી ગયું અને તેની કમાન છટકી ગઈ તો બસ વાજ કરી ગાયનની હદ કુદાવી જાય છે. તેજ મિસાલે આ 'હાલી ફિશ્યારીખોર અભણ ઓરતો' આ "ફેશનના અવતારો" પોતે સુધારાની નકલ કરી એક કમાન ખસેલા 'વાજા માફક' બેહકેલી લાગે છે.

સાચા સુધારાને અપજશમાં લાવનાર ખરા સુધારાને શરમાવનાર 'ઢોંગીઓ' તેવણ નાપસંદ કરે છે. જે સ્ત્રીઓ મોહડાને પાઉડર ચોપડીને ગોરૂં કરવા સાથ હાથને ગોરા બનાવવા 'ગેરૂ' બાંધે છે તેમને તેવણ "બેહકેલું વાજું" કહે છે. એજ શબ્દો ઉપના પ્રકરણને છેડે એ સબંધમાં તેમની વાર્તાનો નાયક બોલે છે તે જુઓ —

'હું એગલુંજ ચાહું છું કે મારી મા અને બેહનો સારા ઘરાણાના બેગમો આ ગેરૂ પેહરવાના પેના કાહડે. નહી તો મારૂં એ બેહકેલું વાજું મુંબઈમાં જીવે છે તે મુંબઈમાંજ મરી જવું જોઈએ. સારા ઘરાણા ગામથી ઓદા એ બેહકેલા વાજાની પનાહ મળે.'

જે ખરા સુધારાની મી. કાબરાજી તથા તેમના સગતા વિરોધીઓ બનામણ કીધી છે, તે કાંઈ આવો નહી હતો. આતો ખોટો, કાલો, તકલીદી અને કુન્નરમદ હતો. ખરો સુધારો તો કુદરતી સાદાઈમાં સરજેલો. અમીરી ખજાનામાં પ્રગટી નિકળતો નક્કર, સગીન, ઘર અને સમાજને સુધારી બહેશતખાનું બનાવનારો વ્હાલ, ગપ, સપજ, સંપતિ અને સમતિમાં સમાયલો છે.

મી. કાબરાજીએ 'રાસ્ત ગોફતાર'ના અધિપતિ તરીકે ૪૦ વરસ પર જે કીમતી દિલપઝીર લખાણો કીધા છે તે જોગ જોગે એ ન્યુસપેપરની ફાઇલોમાં પડેલા હોવાથી કદાચ તે વખત જતા ભુલાઈ જશે. એક સ્વતંત્ર હિંમતવાન સમાજસુધારકની તથા એક ઉપયોગી જાહેર પુરૂષ તરીકે તેમની વખતોવખતની ચાલુ ખતીલી લડતો કદાચ હવે પછીના બેકદર જમાનો વિસારી મેલશે પણ—પણ તેમની આ દિલ બહેલાવનારી, બોધ આપનારી, ચિત્ત આકર્ષી લેનારી સુંદર વાર્તાઓ સેંકડો વરસ સુધી ભુલાવાની નથી. જ્યાં સુધી ગુજરાતી ભાષા જીવતી રહેશે જ્યાં સુધી ગુજરાતી સારા લખાણોનો આપણો શોખ ચાલુ રહેશે ત્યાં સુધી આ ચમત્કારિક વાર્તાઓથી મી. કાબરાજીનું નામ આપણા જીગરમાં જીવતું અને જાગતું રહેશે એમાં કશો શક નથી. તેમની આ અદ્દભૂત વાર્તાઓ તેમની યાદગારીના સ્થંભો છે. યાદગારીના બીજા સ્થંભોનો યાદગારીના બાવલાઓનો અને યાદગારીના બાંધકામોનો હવે પછી વખતના મારા હેઠળ નાશ થઈ પડે પણ આ તેમના જીવતા બોલતા, અને વાત કરતા રમુજ અને ચાનક આપતા લેખો તો મેં ઉપર કહ્યું તેમ જ્યાં સુધી ગુજરાતી ભાષા હસ્તી ભોગવશે ત્યાં સુધી આ યાદગાર રહેશે.

એજ કારણસર હું ધારૂં છું કે મી. કાબરાજી માટે કશી પણ આ દુનીયાની ખોટી યાદગારી જાળવવાની યુક્તિ યા રીતિની જરૂર નથી. તેવણ પોતેજ પોતાને હાથે આ યાદગારીનું બાંધકામ કરી ગયા છે. તેઓએ તેના એકેએક મજલો, એકેએક દિવાલ બલકે એકેએક પથરો પોતાની હૈયાતીમાં પોતાનેજ હાથે મેલ્યો છે. અને તે ભવિષ્યના જમાનામાં તેના કારીગર માટે હમેશ આફરીન પોકારતો ઊભો રહેશે. એ સિવાય બીજું પારકા હાથનું સઘળું ખોટું જાણવું.

કાબરાજી અને ડિકન્સ-એક સરખામણી.

લખનાર—મી. ર. બે. માદન.

મર્હુમ મી૦ કાબરાજીની વાર્તાઓના પુસ્તક વાચતાં, તમના લખાણની ઢબ અને પ્રખ્યાત ઇંગ્રેજના એક લોકપ્રિય કથાકાર ચાર્લ્સ ડિકન્સને મળતી આવતી લાગે છે. તેઓની વાર્તાઓ અસલ ઉપજાવેલી તો હતી નહિ, તેમ ઘણી તેઓએ કરી કીધી હતી નહિ, છતાં તેમની આ અસલની નકલ, નકલ છે એમ જો તેઓ ઠીક વાચનાર જાણે નહિ તો થોડાઓજ માને. અનેક વાર તો નકલ અસલ કરતાં સરસ નિવડતી જણાય છે. તેઓએ પોતાની અનેક લોકપ્રિય વાર્તાઓના ચોકઠાં મિસિસ હેન્રી ઉ૦ અને મિસ બ્રેડનની નવલકથાઓપરથી મુખ્ય કરી ગોઠવ્યા હતા પણ તેમાંની ઇમારત એ લખનારીઓના જેવી નહિ પણ ચાર્લ્સ ડિકન્સ જેવી હતી. એજ વાત જો બીજા લેખકો બાબતે તો તેઓ તેમને આવી લોકપ્રિય બનાવી શકતે નહી. મી૦ કાબરાજીની વાર્તાઓ માનિતી થઇ તે મી૦ કાબરાજીની કસકદાર ભાષાને પ્રતાપે હતી.

ટુંકા ટાંકા અને ફુચકા ક્યાં વાપરવા, કેમ વાપરવા અને કેવે પ્રસંગે વાપરવા તેની ખરી અગત્ય અને ખાસી ખુબિ મી૦ કાબરાજી સમજતા હતા. તેઓએ ડિકન્સના લખાણોનો ખાસ અભ્યાસ કીધો હોય કે ન હોય, છતાં કુદરતે તેઓ પાસે ડિકન્સની નકલ કરાવી હતી એમ કહેવાય. લેખક માફક મી૦ કાબરાજીના લખાણમાં જગેજગે silent humour યાને મુંગી રમુજ માલમ પડે છે. માત્ર હસાવવાની ખાસ મતલબે તેઓ રમુજી લખાણ કરતા ન હતા, પણ વખતસર ગંભીર ફકરાઓમાં તે રમુજી તત્વ આવી જાય છે. ડિકન્સના લખાણો કાંઈ રમુજી વાર્તાના બનેલા નથી, છતાં તેની વાર્તાઓ વાંચી કોણ હસ્યું નથી? જે એઓએ 'Pickwick Papers' અને "Nicholas Nickleby" જેવી ડિકન્સની વાર્તાઓ વાંચી હશે તેઓએ જોયું હશે કે લખનાર પોતે સાદો ગંભીર રહેતો છતાં પોતાના પાત્રોના મોમાં મુકેલા અનેક વિનયમય ફકરાઓથી તે આપણને હસાવે છે. એવીજ ઢબ મી૦ કાબરાજીના લખાણોની છે, અને ગુલી ગર્દન "બુદ્ધિ વારી બગુ', "દાગતાન", તથા 'બીજો બારણ' વગેરે તેમની ચોપડીઓ અને મશીર વાર્તાઓમાં પણ એવી મુંગી રમુજનું તત્વ એકંદરે નથી.

મત્ર ... મળતા નહિ પણ બીજી અનેક રીતે આ બે લખનારાઓ મળતા આવે છે. તેમની જીંદગીના બનાવો વચ્ચે કાંઈ ન કેવી અજબ સરખામણી મળે છે. બન્ને ગરીબ માબાપને પેટે અવતરેલા હતા, બન્નેએ બાળપણમાં સંકટો વેઠ્યા હતા, બન્નેને ઉંચી કેળવણી લેવાની તક મળી ન હતી, અને બાળપણમાં બન્નેએ એકસરખી રીતે હાડમારી ભોગવી હતી.

જેમ મી૦ કાબરાજી ન્હાનપણથી નોકરીએ લાગ્યા હતા અને જેમ તેમને ઘર ખર્ચનું કામ કરવું પડતું, તેમ ડિકન્સ બાપડો પણ બાળક વયથી નાની ઉમરે એક શાહીની દુકાનમાં અથાગ અને ચાંચળીની ખાલી બાટલીઓ ધોતો અને ઘરે આવી પાછું ઘરનું કામ કરતો. અંગ્રેજી કેળવણી ડિકન્સે અવલ મેળવેલી ન હતી, તેમજ કાબરાજીએ મહેનતુ જાતી જ્ઞાન જાતી મેહનતે અને આપબળે મેળવ્યું હતું. જેવી રીતે મી૦ કાબરાજીએ 'જામે જમશેદ' ના રીપોર્ટર તરીકે સાહિત્ય સાથેનો પોતાનો સંબંધ સાધ્યો હતો, તેમ ચાર્લ્સ ડિકન્સ પણ 'મોર્નિંગ હેરલ્ડ' નામના પત્રનો રીપોર્ટર હતો અને જેમ મી૦ કાબરાજીને 'જામે' ની વધારે પસંદ ન હતી અને જેમ તેઓ એજ વખતે "ગપ્ત" માં છુપે નામે લખતા તેમ ભવિષ્યમાં માનિતો થઇ પડનારો "બોઝ" પોતાના એ લોકપ્રિય તખલ્લુસ હેઠળ બીજા પત્રમાં લખતો કે જે પત્રના નામ સાથે 'ગપ્ત' ઓળખાતો હતો. આ પત્રનું નામ True Sun હતું કે જેમાં ડિકન્સ પણ માત્ર એક વર્ષ પછી આવીને જોડાયો હતો.

જેમ મી૦ કાબરાજી "સ્ત્રી બોધ" ચોપાનિયું ચલાવતા હતા અને જેમ તેમાં તેમની તમામ લોકપ્રિય વાર્તાઓ હફતે હફતે આવતી તેમજ ડિકન્સની અનેક લોકપ્રિય વાર્તાઓ તેના 'Household Words' અને 'All the Year Round' નામના ચોપાનિયાઓમાં આવતી અને પછીજ તેના પુસ્તકો છપાતા. જેમ 'સ્ત્રી બોધ' ની વાર્તાઓથી મી૦ કાબરાજીની કલમ વધુ જાણીતી થઈ હતી તેવીજ લોકપ્રિયતા ડિકન્સને તેના મજકુર ચોપાનિયાઓની વાર્તાઓએ લાવી આપી હતી.

બીજી એક અજબ સરખામણી બન્નેની વાર્તાઓમાં એવી માલુમ પડે છે કે તેમાં આવતા રંગ સાથે જાણે આપણે વાર્તા વાચતા વાચતા એના ... કે તે જીવતા જાગતા અને હાલતા ચાલતા હોય એવું લાગે છે. બન્ને પોતાની કથાઓમાં આબેહુબ ચિત્ર રજુ કરે છે, કેમકે જે જે બાનુ વર્ણન આપવું હોય તેની તેઓ જાતે મુલાકાત લેતા હતા. મી૦ કાબરાજી ડિકન્સ માફક એવી બાબતમાં બહુ બારીકી વાપરતા જણાય છે. તેમનું ...

વર્ણન જરાબી ઓછું પડતું નહિ. વલસાડ ફરસો કે પુણા શેહર, પનવેલીનો બંગલો કે અંદેરીનું ખેતર, તેઓ આબાદ રજુ કરેછે. કેટલીક વખ્ત તેઓ ઘણીક બારીક બાબતપર અજબ ધ્યાન આપતા જણાય છે. દાખલા તરીકે "મોહવાયલી બટલી" ના પ્રથમ પ્રકરણોમાં વાર્તાની નાયિકાને મી૦ કાબરાજી એલ્ફિન્સ્ટન સર્કલના કોટના બાગમાથી ભાઠિયા વાડની ભજિયાવાળાની દુકાને લઇ જાયછે, તો કેટલો વખ્ત તેને ચાલતા થાય તે પણ તેઓ જણાવેછે અને ભજિયાની દુકાનનું વર્ણન પણ એવું રસિક છે અને તેથી મોમા એવું પાણી છુટેછે, કે જાણે હમણા એ દુકાને જઇ શેર ભજિયા લાવી ખાઇએ।

સવાદ લખવાની સપૂર્ણ શક્તિ (Mastery of Dialogue) કાબરાજી અને ડિકન્સ એકસરખી ધરાવતા જણાય છે સવાદ તો બધા લખે, પણ તે બરાબર તો થોડાજ લખે સવાદનું લખાણ એવું હોય કે દરેક ચીજ આપણને કુદરતી અને બંધબેસતી લાગે એવી કુદરતી શક્તિની છુટે હાથની નવાજેશ આ બને લેખકોપર થયલી હતી

બનેને નાટકનો શોખ હતો અને બનેએ નાટક મડળીઓ ઉભી કરવામા ઉલટભેર ભાગ લીધો હતો બનેએ નાટક તખ્તાની ચડતી હાલત કરવાને બનતું કીધું હતું એટલું ખરૂ કે ડિકન્સે પોતે કાઇ ખાસ નાટકો લખ્યા ન હતા બને લેખકો સ્વતંત્ર માનનાર હતા અને બને શરમા શરમીને શરણે જવાને લલચાતા નહિ ડિકન્સ અમેરિકાની મુલાકાત લઇ આવ્યો, અમેરિકનોની મેહેમાનદારી ચાખી આવ્યો, છતા અમેરિકાના લોકોની ખામીપર તેણે સ્વતંત્રપણે મુજાહેમત ચલાવી હતી એવીજ રીતે મી૦ કાબરાજી "તડ ને ભડ" લખતા અને પ્રજાલાભ કે જાહેર સેવા ખાતર ગમે એવા દોસ્તને દુશ્મન કરવાને ડરતા નહિ

અવલોકન કરવાની શક્તિ બનેમા અજબ હતી બને ગમે એવી નજીવી ચીજનું બયાન ચમકદાર ભાષામાં કરી શકતા ડિકન્સના "બોઝ" ના તખલ્લુસવાળા લખાણો (Sketches) જુઓ અને તે વાચી રહ્યા પછી મી કાબરાજીએ "રાસ્ત ગોફતાર" મા લખેલા તેમની અનેક મુલાકાતોના અનેક ખાસ એહવાલ વાચો તો કાઇક અજબ સરખામણી માલુમ પડશે "તાબુતની મજલિસ" કે "દિવાળીનો મહિમા," "સિંધના ગધકના પાણીના ઝરા" યા તો "ભાયખલાનું ચડુલખાનું," એ અને એવી અનેક બાબતો ઉપર મી૦ કાબરાજીનું ચમકદાર લખાણ તેમની અવલોકન શક્તિનો ખિયાલ આપણને આપેછે. બનેને શેહરનો મહિમા જોવાનો જબરો શોખ હતો અને બને શેહરના અનેક ભાગોમા પગે ચાલતા કલાકો સુધી ફરવામા મોજ માનતા હતા

બનેને જુઠાણાનો ધિક્કાર હતો, બને પૈસાને કદી નમતા નહિ, બને "હબગ" ને પકડી પાડતા અને તેની ઠેકડી કરતા "ગરીબીના ધક્કા અને પૈસાના પછાડા" ના જેવો ખિયાલ મી૦ કાબરાજીની એક વાર્તામાથી મળેછે તેવોજ કાઇ સાર ડિકન્સની Nicholas Nickloby કે David Copperfield નામની વાર્તાઓમાથી નિકળશે

જેમ ડિકન્સની વાર્તા Edwin Drood તેના મરણથી અધુરી રહી, તેમ તેઓના મરણ વેળા "સ્ત્રી બોધ" મા ચાલતી* મી૦ કાબરાજીની "સોની શેઠની સુનાઇ" અધુરી પડીછે, અને જે રોગના ભોગ મી૦ કાબરાજી ખરેખર થઇ પડયા હતા, તેજ રોગે ડિકન્સ પણ મુઓ હતો, અને બનેએ હદ બાહેર ભેજુ ઘસવાથી કુદરતે લાગુ પાડેલો વાપરવેરો ભરપઇ કરી આપ્યો હતો

આ બને લેખકો વચ્ચેની મારી સરખામણી અહીં પુરી થાયછે માત્ર એકજ બાબતમા બને વચ્ચે ફર્ક હતો ડિકન્સ ભાગ્યશાળી હતો, કે તેના પુસ્તકોનું જબરૂ વેચાણ થતું અને તે હજારો પૌંડ કમાઇ, વાડી બગલા રાખી દેશ દેશાવર ફરી વળ્યો હતો ગુજરાતી સાહિત્યના કમભાગ્યે કે મી૦ કાબરાજી જેવાના લખાણની પણ પૂરતી કદરદાની નથી થઇ લેખકનો ધધો તેઓ એક "ભુખરી" ધધો જણાવતા, જ્યારે ડિકન્સના એ બાબેના વિચાર જુદાજ હશે ડિકન્સ પોતાને ગાડીઘોડે ફરતો હતો એક વાર મી૦ કાબરાજીએ લાગણી સાથ જણાવ્યુ હતું તેમ તેઓના ભાગ્યમા એટલું પણ સુખ નહિ, કે જેવા સુખની એક સાચા લેખક તરીકે તેમને દરકાર પણ ન હતી

* આ વાર્તાને પાછળથી પાછી ચાલુ કરવામા આવી છે

મી. કાબરાજીનો નાટક તખ્તા સાથનો સંબંધ, એક જુના ખેલાડીની નજરે.

લખનાર—મી૦ ફરામજી ગુસતાદજી દલાલ

મર્હુમ નામાંકીત નર શેઠ કેખુશરૂ નવરોજજી કાબરાજીની નાટકને લગતી કારકિર્દિથી આપણી નાટકની દેશી આલમ ક્યાં અજાણી છે? તેમની નાટકને લગતી જીંદગીના કુલે બનાવો વિસ્તારથીને લખતા તો એક પુસ્તક ભરાય પણ આ ઠેકાણે તે પૈકીના થોડાક બનાવો—અગત્ય કરી બીજી મંડળીઓ સાથના તેમના સબંધની વાત પડતી મુકી, મારી મંડળીઓ સાથનો તેમનો ઘણો લાંબો સબંધ અને તેમાં બનેલા કેટલાક મુખ્ય બનાવોનેજ વિસ્તારવાની મારી મકસદ છે.

પણ તે પેહલા મારે જણાવવું જોઇએ કે જે શખ્સમાં અસાધારણ મગજશક્તી, બાહોશી, સાહસ, સ્વતંત્રતા, અને બારે ખંત હોય તે શખ્સ ઉપર કુદરતની પ્રસન્નતા કાં નહીં હોય? કુદરતજ તેને દરેક મામલામાં આગળ પાડી ફતેહમંદ અને માહન પુરૂષ કાં નહીં બનાવે? મારા માનવંત મિત્ર શેઠ કાબરાજીના બાબમાં તેમજ બન્યું છે. ગરીબાઇની પેઠે વધે ચાલુ થવી કારકિર્દિ ઝળકાટનો કીર્ત જરેલો જમાનો જોઇ, એક નામાંકીત વાઇસરાય સુધીનું માન મેળવી તેમની જીંદગીના પગથાર માથેજ ખતમ થઇ છે.

આપણું જણાવ્યા પછી હવે આપણે એ ગેના શરૂઆતના નાટકના જમાનાને યાદ કરીએ. મારી જાણ પ્રમાણે તે જમાનો ૧૮૬૧-૬૨ ના સન ની આસપાસનો હતો. તે જમાનામાં એવણ 'નમે ના એક અધિપતિ હતા. આજની પેઠે, તે જમાનાના નાટક કર્તાઓ પોતાના નાટકો માટે લખાણો ફગાવવાને અધિપતિઓની ખુશામત કરવાને પાછળ નહીં હતા. તે વેળા મારી એક નાટક મંડળી માટે મેં એવણની મુલાકાત લઈ આશ્રય આપવાની અરજ કીધી. પણ મારી અજાયબી વચ્ચે મારાથી નાની ઉમરના આ એક અધિપતિએ તો મને શિખામણ દેવા માંડી! એક નાટક કંપની બનાવવાને મારી ઉમર નાની જણાવી મારી લાયકાત એ ગેડે ના પાડી. અને આગળી પેહલી ઉભી થયલી પારસી નાટક મંડળીમાંજ પાછા જોડાઈ કામ કરવાની સલાહ આપી. મારી અને એવણની પેહલી મિત્રાચારી અહીંથી શરૂ થઇ.

આ અમારી મુલાકાત પછી એ શેઠ "રાસ્ત ગોફતાર" માં જોડાયા. અને મારી 'જેન્ટલમેન આમેટ્યુઅરસ કલબ' ના અને શેઠ નસરવાનજી દોરાબજી આપખત્યાર અને દાદાભાઈ ઠુંઠીની આપેરા કુંપનીના ઘણા નાટકો એવણે જોવા અને તે ઉપર જાહેરમાં વારંવાર સખત ટીકા કરતા. પણ મારી વારેઘડીની ખાનગી મુલાકાતમાં "ઓથેલો" ના નવા ખેલમાં અમને એવણે ઘણી કિંમતી સુચના કીધી.

પણ ખુદ નાટકની જીંદગીમાં એ મારા ઉપરમદ ભીને ભાગ લેવાની જે શરૂઆત કીધી તે જમાનો કયો હતો? તે ૧૮૬૭ નો જમાનો હતો. તે વેળા કસરતશાળા સ્થાપક મંડળી નાણાની ખોટમાં ખેંચાતી હતી. શેઠ કાબરાજી આ મંડળીના એક આગેવાન સભાસદ હતા. તેવણે એ નાણાની ખુટ પુરી પાડવા કોઈ નાટક કુંપનીની મદદ લેવાનો ઠરાવ કીધો અને તે માટે માગ ઉપર પ્રમુખના ઉતારી મને આમંત્રણ દેવાનું માન આપ્યું. મારી બધ પેડીની મંડળીના કુલે ખેલાડીઓ અને નાટકને લગતા કુલે અસબાબની માગણી કીધી. કેટલીક સરતે ઠરાવ થયો કે મગજ પામેલી જુદી જુદી નાટક મંડળીઓના આગેવાન ખેલાડીઓની એક મંડળી ઉભી કરવી અને તેના નાટકોની કુલે આવક કસરતશાળાના ફંડમાં આપવી. નાટક મંડળી ચાલુ થઇ. "કામેડી આવ એરર્સ' ઉપ થી એવણે લખેલા ખેલ "રીહરસલ" માં મુખ્ય એવણેજ જમાના પ્રમાણે તાલીમ આપી. તે માટે કસરતશાળાવાળા શેઠીઆઓએ મોટી રકમની ટિકિટો ખપાવી. 'રાસ્ત ગોફતાર' પત્રે તેની ઉશ્કેરણી કીધી, અને નાટક ફતેહમંદી સાથે પાર પડ્યો. કુલે કમાઈ કસરતશાળાની કમિટીને સ્વાધીન કીધી. મંડળીનું કામ હવે પુરૂં થયું.

પણ આ ભેગા કીધેલા આગેવાન ખેલાડીઓનું હવે શું કરવું? તેમને વીખરાવા તો નહીંજ દેવા. એવો કાબરાજીનો ઠરાવ માનમ પડ્યો. એક સારી પારસી નાટક મંડળીની અતરે ખરેખર ખુટ હતી તે ખુટ પુરી પાડવાને હવે અગાઉ આગેવાન ભાગ લેવા માંડ્યો. તે સાથે વળી એક નવાજ અખતરામાં મંડળીને ચાલુ કરવાની એવણે અમને સુચના કીધી. તે વેળાના ચાલુ રિવાજ પ્રમાણે બધાજ ખેલાડીઓએ ભાગીદાર થઇને કામ કરવાનો રિવાજ શા માટે હવે ચાલુ રાખવો? એવણે સુચના કીધી કે અમારામાંથી ત્રણ ચાર જણે મંડળીના માલેક થવું, અને બાકીનાઓને પગારદાર ખેલાડીઓ કરવા. આ અખતરાએ જોકે પાછળથી ઘણી ફતેહ મેળવી. તે પણ તે શરૂ કરવાને અમને તો ભારે ચિંતા પેદા થઈ. એવણની હિંમત અને ફાયદાની સમજાવતથી આખરે અમે તે માથે લીધું. મંડળીના કાયદા કાનુનોની માથાકુટ પણ પસાર થઇ, એટલુંજ નહીં પણ એવણે તો એક નવું પગલું ભર્યું! મંડળી અને તેના કામને આબરૂદાર બનાવવા તેને માથે શ્રીમંતો અને વિદ્વાનોની એક કમિટી નેમી અને તેના પોતે સેક્રેટરી નેમાયા. વળી કમિટી માથે પણ કાયદા કાનુનોમાં અમને ઉતાર્યા. તેમાં એક એવી કલમ નાખી કે, "ખેલ તૈયાર થયા પછી તેની એક 'ગ્રાંડ રીહરસલ' કમીટીને દેખાડવી અને જો તેમાં ખેલ પસાર થાય તોજ તે જાહેરમાં મુકવાની રજા આપવી" આમાં તો

આથી આઇબાપજ મરી ગયા. કોઇના બાપની દીવાળી અને કોઇના બાપની હોળી! એવો એકજ ઠરાવ અમોને ભારે ખરચમાં મુકે તેની તેમને શી પરવા હતી! અમે આ કલમ કબૂલ રાખવા ધસીને ના જ પાડી, પણ તેના ગેરફાયદા કરતા ફાયદા કેટલા બધા છે, તે એવણે અમને સમજાવ્યા અને અમારી પૂર ખાતરી કરી આપી. હવે કામ ચાલુ થયું. મર્હુમ શેઠ સોરાબજી શાપુરજી બંગાળીએ મંડળીને "વિક્ટોરિયા નાટક મંડળી" નું નામ આપ્યું અને ખેલો શરૂ થયા. પણ વર્ષને છેડે શું કમાયા? માલેકોએ તો ગાંઠના ગોપીચંદ કીધા, ખેલાડી કમાયા—અને તે ખેલાડીઓજ લઈ ગયા. આથી માલેકોએ મંડળી સુવાડી દેવાનો ઠરાવ કીધો. શેઠ કાબરાજીને પોતાને પણ અમારે માટે દિલસોજી ઉભી થઈ, પણ તેવણ કાંઈ પછા હઠે? તેવણે નવી ઉમેદ પેદા કીધી, નવી આશાઓ આણી અને નવા ધોરણપર કામ કરવાને લાલચ ધરી મંડળી ઉભી રહી.

હવે ૧૮૮૯નું પનોતું વર્ષ ચાલુ થયું. મર્હુમ શેઠ બેરામજી ફરદુનજી મરઝબાનની સલાહથી "બેજન મનીજેહ" નો ખેલ કંપનીએ તૈયાર કીધો. તે શેઠ બેરામજીએ ફારસીમાંથી સમજાવેલા 'પ્લાટ' ઉપથી શેઠ કાબરાજીએજ રચ્યો હતો, અને તેણે નાટક મંડળીને નવો જન્મ આપ્યો. પણ તેના ઇગની જુગની પોશાકો, તેના પરદાઓ, તેની દરબારો, તેના સસાર અને શાહરસમો ઇત્યાદી બેનની સામગ્રી તૈયાર કરવાના ખરચે તો અમારી શીકુડીજ બધ કરી નાખી. તેની શોધખોળ એવણેજ ચલાવી. જો હું ભુલતો નહી હોઉં તો શેઠ ખ. રૂ. કામાની મદદથી મુલાફીરોજ કેતાબખાનાએ જરૂરની વિગતો પૂરી પાડી. તેની તાલીમ ખેલાડીઓને કાબરાજી શેઠેજ આપી, અને તેની "ગ્રાંડ રીહરસલ" પસાર થઈ, તેની ફતેહ માટે હવે શું પુછવું! અમો બધાઓની ઉલટ સમાઈ નહી. એક ગમથી "રાસ્ત ગોફતારે" ઇરાની તુરાની પાદશાહો, તેમની દરબારો, તેમના સસાર, રેહવાસ અને રીતભાત ઉપર મહીનાઓ સુધી ગગડાટ ચલાવી પ્રજામતને ભારે ઉશ્કેરી મેલ્યું અને બીજી ગમથી નાના શાકરશેઠવાળી નાટકશાળા તમાશાગીરોથી ભારે ચીકાર થતી ગઈ. આહા! માલેકોના ઘરમાં હવે ખરેખર ટંકશાળ ચલવા લાગી, અને એ ખેલે અને શેઠ કાબરાજીની મદદે માલેકોનું કલ્યાણ કલ્યાણ કરી દીધું!

હવે એવોજ બીજો ખેલ પસંદ કરવાની લાલચ કેમ ન થાય? "જમશેદ" નો પ્રખ્યાત ખેલ અમોનીજ કલમથી લખાઈ તૈયાર થયો હતો. પણ તે અગાઉ "મનીજેહ"નો ઉમદા ભાગ બજાવનાર ખેલાડી પરણવા નિકળ્યો, તેને "બેનિફિટ નાઇટ" આપવાની શેઠ કાબરાજીએ માગણી કીધી. પણ એ ભલામણ માલેકોને ગળે કેમ ઉતરે? "બેજન" એ નાડીની ગેરહાજરીનું બાહનું કાઢવામાં આવ્યું. પણ કાબરાજી શેઠના ઉલટ અને પરમાર્થ કેમ હઠે? પોતે "બેજન"નો ભાગ "સ્ટેજ" ઉપર કરવાનું માથે લીધું, અને માલેકો લાચાર થયા. થોડીક "રીહરસલો" કરવાની ફરજ પડી, અને છેલ્લે, "સ્ટેજ" ઉપર એક "જેન્ટલમન એક્ટર" તરીકેના "બેજન"ના પાત્ર માટે તમાશાગીરોએ ભારે ગર્જના સાથે એવણને વધાવી લીધા. "મનીજેહ" ખેલાડીને આવકની એક સારી રકમ એવણનીજ મેહરબાનીથી મળી ગઈ.

હવે "જમશેદ"નો ખેલ "રીહરસલ"માં ચાલુ થયો. ખેલની ખુદ ફતેહ માટે એઓમાં ખુબી એ હતી કે ખેલ લખતી વેળા ખેલાડીઓની શક્તિને ધ્યાનમાં રાખતા. કયો પાર્ટ કયા ખેલાડીને તથા તેના ખવાસને અનુસરતો થશે તે ઉપર ઘણી સંભાળ એવણ લેતા હતા. આ ખેલની પણ તાલીમ એવણેજ ખેલાડીઓને આપી અને તે વખતની એમની લખાણ શક્તિને, તાલીમને, અને ચઢતી કીસમની તાલીમ સાથના ગાયનોને આ ચઢતા જમાનામાં જ્યારે હું યાદ કરૂં છું ત્યારે તેનો ઘણો મેતેશર છાપ હજી મારા મન ઉપરથી ખસતો નથી. આટલી જુવાન વયે તાલીમ આપવાનો એવણ ક્યાંથી અનુભવ મેળવતા હતા તેની સમજ પડતી નહી હતી. ખરેખર એવણને એ શક્તિ કુદરતેજ બક્ષી હતી એમ માનવું જોઈએ. વળી એ ખેલની, અને ખાસ તાલસૂર સાથના ગાયનોની તાલીમ આપવાની માથાકુટ વેળા એમનો થંડો માટલા જેવો સ્વભાવ નકલ કરવાજોગ હતો. ખેલ "સ્ટેજ" ઉપર મુકાયો. તેના પરદા, પોશાકો, ઇત્યાદી ઉપર ખરચ અને મેહનત કરવાને એવણે બાકી રાખ્યું નહી હતું. "નક્ષે જમશેદ"નો એકજ પરદો એક ઇટાલિયન કારીગર પાસે ચિતરાવવાને માટે તેના દામના રૂ. ૧૫૦) આપવાને એ શેઠે અમને ફરજ પાડી હતી, અને એવીજ બીજી સામગ્રીઓ ઉપર અમોને ભારે ખરચ કરાવી પાછળથી તેના પુષ્કળ લાભો કરાવતા હતા. એવણનો "મોટો" જ એ હતો કે પેહલો ખરચ અને પછી કમાઇ. હવે "જમશેદે" શું કમાવી આપ્યા! મહિનાઓ સુધી તમાશાગીરોની ભારે ધમાલ એ ખેલે ઉશ્કેરી હતી. આથી માલેકોના ખીસા તર કાં નહી થાય? એકેક ખેલ તૈયાર કરવા પાછળ ત્રણ ત્રણ માસની મેહનત અને ભારે ખરચનો બદલો ભારે કમાણીના ગંજમાં કાં નહી મળે? આ બીજી વારના નાટકે મંડળીના નામને અને કામને ભારે આગરમાં મુક્યા. મર્હુમ શેઠ સો. શા. બંગાળી સરખા વિદ્વાન ગ્રહસ્થ એટલા બધા ખુશ થઈ ગયા કે તેવણે શેઠ કાબરાજીને કાગળ લખી મંડળીને ભારે શાબાશી આપી, અને તેમને પોતાને, વકી કરતા વધારે બતાવેલી ઉમદા શક્તિ માટે ભારે શાબાસી અને મુબારકબાદી આપી.

હવે વિક્ટોરિયા નાટક મંડળીના માલેકોમાં અને કારોબારમાં ફેરફાર થઈ ગયો. મર્હુમ શેઠ દાદાભાઈ સોહરાબજી પટેલ મંડળીના છેલ્લા એકલા માલેક થયા. ઉર્દૂ ખેલોનો તેવણે જમાનો ચાલુ કીધો. કમિટી ખસતી ગઈ, અને પારસીઓની જગ્યા મુસલમાન ભાઇઓએ લીધી.

પણ તેમાં જે એક ભારે ચરચા ઉભો કરનારો ફેરફાર શેઠ પટેલે કીધો તે તખ્તા ઉપર ઓરત ખેલાડીઓને દાખલ કર-

વાને લગતો હતો આથી જૂના માલેકો મંડળી છોડી ચાલી ગયા પણ શેઠ કાબરાજીએ તો એ ફેરફારની "ગમત" મા તારીફ અને હિમાયત કીધી! શેઠ પેટલનો પૈસો અને તેમની M A સુધીની ચઢતી કેળવણીને એ નવા સાહસને લાયક ઠરાવી મુબારકબાદી આપી, જો નીતિ ચાલુ રહે તો નાટકના જમાનાને ઘણો ફતેહમંદ થવાની ઉમેદ આપી આ શેઠના આ મતથી અમો છુટા પડેલા માલેકો ઘણ વિરૂધ હતા અમે આથી ખરાબીનો એક નવો મને ચાલુ થવાની આગાહી આપી નાટકકારોની ઉમર અને તેમની કેળવણી જોતા આ અખતરો નાટકશાળાને બદીનું મકાન બનાવનારો ઠરાવ્યો, અને આખરે એ અખતરો થોડાજ વખતમા નિષ્ફળતામા નિવડ્યો અને સ્ત્રી એનાડીઓને રૂખસત મળી તે પછી વિક્ટોરિયા નાટક મંડળીએ ઘણા અવતાર લીધા, પણ તે સાથે હવે મારા મિત્ર કાબરાજીને કામ નથી

ઉપલા બનાવ પછી નાટકનો ખરેખરો ચઢતો જમાનો સને ૧૮૭૮—૭૯ના સાલથી ચાલુ થયો નાટક જોનારી આલમમા ગુજરાતી હિંદુઓની, અને નાટક તખ્તા ઉપર શુદ્ધ ભાષાના ગુજરાતી ખેલોની નવાઈ હતી તે નેમ પુરી પાડવાનો અમોએ ઠરાવ કીધો કોઇપણ નાટક કાબરાજી શેઠની સલાહ અને માહિતી વગર કરવાનો અમારો વિચારજ નહી હતો એટલે એઓ સાથની મુલાકાતમા અમારો એ ઠરાવ એઓએ ઘણોજ પસંદ કીધો નવી નાટક મંડળી ઉભી થઈ, અને તેને માથે આગળની માફકજ નવી કમિટી ઉભી કીધી શેઠ કાબરાજીએ પોતાની ગાયન ઉત્તેજક મંડળી ઉપરથી એ નાટક મંડળીને "નાટક ઉત્તેજક મંડળી" નું નામ આપ્યું ગુલતેળા શેઠ કાબરાજી-નાજ 'મુડી વચે સોપારી' અને એક બીજા ખેલને તૈયાર કરી તખ્તા ઉપર રજુ કીધો પણ ગ્રાંટ રોડનો લત્તો અને નાટકશાળાઓ હવે મુસલમીન બાઇઓથી ઉભરાતા હતા એટલે આ ખેલો પારસી તમાશાગીરોથી આવો પામી શક્યા નહી

પણ હવે અમારી ખરી મકસદ જે હિંદુ નાટકો કરવાની હતી તે પૂરી પાડવાની કોશેશો ચાલુ થઈ કમિટીની સભામા શેઠો રણછોડભાઈ ઉદયરામ અને મનસુખરામ સૂર્યરામ સરખા વિદ્વાનો હતા, તેઓએ શેઠ કાબરાજીને સલાહ આપી કે મંડળીને હરિશ્ચંદ્ર નાટક આપવો શેઠ કાબરાજીએ તે હર્ષ સાથે વાચયો અને શેઠ રણછોડભાઈની પરવાનગીથી " સ્ટેજને બેસતો કરવા તેમા કેટલાક ફેરફાર કીધા, ગાયનોમા વધારો કીધો અને અમોને વાચવા માટે તે મોકલી આપ્યો પણ એ નાટકે તો અમોને બારે સમુજમા મુક્યા તેમા શુદ્ધ ભાષા અને ધોત્યા સાથેજ મુખ્ય કામ લેવાનુ હતુ. એટલે તેની પસંદગીને બદલે તો ઘણી હસાહસ ચાલી પારસીઓથી શુદ્ધ ભાષા બોલાશે કે નહી. તે પારસી તમાશાગીરોને પસંદ પડશે કે નહી, હિંદુ તમાશાગીરો એચારો કે નહી તે ઉપર મશ્કરી થશે કે નહી ઇત્યાદિ ઘણો અંદેશો ઉત્પન્ન થયો નાટક પાછો મોકલ્યો પણ શેઠ કાબરાજી તો તેથી અચરત થયા! અમોએ તેના કારણો સમજાવ્યા, તેથી તેવણ અમારી અક્કલ ઉપર હસવા લાગ્યા તેવણે પોતે એ નાટક અમોને વાચી સંભળાવવાનો ઠરાવ કીધો તે એવ એ રોજ એવી સરસ છટાથી વાચ્યો કે તે અરધો વચાતાજ અમે તે કબૂલ કરી દીધો. અને અમારી મૂર્ખાઈ ઉપર અમેજ હસવા લાગ્યા હવે એ ખેલ "સ્ટેજ" લાયક તૈયાર થઇને અમારી પાસે પાછો આવ્યો તેની "રીહરસલ" ચાલી. કાબરાજી શેઠ બારે ઉલટથી તે ખેલની અને તેમાના ગાયનોની તાલીમ આપવા માંડી અનાડીઓએ તેવીજ ઉલટથી તે તૈયાર કરી આપ્યો તેના રાજાઓના મુકુટો, તેના ઋષીઓ અને જતીઓના માથાની તથા મુછોની લાંબી લાંબી જટા, તેમની પગની પાવડીઓ, ધોત્યાઓ અને બીજી એવીજ હિંદુ સામગ્રીઓ પ્રથમમા જેમ અમને બારે કૌટાલો આપતી હતી તેમ રમુજ પેદા કરતી હતી તેની શુદ્ધ ભાષા માટે— અગત્ય કરી પારસી અનાડીઓ ઉપર— શેઠ કાબરાજી વિશેષ ધ્યાન આપતા હતા હવે તેની "ગ્રાંડ રીહરસલ' કમિટીએ બારે ખુશાલી સાથે પસાર કીધી પારસીઓની શુદ્ધ ભાષા બોલવાની છટા માટે કમિટીના હિંદુ સભાસદોએ તેમને શાબાશી આપી પણ હવે ખેલ કરવો કયા? પારસી અને હિંદુઓને નજદીક પડે એવું મકાન "ફરામજી કાવસજી ઇન્સ્ટિટ્યુટ" મેળવવાની ઘણી તજવીજ થઈ શેઠ કાબરાજીના મેહનત અને વગ શું નહી કરે? તે મકાન તેના કેટલાક લાભ સાથે વર્ષ દાહાડા ભાડે મળ્યુ હવે ત્યા ખેલ ચાલુ થયો પારસી તેમજ હિંદુ આલમ એટલી બધી કુરબાન થવા લાગી કે દરવાજો ૮॥ વાગતામા બંધ કરી તમાશાગીરોને પાછા વાળવાની ફરજ પડતી શની બુધ અને સોમવારે બારે ઠઠ મનમુખ નાટકો ચાલુ રેહતા ટુંકે આ ખેલ નાટક ઉત્તેજક મંડળીની ૧૬ વરસની કારકિર્દીમા બીજા ખેલો કરવા છતા આસરે ૨૨૦૦) વખત થયો છે. તે વેળાના ખેલાડીઓની બાહેશી એનના ઉંચા રચના અને તેની તાલીમ સાથે તેની પુરી સામગ્રી, આજના જમાનામા જીવતા રેહેના આસામીઓ હજી યાદ કરતા મેં પોતે ઘણી વેળા સાંભળ્યાછે આ નાટકની જાહોજલાલી, તથા તેની આવકની બારે રેલછેલ, હાલના જમાનામા હું એકલાજ જીવતા રહેલા તેના માલેકને હજી હરખાવેછે, આ ખેલોએ ફાફરડ માર્કેટની સામેના મેદાનમા એક નવી નાટકશાળા બાંધવાને માલેકોને ઉત્તેજન આપ્યું તે વેળાના એકઝીક્યુટિવ ઇજનેર શેઠ મનચેરજી કાવસજી મરઝબાનની મેહેરબાનીથી અને શેઠ કાબરાજીના વગથી અહી જગ્યા મળી નાટકશાળા બાંધી અને ત્યા શેઠ રણછોડભાઇ ઉદયરામની કલમથી લખાયલો "નળ દમયંતી ' નાટક ચાલુ કીધો તેમા મર્હુમ કેખુશરો શેઠનો મુખ્ય હાથ, મુખ્ય મદદ અને મુખ્ય વગ ચાલુજ હતા આ નાટકે પણ હિંદુ કોમમા બારે ઉશ્કેરણી કરી મુકી હતી તેણે હિંદુ સ્ત્રીઓનુ એટલુ બધુ ખેંચાણ કરવા માંડ્યું, કે તેમની લાગણી અને આબરૂના રક્ષણમા હરકત નહી થાય તેને માટે માલેકોને બારે બંદોબસ્ત રાખવો પડતો હતો એકેક ચાલીમાથી એ બાઇઓના ૫૦-૫૦ અને ૬૦-૬૦ ના ટોલા ઉતરી પડતા હતા પણ નાટક ચાલતી વેળા તેમના બચ્ચાઓના રડવાના અવાજથી ખેલમા બારે હરકત પડવા લાગી કમિટીએ બચ્ચાવાળી બાઇને દાખલ નહી કરવાને પન લખ્યો, પણ શેઠ કાબરાજીએ તે સખત ઘણી કઠણ જણાવી અમોને સુચના કીધી કે બાળકોને માટે પાડાક હીંચકા નાટકશાળાની આગાસીમા અને બાહાર કમપાઉન્ડમા રાખવા અને અમારા મેનેજરો પાસે તેની સંભાળ રખાવવી! આ ઉપાય હિંદુ સ્ત્રીઓનુ બારે ખેંચાણ કરનારો નિવડ્યો આ નાટક પણ હરિશ્ચંદ્ર

માફક ઘણી વાર થયો. તેને ત્રણ મહીના સુધી તો દરરોજ ખીચોખીચ તમાશગીરો વચ્ચે ચાલુ રાખવાની ફરજ પડી હતી. માલેકો પૈસે ભરપુર થયા.

આ પછી "ફરેદુન" નાટક શેઠ કેખુશરોનીજ કલમથી લખાયલો તખ્તા ઉપર મુકાયો, અને તેની પછી "સીતા હરણ" નાટક ચાલુ કીધો. કવિ નરમદાશંકરે તે લખ્યો અને કાબરાજી શેઠે તેને ગાયનોના વધારા સાથે "સ્ટેજ" ને અનુસરતો કરી આપ્યો.

આ નાટક પણ હનુમાન, સુગ્રીવ, ઇત્યાદી વાંદર અને દેવોની લડાઇઓને લીધે અને તેમને અનુસરતા પોશાકોના બાબમાં ખેલાડીઓને શરૂઆતમાં ભારે અગવડભર્યો લાગ્યો હતો. પણ એ ખેલે પણ કમાઇ અને કીર્તિમાં સારો વધારો કીધો. આ નાટક જોવાને હિંદુઓના મોટા જીવનજી મહારાજ સાથે બીજા મહારાજોએ શેઠ કાબરાજીને આ-હેશ દેખાડી અને શેઠ કેખુશરોએ તેમની પધરામણી કરાવી હતી. પણ તેમાં એક બનાવ જે અમને અજાયબ કરતો હતો, તે એ હતો કે ખેલનાં પાત્રો—રામ તથા સીતા જેવાં તખ્તા ઉપર પ્રથમ દાખલ થયાં કે તુરંત હિંદુ મહારાજો અને શ્રીમંત મારવાડી તમાશગીરોએ પોતાની બેઠક ઉપરથી ઉઠી તેમને નમન કીધું. વળી આં-ખોથી અપંગ પણ વીદ્વાન ગટુલાલજી મહારાજને હિંદુ ખેલો વેળા "સ્ટેજ" ઉપર બેસાડી તેમની ઘણીએક વિદ્-તાભરી સુચનાઓ સાંભળવાને શેઠ કાબરાજી ખુશી થતા.

હવે આપણે એઓનીજ અનેક બાબતો ઉપર લખાણમાં ઉતરવાને મોકુફ કરીએ. મર્હુમ શેઠ લખમીદાસ ખીમજીએ સુચવેલો "નંદ બત્રીસી" નાટક, "લવકુશ" નાટક, "વિનાશ કાળે વિપ્રિત બુદ્ધિ" વિગેરે હિંદુ નાટકો અને છેલ્લે "નિંદાખાનું" ઇત્યાદી નાટકો એઓનીજ કલમથી લખાયા, એઓનીજ તાલીમ ("નિંદાખાનું" સિવાય) થી ભરપુર થયા અને પ્રજાની ભારે પસંદગીને પાત્ર થયા હતા. છેલ્લા "નિંદાખાનું" નાટકે જેમ શેઠ કાબરાજીની તેમજ નાટક ઉત્તેજક મંડળીની છેલ્લી યાદગારીને કાયમ કરી આપી.

પણ આ બાબત બંધ કરવા અગાઉ શેઠ કાબરાજીએ દેશી નાટકની પ્રતિષ્ઠા વધારવાને કેવા કેવા બીજા ઉપાયો લીધા તે ભુલવુ જોઇએ નહી. તેઓએ અમારા નાટકો દેખાડવાને તે વેળાના મુંબઇના ગવરનર સર રિચર્ડ ટેમપલ, આનરેબલ મી॰ આશબરનર, આનરેબલ મી॰ ગિબ્બ, કાઉનસિલરો, લશ્કરી ઓધેદારો અને વેપારી-ઓની નાટકશાળામાં પધરામણી કરાવી હતી. વળી આ ખેલો ઉપરાંત જો હું ભુલતો નહી હોઉં તો રાજગીતનું પ્રખ્યા-ત ગાયન જેનો ગુજરાતી તરજુમો એ શેઠે પોતેજ કીધો હતો તે આખ્ખુ બ્રદ તેની પોતાનીજ અસલી રાહમાં ઉતારી ખેલાડીઓને તે ગાયનની પુરતી તાલીમ આપી, ઇંગ્રેજી અને દેશી વાજીંત્રોના ભેગા અવાજ સાથે ખેલની આખેરીએ એવી તો સારી રીતે ગવડાવ્યુ હતું કે દેશી ઉપરાંત ભેગી મળેલી મોભાદાર ઇંગ્રેજ તમાશગીર આલમ, ગવરનર સુધાં, ભારે ખુશ થઇ ગઈ હતી. શેઠ કાબરાજી ઉપર ભારે શાબાસીના નેમાર ચાલુ થયા અને નાટક સાથે એ ગાયન ભેગા અવાજે ગાનારા કુલે ખેલાડીઓની પણ વખાણ થઈ. એ ગાયને છાપામાં ભારે પ્રશંસા મેળવી.

બીજી બાબત એઓના સ્વભાવ અને મક્કમ ઠરાવ અને સ્વતંત્રતાને લગતી છે. મોટા જીવનજી મહારાજ અમારા ખેલો જોઈ ખુશ થવા પછી અમને એ મહા-રાજે ફરમાસ કીધી કે અમોએ એક નાટક વલ્લુજી મહારાજ માટે માધવબાગમાં ભજવી બતાવયો. એ માટેનો કુલે ખરચ આપવા ઉપરાંત, અમોને એક રાતના રૂ ૧૦૦૦) હજાર આપવા તેઓએ કબૂલ્યું. આ વાત માલેકોના ઘણા લા-ભની હતી. અમે શેઠ કાબરાજીની સલાહ પુછી, પણ એઓ-એ શો જવાબ દીધો? અમારી સાથના ઘણાજ ખાડા રાંધ છતાં, અમારાજ લાભની એક વાત અમારી વડી ઉપરાંત એ મારા મિત્રે માફ ના પાડી. એઓએ તેના કારણમાં એવુ જણાવ્યું કે, "ધંધાદારી ખેલાડીઓ થવા માટે તમો લાયક નથી, પારકે મકાને નાટકો કરવામાં તમારી ઇજત નથી. 'જેનટલમન' ખેલાડીઓની એક મંડળીને અને તેને સાથેની મોભાદાર માનવંત કમિટીને આથી કેટલુ નીચું જોવું પડે!" નિરાશી સાથે અમે મહારાજને ના કેહવાડયુ.

બીજી એક માગણી શેઠ ખુરશેદજી નસરવાનજી કામાજી તરફથી થઇ, જેઓ કમિટીના એક સભાસદ હતા. તેમને ત્યાંની સાલગ્રેહના એક મોટા હંગામ ઉપર તેમના માંઉટ રોડનાં આલિશાન મકાનમાં કુટુંબના મેળાવડા હજુર નાટક કરવા માટે રૂ૫૦૦) ની "આફર" થઈ. શેઠ કાબરાજીનો હવે વિચાર જાણવા કામાજી શેઠને અમે એમ-નોજ હવાલો આપ્યો. શેઠ કાબરાજી ઉપર ભારે દબાણ થયુ, પણ એ અમારા મિત્ર કાંઈ સમજે? કામાજી અને તેમના મળતાવિશેકોની સુરવત અને મોટાઇ કાંઈ કામ કરી શકી નહી. કમિટીમા ચહડેલો વરઘોડો કાબરાજી શેઠની તકરારની તરફેણમાં ઉતરયો, અને આખરે ખેલ કરવાની પરવાનગી મળી નહી. પૈસાનો તુચ્છકાર, સ્વતંત્ર વિચાર, એકજ ઠરાવ, આબરૂની દાઝ, અને મોભો વધારવાની એમની કાળજીએ, અમારી એક સારી રકમ મેળવવાની કોશેશ નિષ્ફળ નિવડયા છતા, એમને માટેનાં અમારા માનમાં ઘણો વધારો કરી દીધો.

છેલ્લે, એમના નાટકો બધી રીતે કેવી કીમતના છે? તે બીનહરીફાઇના છે, એટલુજ નહી પણ નીતિથી ભરપુર, નશિયતોથી ભરપુર, અને વળી ચહડતા "ટેસ્ટ" ની રમુજથી ભરપુર છે. આજના નાટકના સુધારા અને ગાયનના સુધારા જો કોઇનેખી હોય તો એ મર્હુમ શેઠનેજ આભારી છે.

આ રીતે એક પ્રજા-કલ્યાણી, પ્રજા-ઉપયોગી ગૃહસ્થ ઉપર શુ તે કીરતારની પ્રસન્નતા નહી હતી? આવા એક ગૃહસ્થ તે કીરતારની દરગાહમાં આટલા જલદી જવાને શુ લાયક હતા? મરજી તે કીરતારની!

ત્રીસ વર્ષના સંબંધની થોડીક યાદ.

લખનાર—મી. પાલનજી બરજોરજી દેસાઈ.

પહેલી મુલાકાત.

ત્રીસ વર્ષના અંગી સબધ પછી નીચની લીટીઓ લખવાની હિંમત કરૂંછું એમા નવું કાંઈ જણાશે નહિ, પણ નવી વાત જણાવવાની મતલબથી આ લખાણ કીધું નથી એક જમાના સુધી જેમની સાથ હું જોડાયલો રહ્યો તેમના પરાક્રમોનો એ મુદતમા મને મોટે ભાગે મીલેલો અનુભવ કેમ થયો તેની માત્ર ઉપર ટપકેની નોંધ ઉતારી લેવા સિવાય મારો ખાસ હેતુ બીજો કાંઈ નથી હજી તો નિશાળે શિખતો બાળક હતો ત્યારથી જેના લખાણો વાચતો આવેલો અને હજી તો નિશાળે હતો ત્યારથીજ જેના પત્રમા અનેક વિષયોપર કલમ ચિતરતો રહેલો તેના તરફની લાગણી કેવી નાજુક હોવી જોઈએ તે બાર મુકીને કેહવાની જરૂર નથી "જ્ઞાન પ્રસારક મંડળી"ને સજીવન કરીને જેમણે તેનો એખ્તિયાર પોતાના હાથમા રાખેલો તેમના તરફથી મેહેરો મળતાજ 'ક્રિમ અથવા ધનશાસ્ત્ર એ બાબતનું મારૂં ભાષણ આપવા નવસારી વતનથી મુંબઈ આવી મંડળીના આ સેક્રેટરીને હું મળ્યો અને તેજ દિને બલામણ થઈ કે "રાસ્ત ગોફતાર' ના સબ એડિટરની જગા ખાલી છે માટે તે કબૂલ રાખવી

ભણનાર ગણનાર કાબરાજી

તા ૧૯ મી એપ્રલ ૧૮૭૪ થી આ રીતે શેઠ કેખુશરો નવરોજજી કાબરાજી સાથ હું જોડાયો અને છેવટ સુધી એમના સુસંગમા રહી એમને રીઝાવતા શિખ્યો "રાસ્ત ગોફતાર' ની આગળની તવારીખનું જ્ઞાન એમનાથીજ શિખ્યો અને શેઠ સોહરાબજી ધગાનીના "પેનો લુચ્છો પોર્વો વાગા મજમુનોની તવારીખ પણ પેહલી એમનેજ મોહડે માગળી મી० કેખુશરોને પોતાના ધર્મ ઉપર બહુ મજબૂત વકીન હતું પણ વગર સમજવે પોપટની માફક ભરડી જવાની એમને ભારી ચીડ હતી મને કેહતા કે 'હું નાનો હોતે વેળાનો ચોપડી લઈ બેસું ભણ્યો હતો,' અને મી० કાબરાજીના પિતાને તો ચોપડી વગર મોહડેથીજ જ્યારત્યાર હું ભણતા જોતો હતો પણ પાછળથી એટલા પદ અને અર્થ સમજ્યા વિનાનું ભરડી જવાનું મી० કેખુશરોને રૂચ્યુ નહિ, અને શુદ્ધ તરજુમાઓની માગણી ચાલુ કીધી આ તરજુમા કરવામા એરવદ કાવસજી એદલજી કાંગા ફોતેહ પામ્યા, જેઓ મી० કાબરાજીની એકા० મહિનોજ આગમજ આ ફાની જેહાન છોડી ગયા હતા "આગદહે અવસ્તા બા માએની" ની પહેલી આ વ્રત્તિ એરવદ કાંગાએ બાહેર પાડી ત્યારે તે જોઈ મી० કાબરાજી કરતા વધારે ખુશાહાલ કોઈજ થયુ હશે

ઠોકઠોકમાંથી ગાયન છે.

ગાયનમા મી० કેખુશરોનું મગજ એટલું તો મસ્ગુલ હતું કે પોતાની ભયકાર માંદગી વેળા પણ તેવણને ખમ ગાયનનોજ ખ્યાલ આવતો એક વેળા વાડિયાજીના આતશ બેહરામની સામેના ઘરમા એઓ રેહેતા હતા ત્યારે પાસેના ઘરનું બાંધકામ ચાલવાથી ભારી ઠોકઠોક થતી હતી મર્હુમ ડા० ખરશેદજી નુસરવાનજી ભાટી કાબરાજીના મોટા દોસ્ત હતા તેવણે કેખુશરોનું બીછાણું વધારે શાંત જગાએ લેવાની બનામણ કીધી, પણ કાબરાજી બોલ્યા કે "ઘરની ઠોકઠોક મારે મનથી ગાયન સમાન છે, માટે એટલાને ખાતર મને અહીંથી ખસેડશો ના" અને એમને ત્યાંથી નહિજ ખસેડ્યા.

શું ગરીબ મોટા નથી ?

પૈસે યા ખાનદાને જેઓ મોટાછે તેઓ પોતાને સર્વ બાઈબધથી મોટા સમજેછે, અને મોટાના હક માગેછે મી० કાબરાજી કેહતા કે તેવા હક ગરીબો પણ ધરાવી શકેછે એઓમા એક ખુબી એ હતી કે કોઈપણ પ્રજા તરફની વફાદારીના કામ માટે બડે ખાંઓ તરફથી શુરૂઆત થવાની એઓ વાટ જોતા ન હતા કોઈબી કામ પોતાને એવું જણાય કે જેમા પ્રજાભક્તિ હોય અને જે પ્રજા તરફથી અમલમા મુકાવું જોઈએ, તો તે કામ પ્રજાના અફસરો કે આગેવાનો શેઠિઆઓ કે માનચાદ પામેલા ઓબાદારો હાથ ધરે ત્યા સુધી ચૂપ બેસવાને મી० કાબરાજી કદી રાજી થતા નહિ, પણ પોતે પોતાની મેળે તે કામની આગેવાની લેવાને મેદાન પડતા દાખલા તરીકે મર્હુમ મહારાણી સાહેબ શ્રી વિક્ટોરિયાના મરણ વેળા તે નામદાર સ્ત્રીવર્ગના સરદાર હોવાથી મુંબઈની દેશી સ્ત્રીઓ તરફથી તેઓની યાદગીરી કાયમ રાખવાની હીલચાલ ઉભી કરવાની જરૂર જણાતા લાગી પણ તે ઉભી કરવાની આગેવાની કોઈએ લીધી નહિ ત્યારે મી० કાબરાજીએ પોતાના કુટુંબની બાનુઓને નામે આ હીલચાલ ઉભી કીધી પણ તેમનું એ કામ ચોક્સ ઠેકાણું ગયું નહિ તેથી કાંઈ મી० કાબરાજી એ હારી ખાધી નહિ ઉલટું એમની હીલચાલને લીધેજ વધારે મોટા પાયાપર કામ શરૂ થવા પામ્યુ

માલેકો સામે સ્વતંત્ર નુક્તેચીની

મી० કાબરાજીએ પોતાના સ્વતંત્ર લખાણોથી ઘણાઓને દુશ્મન કીધા હતા ખુદ દોસ્તોને અને મુરબ્બીઓને પણ તેઓ છોડતા નહિ ખાસ એવણના દિલમા તો અખખરો એજ કે જે કાંઈ ખરૂં અને વાજબી લાગે

તે લખવું. પછી તે સગા બાપની સામે કાં નહિ હોય? અને એવા સાચવટ અને સ્વતંત્રતાને પકડી રહીને લખાણો કરતા એમણે નથી જોયા દાદાભાઈ નવરોજજીને કે નથી જોયા નવરોજજી ફરદુનજીને, નથી છોડયા ખુરશેદજી નશરવાનજી કામાજીને કે નથી છોડયા સોહરાબજી શાપુરજી બંગાળીને નથી મુકયા ખ રૂ કામાને કે નથી મુકયા ડૉ ફ કરાકાને બીજા ઘણાક પોતાના ખેરખાહ મિત્રોને મી૦ કાબરાજીએ પોતાને વાજબી લાગતા લખાણોથી એવા ખમેર્યા કે તેઓ ફરીથી કદી મી૦ કાબરાજીના દોસ્તીમા રહ્યા નહિ પણ મી૦ કેખુશરો કેહતા કે એવી દુશ્મની પરવડશે. પણ પ્રજા તરફ બેવફા થઈને હું એમની દોસ્તી જાળવી રાખું એ મને પરવડે નહિ

સોહરાબજી બંગાળી અને કાબરાજી.

શેઠ સોહરાબજી મી૦ કાબરાજીના લખાણથી સદા રાજી હતા, પણ તેજ લખાણોના કામો કરનારી કલમને એક તલવારની માફક પોતાની સામે આવતી જોઈને તેઓ ચોકયા એ વિરૂધ લખાણો થયા તે વેળા ખીજનાર આમ પણ બોલ્યા કે, કાબરાજી કેવા નગુણા છે કે પોતાના મુરબ્બીઓ અને મેહરબાનોને પણ છોડતા નથી! સોહરાબજી બંગાળી તો કરશનદાસ મુળજી સાથ મળીને કેખુશરોને "રાસ્ત ગોફ્તાર"મા પહેલા દાખલ કરનાર હતા, અને જો મી૦ કેખુશરોને કોઈ દાહડે કોઈનું પણ માન જાળવવાની ફરજ પડે તો તે શેઠ સોહરાબજી હતા. રાજાબાઈ ટાવરવાળી હોનારત સુધી શેઠ સોહરાબજી 'રાસ્ત ગોફ્તાર'' ઉપર સદા ફિદા અને મી૦ કાબરાજીના સર્વથી મરમ વખાણનાર હતા પણ એ હોનારતના સબંધમા આ બન્ને સાહેબો વચ્ચે કમનસીબે મતફેર પડયો, અને તે ઉપરથી આપેઞ દોસ્તીમા પણ ખલલ પડી

સોહરાબજી અને કેખુશરો વચ્ચેના આ અકુદરતી ઝગડાનું અહીંજ શેવટ આવ્યું નહિ મી૦ કાબરાજીએ પોતાનું સ્વતન્ત્રપણું જાળવવા માટે એક એવું કામ કીધુ કે જેથી શેઠ સોહરાબજી વડીક અસરત પામ્યા, અને મી૦ કેખુશરો પોતાની ગરીબી છતા એક મોટી રકમ અદા કરવાની પોતાની ફરજ બજાવવા માટે જરાબી પસ્તાયા નહિ! સ્વતન્ત્રતાની ધુણમા કલમકશોને પૈસા મબરી ગેદ જેવા તેવા લાગતા નથી

"માસ્ટર સાહેબ" નવરોજજી ફરદુનજી

પારસી શેઠિયાઓમા લગ્ન ટાકણે મસમોટા ખર્ચો થતા અને ખાણીપીણી ચાલતી તે સામે મી૦ કાબરાજી ઘણુ સખ્ત લખતા અને એમને એ કામમા શેઠ નવરોજજી ફરદુનજી પુરતી મદદ આપતા પણ એ પછી એતફાક એવો બન્યો કે શેઠ નવરોજજીને પોતાને ઘર લગ્નનો અવસર આવ્યો અને ખાનપાન ચાલ્યુ મી૦ કાબરાજી એ લગ્નમા જઈ જમી આવ્યા, પણ ત્યાર બાદ રાસ્ત ગોફ્તાર"મા એ ખાણીપીણીની ઝાટકણી કાહડવાને ચુકયા નહિ. મી૦ નવરોજજીને કેખુશરો હમેશા 'મારા પ્યારા માસ્ટર સાહેબ' લખતા અને લખતા, પણ જ્યારે એજ 'માસ્ટર સાહેબ'' ને ઘરના લગ્નની ટીંગ રાસ્ત ગોફ્તાર મા નિકળી ત્યારે ઘણાઓએ જોઈ લીધુ અને પોતાની ખાતરી કરી લીધી કે ચોકસ સુધારાની બાબતમા મી૦ કાબરાજી દોસ્ત અને નહિ દોસ્ત વચ્ચે કશો તફાવત સમજીને કામ લે એવા માણસ નથીજ. નવરોજજી ફરદુનજીના દોસ્તોને "રાસ્ત ગોફ્તાર"મા થયલી ટીકાથી લાગ્યું અને કોઈ કોઈતો કાંઈ સંભળાવ્યા પણ, પણ નવરોજજીતો ખડખડ હસ્યા અને બોલ્યા કે "હું જાણુનેજ હતો કે કેખુશરો લખ્યા વિના રેહશે નહિ અને નહિ લખતે ત્યારેજ મને કાંઈ જુદો વિચાર કરવો પડતે"

દુશ્મનો સાથ દોસ્તી.

મી૦ કાબરાજી પોતાના મુરબ્બીઓ અને મેહરબાનો સામે જો સચ્ચાઈને પકડી રહીને લખે તો પછી બીજાઓની વિરૂધમા એજ નિમિતે લખે તેમા નવાઇ શી? અને તેમ "રાસ્ત ગોફ્તારે" એક નહિ પણ અનેક ગ્રહસ્થોને પોતાની કલમથી ચોકાવ્યા હતા દસ્તુરોને, શેઠિયાઓને, મિલએજન્ટોને, ધર્મગુરૂ વર્ગને, ગુરૂજી અને વેહમી જાદુ લોકને, પ્રજાને ગેરઇનસાફ કરનારા અમલદારો અને ગરીબોને કચડી નાખનારા પૈસાદારોને મી૦ કાબરાજી જ્યારેથી લાગ આવે ત્યારે કદી છોડતા નહિ પણ એ સઘળુ છતા એમની એક ખુબી હું હરહમેશ જોતો અને વખાણતો આ લોકો તે પોતાની કલમથી નારાજી થયલાઓને તેજ કલમની સાચવટની ખાતરી કરી આપીને પોતાના દોસ્ત બનાવવાને લગતી છે આવું જોઇને કોઇવાર હું કેહતો કે "જેને વકી આટલુ બધુ લખેલુ તેની સાથ આમ દોસ્તી કરવી એ શુ સારૂ છ?' ત્યારે મને જવાબ દેતા કે "કયા સુધી દુશ્મની રાખીએ? આપણે કાંઈ દુશ્મનીને ખાતર લખ્યું નથી, અને હવે જ્યારે સામેવાળા પોતેજ દોસ્તી શોધતા આવે ત્યારે આપણે શાવાસ્તે ના કહિયે?"

શેઠ નાનાભાઈ બેહરામજી.

આવા દુશ્મન પછી દોસ્ત બનેલા ગ્રહસ્થોમા બે સાહેબોને હું પીછાનુંછુ, અને એ ગ્રહસ્થોની દોસ્તીના પુરાવાનુ જે માન હું ધરાવુંછું તે પરથી કહી શકુછુ કે "રાસ્ત ગોફ્તાર'ના લખાણથી તુરત વેળા જેઓ દુશ્મન થતા હશે તેઓ પાછલથી સમજતા હોના જોઇયે કે લખનારનો હેતુ ખાસ દુશ્મનીનો નહિ પણ કોઈ બીજોજ હતો શેઠ નાનાભાઇ બેહરામજી (હાલના શેઠ બેહરામજી જીજીભાઈ બીજા) અને શેઠ નશરવાનજી શેહરિયારજી જીનવાળા એ બે એવા સાહેબો છે કે જેમની સામે મી૦ કાબરાજીએ કલમ ચલાવવામા કાંઈ બાકી રાખ્યું ન હતું, અને તોપણ તેઓને મી૦ કાબરાજી સાથ પાછલથી મોટી દોસ્તી થઈ પડી હતી

શેઠ બેહરામજી જીજીભાઈ

મી૦ નાનાભાઈ બેહરામજી અને તેમના પિતાજી મર્હુમ શેઠ બેહરામજી જીજીભાઇને 'રાસ્ત ગોફ્તાર અને કાબરાજી ઉપર ચોકસ લખાણના સબંધમા જબરો ગુસ્સો હતો, અને તે લખાણના પરિણામ દાખલ બદનક્ષીની ફરિયાદી પણ જન્મ પામી હતી પણ અરસપરસની સમજાવટ અને સમજુતીથી તે અધુરે ગઈ હતી, અને તેનુ કામ આગળ ચાલવા પામ્યુંજ ન હતું એ ફરિયાદીની ધમકી અપાઈ તે વેળા 'રાસ્ત ગોફ્તાર ના એક માલિક સાહેબની માફીની જરૂર હતી, પણ તેઓને શેઠ નવરોજજી ફરદુનજી અને શેઠ સોહરાબજી બંગાલીએ ગમે એટલી હિંમત આપવા છતા તેઓએ કોર્ટમા હાજર થવાની માફ ના પાડી હતી

શેઠ કાવસજી શરાફ.

ઉપલા અને બાપ દીકરા સાથ "રાસ્ત ગોફતાર"ને દોસ્તી થયા પછી તેમને ઘર ગાદીનો દિમાગ આવ્યો. એ વેળા "જામે જમશેદ"મા મરહુમ શેઠ કાવસજી મેહરવાનજી શરાફે દોરમા કેટલુંક લખાણ કરવાની તક લીધી, કેમકે આ લખ સમયમા "રાસ્ત ગોફતાર"ના માલેક તથા લખનારાઓ શામેલ હતા. હવે મી૦ શરાફની સામે પણ મી૦ કાબરાજીએ કલમની કરવામા કાંઈ બાકી રાખી ન હતી તો પણ આ એક બીજા ગૃહસ્થ હતા જેઓ પોતાની અંત ઘડી છતા મી૦ કાબરાજી સાથ પોતાના મરણ સુધી દોસ્તીની ગાંઠ બાંધી રહ્યા હતા.

એદલજી ફરામજી ડૉટી

'રાસ્ત ગોફતાર' અને "જામે જમશેદ" વચેની પુરાણી દુશ્મનીમે થી કોણ અજાણ્યું છે? મી૦ કેખુશરો 'રાસ્ત'ના અધિપતિ થયા ત્યારથી (૧૮૬૨થી) "રાસ્ત ગોફતારે" શેઠ મેહરવાનજી ભમ્માલીની કલમથી સર્ટિફિકેટ આપેલી હતી કે 'જામેના લખનારા સ્વતંત્ર નથી.' આ લખનારાઓની હાર સાથામા એક ઉમદા અધિપતિ શેઠ એદલજી ફરામજી ડૉટી હતા. મી૦ ડૉટીની ઈંગ્લીશ બજારમા અચાર અને મુરબ્બાની દુકાન હતી, અને ત્યાંજ 'જામે'નું ઘણુંખરું લખાણ લખાતું હતું જે ઉપરથી 'રાસ્ત'મા અનેક રમુજો થતી અને મી૦ ડૉટી તેના મન બાબત ઉથલા આપતા. બને એકેકને છુટથી તરેહવાર વિશેષણો લાગુ પાડતા. અને કેખુશરોએ એક વાર મી૦ ડૉટીને માટે લખ્યું કે તેઓ 'કેનાબાની ગાદ' ધરાવે, એટલે જે દીવાનાશાળામા જવા લાયકનું કાંઈ કાંઈ ઓળેછે.

આ પછી ૧૮૭૩ ની દિલ્હીની મહાન દરબારનો અવસર આવ્યો, અને 'રાસ્ત ગોફતાર' તરફથી કાબરાજી "મુંબઈ સમાચાર" તરફથી મરહુમ મી૦ માણેકજી બરજોરજી મીનોચેહેરહોમજી અને "જામે જમશેદ" તરફથી મી૦ એદલજી ડૉટી નામદાર સરકારના પરોણા દાખલ દરબારમા બિરાજ્યા. હવે અહીં આ ત્રણેનું જોગનું કેમ બેસે? "રાસ્ત"ને જેમ "જામે" સાથ બનાવતું હતું તેમ 'સમાચાર' સાથે પણ કાંઈ પાધરું ન હતું. તો પણ દિલ્હીથી પાછા ફર્યા ત્યારે કેખુશરો કાબરાજી અને એદલજી ડૉટી જેવા દોસ્ત બીજા કોઈ હતા નહિ! ડૉટીની જે સરભરાની કાબરાજીએ ડીંગ સાંભળેલી તેજ સરભરા દિલ્હીમા એક મોજની ઉજાણી થઈ પડી, અને બને લેખકોએ દુશ્મનાઈ છોડી દઈને દોસ્તીની એવી ગાંઠ બાંધી કે તે જન્મ સુધી રહી. દિલ્હીમા એ સાથે ફરવા જાય, એક સાથે ભોજન લે, અને એકેકને ડાંટી કરી પેટ ભરીને જમે અને પેટ પકડીને હસે. એદલજી તાનો મારી પુછતા કે "કાબરાજી, હવે પાછા દુશ્મન થશો કે? ફરીથી મને કેનાબાની ગાદ ઠેરવા ઠરોકે?" કેખુશરો કેહતા કે "પેપરમા આપણ ગમે એટલા ઝગડીએ, પણ આપણી દોસ્તી શા વાસ્તે નહિ રાખીએ?"

અણબનાવ!—એ શું?

કેટલાકોના મનમા એમ હશે કે મી૦ કાબરાજી પૈસા કમાવવાને ઘણી આમ રોડિયાઓ વગેરેની સામે લખતા હશે. એક વાહેલી સોમજી મ્હેરવાનજી ઑફિસમા એક પારસી કેખુશરોને મળવા આવ્યો. તે દુશ્મનોજ રહેતો તો ૧૮૭૫નું સાલ હતું. તે કાબરાજીને આનરરીસા તેડી એ-ગાની બારે લઈ જઈ વાત કરતો ઉભો. અને પછી રૂપિયા ખખડાવીને પૈસા પડવાનો અવાજ થયો. અમારા એક માલેક સાહેબ શેઠ બેહરામજી ફરદુનજી અને હું ઓફિસમા અને એજ વખતે કેખુશરોનો મોટે મોટે ઘાંટો પાડવાનો સાદ સંભળાયો. પરખુ કરતા જણાયું કે પેલો પારસી કેટલા કાબરાજીનું મોં દાબવા આવેલો, અને પચાસ રૂપિયા ચુપચુપ તેમના ગજવામા સેરવી દેતો હતો, એટલામા કેખુશરોએ અચાનક સારી તેનો હાથ ઝટકાવી નાખવાથી રૂપિયા વેરાઈ પડ્યા! તે પારસી ભિખારો ભગ ખસીયાનો પડી ગયો. મી૦ કાબરાજીએ તેની આ વર્તણુકને મટે તેને ધાડાજ ગરમોમા પાણીથી ખાંખો કરી નાખ્યો અને પેલા પારસીને લાજ આવી પડી ગઈ. એવું જોઈ અને (?) પાછો માગ્યા તેને પચાસ વીસ રૂપરીથી આ હિમતવાન પારસી કીગામે ઉતારવા આવે તો!

ભોળાં દિલનો દાખલો.

મી૦ કાબરાજીએ ઘણું ઈંગ્રેજી નાટકો લખ્યા હતા. જેમાનો "ફરેદુન" લખનાર અને ભજવી બતાવનાર વખતે વાંધાનું કામ થઈ પડ્યું હતું. વિક્ટોરિયા નાટક મંડળી જે મી૦ કાબરાજીએજ સ્થાપી હતી તેના માલેક મી૦ દાદાભાઈ ઠુંઠી સાથ આ વાંધો ઉભો હતો. આ નાટકના લખાણ માટેનું ઝાઝું દામ નહિ મળવાથી મી૦ કેખુશરોએ આ નાટક ભજવી બતાવવા અટકાવવા માટે મી૦ ફરીયાદ નોટિસ કીધી હતી. મી૦ દાદાભાઈએ આ નાટક ભુગતેજા નહિ ફરાવી કબુલાત આપ્યા છતા જુદા જુદા નાટકોમાથી બનાવેલા 'પચરંગી પકવાન' જેવા નાટકી પ્રોગ્રામમા એક ભાગ "ફરેદુન"માના કેટલાક રમુજી દેખાવો ભજવી બતાવ્યા હતા. આ દેખાવવાળા પાત્રો 'ફરેદુન'ના નાટકમાનાજ છે કે જુદા છે તે તપાસવા માટે અને એકનેકામ થવાથી એક મિત્રને સાથે લઈને અમે "ફરેદુન"ના નાટકની ચોપડીઓ લઈને બેઠા, અને તે માંહેના પાત્રોના મુખમા મુકાયેલા શબ્દો નાટકમાના શબ્દો સાથ કેટલા મળતા આવ્યા હતા તે નોંધી લીધુ. આ રીતે લખનારની રજા વિના તેનો નાટક ભજવી બતાવવાની સ્પષ્ટ છતા, અને નાટકનું ઝાઝું દામ નહિ મળ્યા છતા મી૦ કાબરાજીએ મી૦ દાદાભાઈ ઠુંઠી સાથની દુશ્મની જારી રાખી નહિ, એવા તેઓ ભોળા દિલના હતા.

નવલકથામાંનાં સ્થળો.

મી૦ કાબરાજીની વાર્તાઓ આજના સરખા વાર્તા લખનારાઓ કરે છે તેમ ધડોજી ઉપરથી નામ ઠામ ફેરવીને લખવામા આવતી ન હતી. આ વાર્તાઓમા પારસી સમાજનો રૂપ, ચિતાર આપવાની મી૦ કાબરાજી સદા નેમ રાખતા હતા. તો પણ દરેક વાર્તા તેનો ખરોજ ચિતાર આપનારી સાબિત થશે નહિ. જ્યારે "દુખિયારી બચુ"ની વાર્તા પ્રથમ 'સ્ત્રી બોધ'મા ચાલુ કીધી ત્યારે આજની પેઠે પારસીઓમા "ગવરનેસ" દાખલ કોઈ બાનુઓ નોકરી બજાવતી ન હતી. પણ તે અને એવીજ બીજી સારી તરફના વાચા હું રજુ કરતો ત્યારે એઓ મને કહેતા કે "એમા શું છે? સમાજ ચિત્રમા કાંઈ હાલના અને આગળના વખતનોજ ચિતાર આપવો જોઈએ શું? બલ્કે

ષનો ચિતાર પણ હાલની રીતભાતને આધારે કાં નહિ આપી શકાય?" અને આ તકરાર વાજબી લાગતી નહિ, તો પણ મી૰ કાબરાજીની વાર્તાઓમા હાલના કે આગળા પારસી સંસારને નહિ અનુસરતું કાંઈ કાંઈ આ-વર્તુંજ રહ્યું હતું જોકે આજે તેમાના ઘણા બનાવો બની શકેછે

આ વાર્તાઓ માટેના સ્થળ હુબહુ બતાવવા માટે મી૰ કાબરાજી ભારી કાળજી રાખતા, અને તેથી અમણ જે જે સ્થળોને લગતી વાર્તા કલ્પી હોય ત્યા ત્યા જાતે જઇને આસપાસના દેખાવોની નજર નોધ લઈ આવતા, અને પછીજ તેમનું વર્ણન કરતા આ રીતે 'દાગરાના ની વાર્તા માટે એઓ થાણે જઈને તથા "મિઠી મિઠ્ઠી ની વાર્તા માટે વલસાડ જઈ ત્યા થોડા થોડા દિવસ ગુજારી આવેલા હું જાણુછુ મુંબાઈના ઘણા સ્થળો તો એમની નજરમા રમી રહેલા હતા

સ્રીનુ શિયળ

એક ચોકસ વાર્તા 'રાસ્ત ગોફ્તાર' મા ચાલુ થઈ હતી, અને તે શેઠ સોહરાબજી બંગાળી પણ વાચતા હતા એક દિને આ વાર્તામા કાંઈક એવી બાબત આવી ગઇ કે જે શેઠ સોહરાબજીને ગળે ઉતરી નહિ એક બાપ અને બેટી વચ્ચે કેવો નાજુક સબંધ હોવો જોઈયે તે બાબેનો આ વાધો હતો, અને મી૰ સોહરાબજીએ તે વાધો ચીઠી લખીને જણાવ્યો હતો મી૰ કાબરાજીનો જવાબ એ હતો કે એક સ્રી જાગવવા ચાહે તો પોતાનું શિયળ જીવને જોખમે પણ જાળવે, અને નહિતો તેણીનો આપગો પ્યાર તેને જ્યા દોરવે, ત્યા તે ઘસડાઈ જઈ શકે આ દાખલો મી૰ કાબરાજીનું દઢ મન બતાવેછે એઓ ઓછી અગત્યની બાબતોમા પણ પોતાના સ્વતંત્ર વિચારોને દબાવી દેવાને નાખુશ હતા

"શુ કરવા ગાળ ખાયછે"!

મી૰ કાબરાજીને "રાસ્ત ગોફ્તાર' મા છુટે હાથે કામ લેવાની મનગમતી છુટ મળેલી હતી આગળા માલેકોએ તેમને લખાણની એ છુટ આપી હતી, અને જ્યારે આ પત્ર જુના માલેકોએ નવાઓને હવાલે કીધું ત્યારે આ મુખ્ય શરત કીધી હતી કે 'રાસ્ત ગોફ્તાર ની નીતિ રીતિમા કશો ફેરફાર કરવો નહિ, અને તેની અસલ રાજનીતિને વળગીનેજ પત્ર ચલાવવા દેવું આગળા માલેકોએ પોતાની માલેકી દરમ્યાન ઘણી ખોટ ખમી હતી પણ પત્ર કશી ખોટમા નથી એવું જણાયા પછી તેઓએ નવા માલેકોને 'કમાઈ ખાવા' માટે "રાસ્ત સોંપી આપ્યું હતે મી૰ કાબરાજીએ જુના માલેકોના વખતમા 'રાસ્ત નું હતું તેજ ધોરણ નવાઓના વખતમા પણ ચાલુ રાખ્યું, અને સ્વતંત્ર પત્રે લખતા એમને ઘણા ભોગ આપવા પડ્યા, ઘણી ગાળો ખાવી પડી એક દિને પત્રના આગળા માલેકો મહેના એક શેઠ ખ ર કામા નવા માલેકોમાના એક મર્હુમ શેઠ બેહરામજી ફરદુનજીને મળવા આવ્યા, અને મી૰ કાબરાજીનો પગાર વધારવાની ભલામણ કરતા તમને ખમવા પડતા દુખ કહી સંભળાવ્યા આ વેળા હું હાજર હતો શેઠ બેહરામજીનો જવાબ એ હતો કે "કેખશરૂ શુ કરવા ગાળ ખાયછ? અમે કાંહ કહિયેછ કે ગાળ ખાવો? ગાળ ખાવા જેવું લખાણ શુ કરવા કરોછ?"

ભીખારડા જમાઇઓ સામેની મંડળી.

મી૰ કાબરાજીની સ્થાપેલી અનેક મંડળીઓમાની એક "લગ્નોની મતિબરી જાળવનારી મંડળી' હતી રીતની ભીખની બદી તોડવા માટે આ મંડળી સ્થાપી હતી અને તેની સ્થાપના માટે ફ્રામજી કાવસજી ઇન્સ્ટિટ્યુટમા એઓએ બોલાવેલી મોટી સભાના ૧॥ કલાક સુધી એમણે ભાષણ કીધું તે જોઈ હું વિચારમા પડયો કે આ માણસ કોણ છ? પોતાની માંદગીનું બીછાનું તો હજી કેખુશરોએ છોડયુ ન હતુ તોપણ સભાનો દિવસ મુકરર કીધેલો હોવાથી તેજ દિવસે તે મળવીજ જોઇયે, અને કાબરાજીએ તેમા હાજર થવુંજ જોઇયે પણ હાજર થવા જોડે નવી મંડળીની નેમ અને ફાયદા સભાજણોને સમજાવવા જોઇયે અને તે માટે પુરજોશ પગે ૧॥ કલાક સુધી ભાષણ કરવુંજ જોઇયે! એક માણસ પોતાની ઉલટ અને ઉમંગ આગળ માંદગી પણ ભુલી જઈ શકેછે.

આ મંડળીએ ત્રણ ચાર વર્ષ કામ બજાવ્યું અને પછી તે સુસ્ત પડી ગઈછે, તે બાબે મી૰ કાબરાજી હમેશા બડબડતા અને કેહતા કે 'મારી સ્થાપેલી મંડળીઓમાથી એજ એવી છે કે જે મારી હૈયાતીમાજ મરણ પામી!" તેને સજીવન કરવાની એમણની કાળજી હદ વિનાની હતી, પણ અફસોસ કે તે હજી પાછી ચાલુ થઈ શકી નથી

આ મંડળીમા પારસી સુધારાવાળાઓમાના બે મુખ્ય સાહેબો શામેલ થયા નહિ એક સાહેબ મંડળી તરફના ભાષણ સાંભળવા હમેશા હાજર રેહતા પણ તેના સભાસદ થવાની ના પાડતા, અને તેથી તેના તરફથી ભાષણ આપવા યા બીજો કાંઇપણ ભાગ લેવાની ના પાડતા હતા બીજા ગૃહસ્થ તો ખુલ્લું એમ કેહતા કે શક્તિવાન માબાપ પોતાના બચ્ચાના ભવિષના સુખને અર્થે નાણાની રકમ આપે તેમા ખોટું શું છે? આ તકરારના જવાબમા કાબરાજી પુછતા કે સુધારાવાળાઓએ લગન, મરણ વગેરેના ખર્ચ કાં કાહડી નખાવ્યા યા ઓછા કરાવ્યા? માતબર શેઠો પોતાની શક્તિ મુજબ મોટો ખર્ચ કરે તેમા સુધારાવાળાઓને ખોટું શું લાગ્યુ? અને જ્યારે એક બદી તોડવી ત્યારે બીજી શા માટે ચાલવા દેવી? રીતની ભીખથી ગરીબ માબાપના જે હાલહવાલ થઈ જતા હતા તેનું દુખ દેખ્યાથીજ મી૰ કાબરાજીએ ઉપલી મંડળી સ્થાપી હતી અહીં પાછી ગરીબો તરફની તેમની લાગણી આપણ જોઇયે છિયે કે જેને ઘફીન્દ ગરીબ તેઓ જનમ્યા હતા

નજરે નોંધ— મગજ નોંધ

મી૰ કાબરાજી અનેક વખતે મુંબઈ છોડી બહારગામ ફરવા ગયા હતા, અને જ્યારેથી બહાર જતા ત્યારે ત્યાં પોતે જોયેલી નવી નવી બાબતોના વર્ણન લખી મોકલવાને કદી ચુકતા નહિ. ઉત્તર હિંદુસ્તાન, કાઠિયાવાડ, વડોદરા, દખ્ખણ મદ્રાસ રેલ્વે, પુના, દેવલાલી, અમદાવાદ, કરાચી, દિલ્હી, એ સર્વ ઠેકાણેથી એમના લખાણો આવતાં. એઓ જે જોતા તે વર્ણવતા, અવલોકન શક્તિ એમની બહોળી હતી પણ વળી એઓ જે સાંભળતા તેપણ આબાદ મગજમાંથી ઉતારતા હતા. એકવાર શનિવારે સહવારે નામદાર ગવરનરે પારેલ ખાતે એક અગત્યની ખાતાની ક્રિયા કીધી. મી૰ કાબરાજી એ વેળા હાજર હતા. મારે મુંબઈ આવીને બીજે દહાડે નિકળનારા અમારા પત્રને માટે એઓએ ગવરનરનું ભાષણ પોતે જેમ સાંભળ્યું હતું તેમ ઉપજાવી કાહડ્યું. કાગળ ઉપર કશી નોંધ લીધેલી ન હતી, પરંતુ મગજમાંજ નોંધેલું હતું! સોમવારે દરેક છાપામાં ગવરનરનું ભાષણ પ્રગટ થયું. તેની જોડે સરખામણી કરતા "રાસ્ત"માં આવેલો હેવાલ મોટે ભાગે વાસ્તવિક જણાયો.

દેશી વર્તમાનપત્રોની ફિદાગીરી

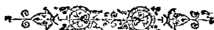
દેશી વર્તમાન પત્રોમાં "રાસ્ત ગોફતાર" પોતાની ચોક્કસ સ્વતંત્ર રાજનીતિને લીધે બહુ લોકપ્રિય ન હતું, અને મી૰ કાબરાજી હમેશાં મને કેહતા કે આપણે લોકપ્રિય થવાની પહેલી દરકારીજ નથી, અને લોકપ્રિય થવાની આપણે કદી તજવીજ કીધી પણ નથી. પણ એ સબબ છતાં એક અમદાવાદથી એક પત્રવાળો ખુદ મી૰ કાબરાજીને જોવાજ નહિ, મળવાજ નહિ, પણ એમના દર્શન કરવા આવ્યો હતો. તેના ઉચ્ચારેલા શબ્દો મારા કાનમાંથી હજી ખસ્યા નથી, તો જો કે એ વાતને ઘણાં વર્ષ થયાં છે. હું તે છાપાવાળાનું નામ દઈશ નહિ. તે બિચારો કોઈ ગરીબ સ્થિતિનો હતો, તો જો કે તેનું પત્ર અમદાવાદમાં અને ગુજરાતમાં તો જાણીતું હતું. તેના પગમાં જોડા વટીક ન હતા. અમદાવાદી ગોળ પાઘડી અને નીચે બારીક કમની ડગલી તથા ધોતીઆમાં તે સજ્જ થયલો હતો. મી૰ કાબરાજીને પુછતો તે મારી આગળ આવ્યો. મેં તેને મારી પાસે બેસાડ્યો, કેમકે મી૰ કેખુશરો આરામ ખુરસી ઉપર લગાર ઉંઘતા હતા. પણ એઓ જેમ જલદી ઉંઘી જતા તેમ જલદી જાગૃત પણ થતા. અમને વાત કરતા સાંભળી કેખુશરો જાગી ઉઠ્યા. ખુલાસો થતા પેલા પત્રકારને પોતાની નજદીક તેડાને બેસાડ્યો. કેમ આવ્યા પુછતા તે આ મતલબનું બોલ્યો—"હું પણ આપનો ભાઈબંધ છું. આપનું મોટું નામ બહુ વખતથી સાંભળતો આવ્યો છું. આપ ઉપર મારું પત્ર બદલીને માટે મોકલાવ્યો જાઉં છું પણ આપનું મને મળતું નથી. ઘણા વખતનો આપને જોવાને ઇંતેજાર હતો. અને એકવાર મુંબઈ જાઉં તો આપના દર્શન કરું એવો એરાદો લાંબા સમયનો રાખેલો હતો. તે પ્રસંગ આજ આવ્યો. આપને જોઈ બહુ આનંદ થયો છે. આપની કલમ બહુ તેજી વાપરે છે. આપ વારંવાર અમારા હિંદુઓને પણ ચાબખા લગાવોછો. તે કેટલેક દરજ્જે વાજબી હશે પણ અમારા લોકને એ વાત ગમે એમ નથી. ખરા આપ એમજ ધુમ્યા રહેજો. આપ જેવો સ્વતંત્ર લખનાર બીજો તો હું કોઇને જોતો નથી. 'રાસ્ત ગોફતાર' નામનો અર્થજ 'સાચું બોલનાર' થાયછે, એમ મેં સાંભળ્યું છે, એ શું ખરું છે? ત્યારે તો આપ નામ પ્રમાણેજ કામ બજાવોછો.' ઇત્યાદિ

આ ગંભીરપણું લાગે એમ ન લાગ્યું. અમો તો વચ્ચે થોડુંજ બોલતા. પણ આ "ભાઈબંધ" પોતેજ સઘળું બોલ્યો જતો હતો. તે વારંવાર બને હાથ જોડી નમસ્કાર કરતો, અને પોતાને "દર્શનનો પ્યાસો" દેખાડીને એને "દર્શન" થવા માટે હરખાતો હતો. તે એમ પણ બોલ્યો હતો કે "આ મારી એક જાતે 'મહિસ્થળની યાત્રા' છે, જે યાત્રે જવાની મેં બાધા લીધી હતી અને તે આજે ઉતારી છે.' ઇત્યાદિ તેના ગયા પછી મી૰ કેખુશરો બોલ્યા કે 'જોયા આપણા ભાઈબંધ!' મેં કહ્યું કે 'તમારા બીજા દેશી ભાઈબંધોને ગમતો એવો આ સાચો ભાઈબંધ છે; એને આપણું પત્ર જરૂર મફત મોકલજો' અને તેમ થયું હતું.

એક કરમબખ્શેશ-ઉંઘ

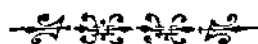
મેં ઉપર મી૰ કાબરાજીની ઉંઘ વિષે ઇશારો કીધો છે. ઘણીવાર એમનું વાત કરતા ઉંઘી જતા હતા. કોઈવાર મોડી રાત સુધી નાટક વગેરેમાં રોકાવાથી ઉજાગરો થવાનો સબબ બતાવતા, અને કોઈ વારે વગર સબબે ઉંઘ આવતી. કેહતા વાંચતા વાંચતા ઉંઘી જવાની એમને બહુ આદત હતી. હાલની અમારી આફિસ છે ત્યાંજ ગરમીની મોસમમાં એક દિન મી૰ કાબરાજી વાંચતા વાંચતા ઉંઘી ગયા હતા. અમારા માલેક મરહુમોમાના એક મરહુમ શેઠ બેહરામજી મર્ઝબાન પછે ખાતા ખાતા અમારા ઓરડામાં ગરમીની ફરિયાદ કરતા આવ્યા. દિવસે આફિસમાં કોઈ સિપાઈઓ ઉંઘે તો એમને તે પસંદ ન હતું. મી૰ કાબરાજીને ઉંઘતા જોઈ શેઠ બેહરામજી ટકોર કરતા બોલ્યા કે વળી ગઈ રાતે નાટકમાં ગયા હશો. આ બોલ નિકળતાંજ કેખુશરો જાગી ઉઠ્યા અને શેઠ બેહરામજી બોલ્યા કે "બળી ઉંઘ તમનેજ કાહથી આવેછે! અમને રાતે ઉંઘ નથી આવતી ને તમે દિવસે ઉંઘાઓછો? જે લોકને જોઈતી હોય તેને થોડીક વેચાતી કાંય નહિ આપતા?" મગરૂરી સાથ અહીં ઈશારો કરીશ કે અમો અને અમારા માલેક સાહેબો વચ્ચે શેઠ અને ચાકર જેવો કશો ફરક હતોજ નહિ, અને આજે પણ નથી. કાબરાજીએ શેઠ બેહરામજીએ હસતા હસતા કરેલા ટકોરના જવાબમાં ખડખડ હસીને કહ્યું કે 'હું આપવાને ખુશી છું. તમારેથી લેવાય તો લેવો.'"

આવી આવી રીતની મી૰ કાબરાજીના ખુશ મિજાજ અને સ્વતંત્ર પ્રકૃતિ દર્શાવનારી બીજી અનેક વાતો છે. અફસોસ, કે તે વાતોઓનું જલદી રોજ આવી ગયું અને એક નમુનેદાર લેખક અને સરદાર ગુજરાતી સાહિત્યના ઉપાસકો ખોઈ બેઠા.

મી૦ કાબરાજીની એક જાહેર લેખક દાખલની થોડીક ખાસિયતો

લખનાર— મી૦ ખુરશેદજી રૂસ્તમજી કામા.

મર્હુમ મી૦ કેખુશરો નવરોજજી કાબરાજીને હું લાંબા વર્ષોથી ઓળખતો હતો અને 'રાસ્ત ગોફતાર' ના આગળા માલેકો મધેનો એક હું પોતે પણ હતો, વાસ્તે એઓણની ખાસિયતોનો મને પુરતો અનુભવ છે

કેટલાક પત્રવાળાઓને હું જોઉં છું તો તેઓ બે કિસમની રાજનીતિથી કામ લેતા જણાય છે એક તેમના મનની યાને તેમની અંગીત અને બીજી તેમના પત્રની પોતાની મી૦ કાબરાજી પોતાની કારકીર્દની શુરૂઆતમા એવીજ કોઈ બેવડી રાજનીતિ ધરાવતા હતા એટલે જે ખુનામાથી બોલું તો એઓણ જ્યા સુધી "જામે જમશેદ" મા હતા ત્યા સુધી આમ બેવડી પાલિસિથી કામ લેતા હતા પણ "રાસ્ત ગોફતાર મા આવ્યા પછી એમની અંગત રાજનીતિ જતી રહી, અથવા પત્રની રાજનીતિ સાથ જોડાઈને એક થઈ ગઈ અને તેથી એઓ રાસ્ત ગોફતાર મા ૪૦ વર્ષ સુધી તકી શક્યા ઘણાજ થોડા છાપાવાળાઓ આવડી લાંબી મુદત સુધી નીભી શકતા હશે કેમકે જે માણસ બેવડા અંતકરણથી કામ લેવા માગે તે લાંબા દાહડા તેમ કરી શકેજ નહિ

મી૦ કાબરાજી જેમ પોતાના મનને સાચું અથવા વાજબી લાગે તેમ પોતાના હાથ ધરેલા કામ ઉપર મુસ્તકીમ રહેતા અને કોઈ સામેવાળાને ખરાબ લાગશે એવા અંદેશાથી સાચું બોલતા કે લખતા અટકતા ન હતા એવી એમની ખાસિયતને લીધે એઓણ પોતાના અંગત દોસ્તો કે મુરબીઓને પણ છોડતા નહિ એવણે એક વાર "રાસ્ત ગોફતાર" જેવા પત્રના અધિપતિનું કામ માથે લીધું તો જેવી સ્વતંત્ર રીતે તે ચલાવવું જોઈયે તેવીજ પૂરેપૂરી રીતે એઓણે ચલાવ્યું

ઘણા એક અગત્યના દેશ અથવા કોમના લાભના કામના સંબંધમા ઘણા જણાઓ એમ સમજેછે કે અમે એકના એ કામમા શું કરી શકિયે? પણ મર્હુમ એવા વિચારના ન હતા ઘણા એક કામો એવા છે કે જે એવણે એકલાએ માથે ઉઠાવી પાર પાડી આપ્યાછે આવી જાતિ મેહનત અને જાતિ હિમતથી ઘણા સારા કામો કરવાની એવણને તક મળી એઓ વધ્યા તે પોતાની આવી ઉનટ અને હિંમતથીજ વધ્યા હતા એ રીતે ત્યારે કોઈપણ માણસને આગળ વધવા માટે હિંમત અને ઉલટ બે મુખ્ય સાધનો છે એમના તરેહવાર કામોની ફતેહનો જે ભેદ હતો તે એવણનો ખુશ મિજાજ હતો વળી જબરી ખંત અને કાળજીથી હાથ ધરેલા કામની પુંઠે લાગતા અને તેને પાર પાડતા

ઇંગ્લંડના વર્તમાન પત્રવાળાઓને માટે આપણે જાણિયે છિયે કે તેઓ મોટા મોટા સાહાસિક કામો માથે ઉઠાવેછે, પોતાને ખર્ચે મોટા મહાભારત કામો માટે આગળ પડેછે, ડા૦ લિવિંગસ્ટન જેવાઓની આફ્રિકામા શોધ કરાવે છે, લડાઈવેળા પોતાના ખબરપત્રીઓ મોકલાવે છે, તેમને માટે સ્ટીમરો ખાસ રોકી રાખેછે, અને તાર વગર મોકલવામા આવતા વિજલીક પેગામો તેમની મારફતે મેળવી સૌથી પહેલા પોતાના પત્રમા પ્રગટ કરેછે એવાઓને પગલે ચાલી એક નાની શુરૂઆત દાખલ મી૦ કેખુશરોએ પારસીઓના શુધ્ધ રોજમાહ નક્કી કરવા માટે એક કમિટી નેમી અને તેના કામમા પોતાથી બન્યો એવો આગેવાની ભર્યો ભાગ લીધો એનું કારણ એ કે છાપાવાળાઓએ એવા એવા કામો આરંભવા જોઈયે એવો જે એમના મનમા ખયાલ હતો તે પ્રમાણે ચાલીને આ શુભ કામનો એઓએ આરંભ કીધો અને તેનું સારૂંજ પરિણામ નિપજ્યું એઓનો એવો વિચાર હતો કે આ રીતે હું મારા હાથમા મુકાયલા પત્ર મારફતે બીજા ઘણા કામો કરૂં કે જેથી લોકોને ફાયદો થવા સાથે મારા પત્રની આબરૂ વધે,

એક ધણી પત્ર ચલાવનાર કે નાટક યા વાર્તા લખનાર હોય તો તેણે ખુબ જાતે જોવું તપાસવું પરખું કરવું જોઈએ આમ હોવાથીજ મી૦ કાબરાજીને જ્યા જોઈએ ત્યા આપણે હાજર જોતા હતા આજ રીતે સભાઓ, મેળાવડાઓ વગેરેમા સામેલ રહેવાનો એમને શોખ હતો એટલુંજ નહિ પણ એ કામને એવો પોતાની ફર્જ સમજતા કાંકે એમ નજર ઉઘાડે નહિ તો માથે લીધેલું કામ બરાબર થાય નહિ

જ્યારે રાસ્ત ગોફતાર ના માલેકોએ એ પત્ર સુકાન એઓના હાથમા આપ્યું ત્યારે એવી ખાસ કરાર કીધી હતી કે સઘળી કોમોના હક સાચવવા, અને એ

શર્ત મુજબ મી૦ કેખુશરોએ સઘળી કોમો બાજે લખાણ કરતા વળી બીજી શર્ત ગવર્મેન્ટ તરફની વફાદારીની હતી, અને તેટલા માટે જ્યારે કાન્ગ્રેસવાળાઓએ શરૂઆતમા સરકારની ખામીઓ દેખાડતા અતિરેક કીધું ત્યારે મી૦ કાબરાજીને એમ લાગ્યું કે આ લોકો સરકાર તરફ જે વફાદારી બતાવવી જોઇએ તેથી વેગળા જાય છે, અને તેથી એવણે કાન્ગ્રેસની વિરૂધમા સખત ચલાવી પણ પાછળથી જ્યારે અલ્હાબાદમા કાન્ગ્રેસની એક બેઠક થઇ તે વેળાના પ્રમુખે ભાષણ કરતી વેળા કાંઇક વજુદ બદલેલી બતાવી આપી ત્યારે મી૦ કેખુશરોએ પણ કાન્ગ્રેસ તરફનું પોતાનું વિરૂધ જોરા ઓછું કીધું રફતે રફતે જ્યારે અમને એવું માલુમ પડયું કે હિંદુઓ તથા મુસલમાનો પારસીઓ તરફ ખરી દિલસોજી દેખાડતા નથી ત્યારે મર્હુમની પાછલા વખતની રાજનીતિ ખાસ પારસીઓ માટેજ હોય એવું જણાવા લાગ્યુ

મી૦ કાબરાજીની શોકાઇ થોડી ન હતી પણ આટલી બધી શોકાઇમા સોકાવા છતા, અને તેમની જવાનીમા તન મન ઘસવા છતા એવણે પોતાની જીંદગી ૬૦ વર્ષની ઉપર સાચવી રાખ્યા, તે ઉપરથી માલુમ પડે છે કે એઓ ઉપર ઉંઘની જબરી અસર હતી, અને આટલા માટેજ સખે એવી આફત વેળા એવણ શાંત મગજ સાચવી શકતા હતા એઓ આટલી ઉમર સુધી તનદુરસ્તી સાચવી રાખ્યા તેનું કારણ પણ એજ યાને એમના મનની શાંતિજ હતું એમની જીંદગી ૬૨ વર્ષ કરતા પણ વધારે લાંબી મુદત સુધી સચવાતે, પણ હું માનું છું ત્યા સુધી એવણને બીડાશનો જે જબરો શોખ હતો તેને સીધે એવણની તનદુરસ્તી બિગડી હતી

મી૦ કેખુશરોને જો કે જરથોસ્તી ધર્મ પુસ્તકોની વાકેફી ઝાઝી ન હતી, તો પણ ધર્મને નામે થતા કામોમા સુધારો કરવાની અને તે થયલો જોવાની એમને ઘણી જબરી આતુરી હતી જો કે ધર્મની બાબતો લખતા એઓથી કોઇકોઇ વેળા કાંઇક ભુલો થતી હતી, તેમ છતા એ બાબતમા પણ એવણે ઘણા ફાયદા કરી રાખ્યા હતા

એજ એ બાબત જણાવીને પૂરૂં કરીશ. મી૦ કાબરાજીને જ્યા સુધી હું ઓળખતો હતો ત્યા સુધી એઓ બોલના સુધારાવાળા નહતા પોતે જેમ બોલતા તેમ ચાલતા હતા, અને સુધારાને માટે પારકા આધાર ઉપર ઉભી ન રહેતા સુધારા પહેલા પોતાના ઘરમાથી કાઢતા હતા

ઉપર કહી એવી સર્વ ખાસિયતો એકજ માણસમા કદાચજ નજર આવેછે

પરપ્રકાશે બિરાજનારા મોટા લોકો

(કેદારો—તેતાળાની ચાલે)

પ્રકાશે પગાયા નૂરના ઊછીકા કીરણે
જયનો તાપ ને રોબ સહુ આપ કારણે
સનસારના ગગનમા પ્રકાશીને
ચઢી બેસી આસમાન ને
ચઢાવી દેવ પોતાને મને પ્રકાશે૦

દીપેછ ખુર્શીદ આપ તેજોમયપણે,
પ્રકાશેછ પ્રકાશી પોતાને
નહી ઉછીકું નૂર લેવા મન માને
આપતા ઉપર કોઇનું મારી મુફત ખાવું
ન પચે તે અજીરણે પ્રકાશે૦

દેશી સંગીત— મી૦ કાબરાજીની સેવાઓ.

લખનાર—મી૦ ધનજીભાઈ ન. પટેલ.

"ગાયન! ગાયન! તારો દાવો ખુદાઈ છે—તારો હુનર આસમાની છે—તારી શક્તિ મોજેજાતી છે!"

—કે. ન કાબરાજીકૃત "બેજન મનીજેહ" નાટક.

મુંબઈ શેહેરમાં સંગીત કળાને ખીલવવાનું તેમજ સંગીતનો શોખ પ્રથમ ઉત્પન્ન કરવાનું, અને પારસીઓમાં આજથી ૩૦-૪૦ વરસ ઉપર ગાયનને નામે જે અભાવ અને ધિક્કાર હતો તે દૂર કરવાનું માન મર્હુમ શેઠ કેખુશરો કાબરાજીને કેટલું બધું ઘટેછે, તે ખરેખર જેમ પારસી સમારની તેમ દેશી સંગીતની તવારીખનો એક નોંધ લેવા લાયક બનાવ છે.

મર્હુમ મી૦ કેખુશરો કાબરાજીએ પોતાની જીંદગી ગાયન વિદ્યાની ખીલવણીને અર્પણ કરી હતી એમ કેહવામાં જરાખી મહરાગાત નથી. એક વખત એવો હતો કે જ્યારે ગાયનને માટે પારસી કોમમાં હલકો વિચાર ઘર કરી બેઠો હતો, અને ગાયનનો ગાનાર એક હલકા આદમી તરીકે જાહેરમાં વગોવાતો હતો. પારસીઓમાં આજથી ૩૦-૪૦ વર્ષ ઉપર એવો ખ્યાલ હતો કે ગાયન કરવાનું કામ હલકી પકતીનાં અને નીચ લોકોનું છે, માટે તેવા એક હુનરને પારસીઓએ કદીબી ઉત્તેજન દેવું નહીં. એવા વિચારોને લીધેજ પારસી છોકરીઓની નિશાળોમાં ગાયનની કેલવણી આપવા વિરૂધ વિચારો હતા. બાહાર યા ઘરમા યા ખાનગી મેલાવડામા પારસી બાનુઓ ગાયનનો સરોદ કાહાડવાની કદીબી હિંમત કરતાં હતા નહીં. મકદુર શું કે પારસી બેરાંઓ ગાયન ગાય! જે વખતે લગનના હીંગામે નાયકણીઓના નાચ ચાલતા અને કલબ અને વાડી વંનતર ફરતા શેઠીઆઓ 'નાયકણીઓના તાએફા' ની દર રવિવારે મોજ મેળવતા, તે વખતે મર્હુમ કેખુશરો કાબરાજીને એ આકાશી હુનરની ખરી કદર અને કિંમત બુજવાની ગોયા કુદરતી બશારતથી હિંમત મળી હોય એમ લાગેછે.

પવનચક્કીના ગોઠીઆઓ.

મર્હુમ કાબરાજી બચપણથીજ ગાયનના શોખીન હતા. તે વખતે ગવાતા ગાયનો કેવાં હતાં તેની અટકલ કરવી મુશ્કેલ નથી પ્રથમ ૧૮૫૫ના સાલમા, એટલે જવાન મી૦ કેખુશરો જ્યારે ૧૭ વર્ષનો ઉધરતી વયના એક દેખાવલા અને ખુબસુરત જવાન હતા તે વખતે તેઓએ પોતાના અંગત મિત્રો સાથ પવનચક્કીના મેદાનમા બેસી પોતાનો ગાયનનો શોખ અને અભ્યાસ શરૂ કરયો હતો તેઓના તે વખતના પવનચક્કીવાળા દોસતોમા મર્હુમ શેઠ ગાવીભાઈ ખરશેદજી વાછાગાંધી વકીલ અને ફરામજી સોરાબજી ભરૂચા મુખ્ય હતા એ સાહેબો તે વખતે ગાયન ગાવામા થોડા ઘણા કુશળ હતા, અને રાતને સમે ખાઈપી પવનચક્કી આગળનાં મેદાનમાં ગાયન ગાતા હતા, જેમા કેખુશરો કાબરાજી ઉલટ અને ઉમંગથી ભાગ લેતા, અને તે સાંભળવાને ઘણા પારસીઓ ત્યાં એકઠા થતા હતા. તે વખતથી મી. કાબરાજીને ગાયનનો શોખ હાંસલ થયો હતો. તેઓ જે બે ત્રણ પહેલાં ગાયનો મર્હુમ મી૦ ફરામજી સોહરાબજી ભરૂચા પાસેથી શિખ્યા હતા, તેમાં પેહલું "ગુલ ચમનમે બીચકુ છુપા ખડા ક્રેરી હય," બીજુ "ગોરી ચલી કુસુમકી બારીરે" અને ત્રીજું "અયે મીતમગાર ભલા તુને એ ક્યા કામ કયા" એ હતાં. આ પ્રાથમિક અભ્યાસ પછી ગાયનવિદ્યા તરફનો મર્હુમનો શોખ દિન બદિન વધતોજ ગયો, અને પાછલથી એ હુનરના બાબમાં મર્હુમે શું શું કીધુ તેનો ટુંક ઇતિહાસ ખરેખર જાણવા જોગ થઈ પડેછે; વધુ એટલા માટે કે દેશી સંગીતની આજની હાલત મર્હુમને મોટે દરજ્જે આભારી છે.

આ અદના લખનારને મર્હુમને મોઢેથી એમની જીંદગીના હેવાલની કેટલીક નોંધ મેળવવાની તક મળી હતી, જેથી એમના સંગીત સાધના સબંધ વિષે હું થોડક અજવાળું પાડી શકુંછુ

ગાયન ઉત્તેજક મંડળીની સ્થાપના.

"રાસ્તગોફતાર" પત્ર સાથ જોડાયા પછી ૧૮૫૮ના સાલમાં ભરૂચ મધે ભરાયલાં પ્રદર્શનમા મર્હુમ કેખુશરોને મી૦ માણેકશાહ ધનજીશાહ ડાક્ટર સાથ પેહલી ઓળખ થઈ હતી. મી માણેકશાહ પોતે ગાયનના શોખીન અને જાણકાર હતા, અને એવા એક મિત્રની દોસ્તીથી કેખુશરો કાબરાજીના ગાયનના શોખને ટેકો મળ્યો, એટલુંજ નહી પણ તેમના અભ્યાસમા તેથી વધારો થયો હતો.

પોતાનો સંગીતનો શોખ એ પછી મર્હુમે ચાલુજ રાખ્યો અને નવા નવા ગાયનો અને ગાયકો સાંભળવા અને એ વિદ્યાનો અનુભવ મેળવવો એ મર્હુમની એક જાતની ચાલુ મોજ થઈ પડી હતી

તે વખતે કાલકાદેવીના રસતા ઉપર આબરૂદાર હિંદુઓનુ ગાયન કરનારૂં એક ન્હાનું મંડળ હતું એ મંડળની હેયાતી વિષે મર્હુમને ખબર પડવાથી તેની મુલાકાતે ગયા. ત્યા ચાલેલા સંગીતના મહીમાથી અને તેવણના મન ઉપર ગાયનકળાના પડેલા છાપથી એક નવોજ વિચાર મર્હુમ પોતાના મગજમા ત્યાથી લઈને બાહાર નિકળ્યા, અને તુર્તજ તેવણે ઠરાવ કીધો કે ગાયનના હુનરનો શોખ પારસીઓમા ફેલાવવા માટે એક ગાયન મંડળી ઉભી કરવી જોઈએ

તે વખતે સુધારાની શરૂઆત હતી. પારસીઓમાં જુના રિવાજો જડ ઘાલી બેઠા હતા, અને બીજા સુધારાના લાભો ની હરોળમાં મર્હુમ કાબરાજી પારસી સંસારના સુધારાનો ઝુંડો લઈ નિકળ્યા હતા. પારસીઓ માટે મંડળો ઉભા કરવા તથા નવી નવી યોજનાઓ કામના બનાવવા માટે ઘડવી એવા કામ મર્હુમ મી૦ કાબરાજીને મન રમત સમાન હતા. પોતાના ઉપલા વિચારો મુતાબીક એઓએ મર્હુમ શેઠ સોરાબજી શાહપુરજી બંગાલીને જણાવી પારસીઓ માટે ગાયનકળાનું એક મંડળ ઉભું કરવામાં તેમની સામેલગીરી મેળવી અને ૧૮૭૧માં શેઠ કેખુશરો કાબરાજીએ પોતાની ૨૫ વરસની ઉમરે પારસીઓમાં ગાયનનો શોખ ફેલાવવા અને ગાયન વિરૂધ પારસીઓના વિચારો દૂર કરવાના વિચારથી મુંબઈમાં પેહલવહેલી 'ગાયન ઉત્તેજક મંડળી' ઉભી કીધી.

આગળ કહ્યું તેમ તે વખતે પારસીઓમાં ગાયન ગાવાની છીન હોવાને લીધે ગાયન ઉત્તેજક મંડળીમાં સામેલ થવા માટે અને ગાયનનો અભ્યાસ કરવા માટે જેટલા જોઈએ તેટલા પારસી ગૃહસ્થો મળી શકયા નહી. આ ઉપરથી ગાનારાઓને શોધી કાહાડવાનું અને તેમને મજકુર મંડળીમાં સામેલ કરવાનું કામ મર્હુમ કેખુશરોને માથે આવી પડયું.

એવે કટોકટ વખતે ગાનાર અને તાલીમ લેનાર સભાસદો વિના મંડળી કેમ ચાલી શકે? પણ મર્હુમ કેખુશરો કાબરાજી તેથી નાસીપાસ થયા નહી. તેઓએ ગાનાર પારસીઓને શોધી કાહાડયા અને તેમને મંડળીમાં સામેલ કીધા. એવી રીતે એક વાર શરૂઆત થઈ ગયા પછી મંડળીનું કામ આગળ વધતુંજ ગયું, અને નવા સભાસદો મળવાની મુશકેલી પડી નહીં. મંડળીની મુળ નેમ જાળવી રાખવાની સાનુ સંભાળ મી૦ કેખુશરોને લેવી પડતી, જેથી તેઓને કેટલેક દરજ્જે અળખામણા પણ થવુ પડયું. મંડળીના સારા નસીબે મર્હુમ શેઠ ખુરશેદજી નસરવાનજી કામાનો કિંમતી ટેકો તેને મળી ગયો, અને તેઓ પોતાના મરણ સુધી મંડળીના સરનશીન તરીકે રહ્યા, જ્યારે શેઠ કેખુશરોએ શરૂઆતથી તે ૧૮૮૧ સુધી સેક્રેટરી તરીકે કામ બજાવ્યું.

ઉસતાદ ઈમદાદખાન.

ગાયન ઉત્તેજક મંડળીને એવી રીતે મર્હુમે ઉભી કરી. સારે નસીબે તે વખતે એક કાબેલ ગવૈયો કેખુશરો કાબરાજીને મળી ગયો, જેને ગાયન ઉત્તેજક મંડળીમાં ઉસતાદ તરીકે રોકી લીધો અને હવે ગાયન શિખવાની તાલીમ ચાલી.

આ ઉસતાદ ઈમદાદખાનને નામે ઓળખાતો હતો. તે એક ગુણી ગાયક હતો. મુંબઈમાં વસતા સર્વે ગાયક ઉસતાદો ઈમદાદખાનને 'ખાં સાહેબ'ને નામે માન આપતા હતા. મર્હુમ કેખુશરો કાબરાજીએ પોતાની સંગીત વિદ્યાની કેળવણી ઈમદાદખાનના હાથ હેઠળ શરૂ કીધી, પણ આસાન માનતા પોતાની જાતી ચાલાકીથી તે અભ્યાસ એઓએ કેટલો વધાર્યો અને તેમાં કેવી ફતેહ મળી તે એઓએ 'ગાયન પ્રકાશ' ... તરફથી આપેલા વિદ્વાનભર્યા ભાષણો ઉપરથી જણાઈ આવ્યું હતું. આ અહના લખનારની ... હાની હતી અને એ ભાષણો ... તેના સંગીતના ... માં

જલસાઓની શરૂઆત.

નવું ફોરમ હૉલ જે તે વખતે ઘણો વપરાતો ન હતો ત્યાં એક કુશાદા બંગલામાં એ મંડળીએ પોતાનું પેહલું મુકામ કીધું હતું. આજથી ૩૫ વર્ષ અગાઉ ઉપલા સ્થાનની હાલત કેવી હતી તેનો વિચાર કોણ કરી શકે? એમ લોકો તે વખતે આજના જેવો વસવાટ નહી હતો. આજે બંને બાજુએ નજરે પડતી ઈમારતોની હાર તે વખતે નહી હતી. રાતના ૭-૮ વાગ્યા પછી એ રસ્તો એટલો તો ઉજડ એકાંત જેવો થઈ જતો કે ઘણીવાર ત્યાંથી પસાર થવું જોખમભરેલું ગણાતું હતું. આ દૂર પડેલી હવેલીમાં મંડળીનું કામ એક વાર શરૂ થઈ ચુક્યા પછી જેવા થોડાક સભાસદો કેટલાક ગીત શિખી તૈયાર થયા કે, તુર્ત વખત ન ખોતાં, તેમની પાસે જાહેરમાં ગાયન ગવડાવવાનો મી૦ કેખુશરોએ ઠરાવ કીધો. આજે આપણે સાંભળીને અજબ થઈશું કે પેહલ પેહલે ગાનારા સભાસદો જાહેરમાં ગાવા બહુ આનાકાની કરતા, પણ મી૦ કેખુશરોએ તેઓને હિંમત આપી પેહલો જલસો તૈયાર કરાવ્યો અને તે ફતેહમંદી સાથ પસાર થઈ ગયો. એ પછી નવા નવા જલસાઓ કરવાનું ચાલુજ રહ્યું અને ત્યારથીજ ગાયન મંડળીના જલસાઓ પ્રખ્યાત થતા ગયા. એ જલસાઓમાં કેખુશરો પોતે આગેવાન ભાગ લેતા હતા અને એમનો કુદરતી મધુર હલક તથા એમની તાન સુર સહિત ગાવાની અસરકારક ઢબ આજે પણ ઘણાઓને યાદ હશે. તે વખતના બીજા પ્રખ્યાત ગાનારાઓમાં મર્હુમ મનચેરજી નારીયેળવાળા, મર્હુમ કામસઅલી અલી જાન, મર્હુમ દાદાભાઈ ઠુઠી, મર્હુમ દાદાભાઈ વકીલબાગવાળા, મી૦ માણેકશાહ ધનજીશાહ ડાક્ટર, મી૦ ફિરોજશાહ રૂસ્તમજી બાટલીવાળા, મી૦ પેસ્તનજી ખરશેદજી મેહતા, વગેરેના ગાયન એ જલસાઓમાં વિશેષ ખેંચાણ કરતા હતા.

એવી રીતના મી૦ કેખુશરોની નીગેહબાની હેઠળ ગાયન ઉત્તેજક મંડળીના વીસ વરસ થયા પછી મર્હુમે કેટલાક કારણસર મંડળી સાથનો પોતાનો સબંધ છુટો કીધો હતો. તોપણ થોડાક વરસ ગયા બાદ મર્હુમનો આ મંડળી સાથનો સબંધ ફરીથી ચાલુ થયો હતો, જેથી એમના મિત્રોને ઘણો સંતોષ મળ્યો હતો. એ પ્રમાણે મર્હુમે પોતાની જીંદગીના છેલ્લા દિવસો સુધી પણ ગાયનનો પોતાનો શોખ છોડયો નહી હતો અને પોતાને હાથે સ્થાપેલા એ ખાતાને પોતાની સામેલગીરીથી ઉત્તેજન આપતા રહ્યા હતા.

એક ઉસતાદ તરીકે કેખુશરોનાં નામની ધાક

મર્હુમ મી૦ કાબરાજીની મદદે જ ગાયન ઉત્તેજક મંડળીમાં સંગીતને અંજામ કરતા સારા મર્હુમ મિત્ર મી૦ દાદાભાઈ રતનજી ઠુઠી હતા. એ ગૃહસ્થ તથા મર્હુમ કેખુશરોએ નાટકના સંગીતના સુધારા વધારામાં એકત્રે હાથે પેહલવાની ભાગ બજાવ્યો છે એમ કેહવામાં જરાબી સહરગાત લેખાશ નહી.

શેઠ દાદાભાઈ મર્હુમ કેખુશરોને પોતાના ઉસતાદ તરીકે માન આપતા. ઉસતાદ ફક્ત નાટકના કામમાં તેમના ઉમદા વિચારોને મદદગાર નહીં—ઉસતાદ ફક્ત નાટક લખનાર એક બાહોશ લેખક તરીકેજ નહી પણ ગાયન કળાના પોતાથી મહેરબાની શક્તી તથા સમજદારીમાં લાયક ઉસતાદ લેખે

કેખુશરોને તેઓ સમજતા હતા. પોતાની હિંદી નાટક કમ્પનીમાં થતા ફરેદુન નાટકના ગીત માટે દાદાભાઈ ઠુંઠી મશહુર બની હતા. ફરેદુનના ખેલની રાતે અગર જો કેખુશરોનું અચાનક નાટકશાળામાં આવવું થતું તો તખ્તા ઉપર ગાનાર એનાડીઓની તેઓ ઉપર નજર પડતાંજ તેઓ ગભરાટમાં પડતા! અને કોઈ વાર તો ગભરાટમાંને ગભરાટમાં તેઓ ગોતાના અને બેસુરા વટીક થઈ જતા હતા!

આજ રીતની એઓના નામની ધાક તે વખતે ચાલતી કેટલીક બીજી નાટક મંડળીઓમાં પણ હતી. મરહુમ કેખુશરો અગર જો કોઈ નાટક જોવા જઈ બેસતા તો ફક્ત તેમની હાજરીના સમાચાર જાણી તે નાટકમાં ગાનારાઓ ગાભરા થઈ જતા અને રખે પોતાના ગાયન માટે તેઓ કેખુશરોની નજરમાં હલકા પડે તેના વિચારમાં પડતા.

સાધારણ રીતે પારસી નાટકની તવારીખમાં મરહુમ દાદાભાઈ ઠુંઠી નાટકના એક ગુરૂ અને ઉસ્તાદ તરીકે એઓમને નોંધાઈ ગયા છે. તેમની જીંદગીના બનાવોની નોંધ લેવાનો આ મોકો નહી હોવા છતાં એટલું તો કહ્યા વિના ચાલતું નથી કે દાદાભાઈ જેવા એક કાબેલ અનુભવી અને કઠેન નાટકકાર ઉસ્તાદ મરહુમ કેખુશરોને પોતાના ઉસ્તાદ તરીકે કબૂલ કરી ગયા છે.

નાટકોમાં ગાયનનો ભાગ.

આગલા વખતના નાટકોમાં સંગીત ઘણુંજ જુજ હતું. એક ખેલમાં ૭-૮ ગાયન તો ઘણુંજ ગણાતા હતા. તે ગાયન શિખવવા માટે મહિનાઓ આગળથી નાટકવાળાઓ બંધ બારણે 'પ્રેકટિસ' કરતા હતા. મરહુમ ડાક્ટર ભાઉ દાજીની દેખરેખ અને નીગાહબાનીની હેઠળ તે વખતે ગાયકીકર નાટક મંડળી મુંબઈમાં પોતાના સંગીત ખેલો ભજવી બતાવતી હતી જે ખેલો મી. કાબરાજી પોતાના પિતા નવરોજજી માટે આવતી 'કૉમ્પ્લિમેંનટરી' ટિકેટોથી જોવા પામતા હતા. અહીથી કાબરાજીના મનમાં એક બીજો નવો વિચાર પેદા થયો. નાટક તરફ તેમનું ધ્યાન દોડ્યું. જુની નાટકશાળામાં પારસી નાટક મંડળી નામે એક મંડળી તે વખતે ખેલો કરતી હતી. તે મંડળીને મરહુમ કેખુશરોએ 'તાનક્રેડ અને સીજીસમન્ડા'ના ઇંગ્રેજી ખેલનો તરજુમો કરી આપ્યો. મુંબઈના નાટક તખ્તા ઉપર કાબરાજીનો પહેલો ખેલ આ હતો.

એ પછી કસરતશાળાના લાભ માટે મી. કેખુશરોએ થોડાક ચુટી કાહાડેલા એનાડીઓ પાસે "કોમેડી ઑફ એરર્સ" વાળો શેક્સપીયરનો ખેલ ગુજરાતીમાં કરાવ્યો. એ ખેલમાં મી. ફરામરોઝ જોનીએ તે વખતે સ્ત્રીનો ભાગ ભજવ્યો હતો. એ ચુટી કાહાડેલા એનાડીઓમાં મરહુમ દાદાભાઈ રતનજી ઠુંઠી મી. ફરામજી ગુસ્તાદજી મરહુમ કાવજીભા ('કાવસજી ગુરગીન') મરહુમ હોરમજી નોદી અને મી. ખુરશેદજી માનોચેરજી માસ્તર હતા.

કેખુશરો કાબરાજી એક નાટક મંડળીના માલેક તરીકે!

આ ચુટી કાહાડેલા એનાડીઓની મંડળી ચાલતી હતી તેટલામાં મરહુમ શેઠ મેરવાનજી સાહાપુરજી બંગાલીએ રાસ્ત ગોફતાર માં લખાણ કીધાથી મી. કાબરાજીએ એક નવી પદ્ધતિની પારસી નાટક મંડળી પોતાને હીસાબે અને જોખમે ઉભી કરવાની એક 'કાઇનેનશિઅન સ્કીમ' ઘડી કાહાડી તેમાં પગારદાર એનાડીઓ રાખવાની પેહલ સુચવી. પણ શેઠ સોરાબજી બંગાલીએ એક અધિપતિ તરીકે રહી, તેવી રીતે નાણાના જોખમદાર થઈ નાટકના માલેક તરીકે કામ ચલાવવા તેમને ના કહ્યાથી, તે યોજના મી. કેખુશરોએ મરહુમ મી. દાદાભાઈ ઠુંઠી, કાવજીભા અને હોરમજી મોદીને સ્વાધીન કીધી અને એરીતે

વિક્ટોરિયા નાટક મંડળી

ઉભી થઈ હતી. એ મંડળીના બંધારણમાં વખત જતા ઘણા ફેરફાર થયા છે, તો પણ એની સાથનો પોતાનો સંબંધ મી. કેખુશરોએ કેટલેક દરજ્જે ચાલુ રાખ્યો હતો. જેમ મી. કેખુશરોના પેહલા ઇંગ્રેજી નાટકો તેમજ લાંબા અંતરે તેમના છેલ્લા બે પારસી સમારી નાટકો એજ મંડળીને ભજવવા આપ્યા હતા. બીજી ઘણીક બાબતોમાં એ મંડળી શેઠ કેખુશરોને આભારી છે, જે વાત એમના અને 'રાસ્ત ગોફતાર'ના માનમાં કરેલા ખાસ ખેલ વખતે મંડળીના હાલના માલેકે પોતાના ભાષણમાં કબૂલ કીધી હતી. પણ અને એ મંડળીમાં દાખલ થવા પામેલા ચોક્સ તત્વોને લીધે મરહુમ એટલા નારાજ અને નાસીપાસ થયા હતા કે તેઓએ એક વર્ષ ઉપરથી એ મંડળીના નાટકોમાં જવાનું બીલકુલ બંધ કીધું હતું. હવે એ નાપસંદ બીના આંતરે પડતી મુકી નાટકમાં ઉંચા પ્રકારનું સંગીત દાખલ કરવા માટે મરહુમે શું શું કીધું છે તે વિષે બોલુંછું.

કેખુશરો કાબરાજી એક્ટર તરીકે

જેટલો શોખ મરહુમને સંગીત સુધારવા વધારવાનો હતો, તેટલોજ ઉમદા નાટકની તે વખતની હાલતને સુધારવાનો હતો. 'વિક્ટોરિયા નાટક મંડળી' એવાજ વિચારથી તેઓએ ઉભી કીધી હતી અને તેવીજ નેમથી તે નાટક મંડળી માટે 'બેજન મનીજેહ'નો ખેલ મરહુમે લખ્યો હતો. સૌથી પેહલા સારંગી તબલા સાથે ગવાતા ગાયન 'બેજન મની જેહ'ના ખેલથી શરૂ થયા હતા. એ ખેલમાં મનીજેહનો ભાગ ભજાવનાર એનાડી જમશેદજી દાજી નામનો એક ચાલાક જવાન હતો. મનીજેહનો ભાગ ભજવતા તે પ્રજાની મોટી વખાણગીમાં આવી ગયો હતો. આ 'જમસુ મનીજેહ'ના લગ્નને ટાંકણે તેને એક 'બેનિફિટ નાઈટ' આપવાનું નક્કી થયું. પણ તે ખેલમાં બેજનનો ભાગ લેનાર ધણી જે સાધારણ રીતે ધનજી બેજન'ને નામે ઓળખાતો હતો, તેનું ગળું બેસી જવાથી—ખેલની ટિકિટો મોટે ભાગે વેચાઈ ગઈ હતી, તે છતાં—ખેલ બંધ પડે એવા દરેક સંજોગો હતા. આવા વખતે કેખુશરો કાબરાજીને વળી એક નવો વિચાર સુઝ પડીયો—કાં નહી પોતે નાટક તખ્તા ઉપર પોતાનો નાટકી અનુભવ એક વાર અજમાવી જોય? તુર્તજ પોતે વિચાર કીધો કે પોતાની કલમથી લખાયલા ખેલમાં પોતેજ એક ભાગ ભજાવવો. એક ગરીબ હમદીનની ભલાઈમાં પોતાની માએનગીરી આપવાની આ તક હતી. તેને થતું નુકસાન અટકાવવાની શુભ નેમથી 'બેજન મની જેહ'ના ખેલમાં પોતે બેજનનું પાત્ર ભજવવાને કેખુશરો તૈયાર થયા. પણ 'રાસ્ત ગોફતાર'ના એ અધિપતિ કોઈબી કામમાં ઉછાછળાઓની માફક ઝીપલાવતા નહી હતા. તેઓએ પેહલા શેઠ સોરાબજી બંગાલી અને 'ટાઈમ્સ'ના તે વખતના માલેક મી. મનની સલાહ ચાહી. એક શુભ

કામમાં મદદ કરવાની તેઓની ખરી નેમ જ્યારે ઉપલા ગૃહસ્થોએ જાણી ત્યારે તેઓએ મોટી ખુશીથી કેખુશરૂને પોતાની ઇચ્છા મુજબ કરવાની મનાહ આપી.

કેખુશરૂ કાબરાજી બેજનનું પાત્ર ભજવવા તખ્તા ઉપર આવનાર છે એ ખબર ફેલાતાજ જમશુ મની જેહની 'બેનિફિટ નાઈટ'ની બેજનની તિકીટો ઉપર વધુ દરોડો પડ્યો. વાતનો રંગ હવે બદલાઈ ગયો. બેજન જોવાના કરતા હવે તો તમાસગીરો કાબરાજીને જોવા તત્પર થઈ રહ્યા, વધુ એના માટે કે કેખુશરૂ પોતે એક અચ્છા ગાનાર હોવા સાથ બેજનના ભાગમાં કેટલાક નવા ગાયન ગાનાર હતા. બેજનની ફતેહની હદ રહી નહીં. આ અદના લખનારને તે બેજનની રાત્રીના મહિમાની હજી યાદ છે, અને કેખુશરૂએ ભજવેલું બેજનનું પાત્ર હજી નજર સામે રમતું દેખાય છે.

નાટકોમાં ઉમદા પ્રકારનું સંગીત આમેજ કરવા તથા પોતાની ખાહેશ પ્રમાણે તે ગવડાવવા મર્હુમ એટલા તો ખંતી હતા કે પોતાની નેમને પાર પાડવા માટે પાછળથી 'નાટક ઉત્તેજક મંડળી' ને નામે એક મંડળી ઉભી કીધી હતી. તે મંડળી માટે તેવણ પોતેજ બેત લખતા હતા. તેઓમાં સંગીત પણ પોતે ગોઠવી તેની પોતેજ તાલીમ આપતા હતા. એ મંડળી હસ્તક થયલા અનેક ખેલોમાં 'સીતા હરણ' નામનો બેત જે કવિ નર્મદાશંકરે લખ્યો હતો અને જે મર્હુમે નાટક તખ્તાને અનુસરતો કરવા માટે સુધાર્યો હતો, તેમાં સુશાકેન ગગો નાટક તખ્તા ઉપર ગવડાવવાની શરૂઆત કરવા માટે થોડાક ગાનારાઓને ખીમાસ, ભૈરવ, જેજેવની, આસાવરી એવા થોડા રાગોના ધ્રુપદ આપ્યા હતા. એ પછી મર્હુમે 'લવ—કુશ' બેત એજ મંડળી માટે ખાસ લખ્યો જેમાં 'ઑપેરા' કેવી રીતે દેશી સંગીતમાં થઈ શકે તેનો કાંઈક ચિતાર રજુ કરવાની મતલબથી એક આખો પ્રવેશ મર્હુમે ઉંચી કીમતના સંગીતમાં રચ્યો હતો.

એક અધુરો રહી ગયલો 'ઑપેરા'

એ પછી મર્હુમે એવીજ કીમતના ખીકટ રાગ રાગણીવાળા સંગીતથી ભરપુર એક 'ઑપેરા' લખવાનું કામ શરૂ કીધું. તે 'ઓખાહરણ'ના આખ્યાનની કથા હતી. તે બેતનો એક અંક મર્હુમે તૈયાર કીધો, પણ તેમાં સમાવેલા ઉંચા સંગીતને ઇનસાફ આપી શકે એવી કોઈભી મંડળી મારા અનુભવ પ્રમાણે તે વખતે હૈયાત નહીં હતી અને તેજ કારણથી મર્હુમે તે બેતનો એક અંક લખી પડતો મુક્યો હતો.

આજે આપણા નાટક તખ્તા ઉપર ગાયન પુરતું બેતો ઉભરાઈ જાય છે. પણ મર્હુમ હમેશ અફસોસ કરતા કે નાટક ટોળીના માલેકો ફક્ત પોતાની કમાઈ તરફ જોતા રહીને સ્ટેજમાં ઉંચા સંગીતનો શોખ ફેલાવવાની કશી દરકાર રાખતા નથી અને એ રીતે સંગીતના બાબમાં આજના નાટકો કશો જીવ જેવો સુધારો બતાવી શકતા નથી. ઉલટું સારંગી જેવા દેશી વાજીંત્રોની જગ્યા હારમોનીયમે લીધી છે. જેના પોકારમાં ગાનારનો અવાજ અને રાગની ખરી ખુબી દબાઈ જાય છે.

ઉસ્તાદી ગાયનના જલસાઓ

ઉંચી કીમતનું ગાયન કેવું હોય જોઈએ તે શોખીનોને વારવાર બતાવવામાં મી૦ કાબરાજીએ કશું બાકી રાખ્યું હતું નહીં. ગાયન મંડળીના ખાનગી જલસાઓ પછી ઉસતાદી ગાયનના જાહેર જલસાઓ તેઓએ અનેક કરાવ્યા હતા. એવો પહેલો મોટો જલસો મર્હુમ ઉસતાદ ઇમદાદખાનના કુટુંબના ફાયદાને માટે ગાયન મંડળી તરફથી કરાવ્યો હતો. જેમાં કેટલાક ચુનંદા ઉસતાદો અને ગાયકો ભેગા મંડળીના કેટલાક સભાસદોએ ભાગ લીધો હતો. ત્યારપછી મુંબઈમાં જે જે નામીચા ઉસતાદો કે ગવૈયાઓ આવે તેઓનું ગાયન જાહેર આલમને સંભળાવવા થકી મર્હુમ કેખુશરૂ એક પણ તક જવા દેતા નહિ. એ જલસા કરાવવામાં મી૦ માણેકશાહ ધનજીશાહ ડાક્ટર, મર્હુમ મી૦ કાસમઅલી અલીરજા, મી૦ રામરાવ વિઠ્ઠલ વકીલ, મી૦ આનંદરાવ વિનાયક, અને કોઈ કોઈ વાર ડાક્ટર (કરનલ) કે. આર. કીર્તિકર મર્હુમ સાથે સામેલ થતા હતા. એક જાહેર જલસો ગાયન મંડળીના આગલા અચ્છા ગાનાર દાદાભાઈ વાર્કીંગબાકમ વાળાના ફાયદા માટે કરાવ્યો હતો.

ઇંગ્રેજી ગાયન વિદ્યાનો અભ્યાસ—
ગાયનનું 'નોટેશન'.

ગાયન મંડળીએ સાથે ઉઠાવેલા કામોમાં એક ઇંગ્રેજી ગાયનના 'નોટેશન'ની રૂપે દેશી ગાયનના સૂર લખી યા છાપી શકાય એવી કંઈ રીત તૈયાર કરવી દાખલ કરવાનું હતું. વાંચનાર જાણે છે કે જેમ યુરોપિયન 'મ્યુઝિક' લખવાની ચોકસ રીત યા ભાષા છે, જે શિખ્યા પછી કોઈ પણ ગીત કાગળ ઉપરથી જોઈને ગાઈ શકાય છે અથવા વાજીંત્ર ઉપર વગાડી શકાય છે તેમ દેશી સંગીતના બાબમાં બની શક્યું નથી. હજી સુધી તો ઘણે ભાગે દેશી ગીતો મોઢેથીજ શિખવા પડે છે, અને દેશી વાજીંત્રો ઉપર જે ગીત મોહોડે આવડતા હોય તેજ વગાડી શકાય છે. એટલા માટે દેશી સંગીતને લાગુ પડે એવું 'નોટેશન' તૈયાર કરાવવા પાછળ પણ મર્હુમ મી૦ કેખુશરૂ એક વાર મંડ્યા હતા. પહેલે તો તેઓએ ઇંગ્રેજી 'મ્યુઝિક'નો અભ્યાસ શરૂ કર્યો, જે જુવાનીના વખતની એક યાદ તરીકે એક જુની સખી રહી ગઈ છે. આ પછી દેશી 'નોટેશન'નું કામ તો આગળ વધ્યું નહીં પણ મી૦ કેખુશરૂએ પોતાના રચેલા કેટલાક ગીત મી૦ સોપેમ, મી૦ ડી મીનવા અને પાછળથી મી૦ મેટ, મી૦ ડવ અને મી૦ રમુક જેવા જાણીતા માસ્તરો પાસે ઇંગ્રેજી 'નોટેશન'માં બંધબેસતી 'હારમની' સહિત ઉતરાવ્યા અને તેનું એક ગીત નામદાર લાર્ડ રિપનના માનમાં જોડી ગરબી (શુભ ગાવો સખી સ્તુતિ સીધારના રાણીના સરમુખા તણી) ઇંગ્રેજીમાં છપાવી બાહાર પાડી હતી. આ ગરબી એ નામદારની મુંબઈથી રવાનગી વખતે મી૦ કેખુશરૂએ આસરે બસો છોકરીઓ પાસે ભેગા અવાજે ગવાડી હતી.

ગાયનની 'પાર્ટી'ઓ

ઉપલા તરેહ પ્રકારના ગાયનના મેળાવડાઓ ઉપરાંત મી૦ કાબરાજીની ગાયનની 'પાર્ટી'ઓ વિષે હજી બોલવાનું રહ્યું છે. એ દરેક 'પાર્ટી'નું વર્ણન કરતા બ. લખાણ થઈ જાય અને મસાલી મેળાવડાઓ તરીકે તેમની ફતેહ વિષે આ પુસ્તકમાં બીજે ઠેકાણે બોલાઈ ગયું છે માટે અત્રે સંગીતની નજરેજ એ મેળાવડાઓ વિષે કુ. બોલીશ. આ 'પાર્ટી'ઓની શરૂઆત 'નદ બનીમી'ની કાબરૂપી વાર્તાના વાચણથી થઈ હતી. વચનાર જાણે છે

ઈંગ્રેજી ગાયનવિદ્યાનો પાઠ

મી. કાબરાજી અને મી લોપેસ.

તેમ સામલભટ્ટની આ સુંદર વાર્તા, દોહરા અને ચોપાઈ, છંદ અને છપ્પામાં લખાયલી છે, અને ત્યાં સુધી મી૦ કેખુશરોએ એ કવિતાઓ તરેહવાર રાગ રાગણીમાં બેસાડીને ગાઈ બતાવી ત્યાં સુધી તે કેવી મધુર રીતે ગાઈ શકાય તેનો કોઇને ખ્યાલ પણ આવ્યો નોતો આ ત્યારે સગીતનીજ નહીં પણ ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા થઈ આ વાચણ એટલું તો લોકપ્રિય થયુ કે પેહલે ગાયન મંડળીમાં, પછી ફરામજી કાવસજી હોલમાં હાનરેબલ મી૦ એરાબનેરનાં પ્રમુખપદ હેઠલ, પછી ભાત્યા માહાજનવાડીમાં પાલીતાણાના નામદાર ઠાકોર સાહેબના પ્રમુખપદ હેઠલ, અને છેલ્લે અમદાવાદમાં હેમાભાઈ લાઇબ્રેરીમાં ત્યાંનાં નગરશેઠના પ્રમુખપદ હેઠલ, એમ લોકોની માગણી ઉપરથી ફરી ફરીથી કરવું પડયું હતું.

એ પછી "રૂસ્તમ અને સોહરાબનો સગીતસાર" સાભળવા અનેક મેલાવડાઓ થયા. આ દાસ્તાન પસંદ કરવામાં મી૦ કેખુશરોની ખાસ મતલબ જુદા જુદા રાગો જુદા જુદા જુસ્સાઓને કેવા અનુસરતા છે, અને તેઠલા માટે બાબતને અનુસરતા રાગનાં ગીત કેમ જોડવાં જોઇયે તે બતાવવાની હતી. વાંચનાર જાણે છે તેમ ઉપલી હૃદયભેદક કથામાં એ પ્રમાણે તરેહ તરેહના જુસ્સાઓ જોવામા આવેછે. તેટલા માટે મી૦ કેખુશરોએ ગુજરાતી સલીમ એબાગમા ઉપલાં દાસ્તાનનો સાર લખી કાહાડવા ઉપરાત ૫૬ ગીત જુદા જુદા સહેલ તેમજ ખીકટ રાગના તૈયાર કીધા, અને તે પોતાનાં દીકરા દીકરીઓ તથા કેટલાક મિત્રોની મદદથી મોટા વગવાળા મેળાવડાઓ સન્મુખ ગાઈ સભળાવ્યાં આપણે ઇચ્છીશુ કે એ ગીતો તથા તેનાં રાગ રાગણી સાથનું મી૦ કેખુશરોએ જે દાસ્તાન તૈયાર કીધુ હતુ તે એમનું એમ બાહાર પડવા પામે તો તે ગીતો હંમેશાના જળવાઈ રહે.

એ પછી મર્હુમ માહારાણી વિક્ટોરિયાના જન્મદિવસની ખુશાલીમા એ બનાવને અનુસરતા ગાયનોનો એક જલસો કીધો હતો, તથા એક માહારાણીશ્રીની ૬૦ વર્ષની જ્યુબિલીના પ્રસગે ટાઉન હોલમા મોટો મેળાવડો સમક્ષ કીધો હતો. એ શિવાય એક જલસો મી૦ દાદાભાઈ નવરોજજી એમ. પી મુંબઈ આવ્યા ત્યારે તેમના માનમા તથા એક બીજો ભાવનગરના મર્હુમ ઠાકોરસાહેબ સર તખ્તસિંહજીના માનમા કીધો હતો એ શિવાય બીજા જલસાઓ અને પાર્ટીઓ જે નોતરેલા મેલાવડાઓ સન્મુખ થયા હતા તે સર્વે અત્રે લખાણ નહિ કરતા ધર્મખાતાઓની મદદને માટે કીધેલા જાહેર જલસાઓ ઉપર આવુંછુ.

ગજ્જરબાઈ ટાવરવાલી હોનારત વખતે મર્હુમ બાઇઓની યાદને ઇનામ આપવા માટે જે ફંડ ઉભુ થયું હતું તેના લાભ માટે મી૦ કાબરાજીએ એક જાહેર જલસો ફરામજી કાવસજી હોલમાં કર્યો હતો, જેમા સઘલા ગીત 'સ્ત્રી મરણનું મતલ્કાર્તન" કરતારા પસંદ કર્યા હતા એ જલસો ફરી એકવાર પારસી સુવાવડખાનાંનાં ફંડના લાભાર્થે કરયો હતો. ત્યારપછી ટાઉન હોલમાં એક મોટો જલસો ઘણાંક બાનુઓ અને ગૃહસ્થોની મદદથી મરુગાનાં રક્તપીતયાં નાચારોના આશ્રમગ્રહના ફાયદા માટે કરયો હતો જેમાં ગુજરાતી ગાયન શિવાય કેટલાક જાણીતાં ઇંગ્રેજી ગીતોનો ગુજરાતીમાં મી. કેખુશરોએજ તરજુમો કરી ગવડાવ્યાં હતાં આ જલસામાં એક પારસી કુટુંબ ઇંગ્રેજી વાજીંત્રો ઉપર મી. કેખુશરોએ ખાસ તૈયાર કરાવેલાં ગુજરાતી ગીત ઓરગન તથા ગાનારાઓ ભેગાં વજાડયાં હતાં, જે દેશી સગીતના સુધારામાં એક નવાઈ જેવો વધારો હતો આ જલસો સાંભળવા નામદાર ગવર્નર લાર્ડ હેરીસ અને લેડી હેરીસ ઉપરાંત પુષ્કળ યુરોપિયનો પણ હાજર થયા હતા, અને તે એટલો ફતેહમંદ થયો કે તે એકવાર ફરીથી ગાઈ સભળાવીને ખીજીવારની ઉપજ મી. મર્જબાનવાળાં ગરીબ જરથોસ્તીઓની નાવીનાં ફંડમાં આપી હતી

ગુજરાતી રાજગીત.

ઉપલા જલસાઓ શિવાય બીજા ત્રણે ગાયનના મેળાવડાઓની ખાસ નોધ લેવાની જરૂર છે. ૧૮૮૨ માં ઇંગ્રેજી "નાશનલ એન્થમ" નો જુદી જુદી ભાષાઓમાં તરજુમો કરાવવાની કેનન હાર્ફર્ડ વિલાયતમાં જે યોજના ઉભી કીધી હતી તેના સબધમા ગુજરાતી રાજગીત તૈયાર કરવાનું મી કેખુશરો કાબરાજીને સોંપવામા આવ્યું હતું. આ રાજગીત તૈયાર કરી તે મજુર રહ્યા પછી મી કાબરાજીએ તે પહેલે ફરામજી કાવસજી હોલમા એક મોટી મીજલસ સન્મુખ ગવડાવ્યું હતું, જે વેળા નામદાર ગવર્નર સર જેમ્સ ફર્ગ્યુસન પ્રમુખસ્થાને બીરાજયા હતા તે પછી ટાઉન હોલમા નામદાર ગવર્નર લાર્ડ રે અને લેડી રેની હાજરીમા એક જલસો કીધો હતો જેમા દેશી અને ઇંગ્રેજી ગીતોના દાખલા આપી રાજગીતનો અસલ ઇંગ્રેજી રાગ દેશી સગીત શાસ્ત્રને આધારે દેશી રાગ જેવો છે તે બતાવવાની કોશેશ કીધી હતી આ વેળાએ ગુજરાતી ગીત પહેલવહેલાં "ઓરગન "મા ઉતરાવી તેની સાથે ગવડાવ્યા હતાં વળી મર્હુમ નામદાર પ્રિન્સ ઓવ વેલ્સ આલબર્ટ વિક્ટર મુંબઈ પધાર્યા ત્યારે તેમને ગુજરાતી રાજગીત સભળાવવા ટાઉનહોલમા એક ખાસ મેળાવડો કીધો હતો, પણ તે નામદાર એકાએક બીમાર થઈ જવાથી આવી શકયા નહી ત્યારે પાછળથી તેમની વીદાયગીરી વખતે બદરપર ગુજરાતી રાજગીત જેમ ઇંગ્રેજીમાં સાર "પારેસમા " ગવાય છે તેમ ગાઈ સભળાવ્યું હતું, જેની ફતેહને માટે નામદાર પ્રિન્સે મી૦ કાબરાજીને પોતે મુબારકબાદી આપી હતી. એ પ્રમાણે પ્રરામા પામેલુ "રક્ષરેવ " નું રાજગીત આજે અવિબધ સભળાય છે.

જાહેરમાં ગાવા બજાવવાની પારસીઓની રીટ—મી કાબરાજીએ મેળવેલી ફતેહ.

"રૂસ્તમ સોહરાબના સગીતસાર"નાં ગીત ગાવામાં મી૦ કાબરાજીનાં દીકરીઓ પેહલ પેહલાં સામેલ થયાં હતાં, પણ એમની મતલબ જે બીજા પારસી બાનુઓ પાસે

ની મધરાવવાની હતી તે ચોકકસ એઓએ પાર પાડી તેમ કરવા માટે ઘણી હિમતની જરૂર હતી, અને વિરુધ વિચારવાળાઓ તરફથી મી૰ કાબરાજીને ઘણું સાંભળવું પડ્યું પણ તેઓના હાથમાં તે વખતે સુધારાવાળાઓનો છાપો 'રાસ્ત ગોફતાર' એક એવું તો જબરૂં હથીઆર હતું કે 'સોનીના સો તો લુહારનો એક' જેવી મજબૂતાઈથી તેઓ સુધારાના વિરુધીઓને હરાવી શકતા. 'રાસ્ત ગોફતાર' પોતાની જવાનીના જોરમાં એવું તો જોરમંદ હતું કે તે જમાનામાં કાબરાજીએ બતાવેલી સહનશીલતા માટે આજે જેટલું બોલ્યે એટલું થોડું ગણાય.

પારસી બાનુઓમાંથી ગાયન ગાવાની છીટ દૂર કરવા અને જાહેરમાં ગાયન કરવાના કામને ઉત્તેજન દેવાનું જે મુશ્કેલ કામ કેખુશરો કાબરાજીએ માથે ઉપાડી લીધું હતું તેમાં હવે તેમની ફતેહ શરૂ થઈ. તેમની ફતેહ એજ તેમનો સંતોષ હતો. પારસી બાનુઓ અને ગૃહસ્થોને જાહેરમાં ગાયન બજાવન કરતા જોઈ તેઓ બેહદ ખુશી થતા. આ લેખના લખનારે તૈયાર કરેલા 'રૂસતમ અને સોહરાબ'ના સંગીત દાસ્તાન તથા 'જમશેદ અને ઝોહાક'ના સંગીત કીસ્સાને જાહેરમાં ત્યારેબાદ રજુ કરવામાં આવતા ત્યારે મર્હુમ હમેશાં પોતાની સામેલગીરી ખુશીથી આપતા એટલુંજ નહીં પણ તે કામ પ્રસંગે પ્રમુખપદે બીરાજતા હતા.

કેખુશરો કાબરાજીની સંગીતની ફતેહ કુધારાના અંધકારમાં વિતનાશના કાળ વચેથી કેવી રીતે આજે પ્રકાશી રહી છે તે એક બાબતથીજ માલમ પડે છે કે આજે પારસીઓમાં ઘરેઘર રંગરાગ અને ગાનતાન ચાલે છે. ઘરેઘર વાજીંત્રો સાધારણ થઈ ગયાં છે. જાહેર મેળાવડાઓમાં આજે જે સંગીત ગાજીવાજી રહેછે તે મર્હુમની આગ મહેનતનું ફતેહમંદ પરિણામ છે. આ લેખના લખનારે ટાઉન હોલમાં કરેલા જલસા એમનાજ પહેલ પછીની વાત છે. સંગીતની આવી ફતેહની ૩૦ વર્ષ ઉપર કોણે આશા રાખી હતી? આજે જેઓ એ સુવાસથી પોતાના મગજનું સુખ લે છે, આજે જેઓ એ સુવાસથી મોજ અને એશઆરામ ભોગવે છે, અને આજે સંગીત જે આપણા પારસીઓમાં સ્ત્રી કેળવણીનો એક મુખ્ય ભાગ અને મુખ્ય શણગાર થઈ લાગ્યા છે તે સર્વેનું માન માગે એ મર્હુમ મિત્ર કેખુશરો કાબરાજીને ઘટે.

દેશી રાગ રાગણીઓ વિષે ભાષણોની હારમાળા.

મી૰ કાબરાજીએ સંગીતનું જ્ઞાન ફેલાવવા માટે 'જ્ઞાન પ્રસારક મંડળી તરફથી લગભગ ૨૦ ભાષણો જાહેરમાં આપ્યા હતા. પોતાની એ કોશીશ મર્હુમે છેવટ સુધી ચાલુ રાખી હતી, તે એટલે સુધી કે પોતાના મરણની એક મહિના અગાઉ એઓએ ગાયન વિષે એક વધુ ભાષણ આપવાનો ઠરાવ કીધો હતો. આ લેખના લખનારને, સંગીતના વિષય ઉપર 'જ્ઞાન પ્રસારક મંડળી' તરફથી ભાષણ આપવાની સલાહ મર્હુમેજ આપી હતી.

મી૰ કાબરાજીએ આપેલા સંગીતવિદ્યાને લગતા ભાષણોમાં નીચે પ્રમાણે મુખ્ય હતા—

૧ "દેશી સંગીત'
૨ 'દેશી સંગીત વીદ્યા' (બે ભાષણ)
૩ "સ્વરવિદ્યા'
૪ "તાલ વિદ્યા
૫ "રાગ વિદ્યા
૬ "પારસી ગાયન
૭ "પારસી લગ્નના ગાયન"
૮ 'ગરબા'
૯ "રાગણી ઇત્યાદી'
૧૦ 'ગાયનની ભાષા
૧૧ "હોળીના ગાયન
૧૨ 'મલ્હારના ગાયન'
૧૩ "બહારની મોસમના ગાયન (આપવા ધારેલું છેલ્લું ભાષણ અધુરે ગયું)

એવી રીતે દેશી સંગીતની સેવા બજાવનાર, પારસી કોમમાંથી કસબીઓના નાચ અને નાયકણીઓના તાએફાના રેવાજને જુસ્સાથી ઉખેડી નાખનાર, દેશી નાટક તખ્તાને સુધારનાર મુંબઈ શહેરમાં સંગીત કળાનો શોખ પેદા કરનાર સંગીતને નાટકમાં આમેજ કરનાર એક સાચો પારસી સુધારક, કલમનો એક કાબેલ ધણી, પારસી લેખકોની કલગી—પોતાની કોમ તરફ પોતાના દેશ તરફ પોતાના ધર્મ તરફ અને છેલ્લે પોતાના રાજકર્તા તરફ સાચા અને સાફ મગજથી વફાદારીભરી સેવા બજાવી દોસ્તો અને કુટુંબીઓને ગમમાં ગરક કરી ગુજર પામ્યો છે. 'એ ખુદા! તારો પ્યાર ક્યાં છે? અએ મોત! તારો માર ક્યાં છે? ખુદા કેખુશરોના રૂહને શાન્તિ બક્ષો!'

દામ રહા ન જામ ન સીકન્દર શાહ બાદશાહ
તખ્તે જમશીદ સેંકડો આએ ચલ ગએ

કેખુશરો કાબરાજી—પત્રકાર અને લેખક તરીકે.

લખનાર—મી૦ પેસ્તનજી ખ૦ તારાપોરવાળા.

એક પત્રકાર અને એક લેખક તરીકે કેખુશરો કાબરાજી એક અસરકારક અભ્યાસ પૂરો પાડે છે. હિંદના આગલા તથા હાલના તમામ દેશી અધિપતિઓની હરોળમાં કાબરાજી એક એવું નામ ધરાવતા હતા, કે જેણે પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધી અને હિમાલયથી કન્યા કુમારી સુધી જો એકસરખું વ્હાલ નહિ તો એકસરખી વિખ્યાતી મેળવી છે. એક પત્રકાર લેખેની કેખુશરો કાબરાજીની કારકીર્દી અલબતાં ખામીઓથી ખાલી તો નહિજ હતી. મગર એ કાંટા અને કવચ વચ્ચે કાબરાજીના ચોક્કસ અંગત ગુણો એક એવો અમર પમરાટ મુકી ગયા છે, કે જેને લીધે દરેક પ્રમાણિક દિલ એ વિરળા પુરૂષને તેના સઘળા દોષો સાથે ચાહવાને તથા માન આપવાને હમેશ ખેંચાતું અને ખેંચાતું રહેશે.

સ્વતંત્રતા, બાહોશી, અને આપ-આશ્રયતના ત્રિશુલમાં કાબરાજીની ફતેહનો આખો ભરમ સમાયલો હતો. એક અસાધારણ માણસના બાબમાં સરજત સદા જેમ કરે છે તેમ એ લખનારની પેહેલી સેવાઓ તો ખીનકદર જમીનપર જઈ પડી. મગર છતીના લેખે કાબરાજી નામનું રાસ્ત ગોફતાર નામ સાથનું ઐતિહાસિક જોડાણ કરવાને આગળથીજ નિર્માયું હતું, અને એ સંબંધે જેમ પત્રની તેમજ પત્રકારની ખ્યાતીને કેટલી બુલંદ બનાવી, તેથી ફક્ત ગુજરાતી બોલનારીજ નહિ પણ તમામ દેશી આલમ માહિતગાર છે.

આજથી અર્ધી સદી ઉપર એક એવા હિંદી પત્રે દિવસની રોશની દીઠી, કે જેણે તેના જન્મની સાથેજ સુધારા અને સચ્ચાઈની તરફથી પોતાનો આવાજ બલતવારીથી બહાર પાડવાને કસદ કીધો હતો. અલબતાં તે એક નાદર અને એક નેક ઠરાવ હતો, મગર તેને અમલમાં મુકવાનું કામ એક એફલિમને માટે પણ મુશ્કેલ હતું. છાપાના મેદાનમા કાબરાજી એક એફલિમ હતા હિંમત અને આપઆખત્યારી,—એ બે ઘોરણોને અનુસરીને ચાલવા સારૂ "રાસ્ત ગોફતાર" ને તેના પેહેલા માલેકોએ જન્મ આપ્યો હતો.* મજકુર પત્રના અધિપતિની સત્તા મેળવવા જોડે ઉપલી બે રાહેપર રસ્તો કાપવાની જોખમદારી કાબરાજીએ માથે લીધી. તેણે પોતાની કલમનો હિંમતને જમણો અને આપઅખત્યારીને ડાબો હાથ બનાવ્યો. અને એ બે હથિયારોને પોતાની એક પત્રકાર લેખેની જિંદગીના છેડા સુધી વફાદારી સાથે વળગી રહીને તેણે "રાસ્ત ગોફતાર" ની કીર્તિના સ્થભને એક મનોહર સુંદરતા આપી છે

ખુદ કેખુશરો કાબરાજી સાથે 'રાસ્ત ગોફતાર" ના માલેકોએ સને ૧૮૬૨ માં જે કરાર કીધો હતો, તે કરાર અક્ષરે અક્ષર પાળવાને તેણે ચાલુ ખંત અને કાળજી દેખાડી છે. એવો એક કરાર અદા કરવાનું કંઈ સેહેલ કામ ન હોતું. કારણ બીજી શર્તો સાથે તેણે કાબરાજીને ઈંગ્રેજ સરકાર તરફ સાચી વફાદારી બતાવવાને માટે બાંધી લીધા હતા ખરેખર, હાલજ એક પ્રમાણિક હિંદી અધિપતિની મુશ્કેલી ઉભી થાય છે. લૉર્ડ કર્ઝનના શબ્દોમાં રાય અને રૈયત વચ્ચે ઈનસાફનાં "ત્રાજવાંને સમતોલ ધરવું,"—એ દરેક લેખકની મકદૂરમાં નથી. અને એવું એક બિકટ સાહસકર્મ પાર પાડવાની આજ્ઞા "રાસ્ત ગોફતાર"ના અધિપતિને શીર તો ખાસ આવી પડી હતી. દરેક પત્રકાર કાબરાજીની માફક સરકાર તરફ સંપૂર્ણ વફાદારી જાળવીને પછીજ પોતાની કલમનો ઘોડો ડપટાવવાની લેખિત કબૂલાત કરતો નથી. તેમ વળી દરેક પત્ર "રાસ્ત ગોફતાર"ની માફક "આપણા દેશીઓની હરએક તરાંહાંની-શું સરકાર બાબેની ઈચ્છા શું હરએક કારોબારીઓ બાબેની ફરીયાદ, હોએચ, તેને" સ્વતંત્ર આવાજ આપવાનો પોતાના જન્મની જોડેજ વાચક આલમની સાથે કરાર* કરતું નથી.

રાજા અને પ્રજા વચ્ચેનો ઉપલો હિસાબ બરાબર જાળવવામાં કાબરાજી કેટલે હિસ્સે ફતેહમંદ નીવડ્યા છે? મેં આગળ જણાવ્યું તેમ સાર્વજનિક લાભની સાથે અગત્યનો તાલુકો ધરાવતા અનેક મોટા રાજદ્વારી સવાલોના બાબમાં તેણે રૈયતની હાજતો અપક્ષપાતપણે અને અસરકારક રીતિ રજુ કીધીછે. એક બાજુએ સરકારનાં કામોને અપમાનકારક ભાષામાં હીણી નહિ કાઢતાં બીજી બાજુએ પ્રજાના વાજબી હકોને માટે તેણે "રાસ્ત ગોફતાર"ની કટારોમાં સંખ્યાબંધ બહાદુર લડતો ચલાવી છે. ખેતીવાડીની આબકારી, લશ્કરી, અને બીજી અનેક જાહેર બાબતોની ચર્ચામાં તેણે લોકલાભનું કાળજીથી રક્ષણ કીધું છે.

મારે કબુલ કરવું જોઇએ કે પાછલાં વર્ષોમાં ચોક્કસ બાબતો વિષે "રાસ્ત ગોફતાર"ના વિચારોમાં એક અપ્રજાપ્રિય ફેરફાર થવાની ફરિયાદ ઉઠી છે, પણ તે એક મતફેરની વાત છે. કાબરાજીએ પોતે અનેક વાર એ વિષે ખુલાસો આપ્યો છે, ત્યારે એટલું તો આપણે માનવુંજ જોઈએ કે એ નર ગમે તે લખતો તે એક પ્રમાણિક અંત:કરણથી લખતો હતો. કેખુશરો કાબરાજીએ અધિપતિની ખુરશીને ન્યાયાસન જેવીજ પવિત્ર પ્રમાણી છે, અને તેથીજ તેનું નામ એક પત્રકાર લેખે હિંદના બધા ભાગોમાં મશહુર બન્યું છે તેણે તો સ્વતંત્રપણાના જુસ્સામાંજ, જાહેર લાગણીના જોરામાંજ, પોતાની કલમ ડપટાવી છે એ ધસારાબંધ લેખણુ-સ્વારીમા કોઈવાર તે ખોટે રસ્તે હાંકી ગયા હશે, ખાડા અને ખાંચુમાં ગબડ્યા હશે. મગર તેની મકસદ તો પ્રમાણિક હતી, તેનો હેતુ સાફ હતો, તેની નેમ ઉંચી હતી, તેનો ખ્યાલ બુલંદ હતો ખરેખર, પોતાની સગવડ સાવચેતીથી તપાસીને જે બાજુએ વધુ સિક્કા હોય ત્યાં ધસી પડનાર લોભ્યા અધિપતિ તે નહિજ હતા, પણ પોતાના ખાબોને ભોગે પણ અંત:કરણને વાજબી લાગે તે બેધડક બોલનાર તે હતા!

* "અહેવાલે રાસ્ત ગોફતાર," સફો ૧૧

* "રાસ્ત ગોફતાર," ૧૫મો નવેમ્બર ૧૮૫૧.

આ જાણીતી વાત છે કે પોતાની કોથળી ભરવાની અનેક તકો કાબરાજીના રસ્તામા આવી પડી હતી *પણ કાબરાજી એ તમામ લાલચો સામે એક ખડકના જેવા મક્કમ ઉભા રહ્યા છે આ એક ખરેખર અસાધારણ દાખલો કહેવાય આ પ્રમાણે પૈસાનો અનાદર કરી તે છેવટ સુધી ગરીબ રહી ગયા મગર તે છતા કાબરાજી પોતાની પાછળ એક મોટી દોલત મુકી ગયા છે તે દોલત એક ઉમદા અને અમર નામ છે

કેખુશરો કાબરાજીના એક અધિપતિ તરીકેના મહત્વ ગુણોની આ ટુંક તપાસ પછી હવે એમની લખાણ શક્તિ વિષે હું થોડાક શબ્દો બોલીશ કાબરાજીના લખાણો ખરેખર દરેક ગુજરાતી લેખકને અભ્યાસ કરવા જોગ છે પ્રથમ તો પોતે જે બાબત ઉપર લખવાના હોય તે બાબતની તે પુરી સમજણ મેળવતા હતા એ સમજણ અંગ્રેજી વર્તમાનપત્રોના ચાલુ અભ્યાસ, જુદા જુદા વિષયોના ખાસ માહિતગાર માણસો સાથની વાતચીત, તેમજ પુસ્તકોના વાચણથી તે પામતા હતા આ પ્રમાણે જાણવાજોગ માહિતી અને દલીલથી પોતાના લખાણોને સંગીન બનાવવા સાથે કાબરાજી વળી પોતાની બાબતને એવી ખેંચાણકારક રીતે રજુ કરવાની ખુબી ધરાવતા હતા કે જેથી કરીને તેમની કલમમાથી વહેતા લખાણો વાચવાને તેમના હરીફોને વધીક લાલચ થતી હતી પોતાના વિચારોનો છાપ વાચકના મનપર અસરકારક રીતે મારવામા કાબરાજી જેવો ફતેહમંદ લખનાર દેશીઓમા કોઈ થયો નથી, અને કદાચ ઘણા વર્ષો સુધી થશે નહિ એક પત્રકાર તરીકેની તેની લેખણમા બે અસાધારણ ખાસીયતો વાસો કરતી હતી જે બીજી ઘણી ખરી કલમમા પોતાની ગેરહાજરીથીજ આપણુ ધ્યાન દોરે છે પહેલા તો કાબરાજી પોતાના વિચારો ખુબી દરેકને સમજ પડે એવી સફાઈદાર, અને પોતાની સરળતાથીજ વાચકનુ મન હરણ કરી લેતી ઇબારતમા દરશાવતા હતા એક પત્રકાર લેખે પોતાની કલમને જેમ ગમે તેમ ઢંગમા બેતોબાર દોડાવવાની વલણથી તે દૂર રહેતા હતા કાબરાજીમા એ 'bizarre style' નો અંકો જરા પણ ન

* રાસ્ત ગોફતારના તા ૧ લી મે ૧૯૦૪ ના અંકમા આપેલી નોંધ વાચકને મજકુર લાયકોનો કંઈક ખ્યાલ આપશે

અત્રે હુ ઉમેરીશ કે 'રાસ્ત ગોફતાર' ના આનંદોત્સવ ને ટાંકણે વિક્ટોરિયા નાટક મંડળીના માલેક જે કાબરાજીના ઘણાક ઉપકારમાં હતા તેઓએ આ તકે કાબરાજીના લાભને માટે એક ખેલ કરવાની રજા ચાહી હતી પણ કાબરાજીએ એ રાતની ઉપજ પોતાના ખીસામા સેરવી નહિ દેતા જરથોસ્તી બાળકોને ધર્મના કેળવણી આપવાના ફંડમા અપાવી હતી પોતાનુ સ્વતંત્રપણુ જાળવી રાખવાને ખાતર નાટક કંપનાઓ એને બેનિફિટ આપવા માગતી તે કાબરાજી કબુલ રાખતા નહિ એ ઉપરાંત નાટક ઉત્તેજક મંડળીના સેક્રેટરીનુ કામ લાંબી મુદત સુધીની અથાક મહેનત પછી એ ગૃહસ્થે છોડી દીધુ ત્યારે શેઠ મગનદાસ નથુભાઈએ એ બીનસ્વાર્થી મહેનતોની પીછાન તરીકે કાબરાજીના લાભને માટે એક ખેલ કરવાની માગણી કીધી પણ કાબરાજીએ તે કબુલ રાખી નહિ એજ નિયમ ઉપર અમલ કરીને અનેક જોઈન્ટ સ્ટાક કંપનીઓના ડિરેક્ટરનો [illegible] સ્વીકારવાને તે ના પાડતા હતા —લખનાર

હોતો મગર તેનુ લખાણ પોતાના સરળ ક્રમ માપમા — અંગ્રેજીમા જેને "lucid style" કહે છે તેના શાન્ત દમદમામા — જરા પણ અટક્યા વગર સડસડાટ આગળ ચાલતુ પોતાની સાથે તેના વાચકને એક અખુટ મોહિનીમા ઘસડી લઈ જતુ હતુ હા આપણને કાબરાજીની કલમનો અવાજ સ્પષ્ટ, મોકળો દરેક મોજા સાથે વધારે મજબુતી અને મોટો મેળવતો તેની સઘળી શિરીની અને સઘળી ખુનદીમા સંભળાતો હતો

આપણને કહેવામા આવ્યુ છે કે કાબરાજીની ઇબારત "ધરખમ" હતી એટલે કે બીજા બોલોમા તેની ઇબારત એક પથરાઓથી ભરચક થયેલા નાળામાથી વહેતા પાણીની માફક ભારી વેહમા આગળ વધતી હતી હુ માનપૂર્વક કહીશ કે કાબરાજીની ઇબારતમા એવુ કશુ હતુ નહિ બીજા હાથપર કેખુશરો કાબરાજીની કલમમા એક ખુબી સમાયલી હતી, જે બીજી કોઈ પણ પારસી યા હિંદી લેખણમા આપણને કવચિતજ જડી આવે છે. બાઈરનને માટે કહેવામા આવ્યુ છે કે પોતાની બાબતના પ્રકાર મુજબ તે પોતાની ઇબારતનો રંગ પણ લખાણ પછી લખાણ બદલી શકતો હતો આ શબ્દો જો કોઈ પણ દેશી લખનારના બાબમા સૌથી વધુ ખરા હોય, તો તે કેખુશરો કાબરાજી છે જ્યા તેનો વિષય ગંભીર હોય ત્યા તેની કલમનો સ્વભાવ તેટલોજ ગંભીર, રોબદાર, અને કાળજીભર્યો રહેતો હતો જ્યારે કોઈ પવિત્ર ધાર્મિક અથવા સામાજિક બાબતપર તેને લખવાનું રહેતુ ત્યારે તે લેખણ એક બુલંદ, એક પવિત્ર—મેં કેટલાક દાખલાઓમા નોંધ્યુ છે તેમ એક આકાશી—અવાજ પકડતી હતી તેમજ વળી જ્યા હાથમા આનંદી બાબત રમુજી હોય—જ્યા કોઈ ખાધરાઓને માટે લખવાનુ હોય, અથવા તો જ્યા કોઈ માણસના એકાદ જાહેર કામને ગંભીર દરજ્જો નહિ આપતા એક સફાઈદાર 'નટો પીછી' આપવાની હોય—ત્યા પેલો શાંત સ્થિર, સરળ, પવિત્ર ઇબારતમા લખતો કેખુશરો કાબરાજી ગુમ થઈ જતો, અને તેને બદલે રમુજનો એક ઠાવકો ઉસ્તાદ કાગજની સપાટીપર પોતાના અદ્ભુત હાસ્યરસ ખેલો કરતો આપણી નજરે પડતો હતો મગર એ ઠેકાણે કાબરાજી અને બીજા લખનારાઓ વચ્ચે તફાવતનો એક [illegible] નિશાનો દોરવો ઘટે છે ટકોર અને મશ્કરીના રંગીના મુલકમા કાબરાજીની કલમ જ્યારે પણ સફર કરતી ત્યારે તે ગમે તેટલી રમુજના આવેશમા કદિ પણ (કેટલાક લખનારાઓની લેખણ કમનસીબે કરે છે તેમ) હલકી મર્યાદા વગરની ઉતરતી પંક્તિની, વાંધા ભરેલી, અવિવેકી બાબતને પડખે જતી નહિ હતી એક રમુજી ટીકાકાર લેખેની કાબરાજીની મહાનતાનો પાયો આજ ખુબીપર રચાયલો છે એક બીજી બીના મેં કાબરાજીના સબંધમા તપાસી છે કે તેના લખાણો ગંભીર રૂપમા રચાયના હોય યા સરળ સ્વભાવમા ચાલતા હોય, યા રમુજી તોરમા વહેતા હોય પણ એ બધી અદલબદલ શૈલીમા કાબરાજીની પેલી ખુબી ઇબારત (lucid style) તો હમેશા હાજર છેજ ચિતારની ભાષામા કાબરાજી જુદા જુદા રંગો લઈને તેમના ધોળા કાગળ હાથો નહિ ફેરવતા ફક્ત એકજ રંગ પકડીને તે રંગની જુદી જુદી છાયા (shades) ઉપજાવી દર વખતે કાંઈ નવું અને

" રાસ્ત ગોફ્તાર " અને " શ્રી બોધ "ના ૪૦ વર્ષ સુધીના અધિપતિ.

નવું કરી બતાવતા હતા. પહેલા કરતા બીજુ કામ કેટલું બધું બિકટ છે તે હુનરના અભ્યાસીઓ સહેલાઇથી સમજી શકશે.

ઉપર મેં કાબરાજીની ઊંચા પ્રકારની ઇબારતનો એક ઝાંખો ખ્યાલ આપવાની કોશીશ કીધી છે. મગર ખુદ તે લખાણોની શબ્દ રચના તો તેમની ઇબારતથી પણ વધારે ઉમદા હતી. અલબત્તા દરેક અભ્યાસીએ ઇબારત (style) અને શબ્દ-રચના (diction) વચ્ચેનો મોટો ભેદ સમજવો ઘટે છે. કમનસીબે આપણા ઘણાક લેખકો એ બને બાબતોને એકમેક સાથે ભેળી નાખે છે. હા, ઇબારત અને શબ્દ રચના બને એકમેકની સાથે જોડાયલી છે ખરી, મગર તે છતા તેઓ એકમેકથી સ્વતંત્ર એકમેકથી જૂદી જીનસની ચીજો છે. આપણે જોઈ ગયા છિયે કે કાબરાજીની ઇબારત ખુલ્લી હતી. તેના વાક્યો ટુંકા અને મહેલાઇથી ધ્યાનમા ઉતરે એના હતા. પોતાના વિચારો એકમેકમા ભેળી નાખીને આપણા કેટલાક લેખકો બનાવે છે તેવા ગુચવાયલું ગુચકુ જેવા લખાણો કરવાથી કાબરાજી સદા બાજ રહેતા હતા.* તેનો દરેક વિચાર છુટો ખુલ્લો આગલા વિચાર ઉપરથી તર્કશાસ્ત્રની રીતે કુદરતીજ ઉપજતો વાચકના મનમા એકદમ ઉતરી પડતો હતો. પોતાના લખાણોમા લાંબા લાંબા વાક્યોનો ખિચડો કાબરાજી કદિ પણ રાંધતા નહોતા.* તેના વાક્યો બનતા સુધી 'ટુંકા ને ટચ' રહેતા હતા. અને દરેક વાક્યની બાંધણી એક કાબેલ કુદરતની બક્ષીશ ધરાવતા સુભાષિત લેખકનો ભાસ આપતી હતી. એ લેખકના વાક્યોમા એકમેક સાથે બેતાન થતા શબ્દો કદિ પણ મળી આવતા નહિ હતા. કાબરાજી એક સંગીત કાન (Musical ear) ધરાવતા હતા, અને તે કાન તેમને દરેક બોલ લખતા કહી આપતો હતો કે એક શબ્દ સાથે બીજો કિયો શબ્દ સમતાલ થશે. જે પ્રમાણોથી ભાષા મધુર, મહાન, અને મનહર બને છે તે પ્રમાણો તેમનાં સંપૂર્ણ મિશ્રણમા પોતાની કલમમાથી બહાર પડતા હરેક વાક્યમા વાપરવાની કલા કાબરાજીમા કુદરતેજ મૂકી દીધી હતી. વાક્યના શબ્દોને એકમેક સાથે તાનમા મૂકીને શિરીની કેમ ઉપજાવવી, અને તેના બોલોને જરા પણ ખટક્યા વગર સડસડાટ બરાબર માપ અને વજનમા કેમ વહેતા કરવા,—એ હુનર એ બક્ષીશ કંઈ બધા લખનારાઓને મળતી નથી. કાબરાજી એવી એક બક્ષીશ અસાધારણ પ્રમાણમા ધરાવતા હતા. તેથીજ તેના દરેક લખાણ તરફ આપણે એક નહિ સમજી શકાય એવા ખેંચાણથી દોરવાઈ જતા હતા. તેથીજ કાબરાજીના લખાણોની ફરી ફરી વાચવાની આપણને દર રવિવારે તલબ થતી હતી. કેખુશરો કાબરાજી "રાસ્ત ગોફતાર"ના ચાલીશ વરસના પુસ્તકોમા એક એવું સાહિત્ય મેલી ગયા છે

કે જેણે ગુજરાતી ભાષાના ભંડારમા એક અમૂલ્યનો વધારો કીધો છે. મોતના દૂતે એવી એક નર બાજુએ મુકાવીને કવિ ફિરોજના બોલોમા આપણને હવે પછી 'સાહિત્યની મજાહ' ચાખવાથી સદાના બેનસીબ બનાવ્યા છે.

એક પત્રકાર તરીકેની કાબરાજીની અગત્ય ખાશ્યનો વિષય બોલતા એક બીજી અગત્યની બીના વિષે ઇશારો કરવાની અત્રે જરૂર છે. શુદ્ધ ગુજરાતી લખાણ પારસી છાપાની કટારોમા પહેલ વહેલા દાખલ કરવાનું માન કેખુશરો કાબરાજીને ઘટે છે. ઇંગ્રેજી પત્રોમા chool ને બદલે school અથવા ister ને બદલે sister છાપવામા આવતું નથી. મગર ગુજરાતી લખનારાઓ તો ભાષાની શુદ્ધ જોડણીનું રોજે—દિવસે ખૂન કરે છે. તમારું લખાણ ગમે તેટલું વિચારવત હોય, ગમે તેટલું સંગીન હોય, ગમે તેટલું રસીલું હોય, પણ જ્યા સુધી તમારા શબ્દોની જોડણી ભાષાના કાયદાપૂર્વક નિયમોને અનુસરતી નહિ હોય ત્યા સુધી તમારી કલમની પેદાયશ કદિપણ સંપૂર્ણતાને પહોંચશે નહિ. એ બાબત ઉપર હું આગળ ઘણું લખી અને બોલી ચૂકેલો છુ. એટલે તે ઉપર લંબાણથી વિવેચન કરવાની હું અગત્ય વિચારતો નથી. ગુજરાતની શીવણ ગીરને બગાડવામા પારસીઓનો હાથ જેટલો ઉદ્યોગી રહ્યો છે તેટલો હિંદુઓનો રહ્યો નથી. આ વિષય ઉપર કાબરાજીએ જ્ઞાન પ્રસારક મંડળી તરફથી ૧૦ મી અને ૨૪ મી એપ્રિલ ૧૮૮૪ ના દિવસો ઉપર આપેલા વાચવા યોગ્ય ભાષણો તરફ હું પારસી પત્રકારો અને લેખકોનું ખાસ ધ્યાન ખેંચુ છુ. નિયમ અને કાયદાથી લખાતી શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષા પારસી વર્તમાનપત્રોની દુનિયામા દાખલ કરવા માટે કેખુશરો કાબરાજીને કેટલી મહેનત અને ખંત લેવી પડી તેનો ખ્યાલ અહેવાને "રાસ્ત ગોફતાર"ના ૩૬ થી ૩૮ સફાઓ પર આપેલી રમુજી બીનાઓ પૂરો પાડે છે.

મને માલમ છે કે "રાસ્ત ગોફતાર"મા કાબરાજી તરફથી વાપરવામા આવતી રહસ્ય દીઠ જોડણીની "મુંબઈ મિત્ર"ના અધિપતિએ મજાક કરી તો મગરીના ટાંગા ફસડ-ફસડ થવાથી પડતી ચિત્ર વિચિત્ર આકૃતિની ઉપમા આપી હતી! આજે પણ શુદ્ધ ગુજરાતીને નામે અનેક પારસી લખનારાઓને ચમકવા થઈ આવે છે. મગર એ સઘળા ભાઇબંધોને હું કેખુશરો કાબરાજીના ઉપર ટાંકેલા ભાષણોમા આપેલી વજુદદાર અને અફલાતૂન દલીલો ઉપર શાંત અને ગંભીર વિચાર ચલાવવાને આગ્રહ કરું છુ. એવો વિચાર કરવાનું પરિણામ પારસી લખનારાઓની ભાષા ઉપર ફક્ત અસરજ ઉપજાવશે. તે પરિણામની આગાહી —કાબરાજીના પોતાનાજ બોલોમા અને ... — "પારસી જેવી વિચારવંત કોમને માટે ... છુ કે આવતા પચાસ વર્ષમા પારસીઓ ગુજરાતીને એક સ્વભાષા લેખે સંપૂર્ણતાથી ખીલવશે અને પોતાની ભાષાની ઉન્નતિમા તેઓ હિંદુઓને પણ હરાવશે. ઈશ્વર કાબરાજીનું આ સ્વપનું ખરૂં પડવાનો દિવસ જલદીથી ઉગાવે!

કેખુશરો કાબરાજીમા એક વિચાર ઘર કરી બેઠો હતો. તે માનતા હતા કે એક અધિપતિએ દુનિયાની ખબરો આપીને અને ચાલતા બનાવોપર સુભાષિત "લીડરો" લખીનેજ બેસી રહેવું નહિ જોઇયે, મગર તેણે પોતાના પત્રની આગેવાની હેઠળ રાજ્યને ઉપયોગી અને મદદગાર થઈ પડે એવા વ્યવહારૂ કામો હાથ પાડવા જોઇયે

---

* આપણા કેટલાક ગુજરાતી લખનારાઓના ગજ ગજ લાંબાં વાક્યો વાચતા મને વિલ્યમ પિટે આમની સભામાં ૩ જી ફેબ્રુઆરી ૧૮૦૦ ને દિવસે બ્રિટિશ સરકારે ફ્રાંસ સાથે ચોક્કસ સરતોએ ચલાવવાની બાબત ઉપર કીધેલું યાદગાર ભાષણ યાદ આવે છે કે જેના એકજ વાક્યમા ૬૩૭ બોલો સમાયલા ગણ્યા હતા.' એવાં લંબાણ વાક્યો એક રાજદ્વારી મંડળના વક્તૃત્વમાં ચાલી શકે પણ ચાલુ સાહિત્યમાં એવી કસરત કરનારા સાહિત્યોને તો બકને સગાડવામાં આવેલી "ડિનર બેલ"ની ઉપમાજ દરોબસ્ત થઈ પડશે.—લખનાર

ધી ટાઇમ્સ જેવા હરીફ પત્રોએ આ ધોરણપર ચાલીને જાહેર આમજનની કેવી મહાભારત સેવા બજાવી છે, તે આપણે જાણીએ છીએ એજ વિચારને અનુસરીને કાબરાજીએ પારસી વર્ગની ગણતરી સુધારવાને માટે "રાસ્ત ગોફતાર"ની બાંધણી ઉપર એક ખાસ મકાન સ્થાપ્યું હતું મજકુર હિન્દુસ્તાનને માટે આ પુસ્તકમાં બીજે ઠેકાણે બોલવામાં આવ્યું છે તેજ પ્રમાણે કાબરાજીએ પોતાના પત્રની માલકી એક 'ટ્રસ્ટ' રૂપ કરીને તેમાં ભેગી થતી રકમનો ઉપયોગ ગરીબ પારસીઓના વસવાટને માટે સુખ શાંતિના નિયમો ઉપર ખાન બહાદુર મચરજી મર્ઝબાનનું મુબારક નામ ધરાવતું એક મકાન બાંધવામાં કીધો હતો

આ પ્રમાણે એક પત્રકાર તરીકેની પોતાની જવાબદારીનો કેખુશરો કાબરાજી એક ગંભીર અને એક પવિત્ર ખ્યાલ ધરાવતા હતા તે માનતા હતા કે એક અધિપતિએ લોકોની ચાલુ લાગણીને પંપાળીને પોતાના કચારી પદમાં શીખવ્યા પ્રમાણે બનાને 'હાજી હા' કરવાના કરતા એક વધુ મોતબર અને વધુ ઊંચા નિયમ ઉપર ચાલવું જોઈએ બેમીના પક્ષત વિચારવાળા અભણ માણસોના ટોળામાં વાહવાહ બોલાવવાને બદલે તેણે જે કંઈ લોકોને ખરા લાભનું હોય તેની હિમાયતમાં બનતા વાર્યાથી લડત ચલાવવી જોઈએ 'રાસ્ત ગોફતાર'ને એક રાસ્ત ગોફતાર અધિપતિ મળ્યો હતો, જેણે માથાફોડ અને મુશ્કેલીના માથી નઠારી રીતે ઉગરવાનું પસંદ કરી પોતાના અંગત લાભોનો પુરી માથે ભોગ આપ્યો હતો સાંસારિક અને ધાર્મિક સુધારાઓ અમલમાં મુકવાનું મહાભારત માહસકર્મ કાબરાજીએ કેવી ખંતથી, કેવી ધીરજથી અને કેવી હિંમતથી ઉપાડી લીધું હતું, તેની તીજાન આ પુસ્તકના બીજા મકાલાઓમાં હામેંકામ કરવામાં આવી છે આ લડતો લડવા માટે કાબરાજીને કેટલું બધું ખમવું પડ્યું હતું! જેઓ કોર્ટ આ જમાનાના જાહેર પુરુષના નિકટ સમાગમમાં આવ્યા છે તેઓને રોશન છે કે અનેકવાર ચોક્કસ લોકોની લાગણી કાબરાજીની સામે એવી બધી ઉશ્કેરાયલી હતી કે તે સમયો ઉપર પોતાના શરીરના રક્ષણને માટે એક માણસને પોતાની સાથે લીધા વગર અથવા તો મરેમતા મુજબ પગે ચાલવાનું છોડી દઈને ગાડીમાં બેસીને જવા વગર તેનાથી બહાર ફરી શકાતું નહિ હતું એમ, સામા ય લાભોના રક્ષણને ખાતર પોતાનો જાતી સ્વાર્થ પોતાનું જાતી સુખ પોતાની જાતી મુનેહ ઓળી ભેમનાર બહાદુર લડવૈયા! તું તો હવે શાંતિમાં પસાર થયો છે તારી વિપત્તિઓ વહી ગઈ છે તારી લડાઈઓ લડાઈ રહી છ મગર તેં જે કંઈ તારા પછાત પોળા જુનમ ખમતા અધકાર જેવા બાહબધ સ્ત્રી અને પુરુષોના કલ્યાણને માટે કીધું છે તે મળગાની માદદરિયાને પેલે કિનારે વાગતી વાસ ધીના પવનની લહેરી સાથે આ બાજુએ વહી આવતા અવાજના મધુર મોજાંઓની મિસાલે અમારા કાનને સાચું અને સાચું સમજાય છે — હા, સાચું અને સાચું સમજાયા કરશે!

પોતાની માતૃભાષાના સાહિત્યના લાભો કાબરાજીને ઠેઠ છેક હૈયામાં વસતા હતા અને તેને વાસ્તે માટે પોતાના એક પત્રકાર તરીકેના નસીબમાં અશુદ્ધ અનિયમિત અને અભણ આકારમાં બહાર પાડવાન બદલે તેણે તેમાં એવી એક મશીનના ફુરસદ અને સફાઈના ધોરણની દિનપ્રતિદિન કોશેશ કીધી હતી કે જેથી તેની કલમના પરિણામો ઘડીભર વંચાઈને નિરુપયોગી નહિ બનતા સાહિત્યની ખીનવણીમાં એક ચાલુ હિસ્સો આપ્યા કરે કાબરાજીના દાખલાએ અનેક પારસી લખનારાઓની ભાષાની ઉપર એક આશ્ચર્યકારક અસર ઉપજાવી છે એવી રીતે એક પત્રકાર લેખે કાબરાજીએ ગુજરાતી સાહિત્યની એક એવી નાદર સેવા બજાવી છે, કે જે પ્રકારની સેવા એક વર્તમાનપત્ર કરી શકે એમ કેટલાક પત્રકારોને તો ભાણ પણ નથી!

સ્ત્રી બોધ ચોપાનિયાના અધિપતિ તરીકેની કાબરાજીની કારકીર્દી પણ તેમની એક પત્રકાર લેખેની કીર્તિને જેબ આપે છે એ ચોપાનિયામાં આવતી ચાલુ વાર્તા ફક્ત પારસીજ નહિ પણ હિંદુ અને મુસલમીન ઘરોમાં કેવી બધી અસાધારણ લોકપ્રિયતા મેળવતી હતી તે આપણને સારી પેઠે રોશન છે કાબરાજી પોતાના માસિકમાં આવતા બીજા લખાણોની ચુંટણી પણ સંભાળથી કરતા હતા સારા લખનારાઓને પોતાના માહવારી તરફ ખેંચવાને માટે તેમના આતુર રહેતા, જોકે પોતાના લેખકોની બડાઈ ખોરી વખાણ ચોપાનિયામાં જાહેર રીતે કરવાનું તે નાપસંદ કરતા હતા "સ્ત્રી બોધ"માં આવતી કવિતાઓના સંબંધમાં કાબરાજી સારી આગળ વારંવાર દિલગીરી દેખાડતા હતા કે ઊંચા પ્રકારના કાવ્યો જોઈએ તેટલા મળી શકતા નહિ હતા પણ ખરી કાવ્ય શક્તિ જોતા ત્યાં ઉલટભેર મદદ કરતા હતા તેને વાસ્તે માટે મી० અરદેશર ખબરદારના કાવ્યો વાંચીને તે એક પુસ્તક રૂપે બહાર પાડવામાં કાબરાજીએ મી० ખબરદારને કિંમતી ઉત્તેજન આપ્યું હતું આ ઉત્તેજનને 'કાવ્ય રસિકા'નો દેખાવ કેટલે દરજ્જે આભારી છે, તે મજકુર કવિએ પોતાના ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં સ્વીકાર્યું છે

મગર હાલ કંઈ કાબરાજીની ગુર્જર સાહિત્યને માટેની ભક્તિનો છેડો આવતો નથી તેમનું દરેક નાટક તેમનું દરેક પુસ્તક ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક અગત્યનો વધારો કરે છે કાબરાજીના નાટકો વિષે આ પોથીમાં શાહપુર ભેદવાર જેવા એક હુનરમંદ, સમજદાર, અને અભ્યાસ લેખક તરફથી થયેલા વિગતવાર વિવેચન પછી એ ભૂમિ ઉપર ઉભો રહેવાને હું એક પણ વધુ દાવો ધરાવતો નથી તેમજ વળી કાબરાજીની વાર્તાઓ વિષે મી० રુસ્તમ પેમાસ્તરની કાબેલ કલમથી જે રસીલી નુક્તેચીની આ પુસ્તકમાં પ્રગટ થઈ છે તે પણ મારે માટે કાબરાજીની કારકીર્દીની આ બાજુ ઉપર વધુ અજવાળું પાડવાને કશી જગ્યા રાખતી નથી મગર આપણા આ ધાકદાર લેખકના નાટક અને નવલકથારૂપી સાહિત્યના સંબંધમાં જે ચોક્કસ બીનાઓએ મારું ઊંડું ધ્યાન દોર્યું છે, તેની નોંધ કરવાની તે છતાં હું અત્રે છુટ લઉં છું

ગુલ અફશાન માં આજે પચ્ચીસેક વર્ષની વાત ઉપર એક વિચારવંત લખનારે જાણીતા દેશી નાટકો વિષે એક વાંચવાજોગ ટીકા બહાર પાડી હતી આ ટીકામાં મજકુર લેખક જણાવે છે કે 'બેઠી જાન' જેવા એક મેનત બનાવો આજની પારસી જિંદગીમાં ખરેખર બને એ કેટલું અસમ્ભવિત હોવાથી કાબરાજીનું એ નાટક તેના માટે એક ચિડવવા જેવું છે ઉપરોક્ત લેખક કાબરાજીની એક નાટકકાર તરીકેની વધુ—પારસી નામમાં

બાકી તો કાબરાજીનો એક નાટકકાર તરીકેનો "Motif"—સમજવામાં તદ્દન નિષ્ફળ ગયો છે. એક નાટકકર્તા મહાન હોવાને માટે તે જેટલો એક ચિતારો તેટલોજ એક શિક્ષાગુરૂ હોવો જોઇએ જેમ ખરી જિંદગી—શેકસપિયરે જણાવ્યું છે તેમ–નાટક તખ્તાનો ભાસ આપે છે, તેમજ નાટક–તખ્તાનું કામ ખરી જિંદગીનો ભાસ આપવાનું છે ખરૂં મગર તે નાટક–તખ્તાનું આખું કામ નથી, એ બીના પણ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી જોઇયે એક પ્રજાની અથવા એક દેશની ખરી જિંદગીમાં ઘણુંક એવું છે કે જે રસીલું અને બોધક છે; પણ બીજી હાથપર તે ખરી જિંદગીમાં ઘણુંક એવું રહે છે કે જે સદ્ગુણી, નકલ કરવા લાયક, નમુનેદાર રહેતું નથી એક સારા નાટકકર્તા તેટલા માટે પોતાનું એક ચિતારા તરીકેનું કામ એટલાજ પ્રમાણમાં બજા લાવે છે, કે ખરી જિંદગીના જે રંગો પોતાની ખાસિયતથી ખેંચાણ કરે છે તે રંગોને બહાર લાવીને તે પોતાના તમાશબીનોની નજર-ની આગળ ખડા કરે છે મગર હાં તેનું એક ચિતારા તરીકેનું કામ પૂરૂં થાય છે અને એક શિક્ષાગુરૂ તરીકેનું કામ શરૂ થાય છે, તે નાટકકર્તા પોતે જે જિંદગીનો ભાસ રજુ કરતો હોય, તેના પેલા ખરાબ અસર ઉપજાવનારા નાપસંદ રંગો નીસ્તીમાં ડુબાવી દઇને તે રંગોને બદલે તે પોતાની તરફના કાલ્પનિક રંગોનો એક નહિ જેવો અસર પેલા ખરી જિંદગીમાંથી બહાર કાઢેલા રંગોમાં મેળવી નાખે છે ખરી જિંદગી (realism) અને કાલ્પનિક જિંદગી (idealism) એ બેની હાજરી વગર કદિ પણ એક મહાન નાટક ઉપજી શકતું નથી તેટલાજ માટે શેકસપિયરના નાટકો આજે જમાનાઓના જમાના સુધી લોકોના દિલ અને આત્મા ઉપર હકુમત કરતા રહ્યા છે, અને હવે પછી જમાનાઓના સુધી કરશે એક નાટકકાર તરીકે કાબરાજીએ એવોજ એક ઉંચો નમુનો પોતાની માનસિક નજર આગળ ધર્યો હતો, અને તેથીજ ફક્ત લોકોને બે ઘડી હસાવી-રમાડીને બગાડી નાખનારા નહિ પણ ગમત સાથે આનંદ આપનારા જ્ઞાની અને બોધક નાટકો તેણે ગુજરાતી સાહિત્ય અને દેશી રંગભુમિને બક્ષ્યા છે જ્યાં સુધી મારા વિષયને લાગેવળગે છે, ત્યાં સુધી નાટકકર્તાએ ઉપલું ધોરણ કેવી રીતે અમલમાં મુક્યું છે તેનો એકજ દાખલો આપીશ કાબરાજીના નાટકોમાં પારસીઓના ઘરમાં દરરોજ બોલાતી મરડાયલી—મચડાયલી ભાષા વાંચવાનો તમને ઓરતોજ રહી જશે આ લેખક માનતો હતો કે જો કે ખરી જિંદગીમાં બોલાતી ભાષા આબેહુબ રજુ કરવાનું એક નાટકકારનું કર્તવ્ય છે, તોપણ ચાલુ ભાષાના "realism" ની જોડે નમુનેદાર ભાષાનું 'idealism' પ્રજા આગળ ધરવાનું એક નાટકકારનું પહેલું કર્તવ્ય છે એ મુજબ ત્યારે નાટકની રચના અને રસીકતાના ભેદી ઊંડાણમાં પેલો પારસી ગુજરાતીને સુધારવાના પાછળ ઉલટથી મંડેલો સાહિત્યનો ચેલો અનદીઠ રીતે પોતાની માતૃ—વાણીની ઉપાસના કર્યો જતો હતો

હાં વળી કાબરાજીના નાટકોમાં આવતા ગાયનો વિષે એક ખાસ નોંધ લેવી ઘટે છે એ નાટકોમાં આપણે ઘણું કરીને સારી રાગ અને ઉમદા રાગણીઓ વધુ પસંદ કરેલી જોઇયે છિયે મગર એ ગાયનોની વધુ દિલપઝીર ખાસિયત તો એ છે, કે તેમની ભાષાની મધુરતામાં અને વિચારની સુંદરતામાં તેઓ ઘણા ખરા દરેક કવિતા છે. અલબત્તા કોઇએ કહ્યું છે તેમ દરેક કવિતા એક ગાયન છે, અને દરેક ગાયન એક કવિતા પણ કવિતાના અંગત તત્વો કાબરાજીના ગાયનોમાં જેટલા ખુલ્લાં મળી આવે છે, તેટલા કોઈ પણ બીજા પારસી નાટકકર્તાના ગાયનોમાં આપણને જડતા નથી ગાયન સાહિત્ય નથી, પણ કવિતા સાહિત્ય છે તેટલા માટે કાબરાજીએ ફક્ત પોતાના નાટકોના ગદ્યમાંજ મેં ઉપર દેખાડયું તેમ સાહિત્ય ભર્યું નથી, પણ તે નાટકોના સંગીતમાં પણ સાહિત્ય રેડયું છે. હાં ત્યારે આપણને પેલા સાહિત્યના આરાધકની સાચી વફાદારીની એક બીજી નાદર ગવાહી મળી આવે છે

કાબરાજીના નાટકોમાં આવતા ગાયનો આપણી પ્રજાના વ્હાલમાં જે આગેવાન જગ્યા રોકે છે, તેને ઉપલા સબબને સારૂ તેઓ તદ્દનજ લાયક છે આ ગીતો ફક્ત એ લેખકના નાટકોમાંજ સમાયલા નથી, પણ "રૂસ્તમ સોહરાબનો સંગીત સાર,' અને "વંચાયલો વર' તથા "ભોળો દોલો" ના વાચન વિગેરેમાં પણ તેમની લહેજત આપણને ચખાડવામાં આવી છે કાબરાજી એ ગીતો જે સહેલાઇથી રચી શકતા હતા, તે ખરેખર અજાયબી પમાડનારી હતી જે દિવસે તેમને એક ચોક્કસ વાચન કરવાનું હોય, તેજ દહાડાની સહવારે બેસીને તેને તેજ વખતે કાબરાજી પાસ-છ કે તેથી પણ વધુ એવા ગીતો જોડી કાઢતા હતા તે છતાં—આ પુસ્તકમાં આપેલા કેટલાક ગીતના દાખલા ઉપરથી વાચનાર જોઇ શકશે કે—એ ગીતો કેવી ઉંચી રાગરાગણીઓ ઉપર, સુર અને શબ્દોની મેળવણીપર કેટલું ધ્યાન રાખીને રચવામાં આવતા હતા, અને કેવી નિર્મળ નીતિના સહેલા પાઠ શિખવતા હતા એ વાતનો જ્યારે આપણે ખ્યાલ કરિયે છિયે,—ત્યારે આપણે એકજ છેવટ પર આવિયે છિયે કે આ નાદર અને નમુનેદાર ગીતો જોડવાની કાબરાજીની શક્તિ કેવળ અદ્ભુત અને અસાધારણ હતી

કાબરાજીની વાર્તાઓનો મિઠાશ અને બોધ કિયા ગુજરાતી વાચનારે મેળવ્યો નથી? નવલકથા ઇંગ્રેજી સાહિત્યમાં જેવો અગત્યનો દરજ્જો ભોગવે છે તેવો તે ગુજરાતી સાહિત્યમાં ભોગવતી નથી કારણ ગુજરાતી વાર્તા લખનારાઓનો મોટો ભાગ સાહિત્યમાં કાયમનું જળવાઈ રહે એવું કંઇ લખવાના કરતા લોકોના દિલ જેથી કરીને મોથી વધારે ખેંચાય અને ચોપડીનો ઉઠાવ તુર્તવેળા મોથી ઉતાવળો થઇ જાય એવી રીતે વાર્તાઓ રચવાની ફિકર વધારે રાખે છે આ બાબત ઉપર આ અરના લખનારે પોતાના એક જાહેર ભાષણમાં ખુલ્લા દિલથી થોડાક મજબુત બોલો બહાર પાડવાને જરૂર વિચારી હતી મગરૂર ટીકા જે ખાલિસ મકસદથી પસાર કરવામાં આવી હતી, તે મકસદ પામવાની ઘણા થોડા લેખક મહાશયોએ તસદી લીધી હતી એક ગૃહસ્થે તો મને જાહેર 'ચૅલેંજ' કીધી હતી, કે મારા ઉપલા વિચારો સાથે મારા સાંભળનારાઓમાંથી એક પણ માણસ એકમત થયલો મારે બતાવી આપવો આ ભાઇને થોડીજ ખબર હતી કે મારૂં ભાષણ સાંભળ્યા પછી કેખુશરો કાબરાજી જેવા એક નામધારી પારસી લખનારે પોતે મને એક ખાસ પત્ર લખીને મારા મજકુર વિચારો સાથે પોતાની દિલસોજી દેખાડી એ વિચારો બહાર પાડવામાં મેં બતાવેલી હિંમતની વખાણ

કીધી હતી. સાહિત્યને જે કંઈ પણ લાભકારી હોય, તેને ઉત્તેજન આપવાની કાબરાજીની આતુરતાનો નમૂનો માત્ર અસંખ્ય દાખલાઓમાંનો એક છે. પોતાની જન્મ ભાષાના સાહિત્યને સ્વચ્છ અને મહત્વની રહેલું જોવાને આ પારસી લેખક કેટલા બધા ઉત્સુક હતા, તેના તાજા પ્રમાણો કવિ ભવાનીશંકર નર્મદાશંકરની રચેલી 'કુંવારી કન્યા' નામના વાર્તાના પુસ્તકની કાબરાજીની કલમથી દેખાવ આપતી પ્રસ્તાવનામાં આપણને ફક્ત ગયેજ માન મળ્યા હતા. નવલકથા કેવા ધોરણ ઉપર લખાવી જોઈએ તે વિષયના કાબરાજીના વિચારો ઉપલી પ્રસ્તાવનામાં ખુલ્લા આવાજ કરે છે. એ ધોરણ કાબરાજીએ પોતે કેવા મક્કમપણા થી ધીરજ, અને કેવા ઉદ્યોગ સાથે પોતાની વાર્તાઓમાં પાર પાડ્યું છે તે તો તમામ ગુજરાતી વાંચનાર આલમને જાણીતું છે.

કાબરાજીની વાર્તાઓ ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક ગાય મનીજ નહિ, પણ એક આગેવાન જગા પામશે. કારણ કે સાહિત્યની મહાનતામાં પસાર થવાને માટે એક લખાણમાં જે બુલંદ તત્વો હાજર જોઈએ, તે તત્વો કાબરાજીએ પોતાની વાર્તાઓમાં ધોધબંધ રેડ્યા છે. એક શબ્દ વધુ એ વાર્તાઓ ફક્ત ગુજરાતી સાહિત્યમાંજ જીવશે નહિ પણ તેઓ પોતાના હેવાન વાંચનારના અને તે વાંચકોની પાછળ આવતી ઓલાદોના દિલોમાં પણ જીવશે. કાબરાજીની કલમથી લખાયલી નવલકથાઓ ફક્ત રમૂજ, યા ગમ્મત યા મનોરંજન આપવાના હેતુથીજ બહાર પડી નથી. કાબરાજીએ એ વાર્તાઓમાં પોતાના વાંચકોના મનપર અને કર્તવ્યપર એક વ્યવહાર અને એક નેકીનત અસર ઉપજાવવાની શક્તિ રાખી છે. દાખલા તરીકે શું 'ઘરઘાના' વાચ્યા પછી દુઃખ ખમવાની તમારી હિંમત સહાની મજબુત અને મક્કમ બનતી નથી? અને શું "સુખી ગરીબ" વાચ્યા પછી ગરીબાઈની સખ્તીઓમાં મોટાઈના સુખ તરફ પ્હોંચવાનો રસ્તો તમારી આગળ ખુલ્લો થતો નથી? આ સબંધમાં મારા પોતાના સઘળા અનુભવમાં બનેલો એક દાખલો ટાંકવાની હું છૂટ લઈશ. એન વર્ષોની વાતપર સુબઈ અને જ્યારે મારા ઘરનો નોકર બીમાર પડ્યો ત્યારે મારા માતાજીએ મને જમીન લઈને બજાર લાવવા કહ્યું. મેં જમીન ઉંચકવાનું કામ હલકું ધારીને મારા ન્હાના સુખ્ખીનો હુકમ માથે ચઢાવવાની આનાકાની કીધી. તે ઉપરથી મારા માતાજીએ મને ત્યાંને ત્યાંજ સુખી ગરીબના દિકરાઓનો દાખલો આપ્યો અને કહ્યું કે 'જો, રૂસ્તમ અને બરજોર પોતાની માયના હોકમને કેવા માન આપતા હતા અને ઘરનું કામ કેવા હાથેજાતે સગારી લેતા હતા, અને પછી તેઓ પાછળથી કેવા સુખી થયા.' ઉપલા બોલોની મારી ઉપર એકદમ અસર થઈ, અને હું એક પણ વધુ શબ્દ કાઢ્યા વગર મારું માથું નીચું નમાવી જમીન લઈને બજારે ગયો. કાબરાજીની વાર્તાઓ પારસીઓની વ્યવહારૂ જિંદગીમાં એ મિસાલે તો કેટલે બધે ઠેકાણે અસર ચલાવતી હશે!

એવું એક સુરસ સાહિત્ય કાબરાજી પોતાની પાછળ મેલી ગયા છે. જ્યારે જ્યારે આપણે કાબરાજીના લખાણો વાંચીયે છીએ, ત્યારે ત્યારે આપણે સહુ મોહગ્રસ્ત બની આપણા મનમાં બોલી ઉઠીએ છીએ કે 'મી૦ કાબરાજીની કલમ તે મી૦ કાબરાજીનીજ છે.' કાબરાજીને લગતી બીજી બધી ચીજો વિસરાઈ જશે પણ તેની કલમે જે અમર રસ કામ આ દુનિયામાં અદા કીધું છે, તેની યાદ તો આ પૃથ્વી સદા માન અને વ્હાલ સાથે કરતા રહીશું. કાબરાજી એક લેખક તરીકે શાને મહાનતા પામે છે? કારણ કે તેની કલમ માત્ર એક સુશોભિત નહિ પણ વળી એક મહત્વની સાહિત્યનો ખજાનો પાછળની ઓલાદોને માટે મૂકી ગઈ છે. આ ખજાના અને બોધક સાહિત્યના મણકાઓ જ્યાં સુધી આપણા મનને મધુરતા અને આપણા દિલને દાનેશથી ભરતા જશે ત્યાં સુધી તે મણકાઓમાંથી કાબરાજી મરણ બાદ પણ આપણી સાથે સમાગમમાં આવી પોતાની કારકીર્દી આ દુનિયામાં ચાલુ રાખશે. એવી એક અમરતા બધાજ લેખકોની મગદૂરમાં આવી સકતી નથી. નથી જોઈતા આપણને પત્થરો અને પુસ્તકકર્તાઓ વચ્ચે ઉભરી જતા તે આસમાનમાં 'ફેરીસી' ઓ જેવા હજારો; કરતા આપણને એકજ કાબરાજી તેના મધુરા બોલો સાથે અતિ ઘણો વધુ ફાયદો બખ્શે છે. ઓ મારી કોમના સૌથી મહાન અને ચાતુર્યભર્યા લેખક! તું જ્યાં પણ હાલ વસતો હોય ત્યાંથી તારી મધુર વાણીનો રસ તેં આ પૃથ્વીપર છોડી મેલેલા અમો તારા ઓછા નસીબવંત ભાઈબહેનોમાં રેડ કે અમો તારી નાદર કલમે બજાવેલી પવિત્ર ફરજો આગળ ચલાવવાને શક્તિ મેળવીએ અને તારી બુલંદ કીર્તિના કિરણો દરેક દિવસના ઉગવા સાથે વધુ અને વધુ રોશની ફેલાવતા રહે, અને કાબરાજીનું નામ અને કામ આ દુનિયામાં પછી અખંડ અને અવિનાશી બને!

સ્ત્રી કેળવણી તથા સંસાર સુધારાની ફતેહો.

લખનાર—ડાકટર રતનબાઈ રૂસ્તમજી મલબારવાળા.

બેહેસ્તનશીન શેઠ કેખુશરો નવરોજજી કાબરાજીની સ્ત્રી કેળવણી તથા સંસાર સુધારા સંબંધી લડતોથી આજ કોણ અજાણ્યું છે. કાબરાજી નામ સાથ પારસી સંસાર સુધારાનું નામજ જાણે જોડાયલું છે. "રાસ્ત ગોફતાર" પત્રના પોતાના અધિપતિના ઓહોદાની ફરજ દરમ્યાન, તેમજ જાહેર શોહેરી તરીકેની પોતાની કારકિર્દી દરમ્યાન એ હિંમતવાન નરે ઘણાક સંસારી સવાલોના હિંમતથી નિકાલ લાવ્યા હતા. આજથી આશરે પચાસ વર્ષ ઉપર જુદદીન સાથ ખાવું પીવું પારસી ધરમની રૂએ ઘણું ખોટું ગણાતું હતું, અને તે વખતે તેને લગતી પુષ્કળ તકરાર થતી હતી, પણ જ્યારે મર્હુમ શેઠ કાબરાજીએ "રાસ્ત ગોફતાર" પત્રમાં તરેહવાર તકરાર પછી બતાવી આપ્યું કે એ તો ફક્ત મનની સુગ છે, ત્યારથી પારસીઓમાં જુદદીન સાથ ખાવું પીવું ચાલુ થયું હતું. એ સુગ એટલી હદ સુધીની હતી કે ૧૮૫૭ના બળવામાં મદદે આવેલા ઇંગ્રેજી લશકરને જ્યારે જયાફત આપવામાં આવી ત્યારે જ્યાફતમાં નાણું ભરનારા ઇંગ્રેજ સાહેબો સઘળા જમવા બેઠા હતા, તે વેળા તેમના જેટલું, બલકે વધુ નાણું ભરનારા પારસી શેઠીઆઓ, ખાણાંના ચુકરા ઉપર ભાગ ન લેતાં, ઇંગ્રેજોની આસપાસ ઉભા રહ્યા હતા, જે દેખાવ ખીદમતગારો સુફરા આસપાસ ઉભેલા હોય તેવો કાંઇક ભાસ આપતું હતું. એવા દેખાવની "રાસ્ત ગોફતાર"માં શેઠ કાબરાજીએ હાંસી તેમજ ઠેકડી કીધી હતી. એવા લખાણો પછી હાલમાં અને તે વખતમાં એ બાબતમાં શી તરેહનો ફેરફાર?

એ ઉપરાંત શેઠ કાબરાજીએ "રાસ્ત ગોફતારમાં" બાળ લગનના સવાલ માટે, તથા પારસીઓના વારસા હીસ્સાના સવાલ બાબે પણ જબરી જીકર ઉઠાવી હતી. અને બાળ લગનનો જંગલી રેવાજ બંધ પડી ગયો, એ શેઠ કાબરાજીના "રાસ્ત ગોફતાર"માંના હિમાયત કરેલા સુધારાઓની એક મોટી જીત થઈ પડી છે.

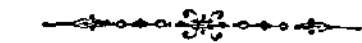
"રાસ્ત ગોફતાર" જન્મ પામવા સાથ સ્ત્રી કેળવણીનો સવાલ હાથ ધરવામાં આવ્યો હતો, જે વખતે સ્ત્રીઓને કેળવણી આપવા માટે મજબુત વિરૂધતા ચાલતી હતી. એ વિરૂધતા એટલે દરજ્જે આગળ વધી હતી કે સ્ત્રીઓને કેળવણી આપવી એવો શબ્દ બહાર કાઢનારને કોમ દુબાઉ, કોમનું નખોદ વાળનાર, એવા અપશબ્દોથી વખોડી કાઢી નાખવામાં આવતો હતો. એવી વિરૂધતાના વખતમાં, એવો સુધારો દાખલ કરવા માટે મોટી ધીરજ, ઘણી સહનશીલતા અને જાતી ભોગની જરૂર હતી. એ સર્વે ગુણો મર્હુમ શેઠ કાબરાજીમાં સમાયલા હોવાથી, ભારે પેહેલવાની અને મરદાનગીભરેલી હિંમતથી સ્ત્રી કેળવણીનો સવાલ મર્હુમ શેઠે આગળ વધાર્યો હતો, અને તે વખતની વિરૂધતાના વમળમાં તેને ડુબી જતાં સેહજમાં તેરવી કાઢ્યો હતો. સ્ત્રીઓને કેળવવી એ તે વખતે એક અધર્મી અને પાપનું કામ લેખાતું હતું, અને તેની મજબુત હિમાયત પોતાની તીક્ષ્ણ કલમ અને ખંતભરેલા કામોથી મર્હુમ શેઠ કાબરાજીએ કીધી હતી. જ્યારે ગુજરાતી કેળવણી માટે આટલી બધી મુશકેલી હતી ત્યારે સ્ત્રીઓને ઇંગ્રેજી કેળવણી આપવા માટે તો એક શબ્દ પણ ઉચ્ચારવાની કેળવણીના હિમાયતીઓ હિંમત કરી શકતા ન હોતા. તે વખતની સ્ત્રીઓનાં અભણપણાનો વિચાર કરીએ છીએ અને હાલ જ્યારે પારસી બાનુઓની આગળ વધેલી કેળવણી આપણે તેની સાથે સરખાવીએ છીએ ત્યારે આપણને કેવી ખુશાલી લાગેછે કે આટલા અરસામાં સ્ત્રી કેળવણી કેટલી આગળ વધી છે! એ સર્વે રૂડાં વાણાં મર્હુમ શેઠ કાબરાજીની ખરી કાળજીભરેલી ખંતને આભારી છે. સ્ત્રી કેળવણીના પ્રકાશ પછીજ પારસી સ્ત્રીઓમાં ધર્મ સંબંધી, તનદરૂસ્તી સંબંધી અને સંસાર સંબંધી જે ખ્યાલી વેહેમો પેઠસ થયલા હતા અને જે કોમનો અણુદીક નાશ કરતો હતો, તે જડમુળથી હાલમાં ઉખડી ગયા છે. કોમનું ભલુ કરવા માટે આ કાંઈ નાનું જેવું કામ નથી, અને કોમના ભલા માટે આવાં કાર્યો કરનારની કદરશનાસી સુધરેલા દેશોમાં સોનાને તોળની થાય છે, તેની કશી કદરશનાશીની દરકાર કર્યા વિના મોટા જાતી ભોગે મર્હુમ શેઠ કાબરાજીએ સ્ત્રી કેળવણીના બાબમાં કોમની અમુલ્ય સેવા બજાવી છે. એવી સેવાઓની જો ગેરહાજરી રેહેત તો આ લખનારને ભય લાગેછે કે સ્ત્રી કેળવણીનો સવાલ સદન્તર કચડાઈ ગયો હતે, અથવા એટલે દરજ્જે આગળ વધી શક્યો ન હતે. મર્હુમ શેઠ કાબરાજીના સંતાપકારક મરણથી પારસી સ્ત્રી કેળવણીની હિમાયત કરનાર એક ઝળકતો સેતારો અસ્ત પામ્યો છે, અને લાંબા વખત સુધી એવા ઝળકતા સેતારાની રોશનીની ગરજ પારસી કોમને રેહેવાનીજ.

મર્હુમ શેઠ કાબરાજીએ ફક્ત સ્ત્રી કેળવણી અને પારસી સંસારના સવાલો હાથ ધરી સબુરી પકડી થી. પણ સ્ત્રી જાતીના છુટાપણાનો સવાલ પણ "રાસ્ત ગોફતારમાં"

ઘણા જોગથી અગ્ગાળ્યો હતો. આગના વખતમાં એક પારસી સ્ત્રીએ કોઈ મેળાવડામાં હાજરી આપવી એતો જાણે ખૂન થવા જેવી વાત હતી અને બાપડી સ્ત્રીઓએ શું એક મોટો ગુનાહ કીધો હોય તેમ તેણીઓને હેક વાતે બાતલ ગણવામાં આવતી હતી. આપણી કન્યાશાળાઓના વાર્ષિક મેળાવડામાં શિક્ષકની બાળકીઓના બાપોજ માત્ર હાજર થતા હતા અને બાનુઓને નોતરવામાં પણ આવતી નહી હતી. એવા મેળાવડામાં સ્ત્રીઓની હાજરીની જરૂરયાત શેઠ કાબરાજીએ પોતાના અધિપતિપણા હેઠલ ચાલતા "રાસ્ત ગોફતાર"માં બતાવી અને તુરત ને ચાલુ જ ગણવાથી એક વખત મરહુમ શેઠ બેહરામજી જીજીભાઈના બાગમાં તથા બીજી વખત તારદેવના "પ્રિ" હાલમાં જરથોશ્તી છોકરીઓની નિગાહ રખી તરફના મેળાવડામાં પારસી બાનુઓને નોતરા થયા હતા અને એ રીતે બાનુઓએ મંડળમાં ફરવાની પહેલ થઈ.

શેઠ કેખુશરો કાબરાજીએ અધિપતિપણા દરમ્યાન ખબરોના કામો ઉપરાંત ખાનગી રીતે પણ એઓ સ્ત્રી કેળવણીને ઘણુ ઉત્તેજન આપતા રહ્યા હતા. આ લખનારને પણ એક વખત લખવાનો શોખ ઉત્પન્ન કરવામાં એમનુ ઉત્તેજન ઘણુ હતુ.

મરહુમ શેઠ કાબરાજી સ્ત્રી કેળવણીના હિમાયતી તરીકે સંસાર સુધારક તરીકે તથા કોમમાં દાખલ થયેલા નાખી મુદતના જુના રિવાજોનું બળતવારીથી ખંડણ કરનાર તરીકે નામના મેળવી ગયા છે. પારસી સ્ત્રી કેળવણીના એઓ એક ખરા શૃંગાર હતા પણ અફસોસ છે કે મારી બેહનપણીઓ જેઓ હાલના જમાનામાં કેળવણીના બળથી ઉગી નિકળીછે, તેઓ આ કેળવણીની હિમાયત કરનાર બહાદુર નરની તેના મરણ બાદ જરા પણ કદરદાની કરતી જણાતી નથી.

સર્વજીત મીઠી બોલી.

બેહાગ—ચાલ ચતરંગી ચાલે.

મીઠા વેણુ ભરે તે જે ન કડવા ઝેર,
મારે ગોળે વળે ના જેનું ઝેરી કેહેર,
દેખાડે મમતા મધુર માયા મેહેરે,
માન પામી વસે તે શું ગામ કે શેહેરે—મીઠા વેણુ૦
વળે શું, વળે શું ધમકી ધાવન થકી?
નથ વાણી પામે જીતજ નકી
જીભથી મીઠી કામની પકી
વદે જેમ જેમ, વદે શુભજ વકી
જીતે જગતે સર્વના વાત મધુર બકી—મીઠા વેણુ૦
મીઠી જીભની અમર જાદુઈને ચમત્કારી
સ્વાદિષ્ટ છે તે એક મિઠાશની મધપુડી,
કામ સરે વાપરે મીઠી જુબાન તો
કડવા વેણ ઉચ્ચારે તે ખરોજ અનાડી

કે૦ ન૦ કાબરાજી

શેઠ કેખુશરો નવરોજજી કાબરાજી.

એક ચુસ્ત પારસી અને હિંમતવાન ધર્મસુધારક.

લખનાર—એરવદ શેહેરીઆરજી દાદાભાઈ ભરૂચા.

ગઈ સદીના છેલ્લા અરધા ભાગમાં પારસી કોમના ધર્મ સબંધી તથા તેઓની પુરાતન તવારીખ સબંધી જે જે ચરચાઓ અને સુધારા વધારા થવા પામ્યા છે તેમાં મર્હુમ શેઠ કેખુશરો કાબરાજીએ પોતાની બળવાન કલમથી કેવો અને કેટલો ભાગ લીધો હતો અને તેના સબંધમાં એ મર્હુમની કેવી ખામીઅત માલમ પડે છે તેની કેટલીએક માલદામત ઉપરથી ઉપજાવેલી નોંધ કરવી એ આ વિષયની મતલબ છે.

આજે જરથોસ્તી ટોળામાં ધર્મ સબંધી તથા ઈરાનની પુરાતન તવારીખ સબંધી શુદ્ધ જ્ઞાન જે થોડું ઘણું આગળ વધ્યું છે તેનું અને તેવું ગયા પચાસ વર્ષ ઉપર નહીં હતું. ધર્મ સબંધી તકરારો અને તવારીખ સબંધી લખાણો થતાં હતાં ખરાં પણ તેઓમાં પશ્ચિમ તરફના વિદ્વાનોથી દિનપરદિન એ બાબતો ઉપર જે જે અજવાળાં પડવા માંડ્યાં હતાં તેની વાકેફી નહીં સરખી હતી. દસ્તુર, મોબેદ અને બેહદીનો જ્યારથી મજકુર બાબતો ઉપર વાદવીવાદો કરતા હતા ત્યારે ચાલતી આવેલી રીતે ઊંડાણમાં ઉતરવા વિના તકરારો કરતા હતા. ખરૂં છે કે તાબુત, મોહરમાવલી હોલી, કાકાબલીઆ, છઠી, રાંદેર, ઈરાની રોજે, તાવીજ, માદલીઆ, બાડાઅપતી અને એવી એવી બીજી પરધર્મની માનતાઓ તથા જાદુ ટોણા, ભુત ખવીસ, મંતર, મુઠ, નજર લાગવી વગેરે વહેમો છોડાવવા ઉપર આગલા પારસી સુધારાઓએ કોશેશ કરવા માંડી હતી અને તેમાં થોડાએક સુધારા પક્ષની વિરૂધવાળાઓએ પણ સામેલ થવા માંડ્યું હતું પણ વખત જતાં ખસુસ કરીને ૧૮૬૧ પછી જરથોસ્તી ધર્મ અને ઈરાનની પુરાતન તવારીખ ઉપર પશ્ચિમ તરફના અજવાળાની મદદથી ધીમે ધીમે પણ મક્કમ રીતે વધારે રોશની પડવા માંડી. તે વખત પછીથી જે જે અગત્યની અને ઉપયોગી બાબતોની શોધો થઈ તે વિષે આપણા લોકોમાં ધર્મનું જ્ઞાન ફેલાવવા અને સુધારાવધારા કરાવવાની હિમાયતો અને તકરારો વધારે થવા માંડી. તે વખતથી મર્હુમ શેઠ કેખુશરોએ ઘણી ઉલટથી સુધારામાં ભાગ લીધો. એ વિર પુરૂષ એવું તો મજબુત મન ધરાવતા હતા કે એકવાર એક મસલા વિષે એ મર્હુમની અંતઃકરણથી ખાતરી થઈ કે પછી ચીવટપણે તેની પુઠે લાગી રહીને વર્ષો સુધી તે બાબતની ખંતથી પુઠ પકડી રહીને પોતાના ઝમકદાર લખાણોથી તે એવી તો લોકોના મન ઉપર ઠસાવતા હતા કે જેની અસર પારસી ટોળામાં ઘરેઘર લાગુ પડી ગયલી આપણે આજે જોઈએ છીએ. એક સચાઈ ગમે તેવી મુસ્તકીમ હોય તોપણ તે જો વારેઘડીએ લોકોની આગળ રજુ કરતી નહીં રહે તો તે ખુણે પડી રહીને કીગાયા કરે છે. પારસી કોમના સારા નસીબે તેઓમાં શેઠ કાબરાજી જેવો એક અથાક જાહેર લખનાર ઉત્પન્ન થયો હતો કે જેણે રાતદિન કોશેશ ચાલુ રાખીને ધર્મસુધારાની બાબતોને અને ઈરાનની તવારીખને લગતી શોધોને વિસરતી અટકાવી અને તેથી આજે એ કોમ ધર્મસુધારામાં બીજી કોમો કરતાં આગળ વધી છે. પારસી કોમને આ દરજજે પોંહચાડવામાં શેઠ કેખુશરોએ પોતાની અનોખી ખામીઅતનો એક ઉમદા નમુનો આપણને પુરો પાડ્યો છે.

એક વખત એવો હતો કે જ્યારે ગ્રોટાફિન્ડ, લાસન, બરનુફ, રાવલિનસન, સ્પીગલ, વગેરે અલૌકીક શક્તિના યુરોપીઅન વિદ્વાનોએ ઈરાની ખીનારોકી હખામનીઅન જમાનાની ભાષા ઉકલાવી ત્યારે કેટલાક પારસીઓ તે વાત માનવાને નાપાડતા હતા. તેઓ કહેતા કે એમ બનેજ કેમ કે જે લખાણનો કોઈ જીવતો વાચનાર નહીં, જેનો તરજુમો નહીં, જેનો શબ્દ કોષ નહીં, જેનું વ્યાકરણ નહીં, તે વાંચીજ કેમ શકાય? માટે એ બધું યુરોપીઅનોની કલ્પના છે. તેઓ દરીઆફત નહીં કરતા કે ચાર આગળનું આદમીનું ભેજું કેવા કેવા મુશ્કેલ તલેસમો તોડી શકેછે, અને કુદરતના કેવા છુપા ભેદોની કુંચીઓ શોધી કહાડેછે. મર્હુમ મી૦ જાહાંગીર બરજોરજી વાચ્છાએ ઈરાની ખીનાગેકી લખાણો ઉપર એક રેસાલો લખ્યો હતો તેમાં અને શેઠ ખુરશેદજી રૂસ્તમજી કામાજીએ પોતાના "જરતોશ્તી અભીઆસ"માં જોકે સારો ખુલાસો કીધો હતો તે છતાં ઘણાઓની એ બાબતમાં ખાતરી થતી નહીં હતી એ ઉપરથી મર્હુમ શેઠ કેખુશરોએ આ અદના લખનારને સુચના કરીને એ લખાણ કેવી રીતે ઉકેલાયું હતું તેની હકીકત સમજાવવા જ્ઞાન પ્રકાશક મંડળીની મારફતે સને ૧૮૭૯ માં ત્રણ ભાષણો અપાવ્યાં હતાં. એ પછીથી વારેઘડીએ પોતાના લખાણોમાં પ્રસંગ મળે જીકરો કરીને આ એક મહાભારત શોધની સચાઈ એવી તો આપણા લોકોમાં એ મર્હુમે ફેલાવો કીધો કે આજે શું બુઢ્ઢે કે શું જવાન હખામનીઅન પાદશાહીના જમાનાને માનતું થયુંછે અને શાહનામામાં એ તબકકાના

પાદશાહોની તવારીખ નથી આવી અથવા તેને કયાનીઓની સાથે ગુંચવી નાખી છે એ સિદ્ધાંત કબૂલ રાખે છે

સને ૧૮૯૧ ની અગાઉ અવસ્તા પેહલવી અને ફારસી ભાષાઓનો અભ્યાસ આપણા લોકોમાં હતો ખરો, પણ તે બરોબર નહી હતો. કારણ કે અવસ્તાનું વ્યાકરણ તે વેળાએ જાહેરમાં આવ્યું નહી હતું. પેહલવીના અતિ મુશ્કેલ વાંચાણ ઉકેલવામાં અટકળો અને કલ્પનાઓ ઘણી થતી હતી. ફારસીનું ભણતર જોકે સારી રીતે થતું હતું તોપણ શબ્દવ્યુત્પત્તિમાં તે તદ્દન ભૂલોથી ભરેલું હતું. એ ત્રણે ભાષાઓના જ્ઞાન ઉપર જેમજેમ વધારે રોશની શેઠ ખરશેદજી રૂસ્તમજી કામાજીના વતની માફક ફેલાતી ગઈ તેમ તેમ તે શુદ્ધ સમજણો શેઠ ડેસ્તુરોએ તક મળતા આપણા લોકોમાં દાખલ કરવાની ખરી ઘણી મેહનત જારી રાખી

મર્હુમ શેઠ મનચેરજી હોરમસજી કામાજીએ ઉદાર દિલથી પોતાની યાદના ખરચે મી૦ બ્લીક મારફતે ડૉ. સ્પીગલે કીધેલા તમામ અવસ્તાના જરમન તરજુમા ઉપરથી તેનો ઇંગ્રેજી તરજુમો કરાવીને પ્રગટ કીધો અને તે આપણા લોકોમાં છૂટે હાથે વેહંચ્યો. તેજ દિવસમાં સુધારાવાળાઓને અમારી વિચારોને ટેકવી રાખનારાઓ સાથે કાંઈ અણબનાવ થઈ તેથી એઓનો જોગબંધ છાપાછાપીઓ અને ભાષણોથી થવા માંડી કે આપણા લોકોમાં તેથી ઘણો પોકાર ચાલુ રહ્યો. ડૉક્ટર હૉગના વધીસ પુસ્તક ઉપર વિદ્વાની રૂએ તેમજ સાધારણ સમજથી કેટલાએક ટીકા થવા માંડ્યા કે જે આપણા લોકોને કુરી રીતે નાપસંદ થઈ પડ્યા અને તને લીધે મર્હુમ શેઠ ડેસ્તુરોને તેમના મોટા ભાગ તરફથી ઘણી સતાવણી ખમવી પડી. શેઠ ડેસ્તુરો જેવા હિંમતવાન સુધારકને કદાચ જો કોઈ બીજો નબળો પાયો માલુમ હતે તો જરથોસ્તીઓ એવા એક ધર્મને લગતા પુસ્તક ઉપર અખુન લઈ જવાના કામથી હાથ ઉઠાવતે કેમકે જનુનીઓની દુશમની, બદગોઈ અને અપમાનો તો સાથે જ હતા પણ ઘણાએક સગાંઓનો અણગમો પણ એ મર્હુમે પોતા ઉપર ખેંચી લીધો હતો. એમ છતાં તે બધું ખુશીથી સત્યાઈને ખાતર એ મોટા મનના હિંમતવાન પુરુષે ખમ્યું હતું અને લોકપ્રિયતાને બદલે સત્યાર્થની સેવા અખત્યાર કીધી હતી. એ નાપસંદ ગુજરાતી તરજુમો કેટલાએક વર્ષો સુધી ચાલુ રહ્યો પણ તેનું એક રૂડું પરીણામ એ નીપજ્યું કે આપણા લોકોમાં અવસ્તાના ઊંડા અભ્યાસ ઉપર વધારે ધ્યાન થવા લાગ્યું અને વખતના વેહવા સાથે તમામ અવસ્તાનો ગુજરાતી ગદ્ય તરજુમો મર્હુમ એરવદ કાવસજી એદલજી કાંગા જેવા વિદ્વાનો તરફથી બહાર પડ્યો. એ રીતની શરૂઆત થઈ અને અને આ પણ જરથોસ્તીઓ આમના દસ્તુરોના તરજુમા એવા ફરમાવ્યા સાથે હાલતે વગેરે બરોબર તરજુમા સમજીને શક્તિવાન થયા છીએ. જોકે હજીપણ વખત જતા એથી પણ વધારે સહી તરજુમા બહાર પડશે તો તેમાં નવાઈ જેવું કંઈ નથી, તોપણ યાદ રાખવું કે એ પરિણામ નીપજાવવામાં શેઠ ડેસ્તુરોની અસાધારણ હિંમત—કહો કે અપૂર્વ અને ઉદાર આત્મભોગ—હમેશનો અણગમો પોતા ઉપર ખેંચી લેઈને તેની સેવા બજાવવાની હિંમતે કાંઈ થોડો ભાગ બજાવ્યો નથી

જરથોસ્તી ગુજરેલાઓની લાસોને આગલા વખતમાં ડોખમા ઉપર જે રીતે લઈ જવામાં આવતી હતી તે રીત ચોમાસાના દિવસોમાં તે લાશો ઉપર વરસાદ પડવાથી તેના કપડા ભીંજાઈ જઈને લાશનો દેખાવ આજના લોકોને કાંઈક કમકમાટ ભરેલો લાગે એવો થતો હતો. દાદગીઓના ખાનદાનના એક નબીરાએ તેનો ઉપાય કરવા માટે એક ધાતુની હલકી ગાડી ઇંગ્લાંડથી બનાવી લાવીને તેમાં ગુજરેલાઓને લઈ જવાનો રિવાજ પાડવા માગ્યો. નજીક પોણી ખરકે આખી જરથોસ્તી કોમ રિવાજમાં ફેરફાર કરો નહી એવી લાગણીથી ખેંચાઈ જઈને તે ગાડીની વિરૂધમાં ઉશ્કેરણીથી બોલવા લાગી. દસ્તુરોએ તેની વિરૂધમાં ફતવા આપ્યા અને અકાબર મોબેદોને તે ફતવા મુજબ ચાલવાનું દુરસ્ત લાગ્યું. એ વખતે શહેનશાહી મજદયસ્નાન સભાના સરનશીન મર્હુમ શેઠ નવરોજજી ફરદુનજીએ એ બાબતમાં દિયાનતના ત્રણી સાહેબો સાથે પત્ર વેહવાર ચલાવવાનું મુનાસિબ ધાર્યું. આ તરફ મી૦ કાબ્રાજી હતા જેવણે એ લાશને લઈ જવાના સુધારા માટે ઉત્તેજન મેહનત અને ચાલુ ખરચાણો કરવામાં અને તે દસ્તુરોના ફતવાની ખરી તપાસ કરવામાં કાંઈ કમર રાખી નહી. અંતે ઘણીક તકરારો પછી ગેહાનની ઉપર છ ફુટ મલીઆ ઉભા કરીને તે ઉપર ઘર ફુમાસના કપડાથી ઢાંકણ કરી લેવાનો ઠરાવ ત્રણી મોબેદોએ કીધો અને તે મુજબ આજ સુધી કામ ચાલે છે. આ મનોહર રીતે લાશને લઈ જવાનો સુધારો ઘણું કરીને મર્હુમ શેઠ ડેસ્તુરોની તેજી કલમને અને ચાલુ કોશીશને આભારી છે

ઈ૦ સ૦ ૧૮૮૦ પછીના દસકામાં ધર્મ સબંધી કેળવણી જરથોસ્તી છોકરાના બાળકોમાં ફેલાવવી જોઈએ એ બાબતમાં શેઠ ખરશેદજી રૂસ્તમજી કામાજીએ અને બાયલોથી શરૂઆત કીધી. તે હીલચાલમાથી મર્હુમ શેઠ ડેસ્તુરોએ ઘણીવાર અસરકારક ભાષણો કરીને એ કામ ચાલુ કરવામાં આગળથી ઘણો ભાગ લીધો હતો. આજે એ કામ આગળ વધ્યું છે અને આશા છે કે હજી વધારે વધતું જશે તો તેનું ઘણું માન એ મર્હુમને ઘટે છે

સને ૧૮૮૯માં આ અહેવાલ લખનાર શ્રી નવસારીમાં ગયો હતો ત્યારે શહેનશાહી મજદયસ્નાન સભાએ જરથોસ્તી ગુજરેલાઓની ક્રિયા અને તેના ખરચાઓની બાબતો ઉપર પુરતી શોધખોળ નથી થયું એક મોટો કેમ લખવાનું કામ તેને સોંપી કહ્યું તે તૈયાર થયા પછી તેને છાપી પ્રગટ કરવાને

બદલે તેમાથી ઉપજાવી કહાડેલા ઇનિતખાબની નજદીક પ
ચોરાશ બાબતો ઉપર પાચ જાહેર ભાષણો ક્રમતરીન માગ્રફતેજ અપાયા હતા તે વખતેથી મર્હુમ શેઠ કેખુશરોએ પોતાના ધર્મસુધારાના કાનુનને અનુસરીને મણ પુઠના ખીન જરૂરના ખેજ ખરચો અને જેહમતો ઓછા કરવાની રેહનુમાઇને ઘણો દિલગીરીભરેલો ટેકો આપ્યો હતો

એ વખત પછીથી આજ સુધી જરથોસ્તી ધર્મસુધારામા કેટલાએક વધારે અગત્યના અને વેહવાર પગલા લેવાના યા છે તે દરએકને મર્હુમ અંતઃકરણથી ટેકો આપતા હતા અને જ્યારેથી જરૂર પડે ત્યારે પોતાની જમકદાર કલમથી તે દરએક કામને વખાણતા હતા અને જેઓ તેની વિરૂધમા નિકળે તેઓને મઆકુલ તકરારથી માહાત કરીને જેવી જોઇએ તેવી ચીમકીઓ લગાવતા હતા મજકૂર પાચ ભાષણોના હિંગામ પછીથી રાહનુમાએ મ બાએ ધર્મસુધારાના ચોકસ ખીન સિદ્ધાંતો જરથોસ્તી કોમ આગળ રજુ કીધા છે, જેવા કે (૧) અવસ્તાના જુદા જુદા જમાનાઓની શોધ (૨) પેગમબર સાહેબ અશો જરથોસ્તનો એક ઇશ્વરીવાદ તથા તે સાહેબની બીજી ઉત્તમ ખુબીઓ અને કામોની જુસ્તેજે તે મહા ગુરૂના પોતે રચેલા "ગાથા" ઓને આધારે (૩) જરથોસ્તી પારસ્તેરા, (૪) ફરેશતાઓની ખરી સમજણ (૫) પુરાતન જમાનાની બંદગીઓ ઉપરાંત આપણા વડીલોના દાખલા મુજબ સમજાતી ભાષાની બંદગીઓના ઉમેરા (૬) તનની પાકીજગીની રીતિઓની રચના, (૭) ખુદાઈ ગાયનો સાથે ધર્મની વાએજો (૮) રવાન અને ફરોહરની ખરી સમજણ (૯) અશોઓની યાદ અને નામગરણની સમજણ વગેરે, વગેરે જરથોસ્તી ટોળાની કેલવણી અને સારી સમજ એટલી બધી આગળ વધી છે કે આ અને એવાજ સિદ્ધાંતોની રેહનુમાઈ થવી જોઇએ એમ મર્હુમ શેઠ કેખુશરોને જણાતાથી જેવા એ સિદ્ધાંતો આ અદના લખનાર તરફથી જાહેર થવા લાગ્યા કે પોતે ખરા અંતઃકરણથી તેઓને તથા તે સિદ્ધાંતોને વેહવારૂ રીતે અમલમા મુકવાની રીતિઓને પૂરતા બળથી ટેકો અને જાહેરાત આપતા રહ્યા હતા એ સિદ્ધાંતો વિષે જુદા જુદા ધણીઓની જુદી જુદી મતફેરી ગમે તેવી હોય તોપણ આટલું તો ખઈ છે કે એ કાહક લોકોનો અણગમો હારાન કરતી તોપણ સચાઈને ખુલ્લી કરાવતી હીલચાલ આપણી કોમમા થવાથી ધર્મ મસની બેપરવાઈ ઘણી ઓછી થવા માંડી છે અને કોમનો મોટો ભાગ અનાગનવાર નવી નવી મંડળીઓ બરપા કરીને તેમજ બીજી રીતે ધર્મની બાબતો ઉપર ધ્યાન આપવા લાગ્યો છે અને હજી વધુ લાગશે એટલુંની શુભ પરિણામ નીપજાવવામા મર્હુમ શેઠ કેખુશરોના 'રાસ્ત ગોફતાર' પત્રના હિંમતવાન મ્યતન્ન લખાણોનો ટેકો થોડો મદદગાર થયો નથી

એ મર્હુમનો એતકાદ હતો કે ગાયનનો હુનર ખુદાઈ છે અને તેનો ઉત્તમ ઉપયોગ તે દાદારની સેતાયશ એ બાદત, મુનાજાત, અને નીતિના વધારા માટે થવો એ હાલના વખતને બંધબેસતું નહી હોય એમ નથી ખુદ જરથોસ્તી ધર્મમા ગાયન સાથે બંદગી કરવાની કશી મનાઈ નથી બલકે ચોકસ જાણતરો ગાયનથી થતા હતા તે વિષેની શાહદતો અવસ્તામાથી મળે છે એની એવી અચુક સાબેતીઓ મળવાથી મર્હુમે કમર કસીને ગાયન સાથની બંદગી અને વાએજનો રેવાજ ચાલુ કરવામા વિરોધનથી સામેલગીરી કીધી હતી

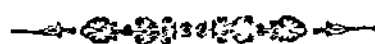
જરથોસ્તી ધર્મનુ પચાગ જે મુજબ આજે અમલમા આવે છે તે ખામી ભરેલુ છે, માટે તેમા સુધારો થવાની જરૂર છે એમ મર્હુમ શેઠ કેખુશરોની ખાતરી થવાથી એ બાબતને જન્મ આપનાર શેઠ ખુરશેદજી રૂસ્તમજી કામાજીની અથાક મેહનતમા પોતાથી બનતો ભાગ આપવા માટે કાળજી રાખીને છેલ્લા દસ વર્ષ ઉપર એ હીલચાલને લગતી એક મંડળી સ્થાપીને તથા તેને ખંતથી ચાલુ રાખીને અને તે મંડળીની શોધ ખોળના પરિણામ મુજબ ધર્મનુ પચાગ બનાવી તેને 'રાસ્ત ગોફતાર' મા દાખલ કરવ્યુ ત્યા સુધી મર્હુમ જંપીને બેઠા નહી હતા એ કામ કરી બજાવીને મર્હુમે દેખાડી આપ્યુ છે કે જરથોસ્તી ધર્મને લગતી હરએક સાચી બાબત માલમ પડે તે રેવાજમા લેવાને જો કે પહાડ જેવી મુશ્કેલીઓ નડે તોપણ હિંમત હારી ન જતા તેને પ્રસિદ્ધતા આપીને પોતાનું જરથોસ્તીપણુ સાબેત કરી આપવુ

આ અદના લખનાર જેટલે દરજ્જે મર્હુમના સમાગમમા આવ્યો હતો તે ઉપરથી મર્હુમની જે જે ખુબીઓ અને ખામીઓ—અલબતે ઇનસાન માત્રમા કાંઈ નહી ને કાંઈ ખામી તો હોય છેજ—જોઈ હતી તે ઉપરથી આટલુ તો કહી શકુ છુ કે પોતે ધર્મ વેહમના એક હસી કહાડનાર ધર્મઠગોને ધિક્કારનાર અને ઘટતે પ્રસંગે તેઓની પુષ્કળ ઝાટકણી કાહડનાર છતા એ મર્હુમ ખુદાઈ હસ્તી ખુદાઈ ઇનસાફ, ઇનસાનના મરણ પછીની જવાબદારી અને કરણી મુજબ પુલસુરાત એ જરથોસ્તી સિદ્ધાંતો ઉપર વિશ્વાસ રાખનાર હતા ઇનસાનને ધર્મ જેવી ચીજની અગત્ય છે એમ એઓ માનતા હતા જરથોસ્તી ધર્મની ઉત્તમ નીતિઓને અમલમા લાવવાથીજ જરથોસ્તી થઈ શકાય છે એમ એઓ જાણતા હતા અને તે મુજબ અમલ કરતા હતા જરથોસ્તી મઆકુલ સિદ્ધાંતોને એ ધર્મને લગતા ખુલ્લી ભરેલા ફરમાનોને અને ફાયદેમંદ રાહરસમોને તેઓની સચાઈ વિષે પોતાની ખાતરી થતા વિરોધનથી કબુલ રાખતા હતા એટલુંજ નહી પણ તે વિષે વારંવાર લખાણો કરીને તે ઓને વેહવારૂ રીતે અમલમા લાવવાની દરએક પેરવીમા સામેલ થતા હતા લખનાર તરફે જમશેદી નોરોઝને ટાકીદ કેટલાક વર્ષો સુધી મર્હુમ બાહરની મોસમ શરૂ થવાનુ એ મુબારક જશન પાળવાનો ચાલ જરથોસ્તીઓમા

ફેલાવવાને માટે પોતાની તેજભરેલી કલમથી ટિપણીઓ લખાણો કરતા રહ્યા હતા. ગહમ્બારો, ફરવરદગાનના દશ દહાડા, જશનો, પતેતી અને નોરોઝ, ખોરદાદસાલ અને એવાજ બીજા પવિત્ર તેહવારોના દિવસો ઉપર તે દિવસોને લગતી ખરી સમજણો અને ફેહનુમાઈઓને વારે ઘડીએ વા રખાવવામાં પુરતો ભાગ પોતાના લખાણોથી આપતા હતા. જરથોસ્તી ધર્મગુરૂઓની જ્યારે જ્યારે ખામીઓ જોતા ત્યારે તેઓ ઉગ્ર ગમત કટાક્ષના બાણ છોડતા હતા. એમ ખરૂં છે. તોપણ તેઓની બેહતરી વિષે સરનારના દિલમાં ખરી દાઝ હતી અને જ્યારેથી કોઈ દસ્તુર કે મોબેદ કે એરવદ તરફથી નેક અને કાબેલ કામ બજાવવામાં આવતું જોતા ત્યારે તેને ઘણી શાબાસી અને ઉત્તેજન આપવાને હમેશા તૈયાર રેહેતા હતા. હરએક કોમના ધર્મની અને તેના ધર્મપુસ્તકની પાયદારીનો આધાર તે કોમના ઉત્તમ પંક્તિના ધર્મગુરૂઓ ઉપર છે. મરહુમ તેવા ધર્મગુરૂઓ આપણી કોમમાં થયેલા જોવાને ઘણા આતુર હતા અને જેઓમાં પુરી કાબેલીઅત તથા કમાલીયત, પ્રમાણિક નિષ્ઠા અને સાચી ધાર્મિક નીતિમાન આચરણ, સારી સભ્યતા અને એવાજ બીજા લાયક ધર્મગુરૂને છાજતા સદ્ગુણો જોતા હતા તેઓની વખાણ કરવાને ચુકતા નહી હતા.

મરહુમ શેઠ કેખુશરો કાબરાજી એક ધર્મસુધારક તરીકે આપણી નજરે આ રીતે એક ઉત્તમ જીંદગીનો નમુનો મુકી ગયા છે. એમની કારકીર્દી ઉપરથી આપણને એક ઉત્તમ બોધ જે મળે તે એ છે કે આ સંસારમાં જન્મ લીધા પછી માણસે નેકીનો ખજાનો સાથે બાંધતો રહેવું. દોલત, ઇજ્જત, કીર્તિ, લોકપ્રિયતા, એશઆરામ અને એવી બીજી અનેક ન્યામતો જોકે હવાનંદ રહે મળી હોય તો પણ તે બધું ફાની છે અને મુવા પછી સઘળું પાછળ રહી જશે. જે એક ચીજ જતી ન મુકી અખુર ખુરશેદીના તોરા તરીકે હરએક જણે સાથે લઈ જવી છે તે ફક્ત નેકી છે. 'અશેમ વોહુ વહિસ્તેમ અસ્તી' એટલે અશોઈ રૂપી ન્યામત સહુથી ઉત્તમ વસ્તુ છે. માટે અશો થવાનો અને અશો રહીને જીવવાને ખાતર બીજી પરી ચાહજોનો ભોગ આપે તેજ ઇનસાન જીંદગી ફતેહમંદીથી ગુજારી ગયું એમ બેશક માનવું અને હમેશા તે મુજબ અમલ કરવો.

છેવટે, આ લેખ સમાપ્ત કરતા આપણે ટુંકમાં એટલુંજ કહીશું કે મરહુમ શેઠ કેખુશરો કાબરાજીના અકાળ મરણથી જરથોસ્તી ધર્મસુધારાના કામને હમેશા સરનો એક સગવડ ટેકો ગુમ થયો છે જેની જગા પુરવી મુશ્કેલ છે. આપણી કોમમાં ધર્મજ્ઞાન ફેલાવવા માટે અને ધર્મસુધારા દાખલ કરવા માટે જે થોડા સજ્જનો પુરતી કોશેશ કરે છે તેઓને પાક પરવરદેગાર તન તંદુરસ્તી અને દરાજ ઉંમરની બક્ષેશ કરે! પણ એ નેક કામમાં વધુ મેહનત કરનારાઓની જરૂર છે. આપણે એટલીજ આશા રાખીશું અને દુઆ ગુજારીશું કે એ મરહુમના રૂહને બીનાઈ જેહાનમાં ખુશાલી મળતી રહે તે માટે એવણના કદમ ઉપર ચાલનારા વધતું અને ગેબનું ખરું હિત હો ધરનાર બીજા અનેક હિંમતવાન પુરૂષો સરજવાને આપણી કોમ ભાગ્યવંત થાય!

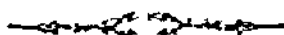

આબરૂ સર્વને વ્હાલી

કાફી જંગલો—ગરબી.

સખીઓ સહુ ગાવો આબરૂના વખાણમાં.
ગાવો ગીત ઇજ્જત ફુરસતના માનના સખીઓ.
આબરૂ વ્હાલી છે માનવી પ્રત્યેકને
દામ પૈસાની જો ન મળે સુખની માણમાં સખીઓ.
સુમારી રાખ તું આદના ગોહીનદ,
નામ મેળવવા માનના રૈયાનમાં સખીઓ.
પ્રતિષ્ઠા સરી પૈસા ખરચે ના મળે
આબરૂ, સાચી, સદગુણની નિશાનમાં સખીઓ.

કે૦ ન૦ કાબરાજી

જરતોસ્તી રોજ-માહની શુદ્ધ ગણત્રીનો સવાલ,

મર્હુમ મી૦ કાબરાજીની સેવા.

લખનાર—મી૦ બેહેરામગોર તેહમુરસ અંકલેસરિયા, એમ. એ.

મર્હુમ શેઠ કેખુશરૂ નવરોજજી કાબરાજીએ નવ વર્ષની વાત ઉપર "રાસ્ત ગોફતાર" ના અધિપતિ તરીકેના પોતાના અમલ દરમ્યાન તેની કદારોમાં જરથોસ્તીઓને માટે શુદ્ધ રોજ-માહને લગતું પંચાગ ઉભું કરવાનો જે સવાલ ઉપાડી લીધો હતો તે ઘણોજ મહાભારત અને બીકટ હતો અને વળી તે લગભગ ૧૨૦૦ વર્ષ ઉપરનો જુગણો હતો. એ મજકુર અરસામાં એ સવાલ ઘણા મહાન, નામાંકિત અને વિદ્વાન નરોએ ઉપાડી લઇ તેની ઉપર પુરી વિદ્વતાથી વિવેચણ કર્યું હતું દાખલા તરીકે, અબીફ મોઅન્‌દીદ, અબીફ મુતવકેલ, સુલતાન મલેકશાહ મનસુરી વગેરેએ ઇરાનમાં એ તકરાર જગાડી હતી તે પછી ઘણી લાંબી મુદતે શ્રી ઇરાનથી જામાસ્પ વેલાયતી (હકીમ) થી મું-બઈ આવ્યો, તેણે ઇરાની રોજ-માહ અને પારસી રોજ-માહ વચ્ચે ૧) મહિનાનો ફરક જોયો, તે ઉપરથી તેણે હિંદુસ્તાનના પારસીઓમાં એ વિષે ચર્ચા જગાડી એવું દેખાડવા માગ્યું કે હિંદુસ્તાનના પારસીઓ રોજ માહની ગણત્રીમાં ભૂલ કરતા હતા તેણે મુંબઈમાં મુલ્લા કાઉસ સુનજાનમી, મોબદ મંછાનજી તથા કુમાના દાદદારૂ એ ત્રણને પોતાના શાગીર્દ બનાવી એ બાબતની પહેલી તકરાર હિંદુસ્તાનમાં શરૂ કીધી, તે ઉપરથી એ ચર્ચાએ ઘણું જોર પકડ્યું હતું અને સખ્ત વાદવિવાદ વ્યાપી રહ્યો હતો અને તેના પરિણામમાં શહેનશાહી અને કદીમી એવા બે પંથો ઉભા થયા હતા એ જામાસ્પ વેલાયતી પેહલ વેહલો ઇરાનથી સને ૧૭૨૦ ઇસ્વીમાં સુરત આવ્યો હતો, કે જે વેળાએ ગુજરેલાની લાશના પગ વાળવાની તથા પદાન બાંધવાની ઘણીજ ઝનુની તકરાર ઉભી થઈ હતી તેના ઉપર જણા વેના શિષ્યોમાં નવસારીવાળા દસ્તુર જામાસ્પ આશા પણ હતા એ જામાસ્પ વેલાયતીના સમજાવવા ઉપરથી સુરતમાં ઇસ્વી સન ૧૭૨૧ અને યઝદજર્દી ૧૦૯૧ ના રોજ ૨૬મા, માહ ૧લા કદીમી, તથા રોજ ૨૧મા, માહ ૧૨મા શહેનશાહીને દિનેથી ત્યાંના નહીરા શેઠ માણેકજી એદલજી અલ્માનીના દબાવ, (જેઓને વડોદરાના હાલના પ્રખ્યાત વિદ્યાધિકારી શેઠ જમશેદજી અરદેશર દલાલ M. A., L. L. B ના બાપાવાના પિતાજી તરીકે વાચનાર ઓળખશે.) તેઓએ કદીમી રોજ-માહ પળવો શરૂ કરી મોટી તકરારને જન્મ આપ્યો હતો એ જામાસ્પ વેલાયતીએ ફક્ત એકલોજ ફરક કરાવ્યો ન હતો પણ ક્રિયા વગેરેના સંબંધમાંથી બીજો કેટલોક તફાવત કરાવ્યો હતો, જેમાંનો એક પરણેલી સ્ત્રીનું નામ તેના ખાવંદ સાથે ન લેતાં તેણીના પિતા સાથે લેવાનો હતો.

એ બનાવને લાંબી મુદત વીતયા બાદ આપણા પ્રખ્યાત જરથોસ્તી ધર્મના અથાક અભ્યાસી અને આજના જરથોસ્તી અભ્યાસી વર્ગના સ્થાપક અને પૂજ્ય ગુરૂ શેઠ ખુરશેદજી રૂસ્તમજી કામાજીએ પોતાની યુરોપની મુસાફરી દરમ્યાન જરથોસ્તી ધર્મનો ત્યાંના વિદ્વાનોની રીતિ મુજબ અભ્યાસ કરી આવ્યા બાદ ઉપલા સવાલને ઉપાડી લીધો તેમણે અસંખ્ય ભાષણો અને વચ્ચનોથી તથા ઘણાક પુસ્તકો પ્રકટાવી તે સવાલ જગાડ્યો તેમજ ચરચાતો ચાલુ રાખ્યો હતો, જેને આજે લગભગ ૪૦ થી ૪૫ વર્ષ થવા આવ્યા છે.

તે પછી એ તકરારને વહેવારૂ અને સંગીન રૂપ આપી, અમલમાં લઈ અને સાચુ શું છે તેની તજસ્સુસ કરવાને અને દરેક બાબતને તેની સઘળી બાજુથી તપાસી શોધ-ખોળ કરી એ બાબતમાં યુરોપના નામાંકિત વિદ્વાનોના પ્રસિદ્ધ કરેલા પુસ્તકોની બારીકીથી તપાસ લેઈ, તેમજ આપણા વચ્ચે એ વિષે સઘળી તરફથી ઉઠેલી તકરારોની તપાસ લેઈ, કોઈ ચોક્કસ શેવટ ઉપર આવવાને બને એટલા માટે મર્હુમ શેઠ કાબરાજીએ, તા ૧૩ મી ડીસેમ્બર સને ૧૮૮૫ ઇસ્વી. રોજ ૨૮મા, માહ ૩જા, શેહનશાહી, માહ ૪થા, કદીમી સને ૧૨૫૫ યઝદજર્દીને દિને કોટમાં હોર્નબી રોડ ઉપર પોતાના તે વેળાના વસવાતના મુકામમાં લગભગ ૨૦) જાણીતા કામના એવંદ માહેલો તથા તેમાં ઉલટ અને દિલસોજીથી ભાગ લેનારા બહેદીન સાહેબોની, સર્વથી પહેલી સભા પુનાવાળા સરદાર, ખાન બહાદુર, શમ્સુલ-ઓલમા ડાક્ટર દસ્તુર હોશંગજી જામાસ્પજી જામાસ્પ આશાના પ્રમુખપદ હેઠલ મેળવી હતી, અને તે દિવસથી એ કમિટીના કામનું મંડાણ ચાલુ કર્યું હતું. તે કમિટીમાં પાછળથી લગભગ ૭૫ થી ૧૦૦ ગ્રહસ્થો સામેલ થયા હતા, અને એ કમિટીએ ઘણીજ ધીરજ, ખંત, સહનશીલતા અને ચીવટપણુ જાળવી એ સવાલના તરફની તથા સામેની દરેક તકરાર

અને દલીલનું સખત વાદવિવાદ ચલાવ્યા પછી તોલ કરી અને તેને મળતી મદદની શાહદતો ઉપર પૂરી ઝીણવટથી દર્શિત કરી જે અનુમાન ઉપર અવાય તે નક્કી કરી, તેનો રીપોર્ટ કરવાનું માથે કર્યું હતું. એ કામ કેટલું મહત્વ અને મુશ્કેલીભર્યું હતું તે એના ઉપરથીજ જણાશે કે એ સવાલની તપાસ માટે એકંદર ૧૧૦ બેઠકો થઈ હતી અને તેને લગભગ સાત વર્ષની લાંબી મુદત લીધી હતી જેથી તેની છેલ્લી બેઠક રોજ ૧લા, માહ ૯મા, શેહનશાહી માહ બહમન, કદમી સને ૧૨૭૩ યજદજરદી તા૦ ૨૪ મી ડીસેમ્બર સને ૧૯૦૩ ઈસ્વીને દિને મળી હતી અને એમ કરી એ સવાલની તપાસના પરિણામના રીપોર્ટનું એક ચોપાનીયું બનાવી તથા તેનું એક પત્રક બનાવી "રાસ્ત ગોફતાર" માં પ્રસિદ્ધ કરવા આવ્યું છે.

એના સબંધમાં રૂપી લાંબી મુદતમાં, આ મેહરો લખનારને એ મર્હુમ ગૃહસ્થના સબંધમાં તેમને દરેક બેઠકમાં એને લગતી જે technical બાબતો આવતી તે પ્રત્યે સલાહ અને સમજ આપવામાં રોકાવું પડ્યું હતું. જે સમજ આપવામાં આવતી તે તેઓ એઓની તો ઉંડી, ખંત ચાલાકી અને દિલસોઝથી ધ્યાન દઈ સાંભળતા અને તેની ઉપરના પોતાના વિચારો કાઢ્યા તાબુળી વિના ખુલ્લા મને જાહેર કરતા કે તે ઉપરથી આ લખનારને તેવણના સીધા મન અને દિલશુદ્ધ વિષે તે દિલસોઝીથી ઉંચુ મત બેસી ગયું હતું.

પોતાના એ માનીતા સવાલના સબંધમાં તેઓ એટલા તો ખંતી, આગ્રહી અને તત્પર રહેતા હતા કે કમિટીની દરેક બેઠકમાં પોતાની જાતી હાજરી આપ્યા વિના રહેતા નહિ સિવાય કે પોતાની નાસાજ તબિયત તથા યુરોપના પ્રવાસની ગેરહાજરી. એઓએ પોતાના યુરોપના પ્રવાસેથી પાછા ફરતાં પછી કમિટીની દર બેઠકમાં હાજર થઈ એ સવાલના રીપોર્ટનું ચોપાનીયું તૈયાર કરી છાપી પ્રગટ કરાવવામાં તથા તેને લગતી કેટલીક કિંમતી સુચનાઓ કરવામાં અને તેને લોકો વચ્ચે ફાલેલો કરવામાં ઘણોજ સતથી ભાગ ભજવ્યો હતો અને તેમ કરી તેને સંપૂર્ણતાની નોકે પોહચાડ્યો હતો. એટલુંજ નહિ પણ પોતાના મરણની એકજ મહિનો આગમચ જરથોશ્તીઓની એક જોરાવર સભા નામદાર સર જમશેદજી જીજીભાઈ બારોનેટ સાહેબના પ્રમુખપણા હેઠળ ફરામજી કાવસજી ઈનસ્ટીટ્યુટમાં મેળવી ત્યાં એ સવાલને લગતી તમામ અસલથી આખેર સુધીની તવારીખ, તથા તેમાં નડેલી મુસીબતો વિગેરે અને મુકરરીનું અસરકારક ખુલાસા રૂપે કહી સભામાં હાજર થયલાઓની અભિપ્રાય ઘણી રીતે ખાતરી કરી આપી હતી. એ સભામાં મર્હુમનુ ગણિત અતિશય નબળું પડી ગયું દેખાઈ આવતું હતું તે છતાં એઓએ હારી નહિ ખાતાં અંગીકાર કરેલું કામ પાર ઉતાર્યું હતું અને આજ એમનું છેલ્લું ભાષણ હતું.

એવા એક ખંતીલા, ઉદ્યોગી, સચ્ચાઈની શોધના તરફદાર અને સચ્ચાઈને ખાતર પોતાની કાંઈ ભૂલ જણાતાં તેને પણ તરત સુધારવાને તત્પર લોક-કલ્યાણ અને ખરા તથા સ્વચ્છ સુધારાના ચાહીના નિપજેલા અકાળ મૃત્યુ માટે, અને તે મર્હુમનો સદ્ગુણો અને ખુશાલ ચહેરો વધુવાર આપણ વચ્ચે નહિ રહેવા કાજે શોક પ્રદર્શિત કરી, તે ભારે હરતાના તેના અંગારુ રૂહ ઉપર બેશુમાર આશીર્વાદ વર્ષાવી તેને અમર્ગ્ય શાંતિમાં રાખે એવી દુવા ચાહી આ મેહરો ખતમ કરે છે.

ખુદાનુ કામ ખુદા કરે, માણસનુ કામ માણસ કરે

ભૈરવિ—પદ

વજ વિનિ ક્યાં વજદાર રે
ઈનસાની ઉમેદ ઈનસાન ધરે —૧

આદમી કમિટેબાથી છૂટે મરે,
માનમાઈ હાથે નર કાજ મરે —૨

બેદ ખુલતાના ખુદાઈજ કરે
મૂજેનુ તે સહેવાનુ પાર પડે —૩

બેદ જાણે ખુદા તે ન માનતી છે,
યારતા મેહ મરતે ઉન બુરે —૪

કે૦ ન૦ કાબરાજી.

એક મિત્રનો વિલાપ.

લખનાર–કવિ કાહાનજી ધર્મસિંહ.

દોહરા.

કુશળ કલમકસ ને કવિ, વક્તા વિમળ વિચાર,
ગત મિત્ર સ્વર્ગે જતા, ગયા સભા શણગાર ! ૧

સરળ હૃદય સદ્બુદ્ધિથી, લાયક લખ્યા લખાણ;
વિદેશમાં પણ તે થકી, વધતા થયા વખાણ, ૨
ઉત્તમ કવિતા વારતા, નાટક ને સંગીત;
સમાદિક વિષયો લખ્યા, અનુભવ જ્ઞાન સહીત ૩

સ્ત્રીબોધ માસીક ને, શારદ પત્ર પકાય,
તે કેખુશરો લેખનો, ખરેખરો મહિમાય ૪

જ્ઞાન પ્રસારકમાં કર્યાં, જ્ઞાનદાન વ્યાખ્યાન;
ઘણી સભા શોભાવિને, પામ્યા પ્રમુખ માન ૫
દેશ સુધારા કાર્યમાં, જાતે કર્યો પ્રયાસ;
સર્વે કોમ તેથી કહે, કેખુશરો શાબાશ ૬
વેરી પર પણ વેર નહિ, ઉલટી ઉરમાં મ્હેર,
એ વિવેક સાગર જતા, થયો અંધેર કેર ૭
મિત્ર ધર્મમાં તે થકી, વધતા નર વિરલાજ,
જતા જગતથી તેમને, જનસમાજ નારાજ ૮
અમૃત પીતા જીવને, તૃપ્તિ કદી ન થાય,
હળતા મળતા તેમને હૃદય સદા લોભાય ૯

જાયું મરવું સકળને, પણ જે લાયક જાય,
તેની મ્હોટી ખોટ તે, કેમ કરી પૂરાય ? ૧૦
કેખુશરો મમ ક્યાં મળે, શાંત ચિત્ત ગંભિર,
સુણિ સંદેશો મરણનો, નયણે વરસે નીર ૧૧
ઈશ્વર એમને આપજો, સદા શાંતિ આરામ,
માગો એવું મન થકી, વાચકવર્ગ તમામ ૧૨

એક ભલા અને સાચા મિત્ર.

લખનાર—બાઈ મુનાબાઈ દીનશાહ તાલયારખાન

એક મહાત્માની અને લોકપ્રિય અરીશ ૨૯ માટે મારા જેવી કમતરીન તેઓના સદ્‌ગુણો વર્ણવવાની કોશેશ કરે એ મારી શક્તિ બાહેરનું કામ હું સમજું છું પણ તે અમારા મરહુમ પ્રિય મિત્ર તરફનો અમારો ઉંડો ભાવ અને લાગણી એટલી બધી છે કે તેનો ઉભરો બાહેર પાડી થોડીક લીટીઓમાં આ તકે લખીને જણાવી રાખવાની મારી ઇચ્છાને દાબી શકતી નથી. સ્વર્ગવાસી શેઠ કેખુશરોજી મિત્ર તરીકે કેવા આશીર્વાદ સમાન હતા અને તેઓને એક કુટુંબી તરીકે સાહેબાનો હક જેઓ ધરાવવાનું માન મેળવતા હશે તેઓને એમનું અકાળ વખતનું આ દુનિયામાંથી ગુમ થવું કેટલું સખ્ત ગમગીની લગાડનારું થઈ પડ્યું છે, તેનું વર્ણન અમારો પોતાનોજ દાખલો જોતાં બ્યાન નહિ થઈ શકે તેવું છે. તેઓની જીંદગીના બનાવના હેવાલો ઘણાઓએ લખાઈ ચુકયા છે અને હવે પછી કઈ એોરજ લાગણીથી અને તરેહવાર આકારમાં લખાશે. પણ એક મિત્ર દાખલ તેઓ કેવા સાચા, કેવા પ્રીતિ યોગ્ય, કેવા નિખાલસ અને હમેશ તૈયાર અંતઃકરણથી ભરપુર હતા, તેઓ જોકે દુર વસતા હોય તોપણ બીજાના દુઃખી અંતઃકરણને શાંતિ આપી હિંમત આપનાર હતા તેનો અનુભવ આજે વર્ષો થયા જે મને છે તે ઉપરથી લાગે છે કે પોતાની આટલી મોટી કારકીર્દિ દરમ્યાન કેટલા બધાઓના જીગર તેઓએ પોતા તરફ દોર્યા હશે, આનું માન કઈ બધાઓનેજ નસીબે મળ્યેલું નથી. જોકે મારા પિતાજીના તો તેઓ ચાલીસ વરસથી એક સરખી રીતે મિત્ર હતા કે બન્ને ભાઈ કહો તેવા નિવડ્યા હતા, પોતાના એ મિત્ર જ્યારે લગભગ પાંચ વર્ષથી માંદગીનું બિછાનું ભોગવે, તે દરમ્યાન એમના કુટુંબ સાથની તેઓની વર્તણુક નહિ બ્યાન થઈ શકે એટલી હદ બાહેરની બની હતી અને જે હિંમત અને દિલાસો એઓ મને થઈ પડ્યા હતા તે જોતાં તેમને એક મુરબ્બી તેમના મિત્ર ગણવામાં બીલકુલ નવાઈ જેવું લાગશે નહિ. તેઓના લખાણમાં એવું તો એક આકર્ષણ હતું કે મને નહિ લાગતું કે જેણે પણ તેઓના લખાણો વાચ્યા હશે તેઓ બના મારી ઉપર કોરડાવાર નહિ હોય. સ્ત્રી બોધમાં આવતી આનંદકારક વાતાઓમાં જે નરમમાં નરમ રીતે એોરત જાતને મજબુતી આપી પવિત્ર ઝરત તરફ દોરવનાર લખાણો કરવાની તેઓને જે સ્નેહ હતી તે વાચનારના વતાપથી જેના બના થઈ મુઠી આભાર અને મૈત્રીથી થયા હશે. તેના બ્યાન મહેરમાં થઈ શકે, નારી જાપામાં કે બારકા રીવાજે તેમાં નોથી અર તેઓને લાગ્યું હશે તે આપ ર બાનુઓના બના બહેનો પોતાના તરી લઈ બીજાઓના મનમાં ઠસાવવાની અજબ રીતની શક્તિ અને નાત ત અમારા મરહુમ મિત્રની રગે રગમાં કુદરતે બક્ષી હતી. તેની સાથે બનમન ... નકશી તેનું કઈ નિઝુવ નામ ... વખત મજા

નથી એવે બાહેને ના પાડતા નહિ પણ તે ઘણી મજ્યતાથી સજાવતા બાબાસરથી અને પૂરો જવાબ આપવાની પોતાની ખાસ્યતે ગમે એવા કામમાં રોકાના જતા તે આપવાને ઢીલ કરતા નહોતા.

મારા પિતાજીના ઘણા જુના દોસ્ત તરીકે તેમજ તેઓના લખાણો અને કાગળ પત્રોના વહેવારથી તો હું તેઓને ઘણા વર્ષથી પિછાનનારી અને વખાણનારી હતી. પણ જાતે મળવાની જે બાહેશ તેનો એક વેળાએ અચાનક ટ્રેનમાં મળવાથી હાસલ થઈ હતી. એક વેળા મારા પિતાજી પોતાના સરકારી કામ માટે જેપોર જતા હતા ત્યારે તેઓ સાથે ... પણ હતી. બરોડાના સ્ટેશનથી ઉપડતા ટ્રેનમાં એમતોજ મારા પિતાજીએ 'આપણા કેખુશરો' થી મને તેઓની એોળખાણ કરાવી. આવા એક નામીન ગૃહસ્થની મુલાકાતથી મને તે વખતે ભારી ખુશી ઉત્પન્ન થઈ હતી અને અમો પહેલીજ મુલાકાતમાં તેઓ સાથે મનોરંજક વાતોમાં એટલાતો લીન થઈ ગયા હતા કે જ્યારે અમ... વાળનું સ્ટેશન આવ્યું અને પોર્ટરે તેની ખબર કરી ત્યારે અમોને ઉતરવાનું ભાન આવ્યું. તેઓમાં કોઈપણ સેવડક ભરમો મુકે તેવા તેઓ લાયક બના મિત્ર જણાઈ આવ્યા. પોતાના મિત્રની દીકરી તરફ પોતાનીજ દીકરી માફક તેઓએ જે વર્તણુક બતાવી હતી તે વખતથીજ મારા મનમાં તેઓ માટે મોટું માન પેદા થયું હતું. તે વખતથી મારી લાગણીઓ તેઓના લખાણો તરફ વધુ અને વધુ દોરવાવા લાગી અને તેથી જે ગુણોએ મારામાં જડ નાખી છે તેને માટે તે અમારા મરહુમ પ્રિય મિત્રની વડે ભાગે હું આભારી છું. તેઓના લખાણના દાખલા એ દુનિયામાં બરાબર હસ્તી ભોગવે તેનો બ્યાન મને હવે વારંવાર આવવાનો. વધારે ખુશી રીતે જે ખરે ખરી બીના બન્યું તે મ વજ જાણી નહિ કે સહેજ વાની તેમ બીલકુલજ સમજાં નહિ કેમકે મારી આ લખવાની મતલબ ફક્ત સ્વચ્છ રીતે અમારા મરહુમ માનવતા દોસ્તની ખરી લાયકાત દરશાવવાની છે, કે તેઓના ચાલી જવાથી તેઓના 'હેવી' વાચન વાચનારી આ તમને જે ખોટ ગઈ છે તે ની પુરાવાની નથી. તેઓના લખાણો વાચવાથી અમારા ઉપર જે બીનસ્વાર્થી અને માયાળુભરી અસર થતી હતી તે ક્યા હવે મારા બતાવશે? હા! તે તો ચાલી ગયા. પોતાના નખ્ખાવની અસર બીજાઓમાં લાગણી કરે તેનો દાખલો જોતે પોતાની બરકતમાં બાને તો તેનો મતોર અને કદર ખુલ્લી રીતે જણાવવાની પણ તમ્બા કેરી ગનિત ધરાવતા હતા તે એઓએનો પોતાનાજ શબ્દોમાં જણાવીશ. એક વખત મને લખતા લખે છે કે "એ મારી ... દીકરી બાઈ ... તના ... મીઠી મીઠી ... સાથ તમારી મેર બાબુલી ... તે

તમો લાયકી સાથ "ના પાડો છો. પણ મારા લખવાનો કેટલો આધાર છે તે આ ખાનાથી તમોને જણાશે કે મારી 'મીઠી મીઠ્ઠી' ની વાતો બાહર પડી ત્યારે એક ગરીબ સ્ત્રી જે પોતાનાં નહી એવા બચ્ચાંઓને પાળી પોષી ઉછેરે ને મોટાં કરે એ વાત ઘણાકોના માનવામાં નહી આવી અને પારસીઓમાં એવાં કોણ બેરાં છે તે પુછીને કેટલાકો મારી એ વાતને હસવા લાગ્યાં હતાં. પણ આજે તમારા દાખલાથી એ વાત ખરી પડી છે અને તમે એક જીવતી 'મીઠી મીઠ્ઠી' છો." ઇત્યાદી, ઇત્યાદી. લાયકીભર્યો વાંચનારાંઓ, લખાણનો ઘણાઓ કરેછે, વાંચેછે પણ ઘણાઓ, પણ જે વાંચનો જાવેદાનની જીગરમાં રૂડી અસરો કરેછે તેવાં લખનારાઓ આજે ક્યાં છે? અરે! અમારા બીનસ્વાર્થી ભલી લાગણીના તે પવિત્ર આત્મા, પરવરદેગારે તમોને હજી ઘણાં વર્ષ સુધી અમારે માટે જીવાડ્યા હોત કે અમો તમારાં પાકી બુદ્ધિના સ્વચ્છ અને ઉપયોગી લખાણોના સુંદર અક્ષરો વાંચી તૃપ્ત થાત. ઠંડી પીવાની વસ્તુ અને સ્વાદીષ્ટ પુષ્ટિકારક ભોજન માણસને જે ટાઢક અને સેવન બક્ષેછે તેવાં તેઓનાં એકેકી વખતના લખાણો હતા તેની અસર અમારા જીગરમાં આમેજ કરી તેઓ તો જલદી ચાલ્યા ગયા. કવી વર્ડસવર્થ લખી ગયા છે કે "અરે, સાહેબ, રૂડાં પેહલાં મરેછે અને જેઓના અંતઃકરણ સુકા ધુળ જેવાં હોય છે તેઓ છેવટની ઘડી સુધી જીવતાં રહેછે." શુ એ ખરી વાત નથી? અનુભવી કાબેલો જે એવા એવા પોતાના નાદર વિચારોના ટુકડાઓ દર્શાવી ગયા છે, તે આવી વખતે મનમાં તાજા થઈ યાદ આવેછે રૂડાંઓ સો વર્ષની ઉમરના થઈ મરણ પામે તો પણ તે કદરદાન વાંચનારાઓના મનથી તો જલદીજ ગયા એમ લાગેછે. રૂડાંઓની દોસ્તી કરવી, રૂડાંઓના લખાણો વાંચવાં, અને તેઓ એવી-જાતના લખાણો કરે એ એક જાતનો મોટો ધર્મ હુ તો સમજુ છુ. અમારા એ સ્વર્ગે સધાવેલા ભલા મિત્રે જો પૈસાથી ધર્મ કર્યો નહીંબી હોય, તો પણ તે કરતાં ઘણો ઉત્તમ રીતનો ધર્મ કીધો છે. મિત્ર લેખે, યા તો સગા લેખે, યા તો જાહેર પુરૂષ લેખે કહો, યા તો કેળવણીના કામમાં પેહલા ઉત્તેજક દાખલ, તેમજ સ્વતંત્ર અને દયાળુ સ્વભાવ બતાવી દુખિયારાની સહાયે, ખરા સુધારાના સાથી તરીકે, એ સિવાય જે કંઈ સારા ગુણો માણસ જાતને પરમેશ્વરે બક્ષેલા છે તેવડે તેઓએ જે ધર્મ કીધો છે અને પોતાનુ કર્તવ્ય આ દુનિયામા સ્વચ્છ જીગરથી બજાવ્યુ છે તે ગમે એટલા પૈસા ખરચવાથી સંપાદન થતુ નથી. તેઓ પોતાના મન ઉપર આફતની વેળા કેટલો બધો કાબુ રાખવાની કોશેશ કરતા હતા તેનો કંઈક ખ્યાલ તેઓના પોતાનાજ શબ્દો વાંચ્યાથી જણાય છે, અને તેથી સામાને એક ખરો સબક અને દાખલો મળેછે. પોતાની વાહાલી પુત્રીઓના કમબખતના મોતથી તેઓના મન ઉપર જબરો ફટકો લાગ્યો હતો તે ફટકાના ધડાકાઓથી તેઓનુ જીગર આટલુ જલદી તુટી ગયુ હોય એવો કંઈક શક ઉત્પન્ન થાય છે. બિચારા એક વખતે મને લખેછે કે "પ્યારા બેનજી, તે દેખાવ એવો તો છાતી ફાડી નાખનાર હતો કે તે દેખાવ દેખવાને બોલનારાએ મને જીવાડ્યોજ શુ કરવાને એમ હુ પોતાને કહેતા હતો પડ્યો પણ નસીબ અને દાદારની મરજીને તાબે થઈ મેં ધીરજ ધરી છે. અને પાછો મારા કામકાજોમાં પડ્યો છું." ઉપલી લીટીઓ વાંચી પોતાના ભારે દુઃખમાં ધીરજની શાંતિ કોઈને પણ મળ્યા વગર રહે નહિ. આવા આફતદાયક વખતે પણ પોતાનાં "કામકાજો"—લોકોપયોગી—એમ પોતાનુ પહેલુ કર્તવ્ય સમજનાર પુરૂષ આ દુનિયામાં કેટલા મળી આવશે? લોકપ્રિય કાબરાજી શેઠની પેહલી લડત આપણ બાનુઓના સુધારા, વધારા અને ફાયદા અર્થેની હતી. તેમાં બીજી બીજી વાતો આણી તેમજ ધર્મના ખ્યાલો લાવી, તેઓની લાગણીને કંઈ થોડી સતાવણી થઈ નહોતી. પણ ખરો ધર્મ કયો છે અને ધર્મને બાહને ચાલતા જુના અને ખોટા રીવાજો આપણામાં કેટલા બધાં ઘર કરી બેઠા છે, તે તેઓ પુરી રીતે જાણતા હતા. તેવા રીવાજોમાંથી આપણને તેરવી કાઢી આપણે પરવરદેગારના ફરમાનના સત્ય માર્ગપર આવ્યે તે માટેની જીગર તોડ જુમબેસમાં તેઓએ કેટલુ બધુ આપણે માટે ખમ્યુ છે. તેવા એક નરની ખુબીઓ માટે જેટલુ લખાય અને જણાય તેટલુ થોડું સમજવુ પણ જ્યારે એક બીજા વચ્ચે થોડો પણ મતફેર પડ્યો તો તે જીદ ને વળગી રહી તડાંઓ પડી જાયછે અને એક બીજાની લાગણી દુખાવા બળતીજ વાતો ઉડાડેછે.

સ્વર્ગવાસી કેખુશરોજીએ આવી જાતનું તો ડગલે અને પગલે ખમ્યુ છે. જેવી પોતાની મગજ શક્તિ જોમભરી મોટી હતી, તેવોજ તેઓનો દિલસુરેદો પણ મોટો હતો તેમ નહિ હોત તો બધાં સામે ઉસ્તવારીથી વારંવાર કેવી રીતે હામ ભીડત? જ્યારે ત્યારે પોતાના મનમાં આ વિચારતો આવાજ હશે, કે "હં. તેની શી દરકાર છે? મારૂ તો મન નિખાલસ છે." ખરા ધર્મ સબંધી આચાર વિચારો તેઓના હૈડાંમા અને રગોમાં કેટલા બધા ઠસેલા હતા, તે ફક્ત ગણત્રીના તેઓના શબ્દોથી સહજમા જણાઈ આવે તે માટે લખુછુ. પોતાની બન્ને પુત્રી તેહમીનાના મરણ વિષે મને લખતા લખેછે કે, "બીજી સહવારે બિચારીની લાશને દોખમાની ગેરહાજરીમા જમીન મધ્યે દફણાવવામા આવી અને તેથી ગામના એકબી જરથોસ્તીની વસ્તી નહી હોવાના સબબથી કશા પણ ભણતર યા કશી ક્રિયા વગર ગાડામા હાંકી લઈ જઈ જમીન મધે ગારવામા આવી તે દેખાવ છાતી ફાડી નાખનારો હતો.' કેવી ધર્મની ઉંડી લાગણીથી ભરેલો આ ફકરો છે. વાંચનાર આવીજ રીતે અસરકારક અને આપણા દિલમાના વિચારો પોતે ખ્યાલમા જઈ એટલે દુર પોંહચ્યા મિત્ર અને દોસ્ત આસનાઓના દિલમા હિંમત અને સાચી આશાઓના કિરણો ઉપજાવેલા છે દુખના વખતમા તેઓ ફક્ત જઈ નાહિંમત અને નકામા જેવા થઈ જવા કરતા આવતા વખતમા સુખની આશા રહે અને બીજાઓને ટેકો અને મદદ આપણે થઈ પડીએ તેવુ જોમ આપણા મનમા આણવાને હમેશાં તેઓ કોશેશ કરતા એવા એક મદદગાર મિત્ર ગયા ખરા! આવી લાગણી સાથે જ્યારે શેઠ કેખુશરોજીના મરણના સમાચાર વાંચતાં તેઓના નામની પેહલે "મર્હુમ" શબ્દો વાંચ્યા ત્યારે હાથમાથી ન્યુસપેપર ભાન વિના પડી ગયુ, અને જીવ દગરજ થઈ ગયો પારકાઓમા આવીલાગણી એક શહરસ માટે થાય એ કાંઈ થોડી વાત સમજવી નહી તેઓની વાત જ્યારે પણ અમો અરસ પરસ કરીએ છીએ ત્યારે અમારૂં હૈડુ ભરાઈ આવેછે એટલુજ નહિ પણ ગરમ આંસુઓ પડવા

વગર રહેતા નથી તેઓની ગરજ્યદારી, સમારી અને બીજી બૂબીઓપરની અખંડ શક્તિ માટે તેઓની જીંદગીના વૃત્તાંત લખવાનું કામ તેઓનાજ જેવા જ્ઞાની પુરૂષનું છે મને જે લાગણી થઈ છે તેનો, એક મિત્ર તરીકે તેઓ કેવા ભલા, સાચા, દિલસોજ, અને સંપૂર્ણ માનને લાયક હતા તેનો કંઈક નિર્જીવ હેવાલ ટપકાવ્યો છે પોતાના જુના દોસ્તની ભલાઈનો બદલો તેના કુટુંબ તરફ કેવો વાળનાર હતા કે એ પોતાના મિત્રની નાદુરસ્ત તબીયતમાં વધારે અને વધારે કાળજીથી માવજત તેઓના કુટુંબીઓ કરે અને પોતાના મિત્રને તેથી રાહત થાય તેને માટે સદા ઉત્તેજન આપતા હતા ઉત્તેજન કે બીજી લાગણીઓની પણ હદ હોય છે પણ અમારા તે કદરદાન દોસ્ત હદથી બહાર જતું ઇચ્છનાર સાબેત થઈ ચુક્યા હતા ઉત્તેજન કેવી રીતે અપાય તેની ચાવી તેઓ પાસે હતી એક વેળા લખેછે કે "એ વહાલા બાપનો આટલી લાંબી મુદત થઈ બચાવ થયો છે તે તમારી નિમકહલાલ પરવરસી અને વફાદાર ખીજમત તથા માવજતથી થયો છે અને તે બચાવ ખોદા કાયમ રાખે એ મારી દુવા છે' આટલે દૂર વસતા છતા, તેમજ પોતાના ઓહદાના કામકાજ દરમ્યાન પણ પોતાના જુના દોસ્તોની ખબર કહાડતો તેઓ કેવી રીતે મેળવતા હતા અને સધ્યારાના તથા ઉત્તેજનના શબ્દો કેવી અને કઈ રીતે લખતા તે માટે આ ઉપરથી એક મોટો દાખલો અને ધડો આપણને મળે છે એવા મિત્ર દુનિયામાંથી આપણને કેમ ના મળી આવશે?

આવા કામકાજના પુરૂષ હોવા છતા તેમનામા બીજી એક જે ખુબી હતી તે એકે કાગળો લખવામા વખત સર અને સંપૂર્ણ હતા પોતાનો વખત કિંમતી હોવા છતા જો કંઈ ઢીલ થઈ તો મોટા દિલ અને ખ્યાલથી લખતા કે કાગળ લખવામા ઢીલ થઈ તે ઢીલને માટે દિલગીર છુ અને તમારી માફી માગુ છુ આ ઉપરથી કેટલું બધું આપણને શિખવાનું છે તેમજ અભિમાનને એકદર ત્યાગ કરવાનો આ એક નમુનો દાખલોજ બસ છે. ધણુંક હજી વધારે લખતે, તે શિખનાર અમારા મિત્રની ખોટ હવે વધારે સાલશે દુખ સુખનો ઉભરો કોના આગળ ખાલી કરવો, અને તેના બદલામા આપણું પોતાનું મન નિરાંત થઈ ખુશી તેમજ સારી આશાઓ ઉત્પન્ન કરે તેવા તે દોસ્તનો વાસો અને ઘણી જલદી સ્વર્ગમા થયો વારસાર ત્યાં વધારે પવિત્ર અને મહત્વના કામ માટે પરવરદેગારે ચુંટી લીધા તેઓને લીધા છે જ્યારે તેઓપર ભારી કેસો આવતા ત્યારે ધીરજ એ તેઓનો મોટો સધ્યારો હતો ખાનદાની રીતભાત બહાદુરી માયાળુ, સ્વતંત્રપણું એવા તેઓના 'મોટા જ હતો તેવા વખતમા જીવ અધર ગએલો દરમ્યાન પણ પોતાના માયાળુપણા ઉપર એટલા તો મુસ્તાક રહેતા હતા કે એક મોટા કેસની ઝુંબેશમા મન અને તન રોકાયેલું છતા, આશા રાખી લખ્યુ હતું કે ' છેવટે ફતેહ તો છેજ'' શું ઉમદા ખાસિયત! જોકે તેઓની લાગણી અને દિલ તો નાજુક અને પ્યારભર્યા હતા, પણ માયાળુના બચાવ જવાબ વખતે પહાડ જેવા મોટા અને પથ્થર જેવા સંગીન તેઓ સાબેત થયા છે બચ્ચાઓને કેવી જાતની કેળવણી આપવી કે બચ્ચાની માતાઓ અને બાપો દેશની નગરસી ધરાવા જોગ નિવડે તે વિષે તો તેઓનો જાતી દાખલો આપ છે ગરીબી છતા પોતાની કોમને કેટલી બધી ઉચી કોમમની કેળવણી તેમજ આચાર વિચારો અને વર્તણુકથી પ્રફુલીત કરી હતી તેના બદલે પોતાના બચ્ચાઓને ઉછાર્યા ઉછેર્યા એટલુંજ નહિ પણ દોસ્ત આમના પોતાના બચ્ચાઓની કેળવણીની ગરજ પણ હૈડે ધરી હતી અમારા તે માનવતા મિત્ર એક વખત લખતા લખેછે કે "છોકરાઓ તોફાની હોય તેની દરકાર કરવી નહિ, પણ તેઓને મજાળથી ઉછેરજો અને તેમની કેળવણી ઉપર ધ્યાન આપજો" પોતાની એક ખુબી ભરી વાર્તામા લખ્યું છે કે "દીકરા તે દોલત અને કેળવે તે ભોગવે" આ શબ્દોમા કેવી મહાભારત અને ઉંડી શીખામણ! કઈ માતાઓએ આ શબ્દો વાચીને પોતાના જીગરમા કોરી રાખ્યા નહિ હોય, અને તે પ્રમાણે ચાલી નહિ હોય? પોતે બિચારાએ નાની ઉમરમા કેટલી બધી અગવડો સહી હતી હાથે જાતે માબાપની માવજત અને સાથે સાથે ઘરનું પણ કામકાજ કરતા હતા આવી જીંદગીની શરૂઆત છતા જાતી કોશેશ અને બળથી આજે તેઓ એક મોટા માણસ થવા પામ્યા હતા! શુક્ર ખુદાના! એ પણ તેઓનાજ બોલામા બોલીએ તો "જમાનાની એબી એક તાસીર" સમજવાની અમારા તે મર્હુમ કાબેલ મિત્રનો દરેક શબ્દ એવો તો અસરકારક હતો કે તે કોઈના પણ જીગરમા ઘર કરી બેસે

એવા એવા કારણથી આ કમનસીબ લખનારના જીગરમા તેઓએ જે ઉંડી છાપ બેસાડી છે તે કદી ભુસાવાની નથી તેઓની મારા તરફની પુરી આહેનાત અને તેઓની વારવારની શિખામણો હવે તેઓના ગુમ થવાથી ફરી હું મેળવીશ નહિ, એ વિચારથી મારૂં જીગર બહુજ ગમખાર થયું છે આવા એક પુરૂષની ખુબી ગાવાને હું એકદર કાચી અને બીનલાયકાત છું એમ હું મારા મનથી સારી પેઠે સમજુ છું પણ જે મારા મિત્રે પોતાની ફરજ પોતાના જુના દોસ્તની નોકરી તરફ કોઈ અનહદ રીતે બજાવેલી તેની ફરજ કદી પણ તે અમારા મરહુમ મિત્રના કુટુંબ તરફ બજાવવાની અમારી શક્તિ નથી તોપણ તેઓના અરોઅમર યાદગારીની એક તુચ્છ પિછાન કરવાની તેઓનાં પ્રિય દુખી કુટુંબે જે કોશેશ કરી છે તેમા આ મારો અદના હિસ્સો આપ્યો છે અમારા એ ભલા મિત્રના ગુમ થવાથી અમુને જે ખોટ ગઈ છે તે કદી પુરાવાની નથી સ્ત્રી જાતીના ભલા અર્થે ચલાવેલી લડતોની હું તેઓની ખરા અંતકરણથી વખાણનારી છું, તેમજ તેઓના રસીલા અને સ્વચ્છ લખાણોની હું ચુસ્ત પુજારી છું મહારાણીનું સરા વસુન જ્યારે તે કાબેલ પુરૂષથી બહાર પડ્યું હતું ત્યારે તે ટુંકા સંક્ષેપમા એક રાજ્યકર્તી મહારાણી સાહેબની નકલ કરવા જોગ વાતોનો સંગ્રહ તેમજ રૈયતની પ્રીતિ પોતાના રાજ્યકર્તા તરફ દોરવવાની આ એક નમુનેદાર ખુબી કેવી અચરકારક રીતે તેમા દર્શાવેલી હતી સ્ત્રીઓને નીતિનું લખાણ કરવાને ઉત્તેજન આપનાર તેઓ પેહલા અને પેહલા હતા પોતે મગરૂરીથી એક વખતે લખેછે કે "મને મોટી ખુશી પેદા થાયછે, તમારા લખાણો 'સ્ત્રી બોધ'મા દાખલ કરવાને મારા જુના દોસ્ત બાઇ દીનશાહના પહેલા લખાણો પણ મેંજ દાખલ કર્યા હતા અને તેઓના દીકરીના લખાણો પણ મારાજ હાથમા પહેલા આવ્યાછે" એથી હું ખરેખર મગરૂર છું મર્હુમ મહારાણીજી સાહેબના ૫૦ વર્ષના રાજ્યની જુબિલી ટાંકણે—એક ઘણી નાદર ભેટ—રાસ્ત ગોફતારના ઘરાકોને મળી હતી તે માટે તેના ભલા માલિકને

અને લખનાર ગ્રહસ્થને કેટલી બાબતે શાબાશી આપવી ઘટે છે તે એની ઉત્તમ ઢબ વર્ણનને ઉપજાવી કાઢનાર જેવા મરહુમ લોકપ્રીય મહારાણી શીરાસ્થા છે, ત્યારે તેઓ પણ હવે શીરાસ્થા છે તેઓ વાર્તાઓ લખવાનો દેશ એટલો તો ઉમંગ ધરાવતા હતા કે કોઈ વખતે તેઓની નજરમાં જે તેવી નીતિ વગરની વાર્તા વાંચવામાં આવતી તો તેની ધુળ કાઢ્યા વગર રહેતા નહિ તે મને બરાબર યાદ છે. એક વખતે એક બજારૂ વાર્તા કોઈ પારસી ગ્રહસ્થ તરફથી બહાર પડી હતી તે બાબે ઘણીક ચર્ચા ચાલી હતી અને તે વખતના તેઓના વિચારે જણાવેના મને યાદ છે કે તેને ઉપરથી વિકારી 'પારસીઓની અબળા જાતીનું એક નાદીમન છે' એવું તેઓએ સાફ જણાવ્યું હતું અબળા જાતીના એવા તરફ જેવા તેઓ હતા એમાં તો શક જ નથી તેઓનું લખાણ એક સાકર સમાન હતું જેમ એક સારું ભોજન ચાવી ચાવીને સ્વાદ લઈને ગળામાંથી ઉતારીએ છીએ તેવી તેઓના લખાણોની રૂપા અને શક્તિ સમાતી હતી. તેઓની લખવાની ઢબમાં કંઈ એવો જ દમામ, કંઈ એવો જ ચમકાર હતો અને તેનાથી આપણું દિલ તે વાંચવાને તત્પર રહેતું હતું. અફસોસ! તે આત્માઓ આ દુનિયામાં ઘણી નાયકી અને શોભાથી કાર્યો કરી પોતાનું 'મિશન' બજાવી આપણ બધાને ગમમાં નાખી પરલોક વાસી થયા. તેઓ એ શમ નહીં મારી શક્તિ મનાતી હતી તે માટે સ્તુતિના લાયક શબ્દો જડતા નથી. આ બધું છતાં આપણને એક બાબે સંતોષ મળે છે તે એ કે મરહુમ કાબરાજી શેઠનું મુબારક અને વ્હાલું નામ સર્વેના દિલમાં પોતાના એક કેટલી તરફ કે તેઓના હૈડામાં કોતરાઈ રહેશે. એવા તેઓના કામો અને તેઓની નાગરૂક હતી. તેઓના દિલમાં દેશની માતાઓના સ્વાર્થ માટે સૌથી પહેલી જગ્યા હતી જો તેમ નહીં હોત તો સ્ત્રી બોધ જેવા ચોપાનિયાને ઉપજાવીને એવી રીતે તેઓને ચલાવ્યું ન હોત. સ્ત્રીઓના સુધારાના આગેવાન તરફે તેઓએ બાપ સમાન જુસ્સો ઉઠાવી હતી એટલુંજ નહિ પણ જાતે દાખલો કરી બતાવવામાં કંઈ બાકાત રાખ્યા નથી. જ્યારે પુરૂષ લેખે તેમજ મિત્ર તરફે દરેક ફુરસદ વખાણવા લાયક ઉત્સાહથી બજાવી હતી સુધારાઓમાં ફાયદેમંદ વધારાઓ કરવામાં કોઈ પ્રસંગ કે પોતાના ઉત્કટ થકી રહેવા દીધી નથી. નીતિ ભરી વાર્તાઓના પાયાઓને પાયાઓ જે તેઓની કલમથી લખાયા છે તેજ તેઓનું નામ જાગતી રાખવાને બસ છે. તેની નકલ કરવાને ગમે એટલા જમાનાઓ વહી જશે તો પણ તે જુના થવાના નથી કે ભુલાઈ જવાના નથી. તેઓનું લખાણ પેહેલક બાબ સીસ્ટમે ભેટલી બાપ પોતાના બચ્ચાઓના હાથમાં મેલે તેવા છે એ તો કોઈથી પણ ના પાડી શકાશે નહીં. મારા પિતાજી હમેશ કહેતા કે કેખુશરોનું લખાણ જેવા વગર મુને વાંચવા દઉં અને તે શબ્દોમાં કેટલી બધી સચ્ચાઈ હતી તેની કદર મને હવે વારંવાર આવે છે. લોકપ્રિય કાબરાજી શેઠ હમેશા કલમ ઉપર કામ કરતા હતા પણ તેમાં વિશેષ સભ્યતા હમેશા રહેતી, જેની કદર બુજવાનો વખત હવે આવ્યો છે તેમની યાદગારી જાળવવાના ઘણા રસ્તાઓ છે તેમાં આ એક જવેદાન સુધી જળવાઈ રહે તેવું કામ લાગતા વળગતાઓ સજ્જનોએ તો સર્વેના જીગરને શાંતિ વળે, તે એ કે આ વખતે જરૂરીઆતી ભણતરમાં મરહુમ કેખુશરોજીનું નામ જોડાતાની આગેવાની થાય અને તે દરખાસ્ત બહાર થાય તો કંઈક બદલો એમો અબળાઓ તરફથી વાળ્યો રીતિ લેખાશે જોડ નારને મળ્યો એમ સમજીશું ચાળીસ વર્ષની અખંડ મિત્રાચારીનો ભાઈબંધી સબંધ મારા પિતાજી તે મરહુમ સાથે ધરાવતા હતા તે જ્યારે અચાનક રીતે તુટી ગયો મારા આજારી બાપે સાંભળ્યો તે વખતનો દેખાવ જેનો મેં મારા મનથી બાટે પસ્તાવો કર્યો કે ક્યાનું ક્યા એઓને મેં કહ્યું મારા પિતાજી સાજા હોત તો પોતાની લાયક કલમ ચલાવી પોતાનો ઉભરો તે મરહુમ મિત્ર માટે કંઈ એવોજ રીતે આ વખતે બતાવતે પણ તેવી શક્તિ મારામાં ક્યાંથીજ હોય. એક સ્ત્રીની લાગણી અને અલ્પના શક્તિ મુજબ જે આચાર વિચારો આ સઘ દરસાવ્યા છે તે મારા મનથી તો ખીનકુનજ તે માનવંત નરને ઈનસાફ આપે તેવા નથી. એક વખત લખનાર તે હમેશ લખનાર એ બધા ગોખીન જાહેર લખનારાઓનો મોટો છે. એ પોતાના બોલોને મરહુમ માનવતા નહિ કેવા બગ પાડી આપ્યા છે, કે મોતની વખત સુધી પોતાની કામેન કલમ નરમ કે ઢીલી પડવા દીધી નથી. ખરો હિરા જેમ વધુ વપરાય તેમ ચમક વધુ આપે તેવું સમારા કેખુશરોજીનું મગજ હતું લોકોના ભલા અર્થેના કામોમાં અને નવા શોધખોળ જાતા અને તે અનકતી ઇમારતમાં આપણને જણાવતા એક ઉત્તમ લખનારનું દેશહિતકારી લખું આ દેશમાં કેટલા ભોગો માગે છે તેનો જીવતો દાખલો તેઓ હતા. દેશના અને સ્ત્રી જાતીના લાભ અર્થે પોતે જે જાતની જીંદગી ગાળી અને કલમ સાથે ગુજારી હતી, તે પૈસા માટે તો નહિજ ફક્ત નામનાજ સેવી ગયા છે. છેવટનું છેલ્લું 'સ્ત્રી બોધ' જે પોતાનું પ્યારું તે પણ આપણા ખાતર પોતાને હરતક લઈ પૈસાનો ભોગ આપ્યો હતો તે માટે એક વખતે મને લખતા હતા કે ... ના ખાડામાં જ મારા પિતાના લખાણના તેઓ એવા કદરદાન અને વખાણનાર હતા કે એક વેળા અમ્મોના એક પુસ્તક માટે લખતા લખ્યું હતું કે દેશની સેવામાં આટલું બધું લખાણ રચનાવવું અને તેને વળી આરોના બધો ખરચ કરી છપાવવું એ એક ફરજો લખનારને માથે પડેલ ન બનાર દેશની ખાતર પોતાના તનમનનો ભોગ આપે તે તો ઠીક પણ વળી તેને ધનનો ભોગ પણ આપવો જોઈએ અગર જો આપણા લખનારાઓ યુરોપની પેઠે ધનવાન હોય તો તેઓ આ ભોગ ખુશીથી ખમી શકે પણ આપણા જાહેર લખનારાઓનો વગ ગરીબ વર્ગોમાંથી જન્મ પામ્યો છે અને તેમને તન મનની સાથે ધનનો પણ ભોગ આપવો પડે એ તો તેમને માથે ભય ભરેલો દડ પડે છે મી. દીનશા આ દડ આપ્યો છે. એક જાહેર પુરૂષ બીજા જાહેર પુરૂષની કદર સ્વતંત્રપણે અને ખુલ્લા દિલે કેવી બુજે છે તેનો આથી વધુ પુરાવો કયો મળશે? આવા એક ભલા અને અમીરી સ્વભાવના ગૃહસ્થ કે જેઓએ આ દુનિયામાં પોતાના જાતી શ્રમ અને સઘળાં કામો બહાદુરીથી બજાવીને ત્યાં સમી કે રડવાનું કંઈ પણ રહ્યું નથી અને જે સેકાઉન્ડ જીંદગીના મોટા હોદ્દાનું નિરાકરણ થાય છે ત્યાં પોતાનો વાસો કરવાથી તેઓના સઘળા સબંધીઓ ખોદાના આભારી થશે. આવા કંઈક એક કામેન હુનેર ગ્રથકતાના દિલાસાના શબ્દો હૈડે ધરી આ ટુંકું લખાણ બાટે દુખ સાથે બંધ કરૂંછું

જાહેર મતભેદ અને ખાનગી દોસ્તિ.

લખનાર—મી૦ મરઝબાન મનચેરજી મરઝબાન.

મી૦ કેખુશરૂ નવરોજજી કાબરાજીના સબંધમાં પહેલવહેલો હું આવ્યો ત્યારે એલફિન્સ્ટન કૉલેજમાં હું અભ્યાસ કરતો હતો. ત્યારથી તે તેઓના દુઃખભર્યાં મરણ સુધી અમો ખાનગીમાં મિત્ર રહ્યા પણ વર્ષ થોડા સમયથી તેના આવ્યા હતા તે દરમ્યાન મરહુમના ખાનગી ગુણદોષ જાણવાની મને સારી તક મળી હતી અને તેમાંથી એક બાબતનું જ્ઞાન મેળવવાને મને બની શક્યું હતું, અને તેમ કરવામાં મારા વિલાયતના વસવાટ દરમ્યાન ત્યાંના જાહેર છાપાનો મેળવેલો કંઈક અનુભવ ઉપયોગી થઈ પડ્યો હતો. જાહેર છાપા ચલાવવાની ફરજ કેવી અને શી હતી તે કાબરાજી રોગ્ય ઉપર મરહુમ ઘણીજ સારી રીતે સમજતા હતા. અધિપતિ તરીકેની પોતાની જાહેર ફરજ અદા કેમ કરવી તે માટેની એમની કાળજી ઉત્કૃષ્ટ હતી એમ બીજા ઘણાક ... ની તેમજ એંગ્લો ઇનડિયન વગેરે અધિપતિઓના સબંધમાં મને આવવું પડવાથી હિંમતથી કહી શકું છું. હાલપણથી છાપાકારી જાણવાનું અમારા કુટુંબના નસીબમાં લખેલું જણાય છે. તેમ એકવાર એક પત્રનું અધિપતિપણું ચલાવતા મને આ દેશના બીજા અધિપતિઓના સમાગમમાં આવવું પડ્યું હતું, ત્યારેજ મેં જોઈ લીધું હતું કે આપણા છાપાની મોટે ભાગે ખામી એજ છે કે જાહેર ફરજ અને ખાનગી મિત્રાચારી તેઓ કદીપણ જુદી પાડી શકતા નથી. હું કંઈ બધાજ અધિપતિઓ માટે લખતો નથી પણ મોટે ભાગે તેમ છે તે તો હિંમતથી કહી શકું છું. તેમજ અધિપતિ તરીકેની પોતાની જાહેર ફરજ અદા કરતા પોતાના ખાનગી અને અંગત મિત્રોને પણ કચરી નાખવાની જરૂર જણાય તો તે ખાનગી દોસ્તીના ભોગે પણ જાહેર ફરજ અદા કેમ કરવી તે મરહુમ સારી રીતે જાણતા હતા, અને તેનો ઉપયોગ બીનદરકારથી કરતા હતા. મારા અને મી૦ કાબરાજીના સબંધમાં આ સવાલનો કંઈકવાર ફડચો થયલો મેં જોયો છે, અને તે દરેક વેળા મેં જોયું છે કે અમો બન્ને વચે ગમે એવી ખાનગી મિત્રાચારી હતી તે છતાં કંઈ પણ જાહેર સવાલ પર મુકાબેલો કરતા તેઓ 'બાપ મોયા' જેવો વિચાર મનમાં નહીં લાવતા. આપણામાં કહેવત છે કે તેમ અપવાસો ખુલ્લા અને આવો બાંધો કરી નાખતા. આ બાબતમાં એમ પહેલવહેલી વારનો હું જ્યારે એલફિન્સ્ટન કૉલેજમાં શિખતો હતો ત્યારે મને મળી હતી. નજીમાં ધર્માજીના ઉઘાડા પગે પાડીશાળામાં ફરતા હિંદુ વિદ્યાર્થીઓ માટે અમારા પ્રિન્સિપલે એક હુકમ બહાર પાડ્યો હતો ત્યારે તેની સામે ખળભળાટ થવાથી મેં આ હુકમની તરફેણમાં એક ચર્ચાપત્ર "રાસ્તગોફતાર"માં લખ્યું તો મરહુમે તે છાપ્યું ખરું પણ મારા ઉપર એક જાતનો ફુતકો તાકી "સુધારો ગામડામાં કે માથામાં" એવા મથાળા નીચે એક સુધી ... નામે એવો સખત એડિટોરિયલ લખ્યો. પણ અમારી સજ્જની ત્યાર પછીની મિત્રાચારીમાં કંઈપણ ખલેલ પડી નહીં. પણ મારે તે બાબત તો શિખવાનો એ મરહુમનો મારા તરફનો ... ગણાય. ... મોટી ઉમરે અમારી મિત્રાચારી વધી અને બાહેરગામ હોવાથી કાગળ પત્રના વહેવારથી અમોએ ... સુધી અમારી મિત્રાચારી જાળવી રાખ્યા પછી પણ જ્યારે કરમી ... સગાની સગાઈ થઈ ત્યારે મરહુમ એક તરફથી મારા સગા છતાં બીજી તરફથી સામાવાળાના સગા હતા તે છતાંએ અમો એક મજબુત મિત્રાચારીના તારથી જોડાયલા રહ્યા હતા. આવા સંજોગો વચ્ચે કેટલાક બીજા અધિપતિઓ કરે છે તેમ પોતાની ખાનગી મિત્રાચારીનો સવાલ પોતાની જાહેર ફરજ અદા કરવાની આડે લાવવા મરહુમ ના પાડી હતી. તેઓ અતિ સ્વતંત્ર વિચારોથી અને ગમે એવા ઉપયોગી મિત્રોને ખોવાનો જોખમ માથે વેઠી પોતાની જાહેર ફરજ અદા કરવાના મજબુત ઠરાવથી મરહુમે પોતા માટે અતિ ઘણું માન અને ... વિચાર સંપાદન કર્યો હતા. ન તો એઓના વિરોધીઓથી પણ ના કહી શકાય નહીં. પણ સાંકડા મનના વિચારવાળાઓને દિલગીરી એ લાજ હતી કે એવી રીતે વર્તતા જતા પોતાના અંગત સગાંને એઓ ભારી જોખમમાં લાવી નાખતા હતા. આપણા દેશના અધિપતિઓ આવા નમુનેદાર દાખલાની ક્યારે નકલ કરશે? જો હિંદુસ્તાનનું ખરું કલ્યાણ કરવું હોય તો જાહેર છાપાંએ સઘળી રીતે કેમ વર્તવું તે બાબત મરહુમની નકલ કરવાથી બની શકશે. એક દાખલો મેં તે ઉઘાડો પાડ્યા પછી તે ગમે તે રીતે—જાહેર નુકશાનથી કે તેના ઉપર કોર્ટમાં ... કેસને જાહેરાતી આપીને અને નહીં કે ખાનગી મિત્રાચારી ધ્યાનમાં રાખી તેવા મુકદમાઓ કે ... રાખી દેવા કે જોઈ તેવા મેં એઓને ... પોતાની વિલાયતની મુસાફરી કરી બાદ જો મરહુમ મી૦ કાબરાજીએ "રાસ્તગોફતાર" મ

થતો પોતાનો મમત્વ વધારવા ચાલુ રાખ્યો હતે તો ઉમેરૂ છાપાના ગુરૂઓની તેઓ હજી વધારે આછી રીતે નકલ કરી દેશી છાપાને મારો દાખલો આપી શકતે

એકવાર પોતાની કલમના આવાજની અસર પ્રજા ઉપર આછી રીતે મેળવ્યા પછી મર્હુમ જો ચાહતે તો તેનો ઉપયોગ અનેક રીતે કરીને આજે તવગરીમાં પોતાની જીંદગી ગુજારતે પણ ઇશ્કીજી કહેવત છે કે "ખર ક્યાં દંખે કે તે તો ખર પહેરનારીજ જાણે," તેમ સ્વતંત્ર સ્વભાવથી કોઈની હાડમારી ખમની પોતે, લોકોની બત્રીશીએ કેરના ચવાય છે, અને લોક નિંદાના કેવા ભોગ થઈ પડયે છીએ તેનો મર્હુમના જેવી સ્વતંત્રતા અખત્યાર કરનારાઓનેજ સમજી શકે અત્રે એકજ દાખલો આપીશ. મર્હુમ એક જાણીતી ક્લબના મેમ્બર હતા. એક વાર તે ક્લબના એક જાણીતા મેમ્બર અને પોતાના મિત્ર સામે એક જાહેર મસાલ ઉપર લખ્યું પડયુ, તો બીજેજ દિવસે ક્લબમાં જતા મર્હુમે મિત્રો સાથ "શેકહેન્ડ" કરતા કરતા આ મિત્ર તરફ પોતાનો હાથ લાંબો કર્યો તો પેલા સાહેબે કેવા વખાણના મગ-ડાહ્મા મોં ફાળગજી સાથે તેનું 'શેકહેન્ડ" કરવાને ના પાડી! આ મર્હુમને મોઢેથી મને સાંભળેલું યાદ છે આ એક જીવતો દાખલો છે કે આપણે જાહેર ફરજ અને ખાનગી મિત્રાચારી જુદી પાડી શકતા નથી, એટલાજ ધ્યાન મેલો ઉતર બહારજ જોઈએ છીએ કરતી "સ્તુત્રની ચરચા રેગ પણ એકગમથી અમો મળે ત્યારે તે વિષે ઝપાટાઝ રુસેમ સાથે અને ટીકા તરફથી અમો સાથે મળતા કરતા જેનો અમારી વિચારના મિત્રો અજાયબ થતા અને હસતા કે 'પાકી મેળની થઈ." તો જોકે અમારા મતફેરને લીધે અમો વચ્ચે કંઈ પણ કદાચ પા કંઈ ઉત્પન થયો ન હતો!

ભણ્યા પણ ગણ્યા નહી.

(ગૌરી—લાવણી)

ભણ્યો તે જે ભણુવા સગ ગણે દુન્યાદારીનુ જ્ઞાન
ભણુતર ગણુતર ભણુકે ભર્યું વળુ વેહવારે જાણુ વિછાણુ.
માનવી પહેલ હોય કહેછેવ તો પામે કાર્યસિધ્ધનું માન,
ગો અપનો જે ભણ્યા ભારી પણ ગણે નન કરીજ ભાણુ

(ધ્રુવ)

ભણીયો પણુ તે ગણીયા નહી
જ્ઞાન છતે અક્કલ ગુમ થઇ,
જાનની સાથે ભાત શી રહી,
આબરૂ શિખ્યાનીજ ગઈ

ભરડી ભાષા કરડી કેળવણી, એવી નિરર્થ જ્ઞાનની ખાન
(પણુ) ભણુતર ગણુતર૦

ગખ્યાખ્વ ગોખ્યા ગ્રંથોને ઝીણી એનમના વેદાન
વેહવાર વર્તનમાં ગબ્બુ જેમ મગજને એક વેરાન

(ધ્રુવ)

દુન્યા છેજ નિરાશ ખરી,
અનુભવ કેળવણીજ નરી
વિદ્વતાથીજ મગજ ભરી,
જીંદગીમાં ના જીવાય જરી

વિદ્યા ખરી હુન્નર ખરી કે મેળવવા મમાર મનમાન,
(પણુ) ભણુતર ગણુતર૦

કે૦ ન૦ કાબરાજી.

સુધારાની શરૂઆત ઘરથી-કેખુશરો કાબરાજીનો દાખલો.

ગુજરાતી લેખકોમાંથી ગુમ થયલું ગૌહર !

લખનાર—બાઈ ભીખાઈજી લી. પાલમકોટ.

' Et brusquement, Marc vit éclater la vérité, la solution unique: instruire la femme, lui donner près de nous sa vraie place d'égale et de compagne, car seule la femme libérée peut libérer l'homme.'

—Vérité (page [illegible])

Zola.

અર્થ:

અને એકાએક માર્કની નજર સમક્ષ સત્ય ઝળકાટ મારતું [illegible] તેણે જાણ્યો તે આ હતો—સ્ત્રીને કેળવણી આપીને પુરૂષની પડખે તેના ખરા [illegible] તરીકે ભાગીદાર તરીકે સ્થાન આપવું કારણ સ્વતંત્રતામાંથી છૂટી થયેલી માત્ર સ્ત્રી જ પુરૂષનો છુટકારો કરી શકશે

—વેરિટે—પાનું [illegible] મું

ઝોલા

એક જમાનો [illegible] આવ્યો [illegible] માટે કે મી. કાબરાજીના [illegible] આ જમાનામાં વિરોધ જબરો હતો—મુખ્ય કરીને [illegible] માટે નહિ તો પોતાના વ્હાલાંઓ માટે તેઓ [illegible] પચાસ વરસ [illegible] હતા, કે જેઓને એમના બાપના [illegible] નહિ પુગાય એવા [illegible]

માબાપના [illegible] જમાનાને [illegible] નહિ [illegible] તેવા [illegible] એમના જેવી [illegible] એમના જેવી [illegible] આ કાળની દુનિયામાં એક નથી ! માબાપના [illegible] આ [illegible] દુનિયાની [illegible] મુશ્કેલ [illegible]

[illegible] મી. કાબરાજી જ્યારે ૧૮૯૨ ની [illegible] મરહુમ [illegible] હતા [illegible] આ [illegible] નામ તેઓ [illegible] નહિ ' અકુમૈયું ' [illegible] વ્હાલાંઓને આ [illegible] નિશાન [illegible] માન [illegible]

[illegible] મહાત્માની [illegible] માટે માણસાઈ [illegible] દુનિયાદારી [illegible] માટે તે [illegible] વિશ્રામ [illegible] થયા સિવાય છુટકો નથી ! મનુષ્ય માત્ર [illegible] પણ [illegible] વ્હાલાંઓને [illegible] નહિ !

મી. કાબરાજીના [illegible] હશે, કેમ [illegible] નહિ રહ્યા હશે, કેટલે તેઓના [illegible] વ્હાલાંઓને [illegible] દિવાસો [illegible] હશે, કેટલે તેઓના [illegible] ભાગ લીધો હશે, [illegible] અનુભવ [illegible] કે માબાપના [illegible] આખી દુનિયાનો [illegible] વ્યર્થ [illegible] પ્રાર્થના [illegible] કે તે [illegible] મી. કાબરાજીના [illegible] શાન્તિ બક્ષે !

મરહુમ મી. કાબરાજી એક [illegible] પુરવાર થયા હતા. પોતાના દીકરા—દીકરીઓનું હિત [illegible] હૈયે વસ્યું હતું. [illegible] કે [illegible] પ્રિય [illegible] તેઓએ પોતાના વ્હાલાંઓને [illegible] નહિ હતા. પોતાના ઘર તરફની અને વ્હાલાંઓ તરફની [illegible] તેમની [illegible] માનપૂર્વક હતી. [illegible] જેમ [illegible] વ્હાલા માબાપની [illegible] પુરી હતી તેમ મરહુમ મી. કાબરાજીએ [illegible] પુરી હતી ! [illegible] એક [illegible] દીકરા—દીકરીને [illegible] અને [illegible] હોય છે !

જેમ એક [illegible] પોતાના [illegible] તેથી [illegible] આ [illegible] પોતાના દીકરા—દીકરીને [illegible] અને [illegible] એક [illegible] પોતાના [illegible] તેઓ [illegible] નથી ! પોતાની [illegible] પોતાના વ્હાલાંઓના [illegible] માનતા—[illegible] નજરે જોયા છે

[illegible] તેઓ [illegible] પોતાના [illegible]

હતા, અને તેવા ઘણાક સમારી સુધારાના મધુર ફળનો મીઠાસ આજે ઘણા કુટુંબોમા સાધારણ રીતે ચખાય છે.

જે વેળા મી૦ કાબરાજીએ પારસી સ્ત્રીઓના માથાબાના વિરુદ્ધ લખાણો કર્યાં હતા, તે વેળા એમને અને એમના કુટુંબને લોકો તરફથી ઘણુ સાંભળવું, ઘણુ સોસવું પડયુ હતુ આજે તે સુધારો ઘણી વડાઈ સાથે ઘણા ઘરોમા જોવામા આવે છે કેટલાક ધર્મ-સબંધી કરમો સિવાયે સામે પણ મર્હુમે ઘણી ઝનુની લડતો હિંમતથી ચલાવી હતી, અને તેવા સુધારા પણ ઘરથીજ શરૂ કર્યા હતા

રીતની ભીખ માગવાનો પવન જે થોડા વર્ષોપર પારસીઓમા ફાટી નિકળ્યો હતો, અને જે હજી પણ કેટલાક આકારમા, કેટલાક બહાના અને ઢોંગ ઢતીંગ હેઠળ ઘણે મોટે ભાગે ચાલુ છે તે સામે મર્હુમે લખેલા વાજબી લખાણો અને પારસીઓને તેમજ પરણતા છોકરાઓને મારેલા ચાબકાનો ચચરાટ લાગતા-વળગતાઓને થોડો લાગ્યો નહિ હતો આ સુધારો પણ એઓએ પોતાના ઘરથીજ શરૂ કર્યો હતો

એક જમાનો એવો હતો કે જ્યારે બાનુઓને ગ્રહસ્થોની મિજલસમા જવામા બાધ હતો તે બાધ એઓએ ઘણાક મેળાવડાઓ અને જલસાઓ કરીને અને તેમા પોતાના કુટુંબની બાનુઓને સામેલ કરીને તોડયો હતો મારા બચપણમા "રાસ્ત ગોફતાર' મા વાંચેલો એક હેવાલ મને યાદ આવે છે એક નિગાળનો ઇનામનો મેળાવડો એક પૈસાવાળા પારસી શેઠિયાના મકાનમા થયો હતો પણ તે શેઠિયાના કુટુંબના બાનુઓ તે મેળાવડામા સામેલ થવાને બદલે બારણાના "વીનીશન' માંથી છુપાઇને સઘળું જોતા હતા; જે બાબત મર્હુમ ઘણી હિંમતથી બાહેર લાવ્યા હતા આજે તો ભાગ્યેજ એવા મેળાવડા હોય કે જ્યા પારસીના બૈરાઓની હાજરી નહિ હોય! આજે તો સઘળુ સાધારણ થઈ ગયુ છે કે જે વર્ષો અગાઉ તમામ અસાધારણ અમર્યાદાભર્યું, સ્ત્રી જાતીને ન છાજતું ગણાતું! આજે તો કૈંક બૈરાઓ મેળાવડામા સામેલ થતા રહી જાય છે તો મોટો સંતાપ કરતા નજરે પડે છે! આ સુધારો મર્હુમ મી૦ કાબરાજીને મોટે ભાગે આભારી હતો

આગળા જમાનામા ગાયનના મેળાવડામા પારસી સ્ત્રીઓએ ભાગ લેવો એ તો એક આફત સમાન ગણાતુ આજે તો ઘરેઘર ગાયન અને હાર્મોનિયમ વગેરે સાધારણ થઈ ગયુ છે ગાયનના મેળાવડા અને જલસાઓમા પોતાની દીકરીઓને પહેલ દાખલ કરી આ સુધારો પણ મી૦ કાબરાજીએ ઘરથીજ શરૂ કર્યો હતો મી૦ કાબરાજી હિંદી સંગીતના જો કે ઉસ્તાદ નહિ હતા, તોપણ ઘણા શોખીન હતા અને તે શોખ એઓએ પોતાના દીકરા—દીકરીઓમા પણ ઉત્પન્ન કર્યો હતો, અને બીજા ઘણાકોને ઉત્તેજન આપ્યુ હતુ આ સુધારામા પણ ગરીબ બિચારા કાબરાજીને લોકો તરફથી ઘણુ સોસવું પડયુ હતું કેટલાકોએ તો ખાસ કાગળો લખીને પોતાના ઉભરા કાઢયા હતા પણ પાછળથી પોતાની ભૂલ જોતા નમી જઈને પાછા મળી ગયા હતા! એવા આ જમાનાનો રંગ અને ઢંગ છે!! ગમે એવી ગમગીનીમા પણ એઓ પોતાના વ્હાલાઓના મંડળ સાથે ગાયનમા ભાગ લઈ પોતાનું તેમજ તેમનું અંધુ દુઃખ થોડો વખત ભુલાવવાની તજવીજ કરતા હતા

સ્ત્રીઓને છાજતું છુટાપણુ અપાવવામા મર્હુમ સદા તત્પર હતા અને તે સુધારામા તેઓએ હિંમતથી ભાગ લીધો હતો, પણ કમનસીબે તેઓએ પાછળા વખતમા જોયુ હતુ કે તે છુટાપણાનો લાભ હદ ઓળંગી જવામા લેવાયો હતો અને તેમા મર્હુમની પહેલનો કશો કસુર નહિ હતો. એ સિવાય ઘણાક સમારી સુધારાઓ મી૦ કાબરાજીને આભારી છે સ્ત્રી-કેળવણીના એઓ એક હિમાયતી હતા, પણ મરદના જેવી કેળવણી સ્ત્રીઓને આપવાની તેઓએ હિમાયત કરી નહિ હતી

એક પારસી લેખક તરીકે મર્હુમ મી૦ કાબરાજી એક ગોહર સમાન હતા એઓની તેજી કલમે કૈંક માતબરોને, કૈંક શેઠિયાઓને, કૈંક સુધારાના દુશ્મનોને ગજ ગજ કુદાવ્યા હતા! એમની મમરોગરૂપી કલમથી કૈંકો ઉઘાડા પડી જવાની બિહિકથી થરથર ધ્રુજતા હતા. એમના જાહેર લેખક તરીકેના સ્વતંત્ર અને સુખવા ખવાસથી કૈંકોને લાગેલા ચટકાનો ચચરાટ હજી સુધી ચમચમ થયા કરતો હતો કૈંકો ખોટી ધાસ્તીથી એઓથી ડરીને ચાલતા હતા

એક લેખક દાખલ જે ગ્રહસ્થ તાલીમ વર્ષો પસાર કરે તો અલબતા લિપિમા સુધારો થાય અને લખાણો પ્રજાપ્રસંસાને પાત્ર થાય તેમા કશો શક નથી પણ એમના લખાણમા એક ખુબી હતી જે બાબત બીજાઓ ગજ ગજ લાંબા મથાળા સાથે પાનાના પાના ભરીને લખતા તેજ બાબત એઓ ટુંકમા રસીલી ઢબે સમજાવતા અને એઓના લખાણનો રેલો પાણીના પ્રવાહ સમાન સડસડાટ સદા સાદા શબ્દોમા, રંગીલી એબારતમા વેહેતો હતો મારા મર્હુમ વ્હાલા માતુશ્રી "રાસ્ત ગોફતાર"ના અને મર્હુમ મી૦ કાબરાજીના લખાણના સદા વખાણનારા હતા લગભગ પાંત્રીસ વર્ષો સુધી એઓએ "રાસ્ત અને મી૦ કાબરાજીના લખાણો એક સરખા હોંસ ઉમંગથી વાંચ્યા હતા અને જો પોતાથી નહિ બને તો બીજાઓ પાસે વંચાવતા હતા

મી૦ કાબરાજીના લખાણો ઘણી વેળા તિખા તમતમતા, ઝેણુ અને જબરદાર અને જોસવાળા હતા પોતાના લખાણની નેમ ટુંકમા દર્શાવવામા સદા ડહાપણ અને દૂરઅંદેશી દેખાડતા હતા પોતાના બચપણથીજ એક લેખક તરીકેની કારકીર્દિમા તેઓએ શરૂઆતથીજ સચ્ચાઇની અને સ્વતંત્રતાની સોબત પકડી હતી અને તેજ સ્વતંત્રતાને લીધે તેઓ સદા સાદા અને ગરીબ રહ્યા હતા પારસીઓને લગતી બાબતોના કેટલાક લખાણો એઓએ મર્હુમ મી૦ બંગાલી અને મી૦ નવરોજજી ફરદુનજીની પડખે રહીને કર્યા હતા જે બીના ઘણા વર્ષો પછી મર્હુમ મી૦ કાબરાજીએ એક જાહેર ભાષણમા કબૂલ કરી હતી જો મી૦ કાબરાજીએ તે વેળા હિંમત હારીને પારસી સંસાર સુધારાને લગતા લખાણો કર્યા નહિ હોત તો કાંઇક સુધારા પાછળ પડયા હોત! એક અધિપતિ તરીકેની ફરજો અદા કરતા કૈંક લાલચોને મારી હટાડવાના એમના ઉમદા ગુણના દાખલાઓની નોંધો જળવાઈ રહી છે જે મર્હુમને માટે તેમજ એમના કુટુંબને માટે ખરેખર મગરૂરી લેવા જોગ વિગતો છે આવા એમના સુદ્ધા સ્વતંત્ર ખવાસને લીધેજ એઓ ઘણાક જાહેર મંડળોમા એક આગેવાન શેહરી તરીકે ઉગી નિકળ્યા હતા

પારસી સંસાર સુધારક તરીકે મી૦ કાબરાજી બાહેર પડ્યા હતા એટલુંજ નહિ, પણ હિંદુ સંસારનો સુધારો કરવામાં એમની કાળજી, દિલસોજી અને લખાણો કાંઈ ઓછાં નહિ હતાં મર્હુમ શેઠ માધવદાસ રૂઘનાથદાસના પુનર્વિવાહ સંબંધી કાર્યોમાં એઓ એક મોટા મદદગાર હતા અને જાહેરમાં એ બાબતને ઉત્તેજન આપી લખાણ કરવામાં સદા તત્પર રહેતા. જ્યારે પણ મી૦ માધવદાસના મકાનમાં પુનર્લગ્નની ક્રિયા થતી, ત્યારે હમેશાં ઉત્તેજન દેવા તેઓ સદા હાજર રહેતા. એવી દમનો ભાગ્યેજ કોઈ મેળાવડો હોય કે જેમાં મર્હુમ મી૦ કાબરાજીની હાજરી નહિ જણાય!

માન "રાસ્ત ગોફતાર"ના અધિપતિ રહીને મી૦ કાબરાજી એ એકજ કાર્ય બજાવતા નહિ હતા, પણ હમ-કોમ કે પરકોમના લાભને લગતી મંડળીઓમાં કે સભાઓમાં સામિલ થઇને તેમાં આગેવાનીભર્યો ભાગ લેતા હતા. ખુદ કેટલીક મંડળીઓના તો એઓ સ્થાપક હતા.

વળી "કોરપોરેશન" તેમજ "સ્ટેન્ડિંગ કમિટી"માં વર્ષો સુધી પ્રજાના ભલા કાજે એઓએ કાંઈ ઓછી સેવા બજાવી નથી. ત્યાં પણ મજબૂત અને વિદ્વાન હરિફો સામે એઓ હિંમતથી બાથ ભીડી પોતાના સ્વતંત્ર વિચારો જાહેર કરતા અને પ્રજા-લાભાર્થે બાપોકાર બોલતા હતા.

સરકાર તરફની એમની વફાદારી વિશેષ વખાણને પાત્ર હતી અને તે વફાદારી અમુક આકારમાં એમના લખાણોથી જગ જાહેર થઈ હતી. તાજ તરફની લાંબા વર્ષોની એમની જાનફેશાની છતાં કોઈ પણ જાતના માન-ચાંદ વગર માત્ર સાદા મિસ્તરના એલકાબ સાથે આ જહાંની જગતને છેલ્લો સલામ કરવામાં સંતોષ માની લીધો હતો. ધડો લેવા જોગ આવો એક અનુપમ દાખલો એથી બીજો આપણને કયો મળે?

એક લેખક દાખલની ચાળીસ વર્ષની મી૦ કાબરાજીની જેહમતો માત્ર આટલા કર્યોમાંજ પૂરી થતી નથી. એમની જીંદગીનો જો હેવાલ લખવા બેસિયે તો મોટા દળદાર ગ્રંથો થઈ શકે, પણ ટુંકમાંજ કહીશું કે એઓએ એ ઉપરાંત ઘણુંક કરી દેખાડ્યું છે. નવલકથાઓ અને નાટકો લખતા, ભાષણો આપતા અને બીજાઓના ભાષણોનું પ્રમુખસ્થાન સ્વીકારતા. અંગબળની કસરતોને ઉત્તેજન આપી તે કાર્યોને હાર પાડી આપતા, અને તેવી મંડળીઓને મુસ્તકીમ પાયા ઉપર લાવી મુકવાને દિલોજાનથી પોતાના કિંમતી વખતનો ભોગ આપી મેહનત લેતા, ઘણાક જાહેર સવાલોમાં ઝીપલાવતા જેથી એમનું નામ પોતાની તેમજ પારકી કોમોમાં પ્રખ્યાત થઈ ગયું હતું. મી૦ કાબરાજી પોતાના જગ-જાહેર કાર્યો અને લખાણોથી સદા જીવતા રહેશે! એક ગ્રહસ્થ તરીકે ગરીબ છતાં જાહેર જીંદગી એમણે માન સહિત ભોગવી હતી, અને એમના ઘણાક જાહેર કાર્યો અને સંસારી સુધારાથી પારસી કોમમાં એમનું નામ એક ઘરઘતુ બોલ જેવું થઈ ગયું હતું. આવી એક ઉપયોગી જીંદગીનો અંત અકાળ આવેલો જોઈ કોણ દિલગીર નહિ થાય!

તે કિરતાર મર્હુમના રૂહને અમર શાંતિ બક્ષો!

પુરૂષ ઊપર સ્ત્રી કેવું કાયમ રાજ્ય ચલાવેછે!

બેહાગ-ઠુમરી

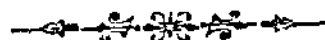
અચળ અમલ છે સ્ત્રીનો પુરૂષપર, નામે ગણાય જોકે નારી,
નબળી, નાજુક, કોમળ તોપણ
અચળ અમલ છે.
રાજ કરે નાજો નખરાનું માન ભોગવતા ન નામનું,
અબળા છતે પામતાંજ સબળપણું આબરૂ ઇજ્જત અતિ સારી
અચળ અમલ છે.
નાજુક પગની માટેજ મરતી, પુરૂષ પ્રજા, સ્ત્રી રાણી,
ખાટે જગતનું માન ખરેખર, નામે નવસારી નર ભારી
અચળ અમલ છે.

કે૦ ન૦ કાબરાજી

એક સ્ત્રીનો શૃંગાર-શેઠ કેખુશરો કાબરાજીની તે માટેની લડત.

લખનાર—મી૦ જાહાગીર ન. પાલીશવાળા.

"ઇમ અશાઉનામ વંઘોહીશ સુગઉ સ્પેંતાઓ ક્રવશિયો યજમહૂદે"

અર્થ—અહી અશો બના બહાદૂર વૃદ્ધી કરનાર ફરોહરોને અમો આશીર્વાદ છીએ.

એક આદમીના મરણ પછી તેનું નામ કેવી રીતે અમર રહી શકે? તે નરના સદ્દગુણો સાંભરવાથી તથા તેના કીધેલા શુભ કાર્યોના ફળ ચાખવાથી તે નામ અમર રહી શકેછે. શેઠ કેખુશરો કાબરાજી આપણાથી વિખુટા પડયા છે, પણ તેના કામો અને તેણે બજાવેલી ફર્જોની યાદ આપણી સાથે મેલી ગયા છે. આપણી આ દુનિયાની ફર્જો વિષે એક કવિ લખેછે કે —

What is our duty here?

To plack the flowers that round us blow
Scattering our fragrance as we go
And so to live that when the sun
Of our existence sinks in night,
Memorials sweet of mercies done
May shrine our names in memory's light
And the blest seeds we scattered bloom
A hundredfold in days to come

આજ પ્રમાણે એ મર્હુમના સુકતરૂપી પુષ્પોનો કંઇક પમરાટ આપણને હમણાંથીજ મળવા લાગ્યા છે. પારસી સંસાર અને પારસી સુધારો એ બાબતપર એ વિદ્વાન લેખકની કલમ જેટલી ઘસાઈ હતી તેટલી બીજા વિષયોમા ભાગ્યેજ હશે. આ બાબતોથી કોઇબી રીતે વધુ ફાયદો આજની પારસી સ્ત્રીઓને થયલો છે. પારસી સ્ત્રીઓનો સુધરેલો સંસાર, તેમનું છુટાપણું, તેમની કેળવણી અને તેમનું સંગીત કૌશલ્ય આ કલમકસનીજ ઉલટભરી કોશેશના પરિણામ છે, તેટલા માટે આ વિષયમા એક સ્ત્રીનો શૃંગાર શેઠ કાબરાજીની નજરમા શો હતો તેનો કંઇક ખ્યાલ લઇશું. અવસ્તામા જણાવ્યા પ્રમાણે 'વિસપચ્ય હવરતે શ્યૉથ્ન યજમઇદે' એટલે તમામ સારા કીધેલા કામોની (આજ) આપણે આરાધના કરીશું. એક સ્ત્રીનો શૃંગાર શો છે? એક અંગનાના સદ્દગુણો તથા તેનો વિવેક એજ તેના આભૂષણો છે. કવિ મિલ્ટન એક નારીની સુંદરતા માટે નીચલી લીટી લખેછે.—

Holy divine, good amiable or sweet

એવી એક અબળાપર પ્રખ્યાત કવિ શેક્સપીયર પોતે સઘળું દ્રવ્ય સદકે કરેછે.—

All my fortunes at thy foot I'll lay

શેઠ કાબરાજીના લખાણની લડત સ્ત્રીઓના મુખ્ય ત્રણ હક્કો માટે હતી. આથી આ ત્રણ બાબતપરજ કંઇક વિવેચન કરીશું. આ ત્રણ બાબતોમા સ્ત્રીકેળવણી, સંગીત, અને જાહેર છુટાપણું હતા.

આજથી લગભગ ૪૦ વર્ષ આગમજ 'જગતપ્રેમી' નામના ચોપાનીયામા શેઠ સોરાબજી શા. બંગાળીએ સ્ત્રીઓની પદવી વિષે લખાણો શરૂ કીધા, જે લખાણોએ સ્ત્રીકેળવણીની ચર્ચા ઉઠાવી. એ ચર્ચામા શેઠ કાબરાજીએ આગેવાન ભાગ લઇને આપણી સ્ત્રીઓ માટે કેળવણીની અગત્યતા માન્ય કરાવી. સ્ત્રીકેળવણી આજ કેટલી વધી છે તેનો સામટો સરવાળો લેતા આપણને ખુશી ઉપજેછે કે આજ દરેક પારસી ઘરમા એક છોકરા સાથ એક છોકરીને પણ કંઇ નહી તો શરૂઆતની કેળવણી આપવાની સંભાળ લેવાય છે. આગળ એક પારસી છોકરી ઇંગ્રેજી શિખે તો તે ખ્રિસ્તી ધર્મમા વટલાઈ જશે અથવા તો ઇંગ્રેજી કથા વાચીને 'પ્યાર'ના ઓઠા તળે કંઇક ગડબડ ઘોટાળો કરશે એવી ધાસ્તી રાખવામા આવતી હતી. પણ હાલમા તો છોડીઓ માટે લગભગ અરધો ડજન શાળાઓ ઉભી થઈ છે, જે 'મેટ્રિક' સુધીના અભ્યાસની જોગવાઈ બાળકીઓને કરી આપેછે. આજ કેળવણીના ધોરણ વિષે મતભેદ છે, આજ અપાતી કેળવણીની ખામીઓ શોધી કાઢવામા આવી છે. આજ સ્ત્રી કેળવણી કેટલીક રીતે એક સ્ત્રીની જીદગીને માફક નહીં આવતી લેખવામા આવી છે, પણ આજ કોઇબી રીતે સ્ત્રીકેળવણીની અગત્યતા સ્વીકારવા સામે કોઇએ શક દેખાડવાની હિંમત કીધીજ નથી. આજ પારસી સ્ત્રીઓ જાહેર લખનારી થઈ છે, આજ પારસી સ્ત્રીઓ પોતાના હક્ક માટે લડત ચલાવનારી થઈ છે. આજ પારસી સ્ત્રીઓ ગ્રંથકર્તા બની છે, આજ પારસી સ્ત્રીઓ ગ્રાજ્યુએટ અને ડાકતરની પદવી લેવા લાગી છે. આ સઘળી હાલત માટે શું આપણે પારસી સ્ત્રીકેળવણીના આગળા અગ્રેસરોને આભારી નથી? અને આ અગ્રેસરોમાના એક તરીકે શેઠ કેખુશરો કાબરાજીના શું આપણે થોડા ઓસીંગણ થઇશું?

હવે બીજી બાબત લેતા સંગીતનો શૃંગાર એક કામનીની દોલત છે. ગાયન ગાવું એ અસલી નજરમા પારસી સ્ત્રીઓ માટે બહુજ હલકું કામ લેખવામા આવતું હતું, આથી આ ખુદાઈ હુનરની ખીલવણીમા સ્ત્રીજાત દૂર રહેતી અને જે જાતિ માટેનો આ હુનર તેજ જાતિને તેનો લાભ મળી શકતો

નહી આ ઓર પુરવા માટે શેઠ કૈખુશરૂએ પોતે સંગીતના પુજારી થયા પોતાના કુટુંબમાં તે હુનરનો પ્રચાર કરાવ્યો અને જાહેર જલસામાં અને ભાષણોથી આ હુનરની અગત્યતા સિદ્ધ કરી આપી એટલુંજ નહીં પણ તેના શોખ ધરેધર વધારી મુકવા વિકટોરિયા નાટક મંડળી તથા ગાયન ઉત્તેજક મંડળી સાથનો મરનારનો સબંધ જાણીએ, જ્ઞાન પ્રસારક મંડળી તરફના મરનાર તરફથી જરથુસ્ત ધર્મના સંગીતના વ્યાખ્યાનોપર નજર કરો રૂસ્તમ સોહરાબ અને બેજન મનીજેહ વગેરેના દાસ્તાનોપરથી શેઠ કૈખુશરૂના જોડેલા નાટકોપર લક્ષ દ્યો,— અને વાચકવર્ગ એ મરનારને સંગીતના પુજારી તથા તેના એક મહાન ઉત્તેજક તરીકે માન આપવાને પાછાત પડશેજ નહીં

હેવેલો સવાલ પારસી સ્ત્રીના છુટાપણાનો છે આ સવાલ મહુજ નાજુક છે, કારણ સ્ત્રીના છુટાપણાથી કેટલાક કુધારા પણ આપણી કોમમાં દાખલ થવા પામ્યા છે આ કુધારા માટેનો દોષ વાજબી રીતે જોતા તો ' ધરની કેળવણીને ' આભારી છે એક સ્ત્રીનું છુટાપણું તે તેની મિલકત છે એ મિલકત વાપરવાને તેનેજ હક છે, જે હક છીનવી લેવાની એક મરદની કોશેશ તે એક જુલમ જેવું થઈ પડે ૧૭ અને ૧૮ મી સદીમાં પારસી સ્ત્રીઓ લગભગ હિંદુ રસમોથી છવાઈ ગઈ હતી તેમનાથી જાહેર મિજલસોમાં ભાગ લેવાતો નહી હતો, તેઓ જાહેર મેળાવડામાં હાજરી ન આપી શકતી, તેઓ રમતગમતના સાધનો ભોગવવાથી બેનસીબ રહેતી, તેઓ જુદી જુદી કેળવણી અને તેના આશરદાર મંડળોમાં જોડાવાથી દુર રહેતી, તેઓ પુરૂષો સાથ બેસી શકતી નહીં ગોયા તેમની જીંદગી એક કેદખાનું હતું આ હાલતમાંથી તેમનો છુટકારો કરનાર તથા તેમને ગહાનુમાઈ દેખાડનાર કોણ કોણ વિરલા હતા ? એ વિરલાઓમાંના એકને માટેજ આજ આપણી વખાણ છે આપણા શોકાતુર મનમાં આજ તેનીજ યાદ કરીએ છીએ અને તેના કામોની નોંધ લઈએ છીએ—તે આપણો અસલી સુધારક અને સ્ત્રીછુટાપણાનો હિમાયતી અને સ્ત્રીછુટાપણાના આગેવાન મરહુમ કાબરાજી, તે સ્ત્રીઉપયોગી માસિક સ્ત્રીબોધનો તથા સુધારાના રાહબર "રાસ્ત ગોફતાર" નો તેજસ્વી અધિપતિ છે

આજના છુટાપણા વિષે કંઈક મતભેદ હશે આજની સ્ત્રીઓ કંઈક બીનસી ગણતી હશે આજની કંઈક નાદાન અનજાણીઓ આ છુટાપણાનો અણઘટતો લાભ લેતી હશે પણ તે સઘળું તેઓપર જોહુકમી ધરાવતી દેખરેખ નેમજ ઘર કેળવણીની ગેરહાજરીને સાધનભુત ગણું જોઈએ

આજની સ્ત્રીઓને એક મરના જેટલાજ સઘળા વાજબી હકો ભોગવવા દેવાને કોણ રજા આપે અને આપવા પડશે? ખામી સુધારા સાથે કંઈપણ એબ હોતીજ નથી જે એબ હોય છે તે હિમાયતી ખામી મનની નિર્ધનતાની તથા માબાપ તરફની અધુરી કેળવણી અને કાચી ઉંમરે ફાનાફુલીઓ સજાવી બધાઈ સઘળા ખોબાખા સ્ત્રીઓ તરફ હસી અને અપમાનકારે નજરથી જોનારા છાનસા ઉછાછળા

અને માબાપ તરફ બેદરકાર રહેનારા પારસી યુવાનોનીજ સંગતને લીધે હોય છે એ સવાલ તો પારસી ' સોસાયટી ' ને લગતો છે જેનો ચિતાર સ્થળ-સંકોચતાને લીધે અત્રે થઈ શકે નહીં

આ પ્રમાણે ટુંકમાં જોતા આજની એક સ્ત્રીને હરતી ફરતી ભણતી વાચતી હરતી રમતી, વાજતી ગાજતી, સંગીતમાં લીન થતી કરવા માટે આ કામેલ લેખકની જીંદગીમાંથી આપણને પુરતો ચિતાર તથા પુરતા કારણો મળે છે, તેઓના અંગત મુલાકાતના ઉપલા ટુંક વર્ણનપરથી આજની સ્ત્રીઓ તે મરનાર તરફ ઉપકૃત રહેતાજ શિખશે પરણિત જીંદગી ગુજારવાના ફાયદા વિષે શેઠ કાબરાજીએ જે સભાષણો આપ્યા હતા તે માટે આજની કુંવારી સ્ત્રીઓ બીજા વર્ષ કાબરાજીઓ માગવાની તજવીજ કરશે " આજના પારસી ઘરમાં સુધારા વાગતાજ નથી આજે તો બાવા પરણ્યા તેજ, દીકરાજી તો પરણવાનું માગતાજ નથી બચ્ચાનો રડવાનો અવાજ કે પારણાના હાલરડા આજે તો પારસી ઘરમાં સંભળાતાજ નથી ' એ શબ્દો બોલનારો આજે ગુમ થઈ ગયો છે પણ એ શબ્દોના પડઘા આજની સ્ત્રીઓ અને ખાસ કરીને કુંવારાપણામાં અગરી જીંદગી ખતમ કરનારી સ્ત્રીઓને કાને અચુક જઈ પડશે એ સુધારાના પરિણામ તરીકે અવસ્તામાં યાદ કીધેલી, હવોવી, ફ્રેની શ્રિતિ, અમબાની, વીસ્પતાઉરવની જેવી સદ્ગુણી સ્ત્રીઓ પારસી કોમમાંથી પેદા થાય એમ આપણે ઇચ્છીશું

છેવટે એક સ્ત્રીના શૃંગાર તરીકે અવસ્તાના કંઈક ફકરા ટાંકી આ વિષય સમાપ્ત કરીશું હેરિગન નુસ્કમાં એક સ્ત્રીની અરદાસ્ઈરા માટે નીચલું લખાણ છે —

' A beautiful maiden, brilliant, white armed, strong, well grown, high statured, tall with prominent breasts, straight, noble, with a dazzling face, of fifteen years '

અર્દવીસુરબાનુ યેશ્તમા નીચલા ગુણવાળી સ્ત્રીને યાદ કરી છે —

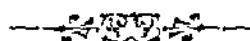
' નાઈરીકાંમ અશાઓનીમ વરમઈદે, હુમતામ હુખ્તામ હુવરશ્તામ, હુશાહામ સાસ્નામ રથુયાશામ, અશાઓનીમ યાંમ આરમઈતીમ સ્પેન્તામ

We honour the pious lady who is straight forward in her mind, speech and action who is worthy of respect for her accomplished education, who is obedient to her husband who is *chaste* and as *devoted* to her guardian as 'Armaiti' (devoted to the Deity)

આજની હીલચાલ, ઉંચા, શીક્ષણ ગુના અને નારન અવાજના જમાનાની ચિતારેલી એક સ્ત્રીના જેવા સદ્ગુણ ખીલવે તો પારસી સ્ત્રીનું ઘરનું કાર્ય પુરૂં થયું સમજીશું અને શેઠ કાબરાજીની મહેનતનું શુભ પરિણામ આવેલું લેખીશું તથાસ્તુ

સ્ત્રી-વર્ગનું છુટાપણું.

લખનાર – બાઈ ભીખાઈજી અરદેશર ઝવેરી.

આખા હિંદુસ્તાનમા પ્રસીદ્ધતા પામેલા 'રાસ્ત ગોફતાર' પત્રના માજી અધિપતિ મર્હુમ શેઠ કેખુશરો નવરોજજી કાબરાજીના અકાળ મરણની ખબર પડતાજ માત્ર પારસી કોમજ નહીં પણ આ દેશની હરેક કોમમા અતિશય દલગીરી ફેલાઈ હતી

આજના નવા જમાનાના લોકોને સ્ત્રીકેળવણી અને સમાર સુધારા માટેની ખાસ દેશહિતકારી મર્હુમ નરો શેઠ નવરોજજી ફરદુનજી, સોરાબજી શાપુરજી બગાલી ફરામજી નશરવાનજી પટેલ ખરશેદજી નશરવાનજી કામા, માણેકજી ખરશેદજી માણેકજી અને કેખુશરો નવરોજજી કાબરાજી તથા હૈયાત નરો શેઠ દાદાભાઈ નવરોજજી અને ખરશેદજી રૂસ્તમજી કામાની તન, મન, અને ધનથી કીધેલી મેહેનત તથા નડતરનો ખ્યાલ આવનો મુશકેલ છે

જમાનાના વેહેવા સાથ હિંદુસ્તાન જેવો સદીઓનો દેશ બધી રીતે ગાફેલગીમા આવ્યો તેની સાથ સ્ત્રીકેળવણી અને સમાર સુધારામા પણ અતિશય પછાત પડયો હતો, અને તેથી સ્ત્રીઓની દાઝ હૈડે ધરી ઉપર જણાવેલા ખરા પારસી સુધારકો ઘણી બાબતોમા અણસમજ લોકોની ખફગીમા આવ્યા છતા હિંમતથી બાહેર પડયા હતા તેઓ સાથ મર્હુમ મી કાબરાજીએ મોટો આગેવાન ભાગ લીધો હતો બિનાગાર્થે દેશીઓની ખરી દાઝ હૈડે ધરી મર્હુમ મી કાબરાજીએ તરેહવાર સેવાઓ બજાવી છે તેમા સ્ત્રીકેળવણી અને સસાર સુધારા માટે તેઓ એટલાતો ચીવટપણે બાહેર પડયા હતા કે જેથી આ અતિ અગત્યની બાબતોને જેઓ ધોકો પુગાડવાને કોશેશ કરતા હતા, તેઓ સામે બનતવારીથી ખડા ઉભા રહી કેટલીક વેળા મોટી રકમનો અને વખતનો ભોગ પણ આપવાને પાછા હઠયા નહીં હતા મર્હુમ મી કાબરાજીની લખાણની કલમ એટલી તો કમાયલી અને અસરકારક હતી કે હરેક પ્રસગે પારસી કોમ તેના જે ભીરા ફેલો આપતી તે જોઈ દરેક દેશી કોમ તેમજ રાજકર્તી બ્રિટિશ પ્રજા ઘણી ખુશાલી સાથ અચરત પામતી હતી મર્હુમ મી કાબરાજીના દિલમા ફેશનને ખરી પદવીપર લાવનાર ઉપજી બળો માટેનો સાફ એકનપીરાય શું ખીલકુલ હતું નહીં પણ પારસી સાથ દરેક દેશી કોમમા સ્ત્રીકેળવણી અને સસાર સુધારાને ફેલતો જોવાને તેઓ ઘણા આતુર હતા ખોટા ચળકની બાઈ આઈના સુધારા અને ફેશન ઉનીને તેઓ અત કરણથી ધિક્કારતા હતા પણ ખરા સુધારા સાથે સાદાઇને હમેશા પસદ કરી તેજ પગલે મરણની છેલ્લી ઘડી સુધી ચાલ્યા હતા એઓની જોરદાર કલમથી 'રાસ્ત ગોફતાર' પત્ર લોકોમા એટલું તો માનીતુ થઈ પડયુ હતુ કે તે વચાયા વગરનો રવિવારનો દિવસ તદન લુખો લાગતો હતો ફક્ત વર્તમાનપત્રોમાજ લખાણ કરીને એઓ બહાદુર નડવૈયા બેઠા નહીં પણ વારવાર ભાષણો આપી, તેમજ ચોપાન્યા નાટકો વગેરે રચી પોતાની માનીતી બન્ને બાબતો તરફ લોકની ઉસકેરણી ચાલુ રાખી હતી જેથી પારસી સાથ દરેક દેશી પ્રજા તે તરફ ગ્રુતિ રફતે ધમડાવા લાગી જ્યા સુધારા વધારાને લગતા ફેરફારો આગળ વધે ત્યા વચમા આડા ખબોચીઆઓ નડે તે સભવિત છે અને તેમ જ્યારે તે મરનારના જોવામા આવતું ત્યારે એવા તો બનતવારીથી બાહેર પડી તે ખાડામા પડનારને ચોકાવતા કે તે વખતસરની ચેતવણીથી ડોળા ફાડી અહીં તહીં લોક પરપુછ કરી સાવચેત બનતા હતા સ્ત્રીકેળવણીના સાચા સરદાર માફક જરૂર પડવે પોતાના જુના મિત્રોની વિરૂધ બોલવા કે લખવાની જરૂર પડે તો જરા પણ અચકાતા નહીં અને તેઓ જ્યારે આડકતરા રસ્તાથી તેવા લખાણોને બધ પડાવવાની પેતરણ ચલાવતા ત્યારે મોટી જુસ્સેમ ચલાવીને સ્વતત્રપણે પોતાના પ્રસન્ન મતને વળગી રેહતા હતા

ચાળીસ વર્ષની વાત ઉપર સેંકડે પારસીઓમા બે-પાચ સ્ત્રીઓને લખતા વાચતા આવડતું હોય તો નવી નવાઈ ગણાતી હતી પણ આજે શું તવગર કે શું મુફલેસ પારસીનુ એકબી કુટુંબ એવું નહીં હશે કે જેની દીકરીઓ ભણ્યા વગર રહી હોય એટલુંજ નહીં પણ બી એ એમ એ એલ એમ એન્ડ એસ અને એમ ડી સુધીની ખરી પદવી ધરાવનાર બાનુઓ ઉપર જણાવેલા માનવતા મર્હુમ ગ્રહસ્થો સાથ મી૦ કાબરાજીના આભારી છે એમ કહીએ તો તમા લેશભાર મહરાગત જેવું નથી

આ સઘળા સાથે સ્ત્રીઓના શૃગાર—ગાયનકળા ને બીન વગાડવા વધારવામા મર્હુમ મી૦ કાબરાજીએ ઘણીજ વખાણવા લાયક રીતે મેહેનત કરી કેટલીક વેળા ગાયના ગોપીચંદ

પણ કરીને તેનો શોખ લોકોમાં વધાર્યો છે, કે જેની યાદ કોઈથી ભુલાવાની નથી. એ ઉમદા હુન્નરને ખીલવવામાં મી૦ ખબરદારજીને વિરૂધ મતવાળાઓથી ઘણું ખમવું પડયું હતું પણ તે મથવાનો બદલો તેના મીઠાં ફળ ભોગવનારાઓના દિલની ખુશાલી અને તેઓને મળતા સુખમાં વળી ગયો છે. આપણા માજી વાઈસરૉય લૉર્ડ મિન્ટો તથા શેહનશાહ એડવર્ડની મુંબઈ ખાતેની પધરામણી વેળા તેઓના માનમાં અથાગ મેહેનત કરી પારસી હિંદુ વગેરે નિશાળોમાંની છોકરીઓને એકઠી કરી રાજગીત તથા બીજા ગાયનો ગવાડી તેઓને વધાવો લેવાની ગોઠવણ મુંબઈ ઓપેરા હાઉસમાં ગોઠવી હતી, શેઠ શેઠજી ના બંગાલી માથે કરીને જે તારીફ લાયક રચના કીધી હતી તેનો છાપ તો તે નજરે જોનારની નજર આગળ આજે પણ તાજેને તાજો દેખાય છે.

ગાયનની બાબતમાં રાજગીત એવી સરળ ઇબારતમાં ને ઇંગ્રેજી ગદ્યમાં મી૦ ખબરદારજીએ રચ્યું છે કે તેઓની હેરાનમાં નિકળેલા ઘણાકોને માહાત આપી સરકાર દરબારમાં માન મેળવ્યું અને એ માનીનું ગીત દરેક ગુજરાતી ગાયનકાર ઘણા માન અને મી. ખબરદારજીની યાદ સાથ હમેશા ગાઈ શેહનશાહ તરફનું માન જાળવી શકેછે.

પ્રથમ પ્રમાણે 'સ્ત્રી બોધ" ચોપાન્યું જેમાં શરૂઆત તથા અંતમ મી૦ ખબરદારજીની કલમથી ઘણા કિંમતી લખાણો આવતા હતા તે અગાઉના વખતમાં સર્વે જણ તેના દર માસે બાહર પડતા અંકની રાહ આતુરતાથી જોતા હતા, અને ઘણા કુટુંબોમાં વૃદ્ધ ઉમરના બાનુઓ પણ ફુરસદના વખતે ભેગા થઈ પોતાની વહુદીકરીઓ પાસે તે વચાવી રમુજ મેળવતા અને તે માહેલા બોધક આપનારા લખાણોપર ધ્યાન પુગાડી વેહમો તજતા અને ખરે માર્ગે ચાલવાને લલચાતા "સ્ત્રી બોધ' ચોપાન્યામાં સૌથી એક મહત્વનો ભાગ તે મુંબઈને હાથ લખાતી પારસી સમાજી નવલકથાઓ હતી જે ઘણી સાદી તેમજ રસીલી ભાષામાં લખાતી હોવાથી પારસી તેમજ હિંદુ કુટુંબોમાં પણ ઉલટથી વચાતી પોતાની જાહેર પુરૂષ તરીકેની વધતી જતી રોકાણોને લીધે તેમજ કેટલીક વાર માંદગીને લીધે એ વાર્તા લખવાની ઢીલ થવાથી "સ્ત્રી બોધના" અંક મોડા જતા હતા પણ પાછળથી એ ચોપાન્યાની માલેકી પોતાને હાથ લઈ મુંબઈને તે ઉપર પુરતું લક્ષ આપી તેને ફતેહમંદ કરવાની કોશેશ કરવા માંડી હતી.

કમનસીબે એકાએક તેઓની જીંદગીનો છેડો આવી ગયો છે તો પણ ઇચ્છીશું કે એ સુધારાની શરૂઆતમાં નિકળેલું પહેલું ચોપાનિયું મરનારના કુટુંબીઓની ચાહું ઉમેદથી ચિર ઉગતે વીથા, કુબેર તવારીખ, તેમજ સુધારા વધારાને નવી બાબતોથી ભરપુર લખાણો સાથ બાહર પડ્યું જાઈ લોકોની પ્રસંશા મેળવશે જેથી તે મરનારની યાદ આપણા જીગરમાં સદા તાજી અને તાજી રહી શકે.

માણસ જાત ભૂલ કરે છે.

કાફી—ગરબી

ભૂલે માનવી મગરૂરત બરકત કાજે થઈ એ કુદરતની
સુધારા થકી મૂકી જાતો માણસાઈ જિંદગીના કીમમતની.—
ભૂલે માનવી૦

રચના એ રચી હસ્તાક્ષરે,
જુનકું શુ આદના કે આનાએ
ભૂલે માનવ બતાવના ઉછાળાએ—ભૂલે માનવી૦
મ, મોટા નાના ભુલ કરે
રંક રાય, જુવાન ઘરડા પણ ફરે
બચ્ચા બ ના ભુલ કરતા ફરે—ભૂલે માનવી૦
ભુલ કેળવણીનો પ્રથમ કાનુન
મુકે માનવ કરી ભુલ જાબુન,
ભુલનું એજ દુનિયાનું મજમુન—ભૂલે માનવી૦

કે૦ ન૦ કાબરાજી

મિત્રશોક.

લખનાર—કર્નલ કાન્હોબા રણછોડદાસ કીર્તિકર, આઈ. એમ. એસ.

શ્લોક. (ભુજંગ પ્રયાત, વૃત્ત)

"મનહરની, ગવહરની, દુખહરની"—સદુક્તિ
હતો ધર્મ જેનો, સદા સાચ્ય વૃત્તિ ।
અહા ! તેમને મોત આવ્યું અકાળે !
રડે છે ઘણાઓ બહુ આંસુ ઢાળે ॥ ૧ ॥
ખુદા ! ભાઇને આપજે પૂર્ણ શાન્તિ ।
ખુદા ! પાળજે તેમનાં સર્વ ગોતી* ॥
ઘણો હોય અફસોસ અફસોસ મુને
સદાચારિ ભાઈ જતા છોડિ સૌને ॥ ૨ ॥

પદ.

રાગ—પિલુ — તાલ, ત્રિવટ.

જગમાં જનહિત કરવા સારું ।
જન્મ્યા કાબરાજી હું ધારું ॥
તન મન ધન સૌ આપી દીધું ।
જનસેવામાં—શું તે કહું હું ॥ ૩ ॥

(શ્લોક (શાર્દૂલ વિક્રીડીત—વૃત્ત)

પોતાના શ્રમથી ભણ્યા ગણિયા પામીછ જે જે સ્તુતી
તેઓમાં ગણુંજે સુમિત્ર જગના કૈખુશરો ઝગોરાની ।
પોતાનો વ્યવસાય છોડિ હવે કૈખુશરો ભાઈ ગયા ।
મુંબાપુર હવે રડે વળિવળી—"આવ્યું અમા મોત આ" ॥ ૪ ॥

* ગોતી=ગોત્રજ.

હિંદુ સંસાર સુધારો-શેઠ કેખુશરો કાબરાજીની લડત.

લખનાર—મી૦ ભગવાનદાસ માધવદાસ રૂગનાથદાસ.

મી૦ કાબરાજી સમાજ સુધારાના એક મહાન યોદ્ધા હતા.

પરમાણુ પુરુષના મરણ માટે શોક લાગણી

સાધુ—એનો કહે છે કે, “જન્મ અને મરણ એ પ્રાણીમાત્રને માટે નિર્માણ થએલા અચળ નિયમો છે.” જ્ઞાનીઓ સમજે છે કે જે ઉગે છે, તે આથમે છે, જે ખીલે છે તે ખરે છે, અને જે જન્મે છે, તે જરૂર મરે છે, પણ મનુષ્યોના મરવા મરવામાં જે ફેર જણાય છે તે ઘણો વિચારવા જોગ છે. જગતમાં ઘણા મનુષ્યો મરે છે પણ તેમાંના માત્ર ગણ્યાગાંઠ્યા—લાખમાં એકાદ એના મરણ માટે જ લાખો માનવીઓ શોક કરે છે તેનું કારણ શું? દેશને માટે, દેશબાંધવો માટે કે જાતભાઈઓ માટે, જેણે પોતાનો સ્વાર્થ તજીને પોતાની જીંદગીનો ભોગ આપેલો હોય છે, તેવા પરમાણુ પુરુષના મરણ માટે જરૂર મનુષ્યોને બહુ લાગી આવે છે. શેઠ કેખુશરો નવરોજજી કાબરાજીના મરણથી આપણા દેશમાં તેવોજ પ્રકાર બન્યો છે. તેમના મરણથી ગુજરાતી ભાષાના વધતા જતા સાહિત્ય ભંડારમાં મોટી ખોટ પડી છે. તેમના મરણથી ગુજરાતી પ્રજાના સમાજ સુધારા વિષેના ચાલુ પ્રયત્નને સોટામાં મોટી હાની થઈ છે. તેમના મરણથી “પરમાણુ પારસીઓ” માંનો એક ખરેખરો ઉમદા અમીર ઓછો થયો છે. આમ હોવાથી તેમના મરણ માટે, દેશ અને દેશબાંધવોની ચડતી ઈચ્છનારા જનોના—એટલે દેશના તમામ સમજુ અને વિચારવંત જનોના હૃદયમાં જલદી નહી રૂઝાય એવો કારી જખમ થયો છે.

મી૦ કાબરાજીની જાહેર હિંમત અને નીતિબળ

મી૦ કાબરાજી સમાજ સુધારાના એક મહાન યોદ્ધા હતા. જુના વિચારના અધિક સંખ્યાના લોકોની સાથે સંગ્રામમાં ઉતરીને સુધારાઓ દાખલ કરાવવા એ કાંઈ સહેલું કે સાધારણ કામ નથી. જુના વિચારના લોકોની વિરુદ્ધ તેમનો ગેર તોડીને ફતેહ મેળવવી અને ફતેહ મેળવીને પાછું, તેમનું પાછળથી મુકેલા વિઘ્ના કાંટાઓ ખમી મુકવા એ શું ઓછી હિંમત કે ઓછી બહાદુરીનું કામ છે? જુના વિચારના લોકોની ઠંડી મશ્કરી, વેઠેલી વિચારો અને મુર્ખાઈભરેલી હઠીલાઈ હઠાવવા માટે મી૦ કાબરાજીએ પોતાની આખી જીંદગી સુધી જે દ્રઢતા, હિંમત, સાહસ, શૈર્ય અને કાળજી રાખીને લાગણીભરેલો ઉદ્યોગ કીધો છે, તેજ તેમનું અસાધારણ પુરુષત્વ, તેમનું [illegible] અને પારમાર્થિક હિત અને તેમનું ખરેખરું દેશાભિમાન સુચિત કરી આપે છે. કોઈ પણ દેશમાં કે કોઈ પણ જાતમાં કોઈ પણ પ્રકારનો સુધારો દાખલ કરવાનો યત્ન કરનાર સુધારકને, વિરુદ્ધ વિચારના લોકો તરફની મોટી હરકતો નડ્યા વગર રહેતી નથી અને વખતે મારનો વરસાદ, નાતબહાર થવાની ધાસ્તી, ધંધારોજગાર માટે આવી પડતી મુશ્કેલી અને સગાંવહાલાંઓની મોટી ખફગી વગેરેથી પમાર થવું પડે છે અને એટલાજ માટે એક સાચા સુધારકમાં જાહેર હિંમત અને પૂરેપુરા નીતિબળની જરૂર હોય છે. મી૦ કાબરાજી જાહેર હિંમત અને નીતિબળની બાબતમાં એક ખરેખરા પહેલવાન હતા.

મી૦ કાબરાજીના મુખ્ય સદ્ગુણો

સમાજને વળગી રહેવું, સ્વતંત્રતા વેચવી નહી, મનને દૃઢ રાખવું, ખોટી નિંદાથી ડરવું નહી, પારકાના હિત માટે આત્મભોગ આપવો, હિંમતનું ચણતર સદાચારથી ચણવું, તન-મનની ગમે તેટલી મહેનતથી હારવું નહીં, સામાની સતાવણી અને આવી પડતા દુઃખોને હિંમતથી હઠાવી કહાડવા, હસમુખા-આનંદી સ્વભાવથી રહેવું, ગમે એવી આફતમાં પણ નમ્રતા છોડવી નહીં અને દેશમાં દરેક પ્રકારના સુધારા દાખલ કરાવવા માટે અનેક લખાણો અને પુસ્તકો વાંચવા તથા લખવામાં નિમગ્ન રહેવું—એ મી૦ કાબરાજીના મુખ્ય ગુણો હતા. આવા એક સુધારાના મહાન યોદ્ધાની જાહેર કારકીર્દિ જે પૂર્ણ રીતે પ્રકાશી રહી છે, તેના વિષે લખાણ લખીને કે વિચારો પ્રકટ કરીને અદલ ઇનસાફ આપવો એ મી૦ કાબરાજી સરખા વિદ્વાન અને દેશાભિમાની પુરુષનું કામ છે.

મી૦ કાબરાજીનું સ્મારક પારસીઓના જુદા જુદા ખાતા અને પરમાર્થી ખાતા

મી૦ કાબરાજીની સ્મારક માટે મી૦ કાબરાજીની યાદગીરી જીંદગીના વૃત્તાંતરૂપે જુદા જુદા જાહેર લેખકોના લખાણોનો સંગ્રહ એક પુસ્તકના આકારમાં પ્રકટ થનાર છે, તે જાણી ઘણો સંતોષ ઉપજે છે. આ વાત જ્યારે મારા જાણવામાં આવી ત્યારે મી૦ કાબરાજીની જાહેર કારકીર્દિના જુદા જુદા અંગો જેવા કે પારસી સમાજ સુધારા માટેનો પ્રયત્ન, વિદ્યા અને જ્ઞાનના પ્રસાર માટેની ચાલુ મહેનત, વાર્તા અને નાટકોના સુબોધક, રમુજી અને અસરકારક લખાણો, સંગીતશાસ્ત્ર વિષેની પ્રવિણતા, સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ માટેનો અસાધારણ ઉદ્યોગ અને હિંદુ સમાજ સુધારા વિષેની પરમાર્થ [illegible] વિષેના મને સ્વાભાવિક જ ખ્યાલ ઉપજ્યો. સર્વ કોઈ જાણે છે કે હિંદુઓમાં સમાજ સુધારો દાખલ કરવાના કામમાં આત્મભોગ આપવા માટે [illegible] રાનડે, [illegible] વિખ્યાતિ પામ્યા છે અને તેમના જ પ્રતાપે હિંદુ સમાજ સુધારાનો અંકુર [illegible] પામેલો [illegible] અને અનુકૂળતા મળી છે. હિંદુ સમાજ સુધારાના કામમાં, આવા [illegible]

દાસ મુળજી અને મી૦ કેખુશરો નવરોજજી કાબરાજી વગેરે મિત્રો તરફથી મારા પિતાજી શેઠ માધવદાસને વખતો વખત રૂડી સલાહ, ધનની મદદ અને ઘટતું ઉત્તેજન મળ્યું હતું અને તેથી ખુલ્લે ખુલ્લું જણાવવું જરૂરનું છે કે હિંદુ સંસાર સુધારા વિષેનો મારા પિતાજી શેઠ માધવદાસનો પ્રયત્ન, પૂરેપૂરી રીતે મી૦ કાબરાજી અને મી૦ કરશનદાસ સરખા સમાજ સુધારાના મહાન યોદ્ધાઓનેજ આભારી છે. આમ હોવાથી મી૦ કાબરાજીની જાહેર કારકીર્દિના જુદાં જુદા અંગોમાંના એક અંગ "હિંદુ સંસાર સુધારા વિષેની મી૦ કાબરાજીની પરમાર્થી ખંત" માટે લખાણ લખવાની મને જીજ્ઞાસા થઈ અને તેના પરિણામે આ લેખ લખું છું. તથાપિ કહેવું જોઇએ કે મી૦ કાબરાજીના દેશહિતકારક પ્રયત્નો વિષે વાંચીને તથા મનન કરીને મેં માહિતી મેળવી છે. ખુદ મી૦ કાબરાજીના ઘાડા સંબંધમાં આવીને તેમના ઉત્તમ વિચારોનો મેં અભ્યાસ કર્યો છે. હિંદુ સંસાર સુધારા વિષેના ચાલુ પ્રયત્ન માટેના મી૦ કાબરાજીના ઉમંગનો અને મી૦ કાબરાજીની સહાયતાનો મેં અનુભવ પણ મેળવ્યો છે. તથાપિ હું લેખક નથી—જાહેરમાં લખાણ લખીને પ્રકટ કરવાનો મને પ્રસંગ મળ્યો નથી અને આવા એક સુધારાના મહાન યોદ્ધાની કીર્તિનું યથાયોગ્ય કથન કરવું એ મારી શક્તિની બહારની વાત છે, તોપણ સાચા સુધારક વિષેની પૂજ્ય બુદ્ધિ અને હિતકારક સુધારા તરફની ચાહનાને લીધે, મી૦ કાબરાજીની હિંદુ સંસાર સુધારા વિષેની ખંતના સંબંધમાં લેખ લખવાને મારા ઉશ્કેરાયલા મનને હું રોકી શકતો નથી.

મી૦ કાબરાજી અને હિંદુ સંસાર સુધારો.

હિંદુ સંસાર સુધારાનો ઇતિહાસ અને એ સુધારો ખરેખરુ પારસીઓનો આભારી

કોઈ પણ દેશની, કોઇ પણ દેશના લોકોની કે કોઈ પણ લોકોમાંની જાતિની સાંસારિક કે બીજી કોઇપણ પ્રકારની હાલત બિગડવાનું મુખ્ય કારણ તેઓનું અજ્ઞાનપણું, ચાલુ રૂઢીના બળવાન સંસ્કારો, ચાલુ રૂઢીને વળગી રહેવાની હઠીલાઈ અને તેઓના મનની નબળાઈ હોય છે. ચાલતા આવેલા જુના નુકસાનકારક વિચારો અને રીત રીવાજોને વળગી રહેવું અને નવા હિતકારક વિચારો અને આચરણોને વખોડીને હમી કહાડવા એ અજ્ઞાનતાના અંધારામાં ફસી જવા જેવું અધમ અવસ્થાને ધારણ કરવા જેવું દુરાચાર અને અનીતિના ગલીચ માર્ગ પકડવા જેવું, પરોપકારી પુરૂષોના પ્રયત્નમાં પથરા મારીને કૃતઘ્ન—હરામી બનવા જેવું અને દેશ કે દેશબાંધવોની ચઢતી હાલતને એટલે તેમના સુખ, ઉદ્યોગ અને દોલતને બાર દરિયે ડુબાડી દેવા જેવું નાચમાં નીચ વર્તન ગણાય. આવી દુઃખદાયક સ્થિતિ ઓગણીશમા સૈકાની શરૂઆત પછી પણ બે ત્રણ દાયકા સુધી અમારા હિંદુઓની હતી. મુંબઈ ઇલાકામાં તે સમયે વિદ્યાની કેળવણી શરૂ થયાને વધારે વખત થયો નહોતો. છતાં ઇ૦ સ૦ ૧૮૫૦ થી કેળવણી પામેલા જુવાન પારસીઓમાં સભાઓ મેળવીને દેશહિતની બાબતો ઉપર ભાષણો આપવા, લેખ લખવા અને ચર્ચા જમાવવાનો પહેલવહેલો ઉમંગ ઉત્પન્ન થયો. એના પરિણામે "ગુજરાતી જ્ઞાન પ્રસારક મંડળી" સ્થાપન થઈ. આ હિલચાલનું બરૂબાર માન શેઠ દાદાભાઈ નવરોજજી વગેરેને ઘટે છે. "ગુજરાતી જ્ઞાન પ્રસારક મંડળી"ના સંસ્થાપકો પારસીઓ હતા અને પાછળથી હિંદુઓ પણ ઉમેરાતા ગયા. એ મંડળીમાં હિંદુઓનું તત્વ ઉમેરાવાથી હિંદુ બાબતો વિષે ચર્ચા થવા લાગી અને તેથી પરગજુ પારસીઓનું, હિંદુઓની કઢંગી સાંસારિક હાલત ઉપર લક્ષ દોરાયું. હિંદુ નિર્દોષ બાળવિધવાઓ ઉપર હિંદુઓ તરફથી ગુજરતા અન્યાય, જુલમ અને ઘાતકીપણાની પીડા દૂર કરવાના ઉપાયો અને પુનર્લગ્નનો રીવાજ ચાલુ કરવાની જરૂરીયાત વિષે જોસભરી ચર્ચા ચાલુ થઈ. "જ્ઞાન પ્રસારક મંડળી"ના તે વખતના સેક્રેટરી મી૦ એદલજી મુનશીઆ મારફતે "વિધવા વિવાહ" વિષે નિબંધ લખનારને રૂ ૧૫૦) નું ઇનામ આપવાની એક દયાળુ પારસી ગૃહસ્થે જાહેર ખબર છપાવી. મતલબ કે હિંદુ સંસાર સુધારાની શરૂઆત પણ પારસીઓના દયાળુ પ્રયત્નને આભારી થઈ. એ સમય પછી હિંદુ સંસાર સુધારા વિષે હિંદુઓમાં વિશેષ જાગૃતિ આવી. મુંબઈમાંજ "બુદ્ધિવર્ધક સભા" હિંદુઓએ સ્થાપી અને હિંદુ સંસાર સુધારા માટે કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર, શેઠ કરશનદાસ માધવદાસ, શેઠ ગંગાદાસ કિશોરદાસ, વગેરે યત્ન કરવા લાગ્યા. સાહસિક પારસીઓએ "રાસ્ત ગોફતાર" વગેરે વર્તમાન પત્રો પ્રકટ કર્યાં, અને તેમાં પારસી સંસાર સુધારાના લખાણો સાથે હિંદુ સંસાર સુધારાના લખાણોને ઉદાર દિલથી અને પરગજુ લાગણીથી જગ્યા મળવા લાગી. અહીંથી મી૦ કેખુશરો નવરોજજી કાબરાજીની હિંદુ સંસાર સુધારક તરીકેની કારકીર્દિની શરૂઆત થઈ. હિંદુ સંસાર સુધારક મી૦ કરશનદાસ મુળજીએ પારસી વર્તમાનપત્રોનું અનુકરણ કરીને હિંદુઓ માટે ૧૮૫૫થી "સત્ય-પ્રકાશ" પ્રકટ કરવા માંડ્યું અને "રાસ્ત ગોફતાર"ના એક અધિપતિ અને મુખ્ય લેખક મી૦ કાબરાજીએ હિંદુ સંસાર સુધારા વિષેના મી૦ કરશનદાસના લખાણોને પોતાના જુસ્સાવાળા લખાણોથી ટેકો આપવા માંડ્યો. આથી મી૦ કરશનદાસના જાહેર હિંમત અને જાતિબળ ખરેખરા આવેશમાં આવી ગયા. "રાસ્ત ગોફતાર" અને "સત્ય પ્રકાશ"ના તે સમયના લખાણો, હિંદુઓની બુરી રૂઢી રસમને દૂર કરવા માટે ખરી લાગણીથી અને દેશાભિમાનના ખરેખરા જુસ્સાથી કરવામાં આવતા હતા. મી૦ કાબરાજી હિંદુઓની સાંસારિક શોચનિય હાલત માટે જેમ ઘણો બળાપો કરતા હતા તેમ ઘણી દયા પણ ખાતા હતા. પારસી સંસાર સુધારો કરવાની, પોતે પારસી હોવાથી તેમની પહેલી ફરજ હતી અને તેમ છતાં પારસી સુધારો કરવા સાથે હિંદુ સંસાર સુધારાની બાબતો પણ તેમણે હાથે ધરી. હિંદુઓની સાંસારિક બદીઓ અને બુરી રૂઢી રસમોની તેઓએ હિંદુ મિત્રોની મારફતે પૂરેપૂરી માહિતી મેળવી અને પછી એકેક બાબત ઉપર વિસ્તારથી તેઓ વિવેચન કરવા લાગ્યા. મી૦ કાબરાજીના આ લખાણોથી પરગજુ પારસીઓના મન, હિંદુ સંસાર સુધારાના કાર્યને ટેકો આપવા માટે ઉશ્કેરાયાં. સુધારક મી૦ કરશનદાસ મુળજી વગેરેને તેઓએ ઉલટથી મદદ આપવા માંડી. આવી રીતે સંસાર સુધારાની શરૂઆત જેમ પરગજુ પારસીઓને આભારી છે, તેમજ હિંદુસંસાર સુધારાની થયલી મજબૂતી પણ, પોતાની જીંદગીના આખર સમય સુધી હિંદુઓને ઉપદેશ આપનાર અને હિંદુ સુધારકોને ખરા જીગરથી સારી સલાહ અને યોગ્ય સહાયતા આપનાર મી૦ કાબરાજી સરખા પરગજુ પારસીઓનેજ આભારી છે.

હિંદુ સમાજ સુધારાના મી૦ કરસનદાસજીના વખાણોનો મોટો

હિંદુ સંસાર સુધારાના જુદીજુદી બાબતો ઉપર મી૦ કરસનદાસજીના ખયાલો અને વિચારો

સમૂહ અત્યાર સુધીના પ્રગટ થએલા ... પત્રમાં મળી આવે છે અને તે ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે મી૦ કરસનદાસજીએ પોતાના એ લખાણોને અંગે ધર્મગુરુઓ ગમે તેવા દુરાચારી હોય તોપણ તેમને તન મન અને ધન અર્પણ કરનાર ધર્મઘેલા હિંદુઓને ઘણીવાર અસરકારક શિખામણ આપી છે. મુડદાનું બાળીને અન્નસત્ર ભૂદેવોને મિષ્ટાન્ન જમાડવામાં પુણ્ય સમજનાર અને બ્રાહ્મણ જમે તો તે જમણ પોતાના મરણ પામેલા પિતૃઓને પહોંચવાની શ્રદ્ધા રાખનાર ભોળા અને વહેમી હિંદુઓને મી૦ કરસનદાસજીએ હસી કહાડીને ઘણીવાર ઠીક બોધ આપ્યો છે. અંતકાળના મરણના સમયે પોતાના વહાલાઓને, હજી તો જીવ હોય ત્યારે ઠંડા પાણીએ નવરાવી ગુંગળાવી લીંપેલી જમીન ઉપર પટકીને પરાણે મારી નાખવામાં મોક્ષ માનનાર હિંદુઓનું હાસ્ય કરીને મિ૦ કરસનદાસજીએ હિંદુઓને પોતાના વહાલાઓનું મોત સુધારવાની શિખામણ આપી છે. મરણ પામેલા માણસોની પાછળ ગાડાની પેઠે નાગરી છાતીફાટ રોવામાં અને કુટવામાં કલ્યાણ માનનાર હિંદુઓને એવા સમયે મરનાર જીવ મળીને ઈશ્વરનું સ્મરણ અને પુણ્યદાન કરવા માટે મી૦ કરસનદાસજીએ અનેકવાર સુબોધ આપ્યો છે. મરણ પામેલાની પાછળ ઘરબાર વેચીને પણ દહાડા કરવામાં અને નાતવરા કરવામાં મોટાઈ માનનાર હિંદુઓને મી૦ કરસનદાસજીએ અજ્ઞાનતાને અન્ન અને વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યા આપવા માટે ઘણીવાર સમજાવ્યા છે. પોતાના દીકરા દીકરીને બહુજ નાની ઉમરમાં રમતના ઢીંગલા ઢીંગલીની પેઠે પરણાવી દેવામાં—પછી ભલે તેમના સંસારસુખનું સત્યાનાશ વળી જાય, પછી ભલે તેઓ આખી જીંદગી સુધી માબાપોને શાપ આપી માબાપના નામની પોક મુકીને રડ્યા કરે તો તે વિષયનો જરા પણ વિચાર કર્યા વિના અલૌકિક લ્હાવો લીધો માનનાર અજ્ઞાન હિંદુઓને મી૦ કરસનદાસજીએ ઘણીવાર આકરી ટકોર કરી છે, અને તેમની સામે એવી તો જબરી લડત ચલાવી છે કે તેના પરિણામે આજે પોતાના છેક નાની ઉમરના બાળકોને પરણાવીને એવો સાજનમનો અલૌકિક લ્હાવો લેનારાઓની સંખ્યા ઠીક ઘટી ગઈ છે. આ બાળલગ્નની બાબત માટે મોટા કરસનદાસ મુળજી, દુર્ગારામ મંછારામ, કવિ નર્મદાશંકર, મહિપતરામ રૂપરામ અને મી૦ હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા વગેરેના પ્રયત્નને પણ મોટું માન ઘટે છે. સમાજના પરમ સુખનો પાયો આધાર સ્ત્રી છે; છતાં સ્ત્રીઓને કેળવણીથી અજાણ અજ્ઞાન અને વહેમી રાખવામાં તથા એ બિચારી અબળાઓને કેવળ ગુલામડી કેવળ પશુ સમાન ગણીને તેના ઉપર નાના પ્રકારનો જુલમ ગુજારવામાં સુખ અને મોટાઈ માનનાર હિંદુઓ ઉપર મી૦ કરસનદાસજીએ વખતો વખત સખ્ત પ્રહાર કરવામાં મણા રાખી નથી. એવા જેમના મહાભારત પ્રયત્નથીજ હિંદુઓની હાલ સમજણ ... દૂર થવા પામી છે. સ્ત્રી કેળવણી માટેની મી૦ કરસનદાસજીની હિમાયત કેવળ અસાધારણ હતી. તે વિષય સંબંધી તેમના લખાણો ઘણા મગરૂર અસરકારક અને મજબુત દલીલોથી ભરપૂર હતા. 'સ્ત્રીબોધ' નામે માસિક પુસ્તકમાં આદિ વર્ણનો મી૦ કરસનદાસજીએ ઘણું પ્રમાણ કરતો છે. પતિને પરમેશ્વર તરીકે માનીને, તેની હરેક પ્રકારની તાબેદારી ઉઠાવનારી અને તેના દુઃખમાં અંતઃકરણપૂર્વક ભાગ લેનારી અને દુઃખના પ્રસંગ તરત હાજર થનારી—અરે તેના ઉત્સાહરૂપ—તેની છાતી ઉપર બેઠી સ્ત્રી પરણીને તેની ... કુળની મોટાઈ માની લેનાર નિર્દય અને નગુણી હિંદુઓની બુદ્ધિ ઉપર ઘણા ફટકા લખાણો કરીને મી૦ કરસનદાસજી થોડી ઘણી ઠેકાણે લાવી ગયા હતા. વર કન્યાની અછતને લીધે વર કન્યાના જોડે રતિ ધતા વેશ્યાઓને ઉત્તેજન આપવામાં હિંદુ માનવાને બદલે જે જે નાતો સાથ બેટીવ્યવહાર હોય તે તે નાતો સાથ કન્યા વ્યવહાર કરવામાં અધર્મ માની લેનાર હિંદુઓને મી૦ કરસનદાસજીએ વારંવાર તેમની થતી હાનિ ભયંકર રીતે સમજાવી છે.

મી૦ કરસનદાસજીને હિંદુ વિધવાઓના આશીર્વાદ

બાપડી બાળવિધવાઓને ... કરીને નાતની રૂઢી મુજબ અધોગતિ બંધનરૂપ બેડીમાં નાખીને રીબાવી મરવામાં અથવા તો ગર્ભપાત અને બાળહત્યાઓના ગુન્હાઓને છૂપી અનાચારને આડકતરી રીતે ઉત્તેજન આપવામાં આબરૂ અને ધર્મનું રક્ષણ સમજનાર હઠીલા હિંદુઓને એ હલાહલ પાપકર્મમાંથી બચાવવા માટે મી૦ કરસનદાસજીએ પોતાની આખી જીંદગી સુધી પોતાની જ્ઞાનશક્તિને વારંવાર ખરચી નાખી હતી. વૃદ્ધ ... પાકીને ... થઈ ગયા હોય જડબામાં પૂરા દાંત પણ રહેવા પામ્યા ન હોય અને ઉમર જોઈએ તો ભાઈ સાહેબ ખાસી મસાણથી વનમાં (વૃંદાવન, બાવન વરસમાં) ભરતા ના પા હોય તેવા હિંદુઓ દશ બાર વરસની બાળકીને પરણી તેનો આખો ભવ રિબાવવામાં કંઈ પાપ માને નહીં અને બાર વર્ષમાં રાંડેલી બિચારી જુવાન વિધવાને ફરી પરણાવવાની છુટ મુકવામાં મહાપાપ માની લે એ કેવો મોટો અનર્થ ગણાય? આ મહા અનર્થ અને અન્યાય સામે મી૦ કરસનદાસજીએ પોતાના લખાણો દ્વારા વારંવાર ... કર્યો છે; એટલે તેઓ અનાથ તરુણ વિધવાઓની વહારે ધાયા છે. તેમની આ પરમ ... માટે સાક્ષર ... પિતાશ્રી ... પોતાના 'પુનર્લગ્નની એક કહાણી' વાળા પુસ્તકમાં મી૦ કરસનદાસજીને મોટું માન આપેલું છે. ઘણા હિંદુ સુધારકોએ વખતો વખત મી૦ કરસનદાસજીને ધન્યવાદ આપેલો છે અને અત્યાર સુધીમાં ... પુનર્વિવાહ ... આ ઘણી બાળવિધવાઓએ પુનર્લગ્ન કરી સુખી થઈને મી૦ કરસનદાસજીને ... અંતઃકરણની આશિષો આપેલી છે.

મી૦ કરસનદાસજીએ હિંદુ સુધારકોને ચઢાવેલું શૂર

પોતાની અને પોતાના દેશની ઉન્નતિને ખાતર વિદેશગમન કરનારાઓને નાતબહાર મુકનાર હિંદુ આગેવાનોની મી૦ કરસનદાસજીએ ખરી સારી રીતે પોતાના લખાણો દ્વારા ઠેકડી કહાડી નાખી છે, અને નાતમાં દાખલ થવા માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કરનાર નબળા મનના પુરુષોને પણ ... કરવામાં મી૦ કરસનદાસજીએ ન્યૂનતા રાખી નથી. મી૦ કરસનદાસ મુળજી ઇંગ્લાંડનો પ્રવાસ કરી આવ્યા, તેમની સાથે નાગરવાણીઆની નાતના આગેવાન શેઠ કરસનદાસ માધવદાસ જમ્યા અને નાગરવાણીઆની આખી નાત શે૦ કરસનદાસ માધવદાસ સાથે જમી. આ અપરાધ માટે મુંબઈના વાણી

આઓની બધી નાતના મહાજનોએ આખી નાગરવાણીઆઓની જાતને મહાજન બહાર મૂકી! આથી નાગરવાણીઆઓને કોઈપણ રીતની હાની નહી હતી. જોકે બીજા વાણીઆઓ તેઓને મહાજન બહાર મુકે તેથી તે નાગર વાણીઆઓનો, લગ્ન કે બીજો કોઈપણ પ્રકારનો, વ્યવહાર અટકી પડે તેમ ન હોતું. છતાં નાગરવાણીઆની આખી નાત નબળા મનની બની ગઈ અને તેણે મુછ અને માથું બોડાવીને તથા ગોબર (છાણ) ખાઈને પ્રાયશ્ચિત લીધું અને તેમ કરીને તે નાત વાણીઆઓના મહાજનમાં દાખલ થઈ. આ વેળાએ મી૦ કાબરાજીએ કરેલાં લખાણો હાસ્ય ઉત્પન્ન કરનારાં, ઘણી ચાનક આપનારાં અને સાચા સુધારાની ખરી ખુબી સમજાવનારાં તથા હિંદુ સુધારકોને ખરેખર શૂર ચઢાવનારાં હતાં.

૧૮૬૦ માં વૈષ્ણવ મહારાજ જદુનાથ સાથે પુનર્લગ્ન વિષે શાસ્ત્રાર્થ કરવા માટે કવિ નર્મદાશંકર બહાર પડયા અને શેઠ કરશનદાસ મુળજી, કરશનદાસ માધવદાસ, મથુરાદાસ લવજી, લક્ષ્મીદાસ ખીમજી, ધીરજરામ દલપતરામ અને રામદાસ ભાણજી વગેરે સુધારાના નાયકોએ વહેમ પાખંડ અને ધર્મને બહાને થતાં દુરાચાર અને ઠગાઈને ઉઘાડાં પાડવા માટે લખાણો કરવા માંડયા, તે સમયે મી૦ કાબરાજીએ પોતાનાં લખાણોથી હિંદુ સુધારકોને ખરેખર શૂર ચઢાવ્યું હતું. વળી "મહારાજ લાયબલ કેસ" વખતે (૧૮૬૨) મી૦ કાબરાજીએ જાહેર લખાણોની અને બીજી ઘણી કિંમતી મદદ મી૦ કરશનદાસ મુળજીને આપી હતી. તે સમયે મી૦ કરશનદાસના "સત્ય પ્રકાશ" ને મી૦ કાબરાજીવાળા "રાસ્ત ગોફતાર" નો અપૂર્વ ટેકો મળ્યો હતો.

પુનર્લગ્નની પહેલ કહાડનારને મી૦ કાબરાજીની કિંમતી મદદ

૧૮૭૨ નું વર્ષ હિંદુ સમાજ સુધારાનાં સંબંધમાં ઘણું વિજયી નિવડયું હતું સુધારાના ઇતિહાસને શોભાવે તેવું એક મહાન કાર્ય તે વર્ષમાં થયું હતું. અત્યાર સુધી સુધારાવાળાઓ માત્ર બોલી બતાવતા હતા પણ સુધારો કરવામાં જાતે દાખલારૂપ થઈ પડવાની તેઓમાં હિંમત આવી ન હોતી. મારા મર્હુમ પિતાજી શેઠ માધવદાસ રૂગનાથદાસ તે સમે સુધારક મંડળના એક મિત્ર હતા, અને તેમના વિચારો સુધારાનો ઉત્તમ નમુનો પામ્યા હતા. વળી હિંદુ બાળવિધવાઓના દુઃખ અને તેમના પર ગુજરવામાં આવતા અન્યાયથી તેમના હૃદયમાં ઘણો કમકમાટ ઉપજતો હતો. હરકોઈ પ્રકારનો સુધારો—જો આગેવાનો જાતિભોગ ન આપે, તો કોઈપણ દેશમાં કે દેશની કોઈપણ નાતમાં તે દાખલ થઈ શકતો નથી એમ તેઓ અંતઃકરણપૂર્વક માનતા હતા, અને તેથી પોતાની નાતની કોઈ યોગ્ય બાળવિધવા સાથે પુનર્લગ્ન કરીને સુધારાની પહેલ કહાડવા, સમાજસાગરમાં સુધારાનું વહાણ ઝુકાવી તરીને પાર ઉતરવા, જુના વિચારોવાળા હિંદુ આગેવાનોની ઉંધી સમજણ અને હઠીલાઈને દુર કરવા અને હાનિકારક જ્ઞાતિબંધન અને રૂઢીબંધનને તોડીપાડવા તેઓ તૈયાર થઈ ગયા તેઓ તે માટે પોતાના મિત્ર મી૦ કાબરાજીને મળ્યા અને મી૦ કાબરાજીએ મારા પિતાજીને તેમના રૂડા વિચાર માટે ઉત્તેજન અને અભિનંદન આપ્યું. મારા પિતાજી ઘણા દૃઢ મનના અને ખંતીલા હોવાથી પોતાની એ મુરાદ એજ વર્ષમાં તેમણે મી૦ કાબરાજી અને મી૦ કરશનદાસ સરખા મિત્રોની મદદથી પાર પાડી, એટલે મારાં પુજ્ય માતુશ્રી ધનકોરબાઈ સાથે તેમણે પુનર્લગ્ન કર્યું. નાત જાતની મતાવણીની દરકાર કર્યા વિના, જુના વિચારના લોકો તરફના તિરસ્કાર અને અનાદરની પરવા રાખ્યા વિના, નાત બહાર રહેવાની, અને નાતબહાર રહ્યા પછી પડતી મુશ્કેલીને ગણકાર્યા વિના, કેવળ નિડરપણે, ખરેખરી હિંમતથી તેમણે આ કાર્ય કર્યું. આ કાર્યમાં મી૦ કાબરાજીએ વખતો વખત તેઓને જાહેર લખાણોથી, સારી સલાહોથી અને બીજી ઘણી કિંમતી મદદ ખરી લાગણીથી કરી હતી. અમારી કપોળ વાણીઆઓની નાતમાં અને વિશેષ કરીને ગુજરાતી સકળ પ્રજામાં જો કોઈએ પુનર્લગ્નની પહેલ કરી હોય તો તે મારાં પૂજ્ય માતાપિતાએજ કીધી હતી. એ પહેલ કરવાનું માન જો કે તેમનાં જાતિ ધૈર્ય અને અસાધારણ નીતિબળથીજ તેઓ મેળવી શકયાં હતાં, તો પણ એ સુધારાની પહેલવાળા સાહસમાં જે કિંમતી સહાયતાની જરૂર હતી તે મી૦ કાબરાજી સરખા મિત્રોથીજ મળેલી હોવાથી એ માનની શોભા તેમને પણ ઘટે છે. મારા પિતાજી શેઠ માધવદાસ પુનર્લગ્નની પહેલ કરીને કાંઈ શાંતીથી બેસી રહ્યા નહીં; પરંતુ ઉચ્ચ વર્ણના હિંદુઓ કે જેમની નાતમાં બાળવિધવાઓના પુનર્લગ્નની છુટ નથી તેઓમાં પુનર્લગ્નનો પ્રચાર કરવા માટે ભગિરથ પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા અને પ્રયત્નમાં મી૦ કાબરાજી લખાણો વગેરેથી તેઓને ઉત્સાહિત કરતા ગયા. આ પ્રયત્નને લીધે વખત વિતતા હિંદુઓની ઘણી બાળવિધવાઓ મારા માનવંત માતુશ્રીની પેઠે પુનર્લગ્ન કરીને સધવા અને સુખી થઈ. જે જે બાળવિધવા મારા પિતાશ્રીના આશ્રય તળે આવીને પુનર્લગ્ન કરતી હતી તે તે બાળવિધવાના લગ્ન સમારંભમાં મી૦ કાબરાજી દિલોજાનથી ભાગ લેતા હતા અને તે લગ્ન સમારંભ વિષે લાગણીભરેલા અને ઉત્તેજન આપનારાં લખાણો કરતા હતા મતલબ કે હરકોઈ પુનર્લગ્ન કરનાર જોડાંને મારા મર્હુમ પિતાજીની પેઠે મી૦ કાબરાજી પોતાનાં જ્ઞાન અને વખતના ભોગે કિંમતી મદદ આપતા હતા.

પુનર્લગ્નની તરફેણનો અને બાળલગ્નની વિરૂધનો કાયદો—મી૦ મલબારીની લડત અને મી૦ કાબરાજીનો ટેકો

૧૮૮૮–૮૯માં મી૦ બેહેરામજી મેહેરવાનજી મલબારી કે જેઓ ઘણા છુટા વિચારના સુધારક છે, જેઓ ઇંગ્રેજી અને ગુજરાતી ભાષાના જાહેર લેખક અને પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન છે અને જેઓને હિંદુ સંસાર સુધારાની તરફેણમાં પૂરેપૂરી લાગણી છે, તેઓએ પુનર્લગ્નની તરફેણમાં અને બાળલગ્નની વિરૂધમાં સરકાર કને કાયદો

ફગાવવાની યોજના ઘડી કહાડી અને તે માટે મોટી લડત ચલાવી. આથી જુના વિચારના લોકો મુંબઈમાં ખળભળી ઉઠ્યા, અને એ ટોળાના આગેવાન શેઠ વરજીવનદાસ માધવદાસે રાવસાહેબ વિસ્વનાથ નારાયણ મંડલીક સરખા ચુસ્ત બ્રાહ્મણને સાથે મેળવીને થોડાક લોકોને ઉશ્કેરી ઉભા કીધા અને માધવબાગમાં મી૰ મલબારીની હિલચાલ સામે એક મોટી સભા મેળવી. એ સભાએ "અમારી મેળે અમે અમારામાં સુધારો દાખલ કરીશું અને સરકારે વચ્ચે પડવાની જરૂર નથી." એવી સરકારને વિનંતિ કરી. આ સમયે મી૰ કાબરાજીએ મી૰ મલબારીવાળી યોજનાની હિમાયતમાં ઘણા અસરકારક લખાણો કીધાં હતાં. એ લખાણોમાં બાળલગ્નનો અટકાવ કરવાની જરૂરીયાતનાં અને અનાથ અબળા બિચારી બાળવિધવાઓ ઉપર પડતાં દુખ અને ગુજરતા અન્યાયના સંબંધમાં આબેહુબ ચિત્રો રજુ કર્યાં હતાં. વળી માધવબાગની મીટિંગવાળાઓની ફજેતી કરવામાં પણ એ લખાણોને અંગે મી૰ કાબરાજીએ કાંઈ પણ કચાસ રાખી ન હોતી. મારા પિતાજી શેઠ માધવદાસે પણ ચર્ચાપત્રોના આકારમાં તે બાબતના સંબંધમાં કેટલાંક હૃદયદ્રાવક લખાણો લખ્યાં હતાં અને તેને મી૰ કાબરાજીએ "રાસ્ત ગોફતાર"માં આનંદપૂર્વક જગ્યા આપી હતી.

મુડદાં બાળવાનાં બાપફદોની ચર્ચા

હિંદુઓમાં મરણ પામેલાંઓને અગ્નિસંસ્કાર આપવામાં આવે છે. અને એ રીતથી પંચ તત્વો તેનાં મૂળ સ્વરૂપને જલદીથી પામે છે એ ઉત્તમ રીતિથી કોહાણ કે હવાને બિગાડો બિલકુલ થવા પામતો નથી અને તેથી ઘણા યુરોપિયન વિદ્વાનો પણ એ રીતિને પસંદ કરે છે આમ છતાં સ્મશાન ભુમિમાં હાલ જે રીતે મુડદાંઓને બાળવામાં આવે છે તે રીત વધારે સગવડવાળી નથી. જે સમયમાં વધારે મરણની સંખ્યા આવે છે તે સમયમાં જગ્યાની કોતાઇને લીધે ફટાફટ મુડદુ બાળવાનો વારો આવતો નથી ચોમાસાના સમયમાં સળગાવેલી ચીતા ઓલવાઈ જાયછે, અને લોકોને ઘણી હેરાનગતિ ભોગવવી પડે છે. આથી બોઇલરો મારફતે મુડદાં બાળવાની ચર્ચા સન ૧૮૮૭માં ઉભી થઈ. મુંબઈના જુના વિચારના લોકો આ ચર્ચાથી ચમકી ઉઠ્યા, પણ મી૰ કાબરાજીએ આ ચર્ચાના સંબંધમાં ઘણાં અસરકારક લખાણો લખીને હિંદુઓને ઘણો બોધ આપ્યો હતો.

પરોપકારી બાનુ મિસ મેનિંગ, પુનર્વિવાહ હૉલ અને મી૰ કાબરાજી.

* હિંદુસ્તાનની કેળવણી અને સંસાર સુધારાની ઇંગ્લાંડમાં હિમાયત ચલાવનારી પરોપકારી બાનુ મિસ મેનિંગ ૧૮૮૮ માં મુંબઈ પધાર્યાં હતાં તે વેળાએ તેમનાં માનમાં જે જે મેળાવડા થયા હતા તેમાંના એક ઘણાજ અગત્યના મેળાવડા સાથે મી૰ કાબરાજીનો સંબંધ હોવાથી તે વિષે અહીં થોડું લખવું અયોગ્ય ગણાશે નહીં. મી૰ કાબરાજી એક પારસી હતા, છતાં તેઓનું દિલ પરગજુ હોવાથી હિંદુ સંસાર સુધારાના સંબંધમાં તેઓ એક ખરેખરા હિંદુ સુધારક સરખીજ લાગણી ધરાવતા હતા. મિસ મેનિંગનાં માનમાં મારા મર્હૂમ પિતાજી શેઠ માધવદાસે અને મારાં પુજ્ય માતુશ્રી ધનકોરબાઈએ અમારા "પુનર્વિવાહ હૉલ" માં એક મેળાવડો કર્યો હતો. એ મેળાવડામાં મી૰ કાબરાજીએ મુંબઈ ઇલાકામાં થયલાં પુનર્લગ્નનો ટુંક ઇતિહાસ કહી સંભળાવવા ઉપરાંત દિલ ઉશ્કેરી નાખે એવું અસરકારક ભાષણ કર્યું હતું. એ ભાષણ ઉપરથી હિંદુ સંસાર સુધારા વિષે તેમની પૂરેપૂરી લાગણી અને ખંત સ્પષ્ટપણે જણાઈ આવે છે. મી૰ કાબરાજીએ એ ભાષણમાં કહ્યું હતું કે "હું મારી જીંદગી સુધી સદા સગરૂર રહું એવું કારણ એજ છે કે આજ અઢાર વર્ષ ઉપર મી૰ અને મિસિસ માધવદાસે પુનર્લગ્ન કીધાં તે વેળા જે થોડાજ પુરૂષો એમની ગંભીર સલાહ અને મસલતને માટે મળ્યા હતા તેઓમાંથી એકલો હું જીવતો રહ્યો છું ... ... મી૰ માધવદાસ અને તેમની બાનુના ઇનસાફને માટે મારે કહેવું જોઇએ કે તેઓ કાંઈ માત્ર મોહડેથી બોલનારા સુધારાવાળા વર્ગના નથી, તેઓ કાંઈ સુધારાની ફક્ત ડોક હીલવવાની પટપટ કરનારા નથી પણ સંસાર સુધારાનું કામ બોલવાને બદલે કરી બતાવનારા થોડાક સુધારાવાળાઓ, જેઓ અહીં હાજર છે તેમની ટોળીના તેઓ છે. મી૰ માધવદાસ અને તેમના મિત્રો એવું માનનારા છે કે રાજ્યદ્વારી સુધારા અગાઉ સંસારી સુધારાની જરૂર છે અને સંસારી સુધારો એ સઘળા રાજ્યદ્વારી સુધારાનો મુળ આધાર અને પાયો છે. મી૰ માધવદાસના દાખલાથી તેઓ પછી હિંદુઓનાં પુનર્વિવાહ ઘણા વધ્યાં છે અને તેમની નકલ કરીને સંખ્યાબંધ પુનર્વિવાહ થયાછે જેમાંનાં ઘણાંક આ મકાનમાં થયાછે, અને તેમાનાં ઘણાખરામાં સહી અને મેરા બનવી હું ભાગ લેતો રહ્યો છું" મી૰ કાબરાજીના આ ભાષણ ઉપરથીજ હિંદુ સંસાર સુધારા વિષેની તેમની સાચી લાગણીની સાબિતી મળી શકે છે. મી૰ કાબરાજી જેમ ઉત્તમ લેખક હતા તેમ ઘણા સરસ વક્તા પણ હતા અને તેથી તેમણે બન્ને રસ્તે હિંદુ સંસાર સુધારાનાં કાર્યને મહાભારત મદદ આપી હતી. આ મેળાવડામાં તેમનાં વક્તૃત્વથી ઘણી ગંભીર અસર થઈ હતી, અને તેથીજ તેમના ભાષણના જવાબમાં મિસ મેનિંગે જણાવ્યું હતું કે,—"હું મી૰ અને મિસિસ માધવદાસનો, મી૰ કાબરાજીનો તથા બીજા મિત્રોનો મોટો આભાર માનું છું કે જ્યાં આટલાં બધા પુનર્વિવાહ થયાછે તેવે ઠેકાણે હાજર થવાની મને તક આપવામાં આવી છે. વિધવા વિવાહના સવાલે ઇંગ્લાંડમાં ઘણા લોકોનાં મન ખેંચ્યાં છે અને તેઓમાં ઉલટ ઉશ્કેરી છે. વિધવા વિવાહ થવાઓનો મી૰ કાબરાજીએ જે હેવાલ કહ્યો તે મને ઘણો

ગયો છે. આ વિવાહ કરનારાઓ ઉપર જે સતાવણીઓ ચલાવવામા આવી છે અને લાગતા વળગતાઓએ જે હિંમત અને આપઅખતિયારી દેખાડી છે તેનાં, હું આશા રાખુંછુ કે વેહેલા ફળ ઉગશે અને હવે પછી વિધવાવિવાહ કરવામા સઠ્ઠો ઓછા થશે ઇંગ્લાંડમા મારા ઘણા મિત્રો હિંદુઓના વિધવાવિવાહને માટે ઘણી કાળજી ધરાવે છે અને તેઓ ખરા દીલથી ચાહે છે કે વિધવાઓની દશા જે ખચિત બહુ દુઃખ ઉપજાવનારી છે તેમા જલદી સુધારો થાય અને આવા ઘણા જોડા સધાય "

બાળલગ્નની વિરૂદ્ધનો અને પુનર્લગ્નની તરફેણના કાયદાઓ

સમ્મતિવય (રાઇટ ઓફ કનસેન્ટ) નો કાયદો અને શ્રી કાબરાજી

સમ્મતિવય (રાઇટ ઓફ કનસેન્ટ) નો કાયદો ઠરાવવા વિષેની શ્રી મલબારીની લડતનું પરીણામ દુરાગ્રહી-હઠીલા હિંદુઓની વિરૂદ્ધતાને લીધે ઠીક આવ્યું નહીં, તથાપિ હિંદુ સુધારા વિષેની લડતમા શ્રી મલબારી પછાત પડ્યા નહીં શ્રી કાબરાજી પણ પોતાના મક્કમ વિચારો " રાસ્ત ગોફતાર " મારફત પ્રકટ કરીને શ્રી મલબારીને ટેકો આપતા રહ્યા શ્રી મલબારીએ અડગ દ્રઢતાથી ભરપુર દલીલોથી લડત ચલાવી કે હિંદુઓ કાચી ઉમરના બાળકોને પરણાવી તેઓના તન મનની ખરાબી કરે છે, અને તેમની ઉછરતી જીંદગીને કચડી મારે છે. આ સર્વ ખરાબીનું મુળ જો કે બાળલગ્ન છે તથાપિ અસાધારણ વિરૂદ્ધતાને લીધે જ્યારે નામદાર સરકાર કાયદો કરી શકતી નથી, ત્યારે એવી અજ્ઞાન પ્રજાની થતી ખરાબીનો બીજે રસ્તે પણ ખાસ અટકાવ કરવાની જરૂર છે. એ બીજો રસ્તો સઘળા હિંદુઓના હિતને માટે ઘણો જરૂરનો છે હિંદુઓ પોતાના કાચી ઉમરના બાળકોને પરણાવે છે અને તેવા કાચી ઉમરના બાળકોને સહટવાસમા પણ નાખે છે માટે ચોક્કસ ઉમરે ન પહોંચે ત્યા સુધી સહટવાસ કોઈ કરે નહીં તે વિષે ખાસ કાયદો કરવાની જરૂર છે આ લડત નામદાર સરકારના ધ્યાનમા ઉતરી, હઠીલા હિંદુઓ આ હિતકારક હિલચાલની પણ સામે થયા પરન્તુ તેઓનું કાંઈ ચાલ્યું નહીં અને ૧૮૯૧ મા નામદાર સરકારે કાયદો પસાર કર્યો શ્રી કાબરાજીએ આ સમયે એવા તો ઉલટભર્યા લખાણો કર્યા હતા કે જેથી શ્રી મલબારી સરખા સાચા સુધારકને ઘણો સંતોષ ઉપજે અને ઓછી અક્કલના હિંદુઓને પણ ઘણો સુબોધ મળે કહેવાનો તાત્પર્ય એ છે કે હિંદુ સસાર સુધારાની ગમે તે હિતકારક બાબતમા તે બાબત ઉપાડી લેનારને શ્રી કાબરાજી દિલોજાનથી લખાણો મારફત મદદ કરતા હતા

હિંદુ સુધારકોની નબળાઈ અને શ્રી કાબરાજી

શ્રી કાબરાજીના મહાન સદ્ગુણોમાનો એક સદ્ગુણ એ હતો કે ' બોલવું તે પ્રમાણે કરી બતાવવું ' જે હિંદુ સુધારકો બોલ્યા પ્રમાણે કરી બતાવતા નહીં તેમના ઉપર તેઓ ખરી લાગણીભરી ટીકા કરતા હતા સુધારો કરવો એ કાંઈ નબળા મનના પુરૂષોનું કામ નથી. એ તેમના મનનો સિદ્ધાંત હતો નબળા મનના એ સુધારકો કરતા દ્રઢ મનનો અને કહેવા પ્રમાણે કરી બતાવનાર એક સુધારક દેશ અને દેશબાંધવોની ઘણી કિંમતી સેવા બજાવી શકે છે એમ તેઓ અંતઃકરણપૂર્વક માનતા હતા અંતઃકરણ વેચીને કામ કરનારા સુધારકો ઉપર શ્રી કાબરાજીની ટીકા તે ખરેખરી વિચારવાજોગ ટીકા હતી આવા બનાવો જ્યારે જ્યારે બનતા હતા ત્યારે ત્યારે શ્રી કાબરાજીની કલમ કટારી સચોટ જોસભરી રીતે ચાલુ થતી હતી શ્રી કરસનદાસ મુળજીએ વિલાયત જઈ આવીને જો મુછ મુંડાવીને પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું હોત તો તેઓ પોતાની હયાતી સુધી ન્યાત બહાર રહેવા પામત નહીં, પરન્તુ પ્રાયશ્ચિત્ત શા માટે જોઇએ ? કોઈ મહાભારત અપરાધ કીધો હોય તો તેને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત હોયછે, અને શું વિલાયત જવું એમા પાપ છે કે પ્રાયશ્ચિત્ત લેવામા આવે ? શ્રી કરસનદાસે અંતઃકરણ વેચ્યું નહીં અને તેથી શ્રી કાબરાજી તેના પોતાની જીંદગી સુધી વખાણનારા થયા આવીજ રીતે જેમણે અંતઃકરણ ખોઈ દીધું હતું તેમની શ્રી૦ કાબરાજીએ સખ્ત વિરૂદ્ધતા બતાવવામા મણા રાખી નહોતી ૧૮૯૨ મા પુનામા પંડિત રમાબાઈને ત્યા કેટલાક સુધારકોએ ચહા પીધી અને તેથી તેમના નાતીલાઓ આડા થયા કે પ્રાયશ્ચિત્ત લ્યો તોજ ન્યાતમા લઈએ ? તેઓએ નબળા મનના થઈને પ્રાયશ્ચિત્ત લીધું આવી રીતે કેટલાક હિંદુ સુધારકોએ બતાવેલી મનની નબળાઈથી શ્રી૦ કાબરાજીને બહુ લાગી આવ્યું અને તેમની લખાણો દ્વારા સખ્ત ખબર લીધી શ્રી૦ કાબરાજીના વિચારોનો કીલ્લો મજબુત અને દ્રઢતાના ચણતરથી રચાયલો હોવાથી હરકોઈ સુધારાની હીલચાલમા તેઓ પૂરેપુરા જય અને કીર્તિ પામતા હતા તેમા કશો પણ શક નથી

શ્રી૦ દામોદરદાસ સુખડવાળા અને શ્રી કાબરાજી

કશી પણ કીર્તિની અને કશી પણ પ્રસંશાની અપેક્ષા રાખ્યા વિના સખાવત અને પરમાર્થ કરનાર શેઠ દામોદરદાસ ગોવર્ધનદાસ સુખડવાળા એક મહાન સુધારક છે સુધારાના હરેક કાર્યમા તેઓનો ઉત્સાહ અને મદદ ઘણા કિંમતી છે. શ્રી દામોદરદાસ મર્હુમ શ્રી કાબરાજીના ખાસ મિત્ર હતા અને હિંદુ સસાર સુધારા વિષેના વિષયો માટેના ઇનામી લખાણો શ્રી દામોદરદાસની ઇચ્છાથી શ્રી કાબરાજીએ ૧૯૦૦ ના વર્ષથી "રાસ્ત ગોફતાર મા શરૂ કીધા હતા "હિંદુ દેશાટણ" ' હિંદુ ધર્મસ્થાનોના ભરપુર પણ આળસુ બીડાગો,' "જાતિભિન્ના ઝેરનો અમલ જાતિ ઉપર કહેર,' "હોળી સબંધી નાશકારક સુધારો, "બાઈઓ ઓમા નવી બાજગડ' "સાઠ વર્ષના ડોસાની સોળ વર્ષની છડી બાયડી,' "વિધવાવિવાહ વિષેનો વિરોધ વિજય,"

"નાતવરાના ખાણા પાછળની ખાને ખરચી ' રોવાકુટવાનો કુચાલ "જાતિ ભેદનું એક બે ગાયણું "વિનાયન ના દેશાટણનો સવાલ "અધિક મામની અધીકતાઓ ઈત્યાદિ વિષયો ઘણા મનન કરવા જોગ, વિચારવા જોગ અને ઘણા સુબોધક મી કાબરાજીએ લખેલા હતા

૩ મીo કાબરાજીની પરમાર્થી ખત વિષે

છેવટના બે બોલ

હિંદુ સમાજ સુધારા વિષેની મી કાબરાજીની કારકીર્દીનું કથન પૂર્ં કરતા તેમની પરમાર્થી ખત વિષે છેવટના બે બોલ બોલવા બહુ જરૂરના છે હિંદુ સુધારકો પોતાની હિંદુ કોમ માટે સુધારા કરવા માટે બનતું કરે તે તેઓની ખાસ ફરજ હોવાથી તેઓને મળતા જશ કરતા મી કાબરાજીને એથી વધારે જશ મળવો જોઈએ કારણ કે તેઓ પરાઈ પારસી કોમના છતા હિંદુ સંસાર સુધારાની બાબતમા તેમણે જે ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યા છે તે કોઈથી અને વિશેષ કરીને હિંદુઓથી વિસરી શકાય તેમ નથી સુધારકો તો ઘણા હોય છે પણ મી કાબરાજી સરખા સાચા દિલના સુધારકો ઘણા થોડા હોય છે લેખકો તો ઘણા હોય છે, પણ મી કાબરાજી સરખા નિડર અને સ્વતંત્ર મનના લેખકો ઘણા થોડા હોય છે અને વકતાઓ તો ઘણા હોય છે પણ મી કાબરાજી સરખા "સ્પષ્ટ વકતા બહુ થોડા હોય છે 'સાચા બોલા મહુરો વેરી' એ કહેવત આપણામા રૂઢ થઈ પડી છે અને તે પ્રમાણે મી કાબરાજીના સત્યપ્રિય સ્વભાવ અને લખાણથી કેટલાકોના મનને તેઓ રૂચતા નહોતા તથાપી જેમને તેઓ રૂચતા નહોતા તેઓ પણ ભીતરથી તેમની જોરાવર જોરદાર હિંમત, નિસ્પૃહીપણુ, નિડરતા અને સ્વતંત્રતાના સબંધમા એક અવાજે વખાણ કરે છે રાજદ્વારી હિંદુસ્થાનને ચાહનાર લોકો મી કાબરાજીની કાંઈક વિરૂધતા ધરાવતા હોય એમ જણાય છે તેનુ આ પ્રસંગે જણાવવાની જરૂર છે કે મી કાબરાજી રાજદ્વારી હિંદુસ્થાન માટે કાંઈ અનુદાર મત ધરાવતા નહોતા, પણ તેમના વિચારો રાજદ્વારી સુધારાની આગાઉ સંસાર સુધારાની જરૂર છે અને સંસારી સુધારો એ સઘળા રાજદ્વારી સુધારાનો મુળ આધાર અને મુખ્ય પાયો છે આવા પ્રકારના હતા તેથી કદાચ બીજાઓને તે રૂચતા નહીં આવ્યા હોય તો તે જુદી વાત છે એકંદરે મીo કાબરાજીએ પોતાના જોરાવર કારકીર્દીને અંગે જે કાંઈ કર્યું છે તે સર્વ દેશહિતકારક દેશાભિમાનના નમુનારૂપ અને અનુકરણ કરવા અને ઉપદેશ લેવા જેવું છે તેમના પ્રયત્નને માટે આપણો દેશ, આપણા દેશવાસીઓ અને વિશેષ કરીને અમારા હિંદુઓ તેમના આભારી થયા છે મીo કાબરાજીની ખોટ કેમે કરી પૂરી પડે તેમ નથી તેમના સરખા સુધારાના મહાન યોદ્ધાની આપણા દેશને આપણા લોકોને અને આપણી બાયાને ઘણી જરૂર હતી મીo કાબરાજીનુ આ લેખ લખીને મેં જે કીર્તિ કથન કર્યું છે તેથી મીo કાબરાજીની જોરાવર કારકીર્દીને પૂરેપૂરો ઈનસાફ મળી શકે તેમ નથી કારણ કે તેમના સદગુણો તથા તેમની યોગ્યતાનો આબેહુબ ચિતાર આપવાની મારામા શક્તિ નથી હું છેવટે એટલુંજ ઇચ્છુ છુ કે પરમકૃપાળુ પરમેશ્વર મીo કાબરાજીના પરિવારનુ અને પવિત્ર આત્માને અખંડ શાન્તિ આપે

મોહડે ચહડીને માન માગનારઓ

જ્યોતિ-દાદરો

માન માન મોહ ચડીને લોભિયા જ્યાય
લોભી જણના માન ચમથી વસા ગણાય—માનo
જણ મોટા થવા જતા ખરેખર ખોટા થાય
ચવકે હીરા ખોટા બહુ એમ તે પરખાય—માનo
તુચ્છ માન હુન્નરથી મુલ્યવાન કેહવાય,
રંગને રોગાનથીજ એઓ દકાય—માનo
માન પણ માગવા જતા સામું મળવા આવે
તેજ ખરી ઈજ્જત ને મોટાઈ અંકાય—માનo

કેo નo કાબરાજી

મહૂમ શેઠ કેખશુરો નવરોજજી કાબરાજી

અને

સંસાર સુધારો તથા ગુજરાતી સાહિત્ય.

લખનાર-રાવ બહાદુર લાલશંકર ઉમિયાશંકર

મુંબઈના જાણીતા અઠવાડિક પત્ર "રાસ્ત ગોફતાર અને સત્ય પ્રકાશ' ના માજી અધિપતિ, 'સ્ત્રીબોધ' માસિક પત્રના અધિપતિ અને માલીક, સંસાર સુધારાના હિમાયતી, સ્ત્રીકેળવણી અને સ્ત્રીજાતિ માટે અત્યંત લાગણી ધરાવનાર શેઠ કેખુશરો નવરોજજી કાબરાજી તા૦ ૨૫ એપ્રિલ ૧૯૦૪ના રોજ બાસઠ વર્ષની વયે મરણ પામવાથી સંસાર સુધારાના આગેવાનોને એક મોટા મદદગારની ખોટ પડી છે. તેમની જાહેર જીંદગીની શરૂઆત સન ૧૮૬૨-૬૩ની સાલથી, એટલે તેમની ઉમરના ૨૦-૨૧ મા વર્ષથી થઈ હતી. સન ૧૮૬૧ મા મહાન સુધારક, વહેમ અને પાખંડના ઉચ્છેદક કરસનદાસ મુળજી "રાસ્ત ગોફતાર અને સત્ય પ્રકાશ' પત્રના અધિપતિ થયા ત્યારે મી૦ કાબરાજી તેમના હાથ નીચે સબ એડિટર નીમાયા હતા. ત્યારપછી ટુંક મુદતમાંજ કરસનદાસ યુરોપના પ્રવાસે જવાથી, તે પત્રનું અધિપતિપદ મી૦ કાબરાજીને મળ્યું હતું. ત્યારથી તે "રાસ્ત"ની જ્યુબિલી સુધી તેઓ તે પદપર કાયમ રહ્યા હતા.

મી૦ કાબરાજીએ પોતાની જાહેર જીંદગીના ચાળીસ વર્ષ જેટલી લાંબી મુદત દરમિયાન જે અનેક પ્રકારે દેશસેવા રાજસેવા-પ્રજાસેવા બજાવી છે, તેમાં સંસાર સુધારાનો વિષય મુખ્ય ભાગે આવે છે. "રાસ્ત ગોફતાર" પત્રના પરગજુ સ્થાપકોએ તે પત્રને માત્ર એકદેશી ન બનાવતાં બધા લોકોને તે સરખી રીતે લાભકર્તા થાય તેવા ઉંચા ઉદ્દેશથી સ્થાપી ચલાવ્યું હતું, અને મી૦ કાબરાજીએ પણ તેજ ઉદ્દેશ સાચવી ચલાવ્યું હતું. તેથી એ પત્રમાં જેમ પારસી સંસાર સુધારા સંબંધના લખાણો આવતા હતા, તેમજ હિંદુ સંસાર સુધારા માટે પણ વખતોવખત લખવામાં આવતું હતું. તેનામાં હિંદુ સુધારાના લશ્કરના નાયક કરસનદાસના હાથમાં તે પત્રની લગામ આવવાથી તો હિંદુ સંસાર સુધારાનું તે ખાસ પત્ર હોય તેવું થઈ પડ્યું હતું. અને ત્યારપછી મી૦ કાબરાજીએ તે વલણ છેવટ સુધી મજબુતીથી ચાલુ રાખી હતી. "સત્પુરૂષોના સમાગમથી મનુષ્યની પ્રકૃતિને ઉત્તમ પોષણ મળે છે," એ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે પરોપકારી શેઠ સોરાબજી શાપુરજી બંગાળી, કરસનદાસ મુળજી તથા શેઠ નવરોજજી ફરદુનજી જેવા અનેક ગૃહસ્થોના સહવાસથી તેમના ઉછરતા અન્તઃકરણને સારૂં પોષણ મળ્યું હતું. તેઓ માત્ર મોઢેથી બોલીને અથવા લખીને બેસી રહેવામાં કર્તવ્યપરાયણતા માનતા નહોતા; પરંતુ પોતે જે જે સુધારાની આવશ્યકતા બતાવતા તે કરી બતાવવા માટે પણ હમેશાં તત્પર રહેતા, અને તેમ કરીને દાખલો આપતા હતા.

મી૦ કાબરાજી "રાસ્ત ગોફતાર અને સત્ય પ્રકાશ" પત્રમાં લખતા થયા એટલે સંસાર સુધારાના મુળ પાયા સ્ત્રીકેળવણીની વૃદ્ધિને અર્થે લખવાની શરૂઆત કરી, પોતાના ભવિષ્યની લડતનો પાયો નાખ્યો હતો. તે વખતે સ્ત્રીકેળવણીની ખરી કિંમત અને જરૂર સમજનારો વર્ગ બહુ નાનો હોવાથી, તેની વિરૂદ્ધના મોટા પક્ષે તે સામે સખ્ત હુમલા કર્યા, પરન્તુ તેમને પોતાની કાબેલ કલમથી જવાબો આપી સુધારક પક્ષની એ અગત્યની લડત તેમણે દૃઢતાથી ચાલુ રાખી. એટલુંજ નહિ પણ તેને આગળ વધારીને દેશી સ્ત્રીઓને ગુજરાતી ઉપરાંત ઇંગ્રેજી ભાષાની કેળવણી આપવાની અગત્યતા તરફ સમગ્ર વર્ગના આગેવાનોનું વલણ કરવાનો પ્રયત્ન આરંભ્યો હતો. તે વિષયપર તેમણે 'રાસ્ત'માં મહિનાના મહિનાઓ સુધી લંબાણ લેખો લખીને તેની જરૂરીઆત અને લાભો બતાવવાનો સ્તુતિપાત્ર પ્રયત્ન કર્યો હતો. આ પ્રયત્નના ફળરૂપે મુંબઇમાં "અલેકઝાંડ્રા ગર્લ્સ સ્કૂલ"ની પહેલવહેલી સ્થાપના સન ૧૮૬૩ માં મી૦ માણેકજી ખરશેદજીએ, તે વખતના મુંબઈના ગવરનર સર બાર્ટલ ફ્રિયરને હાથે કરાવી. ત્યારપછી તેઓ કોઇ પ્રસંગે અમદાવાદ આવ્યા હતા, તે વખતે તેમણે અત્રેની મહાલક્ષ્મી ફીમેલ ટ્રેનિંગ કાલેજમાં ગુજરાતી સાથે ઇંગ્રેજી ભાષાદ્વારા સ્ત્રીઓને શિક્ષણ આપવા વિષે સૂચના કરી હતી, અને થોડાજ વખતમાં તે સૂચના અમલમાં મૂકાઈ હતી.

દેશપ્રદેશના ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે કે, પરાક્રમી દેશમાં પરાક્રમી મનુષ્યોને માન મળે છે; સુધરેલા દેશમાં સુધારકોને માન મળે છે, અને વિદ્યા-કળામાં વધેલા દેશમાં વિદ્યા કળામાં પ્રવીણ હોય તેવા મનુષ્યોને માન મળે છે. તેજ પ્રમાણે આપણા દેશમાં વહેમ, રૂઢીના બંધન અને

અજ્ઞાનતાના પ્રબળતા સમયે વહેમી અને પાખંડી લોકોને વધારે માન મળે, તથા સમગ્ર દેશની ઉન્નતિ માટે વિચારપૂર્વક સુધારા સૂચવનારનો સામાન્ય લોકો તરફથી યોગ્ય આદર ન થાય એટલું જ નહિ પણ તેમની હાંસી તથા નિંદા થાય, એ સ્વાભાવિક છે તેમ પ્રજા દેશની ઉન્નતિના પાયારૂપ સ્ત્રીકેળવણીની વૃદ્ધિની આ હિલચાલ તે વખતે ઘણા લોકોને ગમી નહિ તેથી સુધારક ગૃહસ્થોના પ્રયાસથી શરૂ થયેલી કન્યાશાળાઓ તથા અંગ્રેજી ગર્લ્સ સ્કૂલ સામે અનેક પ્રકારની નાલેશીભરેલી બનાવટી ચર્ચા તે લોકોએ કરવા માંડી હતી. પ્રત્યેક મહાન સત્યને અથવા મહાન મતને આ વિટંબના સર્વત્ર જગોએ નડ્યા વિના રહી નથી એમ ઇતિહાસ જોતાં જણાય છે. પ્રખ્યાત લેખક સ્માઈલ્સ પોતાના "સદ્વર્તન" નામે ગ્રંથમાં લખી ગયો છે કે, "મનુષ્ય જાતિના સુધારાના ઇતિહાસ પૈકીનું પગથીઉં તપાસતા જશો તો તે, વિરુદ્ધતાના દેહ અને વિઘ્નના કાંટા તોડી, ખમેડી પાડીને ચણવામાં આવ્યું છે એમ જણાશે. નિંદા ગાળ મશ્કરી અને ગાળના હુમલાઓની વચ્ચે થઈને (આગેવાનોને) માર્ગ કરવો પડ્યો છે." આ જોતાં આ લોકોની વિરુદ્ધતા માટે તેનો બહુ દોષ કાઢવા જેવું નથી. તેમ થવું એ સામાન્ય રીતે સ્વાભાવિક છે.

મુંબઈમાં સ્ત્રીકેળવણીની શરૂઆત થવાની સાથે જ સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યનો સવાલ ઉભો થયો હતો. તે સમયે હિંદુ સ્ત્રીઓની પેઠે પારસી સ્ત્રીઓને પણ ઘરના એક ખુણામાં ભરાઈ રહી પોતાની જીંદગી ગુજારવી પડતી હતી. સુધારામાં આગળ વધતા જમાનામાં સ્ત્રીઓની આવી સ્થિતિ કોઈપણ સુધારક જોઈ શકે નહિ, એ દેખીતું જ છે. મી. કાબરાજીએ આ વિષયપર "રાસ્ત"માં લેખો માંડી લખીને તેથી થતા લાભાલાભનું અસરકારક રીતે દર્શન કરાવ્યું. તેમને આ પ્રયાસમાં જલદી જય મળ્યો અને ધીમે ધીમે પારસી ગૃહસ્થો પોતાના ઘરની સ્ત્રીઓને ઘરના એક ખુણામાં ગોંધી રાખવાની રસમને નુકસાનકારક રૂઢીના બંધનમાંથી મુક્ત થયા. આના પરિણામે આજે એવો વખત આવેલો આપણે જોઈએ છીએ કે કોઈપણ મિજલસમાં, કોઈપણ મીજબાનમાં કે કોઈપણ જાહેરસભાની હિલચાલમાં પારસી સ્ત્રીઓના મોટા ભાગની હાજરી હોય છે. પારસીઓના દાખલા ઉપરથી હિંદુઓમાં પણ તેની સારી અસર થવા માંડી છે.

મી. કાબરાજી દરેક પ્રસંગે "જે કાંઈ કરવું તે બરાબર વિચાર કરીને કરવાની" ભલામણ કરતા હતા તેમ "રૂઢીઓ જે જે બંધનો આવ્યાં છે તે દરેક ઉત્પન્ન થતી વખતે ક્યા હેતુ સમાવેલો હતો? તે હેતુ હાલ તે રૂઢીને વળગી રહેવાથી જળવાય છે કે કેમ? અને જો જળવાતો ન હોય તો પછી તે બંધનમાં શા માટે બંધાઈ રહેવું? દેશ અને સમય-અનુકૂળ ક્યા ક્યા છે અને તે રસ્તે શા માટે ન જવું?" વગેરે ઉપયોગી મુદ્દાઓ ઉપર મગજ અને તર્કશક્તિ વાપરી વિચાર ચલાવતા હતા અને સમય-કાળને અનુસરીને જે વધારે યોગ્ય-વધારે લાભકારક-વધારે જરૂરનું તથા અનુકુળ જણાય તે પ્રમાણે કરવા લોકોને ઉપદેશ કરતા હતા. સ્ત્રીકેળવણી સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્ય, તથા બીજા સુધારા માટેની પોતાની લડાઈ સામે થનારાઓ ઉપર તેમણે આ સુધારૂપી કિલ્લાના આશ્રયથી વિજય મેળવ્યો હતો. હરકોઈ મનુષ્ય આ કિલ્લાના આશ્રયે રહી પોતાનાં કામો કરે તો તે અવશ્ય ફતેહમંદ થાય.

હિંદુઓના સહવાસથી, હિંદુઓનું જોઈને પારસીઓમાં પણ બાળલગ્નનો દુષ્ટ રીવાજ ઊંડાં મૂળ ઘાલી બેઠો હતો, અને તેથી જેમ હિંદુઓમાં થાય છે તેમ તેમના કુટુંબોમાં પણ ઘણા શોચનીય બનાવો બનતા હતા. આ નિંદ્ય રીવાજને કાયદાથી અટકાવવા સમયે સ્વર્ગસ્થ શેઠ સોરાબજી શાપુરજી બંગાળી તથા બીજા કેટલાક પરોપકારી પુરુષોએ ચર્ચા ઊભી કરી હતી. તેમાં મી. કાબરાજીએ "રાસ્ત" દ્વારા મુખ્ય ભાગ લીધો હતો. આનું પરિણામ હાલ આપણે જોઈએ છીએ કે, બાળલગ્નનો રીવાજ તેમનામાં બંધ પડી ગયો, અને તેથી સંસારમાં થતી અનેક પ્રકારની ખરાબીઓ અટકી. આ સિવાય લગ્નમાં થતા હદપાર ખર્ચો, વેશ્યાના નાચ, કન્યાના માબાપને આપવું પડતું ભારે ખર્ચ, વગેરે પારસી સમાજ સુધારણાની અગત્યની બાબતો વિષે મી. કાબરાજીએ ચર્ચા ચલાવીને તે રીવાજોમાં સમયને અનુકુળ ઉચિત સુધારાઓ કરાવી, પારસી કોમમાંના વહેમ તથા ગ્રામ્ય રૂઢીના ઘણા બનાવો અટકાવવામાં આગેવાનીભર્યો ભાગ લીધો હતો.

મી. કાબરાજીની જાહેર જીંદગીની શરૂઆતના સમયમાં પારસીઓમાં તેમજ હિંદુઓમાં અનેક પ્રકારના વહેમો, નુકસાનકારક રૂઢીના બંધનો, રીતરીવાજો અને ધર્મને નામે પ્રતિબંધો એવા સજ્જડ હતા કે તેને જડમૂળથી ઉખેડી નાખવા માટે બળવાન યોદ્ધાઓની શક્તિની જરૂર હતી. જુના વિચારના હિંદુઓ અને સુધારક હિંદુઓ વચ્ચે 'હિંદુ સમાજ સુધારા' ને નામે ભારે યુદ્ધ શરૂ થયું હતું. સુધારકશ્રી કરશનદાસ મૂળજીએ વલ્લભમતના આચાર્યોમાં વધી પડેલા પાખંડ તથા અનીતિને ઉઘાડાં પાડીને, વલ્લભમતાનુયાયીઓનું અજ્ઞાન વહેમ, વગેરે વિષે જોસવાળી ચર્ચા કરી તેમની આંખો ઉઘાડવાનો પ્રયત્ન આરંભ્યો હતો. 'કરશનદાસ જાતે વાણીઆ હતા પણ શુરવીર હતા.' સ્વધર્મીઓ-ઓરતીઓ-સ્વબંધુ ભગિનીઓને વહેમ અને પાખંડની બેડીમાંથી મુક્ત કરાવવા તેઓ આ મનોબળના નિશ્ચય તથા દૃઢતાથી ભયંકર લડાઈ લઈ જતા હતા. કરશનદાસની આ લડાઈમાં શેઠ મંગળદાસ નથુભાઈ, શેઠ લખમીદાસ ખીમજી, ડાક્ટર ભાઉ

દાજી, કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર, કરસનદાસ માધવદાસ, ગીરધરદાસ દયાળદાસ, મધુરદાસ લવજી વગેરે હિંદુ સુધારાના આગેવાન સદસ્યો તથા શેઠ સોરાબજી શાપુરજી બંગાળી વગેરે મદદ કરતા હતા. તે અરસામાં સુરતમાં મહેતાજી દુર્ગારામ મંછારામે વિધવાપુનર્વિવાહ માટે ચળવળ ઉપદેશ કરવાની શરૂઆત કરી હતી ગુજરાતના આગેવાન સુધારક મહિપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ વિલાયતની મુસાફરીએ જઈ આવેલા હોવાથી, તેમને ન્યાતિમાં લેવા કે કેમ તે સબંધનો ઝઘડો શરૂ થયો હતો. કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ પોતાનાં ભાષણો તથા સભારંજની-લોકપ્રિય કાવ્યોથી "ધીમે ધીમે સુધારામાં આગળ વધવાનો" અને કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર "યાહોમ કરી પડો ફતેહ છે આગે" એવો ઉત્તેજક ઉપદેશ કરતા હતા. આ પ્રમાણે ગુજરાતી હિંદુઓમાં સુધારાને માટે ઉત્સાહ અને ખળભળાટ થઈ રહ્યો હતો. તે સમયે મી. કાબરાજી હિંદુ સુધારકોની સાથે જોડાઈને તેમના મુખ્ય સહાયક થયા હતા હિંદુ સંસાર સુધારાના વિષયોને પોતાના પત્રમાં ઘણી છૂટથી તેમણે ચર્ચવા માંડ્યા હતા. મહારાજ લાઈબલ કેસ અને પરદેશગમનના જે ઘણાજ અગત્યના સવાલોની ચર્ચા હિંદુ મંડળોમાં તે સમયે જોસભેર ચાલતી હતી, તે વિષે તેમણે હિંદુભાઈઓની લાગણીને તે તરફ વાળવા સારૂ પોતાની હમેશની પદ્ધતિ પ્રમાણે વિચાર અને સમજપૂર્વક ચર્ચા કરી, હિંદુ સુધારકોના બળને પુષ્ટી આપી હતી તેમની આવી વર્તણુથી તેમને કેટલેક પ્રસંગે કેટલુંક ખમવું પડ્યું હતું, અને વાદી-પ્રતિવાદી તરીકે કોર્ટમાં ઘસડાવાના પ્રસંગો પણ અનેક વખતે આવ્યા હતા. પરંતુ તેથી તેઓ હિમત ન હારતા."જે માણસો બહુ બહુ વેઠે છે તે બહુ બહુ કરે છે" એ મિલ્ટનના અભિપ્રાય પ્રમાણે-તેમને વધારેનું જોર આવતું હતું; અને આખરે "સત્યનો જય છે" એ સિદ્ધાન્તને અનુસરીને પ્રથમના કરતા વધારે હિંમતથી, વધારે દ્રઢતાથી તથા શુદ્ધનિષ્ઠાથી પોતાની લડત આગળ ચલાવતા હતા જે માણસ આગ્રહી છે, જેનામાં મનોબળ પ્રબળ છે તે પૂર્વપક્ષ જોઈને ડરી જતો નથી, અથવા પાછો હઠતો નથી; પણ ધારેલી ધારણા પાર પડતા સુધી ફરી ફરીને પ્રયત્ન કર્યા કરે છે. એક મોટું ઝાડ કાપવું હોય તો તે પહેલેજ ઘાએ કપાતું નથી, પણ ઘણી મહેનતે-ઉપરા ઉપરી કોહાડાના ઘા મારવાથીજ કપાય છે; તેમજ હિંમતની સાથે જુસ્સો અને આગ્રહ જે મનુષ્યમાં હોય તે ભારે મુશ્કેલીઓને પણ જીતી શકે છે સ્માઈલ્સ કહે છે કે, "જેઓ મજબુત મનના અને છાતીવાળા હોય છે તેજ દુન્યા દોરેછે, તેને રસ્તા ઉપર લાવે છે"

વિધવા પુનર્વિવાહની પહેલ કરનાર શેઠ માધવદાસ રૂઘનાથદાસે બાઈ ધનકુંવરબાઈ સાથે કરેલા પુનર્વિવાહ સમયે (૧૮૭૧મા) શેઠ સોરાબજી શાપુરજી બંગાળીની પેઠે મી૦ કાબરાજીએ તેમા પોતાની સંપૂર્ણ સમ્મતિ દર્શાવી હતી; અને શેઠ માધવદાસ સાથે રહીને તે પ્રસંગના દરેક કાર્યમાં આગેવાનીભર્યો અગત્યનો ભાગ લઈ તેમને મદદ કરી હતી મુંબઈની "પુનર્વિવાહોત્તેજક મંડળી" ની સ્થાપના કરનાર આગેવાનોમા તેઓ પણ સામેલ હતા, અને ત્યાર પછીથી તે પોતાના મરણ સુધીમાં મુંબઈમા થયલા સઘળાં વિધવાપુનર્વિવાહમાં તેઓ ઘણે ભાગે અંગત હાજરી આપતા હતા.

આ સિવાય બાળલગ્ન, સમ્મતિવયનો કાયદો, રોવા કુટવાનો રીવાજ વગેરે હિંદુ સંસાર સુધારાના વિષયો તરફ તેઓ પોતાના અન્તઃકરણપૂર્વક દિલસોજી ધરાવતા હતા, અને "હિંદુ સંસાર સુધારા સમાજ' ના દરેક શુભ કાર્યને પુષ્ટિ મળે, તથા તેને સંપૂર્ણ લાભ થાય હિંદુઓમા ઉંડા મૂળ ઘાલી પડેલી વહેમ અને અજ્ઞાનતા ભરી રૂઢીઓ નાબુદ થઈ તેમનો સંસાર સુખમય થાય, તેમનું જીવન ઉચ્ચતમ થાય, તેમની જીંદગી બીજી પ્રજાની પેઠે જાહોજલાલીમાં આવે, હિંદુ સ્ત્રીઓની દયાજનક સ્થિતિમા સુધારો થઇ તેઓ પરોપકાર અને પ્રજા હિતના કાર્યો કરવામાં પુરૂષોને મદદ કરવાને શક્તિમાન થાય વગેરે સુધારાના પ્રયત્નોમા તેઓ સહાયક થતા તેમજ પોતાનાં લખાણ, પોતાના ભાષણ, પોતાનું વર્તન અને પોતાના વગથી આ સર્વ ઉપયોગી વિષયોને પુષ્ટી આપવા માટે સતત કાળજી ધરાવતા હતા. "રાસ્ત ગોફતાર" તથા "સ્ત્રી બોધ" પત્રોદ્વારા ચાળીસ વર્ષ જેટલી લાંબી મુદત સુધી તેમણે સુધારાપક્ષે જે પ્રજાસેવા બજાવી છે તે ગુજરાતના સંસાર સુધારાના ઇતિહાસમા કાયમને માટે નોંધાઈ રહેશે.

મી૦ કાબરાજીની સંસાર સુધારાની સેવાની નોંધ લીધા પછી ગુજરાતી સાહિત્યના સબંધમા જે સેવા તેમણે બજાવી છે તે વિષે ટુંકમા નોંધ લેવી યોગ્ય છે

મી૦ કાબરાજી જ્યારે "રાસ્ત ગોફતાર" પત્રના અધિપતિ થયા ત્યારે પારસી લેખકોથી લખાતું લખાણ હાલના કરતા બહુજ અશુદ્ધ હતુ "ગયા" ને બદલે "ગએઆ" અથવા "ગીઆ", "જાય છે" ને બદલે 'જાએચ", "સ્ત્રી ને બદલે "અસતરી', "પ્રજા" ને બદલે "પરજા", 'જ્ઞાનપ્રકાશને" બદલે "ગનેઆન ગીનીઆન પરકાસ" વગેરે રૂપે લખાતું હતુ આ લખાણમાં કરશનદાસ મુળજીએ થોડા થોડા સુધારો કરવાની શરૂઆત કરી હતી, અને તેજ ધોરણે મી૦ કાબરાજીએ સુધારો કરવા માંડ્યો આ વિષે મી૦ કાબરાજી પોતે લખે છે કે, "આશરે ૧૮૬૩—૬૪ થી પોતાના લખાણોમા 'ય' અક્ષર દાખલ કરીને 'ગએઆ' અથવા 'ગીઆ' ને બદલે "ગયા" લખવા માંડ્યુ . . . ... થોડા થોડા સાદા અને સહેલ જોડાક્ષરો દાખલ કરવા માંડ્યા. સર્વથી પહેલા તો પ્ર, ત્ર, ગ્ર, વ્ર, એવા જોડેલા 'ર' અક્ષરોનો વપરાશ વધાર્યો . .. સન ૧૮૬૪-

ધના સુમાર ઉપર 'પગાર' ને બદલે 'પ્રાન' 'ગજર' ને બદલે 'તુઝ' તથા 'અમનાગી' ને બદલે 'સ્ત્રી' એવા મતના બ્લોકાક્ષરો વાપરવા માંડ્યા "આ પ્રમાણે અનુક્રમે ચડતી ચડતી સ્થિતિ લેતાં થોડાં વર્ષો થયા હશે કે તેથી લેકણી અને ભાષા શાખ્ય કરી. લેખન પદ્ધતિના સંબંધમાં મી. કાબરાજીએ તથા તે સમયનાં બીજા પત્રોએ ક્રમે ક્રમે જે સુધારો કર્યા છે, તેથી હાલ પારસી લેખકોમાના કેટલાક શુદ્ધ ગુજરાતી લખાણ કરતા થયા છે. એ બહુ સંતોષકારક છે.

"સ્ત્રી બોધ" માસિકદ્વારાએ તેમણે શ્રેષ્ઠ ભાષામાંથી ઘણું ઉપયોગી સાહિત્ય ગુજરાતીમાં ઉમેર્યું છે. પારસી ગૃહસ્થોમાં નવલકથાના પુસ્તકો વાંચવાનો જે શોખ વધી પડેલો છે તે શોખના જન્મદાતા મી૦ કાબરાજી કહી શકાય. શ્રેષ્ઠ નવલકથાનું પારસી સંસારને બંધબેસતું રૂપાંતર કરવામાં તેઓ ઘણાજ કુશળ હતા, અને તેની પસંદ કરનાર તેઓજ હતા. જોકે તેમણે સ્વતંત્ર નવલકથા એકે લખી નથી; પરન્તુ અનુકરણ કરીને જે જે નવલકથાઓ લખી છે તે નીતિનો બોધ આપનારી અને સામાજિક રીવાજો સાથે સમજણ તથા આકર્ષક છે. આ ઉપરાંત ઐતિહાસિક તથા વિજ્ઞાન વગેરે અને સ્ત્રીઉપયોગી ઘણું ઉપયોગી લખાણ તેમણે "સ્ત્રી બોધ"માં લખેલું છે જે ભવિષ્યે પણ ઉપયોગી થાય તેવું છે. "સ્ત્રીબોધ" મારફતે પારસી સ્ત્રીઓને વાંચવાને ઉત્તેજન કરવા તથા તેમને મદદ કરી પ્રસિદ્ધિમાં લાવવા માટે પારસી સ્ત્રીઓ તેમનો ઘણો આભાર ધરે છે.

તેમને નાટક અને ગાયન તરફ નાનપણથી શોખ હોવાથી, તેમણે એક બે નવી નાટક કંપનીઓ ઉભી કરીને, તે દ્વારા ભજવવા માટે કેટલાક નાટકો પણ લખેલાં છે. સન ૧૮૮૩ ના સાલમાં નામદાર મહારાણીઓના પ્રિન્સ ... ગુજરાતી ભાષાન્તર તેમણે કર્યું હતું, જે તે સમયે ઘણું સારું ગણાયું હતું.

આ દુનિયાના મહાન-કર્તવ્ય પરાયણ-મનુષ્યોના જીવનવૃત્તાન્તો આપણને પોતાના દૃષ્ટાન્તથી કર્તવ્ય પરાયણ થવાનું, સર્વ પ્રજાની ઉન્નતિ માટે ઉદ્યોગ કરવાનું તથા સમાનભાવ રાખવાનું શિખવે છે; અને આપણું એકલપેટા તેમજ સ્વાર્થી થતા અટકાવે છે. આપણે બધા મનુષ્ય પ્રાણીઓ એક મહાન પિતાના સંતાનો છીએ, અને તેથી એઓમાં સમાનભાવ તથા ભાવનું ... ... એ આપણું કર્તવ્ય છે. જેમ આપણને તે શિખવે છે. આપણા કુટુંબી અથવા સગાંઓ માટે જેમ આપણે પ્રેમ જાળવવાનો છે તેમ બીજા મનુષ્યો પ્રત્યે પણ જાળવવો જોઇએ. યુરોપ, અમેરિકા વગેરે પશ્ચિમ તરફના દેશના સમાન અને પરોપકારી મનુષ્યોમાં આ લાગણી ઘણાના દાખલાઓ આપણે જોઇએ છીએ. તેમજ પારસીઓ અને ઉદાર દિલના કેટલાક પારસી બાનુઓ પોતાની જાતિની ઉન્નતિ માટે પ્રયાસ કરવા ઉપરાંત હિંદુઓની ઉન્નતિ માટે પણ પ્રયાસ કરનાર થયા છે. આ ગૃહસ્થોમાં સ્વર્ગસ્થ ... શેઠ ... સાહેબ ... દાદાભાઈ નવરોજી ... કાબરાજી, તથા મી૦ બહેરામજી મલબારી સરખાઓ એ મુખ્ય છે. આ ઉદાર દિલના ... હિંદ બાનુઓના સહવાસમાં આવતાં આપણાં રીત રીવાજો, આપણામાં ચાલતા વહેમ તથા નુકસાનકારક રૂઢીનાં બંધનો વગેરેમાં સુધારાની જરૂર તેમને જણાઈ, તે ઉપરથી તે ગૃહસ્થોએ તન, મન અને ધન વગેરે જે સ્તુત્ય પ્રયાસો કર્યા છે તે માટે આપણે હિંદુઓ તેમના અત્યંત આભારી છીએ. યુરોપિયન પ્રજા તથા આવા ગૃહસ્થોના સહવાસથી, કંઇપણ બદલાની આશા રાખ્યા વગર, નિઃસ્વાર્થ અને આગ્રહપૂર્વક દેશોન્નતિ માટે મહેનત કરનાર અનેક પુરૂષો ઉત્પન્ન થવાની જરૂર છે. સ્વાર્થનિમિત્ત કામ કરનારાથી કોઇનું ભલું થયું નથી અને થવાનું નથી; જે કોઇ થશે તે સ્વાર્થત્યાગથીજ. તેમજ એકજ બીજા ઉપર આધાર રાખીને બેસી રહેવાથી કોઇની ઉન્નતિ થઇ નથી, અને થવાની નથી "આપ સમાન બળ નહિ" એ કહેવત પ્રમાણે સૌ પોત પોતાની શક્તિ વાપરી, વહેમ ભરેલી રૂઢીનાં બંધનમાંથી મુક્ત થઇ તન, મન અને ધન વગેરે દરેક મનુષ્ય સમાજ સુધારા માટે જ્યારે પ્રયત્નશીલ થશે ત્યારેજ તે થઇ શકશે, અને સમાજ સુધારો એટલે ઉન્નતિ આપોઆપ થશે. જેને આપણી નાત જાત સાથે લગારે સંબંધ નથી, એવા ગૃહસ્થો આપણા સુધારા માટે આપણી ઉન્નતિ માટે તન, મન અને ધનના ભોગે પ્રયાસ કરે છે તે ઉદાર દિલના અને પરગજુ ગૃહસ્થોને પગલે ચાલનારા અનેક મનુષ્યો થશે ત્યારેજ હિંદુ બાનુઓ અંધકારમાંથી પ્રકાશમાં આવશે અને બીજી પ્રજાની પેઠે પ્રકાશીત થશે તથાસ્તુ.

હીંદુ સ્ત્રીકેળવણી અને સંસાર સુધારાની લડતોની કેટલીક નોંધ.

લખનાર—બાઈ વિદ્યા રમનભાઈ નિળકંઠ, બી. એ.

ગયા જમાનાના ઉપયોગી પુરૂષો એક પછી એક આપણી નજર આગળથી જતા રહ્યા છે. તેઓમાંના એક મી૦ કેખુશરો કાબરાજી હતા. તેમની આખી જીંદગી દેશસેવામાં ગઈ છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. એક જાહેર પત્રના અધિપતિ તરીકે તેમણે અનેક માર્ગે બજાવેલી દેશસેવા સર્વને જાણીતી છે. એ મહાન કાર્ય કરવાનું બીડું જેઓએ આરંભમાં ઝડપ્યું હતું તેઓને હાલના જેટલા માર્ગ સરલ નહોતા. ઘણી ઘણી મુશ્કેલીઓમાંથી નિકળવું પડતું હતું. અને આજ જે માર્ગ સરલ થયા છે તે એ વર્ગના મહાપુરૂષોના પ્રયાસનું ફળ છે. આપણને જે વાતો હાલ નજીવી લાગે છે તે દાખલ કરાવતાં દાખલ કરાવનારાઓને ભારે મહેનત અને જોખમ ખેડવાં પડેલાં બધા દેશોમાં એજ પ્રમાણે થાય છે

આ લેખમાં મી. કાબરાજીએ સંસાર સુધારક તરીકે જે મહાન કાર્ય કર્યું છે તેની સંક્ષેપમાં નોંધ લેવાનો ઉદ્દેશ છે. સંસાર સુધારાની હીલચાલની શરૂઆતથીજ તેઓ તેમાં આગળ પડતો ભાગ લેતા આવ્યા હતા. હિંદની તમામ કોમોમાં કેટલાક નુકશાનકારક રીવાજો છે તે દૂર કરી દેશની ઉન્નતિ કરવી એ સુધારકોનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. બાળલગ્ન, જ્ઞાતિભેદ, વિધવાવિવાહનો પ્રતિબંધ, સ્ત્રીકેળવણીનો અભાવ, સમુદ્ર ગમનનો નિષેધ, સામાજિક શુદ્ધતા વગેરે હાનિકારક ચાલ ક્હાડી નાખવા જેવા છે એવું દેશનું હિત જાણનાર કેટલાક પુરૂષોના મનમાં લાગ્યું તે વખતે એવા દેશહિતેચ્છુ ગણ્યા ગાંઠ્યા હતા. અને તેમની સામે આખી પ્રજા હતી. પુરાતન કાળથી ચાલતા આવેલા કેટલાક રીત રીવાજ ખોટા છે અને તે [illegible] એ વાત તે કાળના સુધારાના વિરોધીઓના ધ્યાનમાં ઉતારવી એ સહેજ વાત નહોતી. આજે પણ સુધારાના વિરોધીઓ ઘણા છે. પણ તે વખતનો લોકમત ઘણો અજ્ઞાન હતો અને તેમને મન સુધારો તે ઉછાંછળા જુવાનીઆઓની મૂર્ખાઈ માત્ર હતી. તેવા વિકટ સમયમાં સુધારાના આગેવાનોમાં જે ઉત્સાહ હતો તેનો હાલ ખ્યાલ આપવો પણ મુશ્કેલ છે. એવા ઉત્સાહી સુધારકોની પ્રથમ હરોળમાંના એક મી૦ કાબરાજી હતા. અને તેમના તથા તેમના સાથીઓના પ્રયાસને પરિણામે પારસી કોમ આજે દુનિયામાં એક સુધરેલી પ્રજા તરીકે સ્થપાઈ છે. પારસીઓમાં પણ આજથી પચાસ વર્ષપર બાળલગ્ન, સ્ત્રીકેળવણીનો અભાવ, બીજી કોમો સાથે ભોજન વ્યવહારનો પ્રતિબંધ, લગ્ન મરણ પ્રસંગે અઘટિત ખર્ચ વગેરે હાનિકારક રીવાજો પ્રચાર પામેલા હતા પરંતુ એ સર્વ રીવાજ એટલી ઝડપથી નાશ પામ્યા છે કે એની હયાતી આટલા ટુંકા વખતપર હતી એમ માની શકાતું નથી. જેવા ઉત્સાહી સુધારક નરો એ કોમમાં થયા તેવીજ તે પ્રજા પણ ઝડપથી આગળ વધનારી હોઈ એટલે સુધારકોના પ્રયાસ વિજયવંત થયા.

જે પ્રમાણે પારસી કોમના હાનિકારક ચાલનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન મી૦ કાબરાજીએ કર્યો હતો તેજ પ્રમાણે મી૦ કરસનદાસ મુળજી સરખા હિંદુ સુધારકોની સાથે રહી હિંદુઓના રીવાજોમાં પણ મનમાનતો સુધારો કરવામાં પોતે પારસી હોવા છતાં કચાશ રાખી નથી. ગયા જમાનાના પારસીઓ, જેઓમાંના કેટલાક હાલ હયાત પણ છે તેઓ માટે એટલું કહેવું આવશ્યક છે કે હિંદુ અને તેમની વચ્ચે ગાઢો એખલાસ હતો. કાંઈપણ અંતર રાખ્યા વિના હિંદુઓ સાથે મળીને રહેતા અને તેમનામાં જુદાપણા જેવું કશું નહોતું. પારસીઓમાં ન ચાલતા એવા પણ હાનિકારક હિંદુ રીતરીવાજોને દૂર કરવામાં મી૦ કાબરાજીએ આખી જીંદગી પર્યંત પ્રયાસ કર્યા છે. આગેવાન હિંદુ સુધારકો મી૦ માધવદાસ રૂઘનાથદાસ, રા. બા. ભોળાનાથ સારાભાઈ, રા. સા. મહીપતરામ રૂપરામ, મી૦ કરસનદાસ મુળજી વગેરે સાથે તેમને ગાઢો સંબંધ હતો. મી૦ માધવદાસ રૂઘનાથદાસ સરખા આબરૂદાર ગૃહસ્થના પુનર્લગ્નમાં મી૦ કાબરાજીએ અત્યંત મદદ કરી હતી અને પુનર્વિવાહના કામમાં તે ખાસ લાગણી ધરાવતા.

આ પ્રમાણે સાંસારિક દરેક સુધારાના તેઓ હિમાયતી હતા. પોતાનાં પત્રોમાં તે બાબત ચર્ચા ચલાવતા અને વાત સમજાવવામાં તેમણે બાકી રાખી નહોતી. લોક મતના પ્રવાહને સીધે રસ્તે લાવવાનું સાધન વર્તમાન પત્રોનો સદુપયોગ કરી સંસાર સુધારાની મહાન સેવા તેમણે બજાવી છે. જે રીવાજ મનથી ખોટા લાગે તે દૂર કરી સારા રીવાજ દાખલ કરવાનું તેમણે બોલી બતાવ્યું છે

અત્યુક્ત નહિ પણ તે પ્રમાણે વર્તન કરી જાતિ આચરણથી દૃષ્ટાન્ત એક બાબતમા તેમણે આપ્યુ છે એ રીતે સઘળા સુધારકોને ધડો લેવા જોગ તેમણે કાર્ય કર્યું છે

સ્ત્રી કેળવણી એ સર્વ સમાજ સુધારાનું મૂળ છે, એ વાત લક્ષમા રાખી દેશની સ્ત્રીઓને કેળવવાના સર્વે પ્રયત્નમા તેમણે આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો સ્ત્રીઓને અંગ્રેજી ભાષા શિખવવાની હિમાયત કરનાર મુંબઈમા પ્રથમ તેઓ હતા સમાજ સુધારોજ નહિ પણ દેશનું સર્વ હિત સ્ત્રી કેળવણીને આધારે રહ્યું છે સ્ત્રીઓને નિશાળમા કેળવણી આપવી જરૂરની છે, તે ઉપરાંત નિશાળ છોડ્યા પછી તેમનું જ્ઞાન વધતું રહે તો દેશોન્નતિનો માર્ગ સહેલો થાય એ ધારણાથી 'સ્ત્રી બોધ' નામના માસિકમા તેમણે સ્ત્રી કેળવણી વધારવામા મદદ કરી હતી સ્ત્રીઓની નીતિ સુધારી છોકરા ઉછેરી કેળવવાનો સાચો માર્ગ તેમને માલમ પડે તથા એકંદરે તેમના સંસારમાં ઉપયોગી થાય તેવી ખાસ વાતાઓ લખવામા અને એમ આડકતરી રીતે ઉપદેશ આપવામા તેમણે અમૂલ્ય હિત કર્યું છે ઉપદેશની સરને

અમલ થવાનો ખરો માર્ગ ઉપર કહ્યો તેજ છે અને તેજ માર્ગ તેમણે ગ્રહણ કર્યો હતો તે સિવાય સ્ત્રી ઉપયોગી અનેક વિષયો તેમણે લખ્યા છે એમની એ 'સ્ત્રી બોધ'ના વાચનારને તો પુરાવો આપવો પડે તેમ નથી

પારસી સ્ત્રીઓમા આજ જે છૂટ જોવામા આવે છે અને સ્ત્રી પુરુષના ભેગા મેળાવડાઓમા તેઓ ભાગ લે છે તે પ્રમાણે અગાઉ બનતું ન હોતુ સ્ત્રીઓને ઘરની છૂટ આપવી જોઇએ એવો તેમનો અભિપ્રાય જાતે દર્શાવી મુંબાઈમા ગવર્નમેન્ટ હાઉસમા મેળાવડામા સ્ત્રીઓને લઈ આવે તેવા પારસી ગૃહસ્થોને નોતરવાની રચના મી૦ કાબરાજીએ પોતાના ઘરમા કરી હતી તે અમલમા આવી અને ધીરે ધીરે સર્વ કુટુંબના બાનુઓ જાહેરમા આવવા લાગ્યા

એકંદરે મી૦ કાબરાજીના મરણથી આપણી સ્ત્રીઓએ પોતાનો હિમાયતી અને સુધારકોએ પોતાના મંડળમાનો એક ઉત્સાહી નર ખોયો છે

પૈસાની કિંમત ગરીબજ સમજે.

(સોહિની—ગઝલ.)

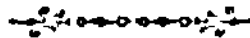
કપ મળતુ હાથ ગરીબને વપરાય સમાર્ગ સઘ,
કારણ સમજી, અનુમાન કરતા એજ ઉંડે મજાન વધુ ૧
ગરજતે પિછાણે પૈસાને કિંમતે તેનીજ ખરી,
રેઢીઆળા વાપરે ના પણ વિચારે પૈસાનું વિત્ત બધુ ૨
શ્રીમંતને છાજે જો દ્રવ્ય, રંક નગરે ધરિદ્ર કેહવાય
ઓહતાજમંદને હક દીધાથી કામ સરે, ના વગે વધુ ૩

કે૦ ન૦ કાબરાજી.

હિંદુ સુધારકોનો ઉત્તેજક.

લખનાર—મી૦ દામોદરદાસ ગોરધનદાસ સુખડવાળા.

મર્હુમ મી૦ કેખુશરો નવરોજજી કાબરાજી સાથે મને પહેલ વહેલી ઓળખાણ સને ૧૮૭૭ માં થઈ હતી. અને ત્યાર પછી એઓના મરણ સુધી હું એઓના સંબંધમાં વધુને વધુ આવતો ગયો હતો. સને ૧૮૮૦ માં મારૂં પહેલ વહેલું દુનિયાની મુસાફરીએ નિકળવું થયું. તે વખતે મારા મિત્રોએ અને ગોરધન મહેર ઇચ્છવાને સામે એ મેળાવડો કીધો હતો. જેમાં એ મર્હુમે મને આગળ પડવાને અને ન્યાતના સંબંધી બંધી ન રાખવાની હિંમત પકડી એ મુસાફરીથી શું શું ફાયદાઓ હાંસલ થાશે તે એક છટાદાર ભાષણ કરીને દર્શાવ્યું હતું, અને આગેવાન ભાગ લીધો હતો. ત્યાર પછી મારા પ્રવાસથી પાછા ફર્યા પછી એટલે સને ૧૮૮૨ ની આસપાસ એઓએ તથા મર્હુમ શેઠ સોરાબજી શાપુરજી બંગાલીએ મને આગ્રહ કીધો, કે એ સફર દરમ્યાન મેં જે જે પારકા મુલકોમાં લોકોની રહેણી કરણી રીતિ નીતિ વગેરે જોયા તથા અનુભવ મેળવ્યો તે સઘળું માટે એક જાહેર જગ્યામાં ભાષણરૂપે દર્શાવવું કે જેથી તેના બીજાને લાભ થાય અને ઉત્તેજન મળે. એ સલાહ મુજબ તેજ સાલમાં મેં બાનુઓ અને ગ્રહસ્થોના એક મોટા મેળાવડા હજુર ફરામજી કાવસજી ઇનસ્ટિટ્યુટમાં મર્હુમ રાવબહાદુર ઓનરેબલ ગોપાળરાવ હરી દેશમુખના પ્રમુખપણાં હેઠળ એક ભાષણ આપ્યું હતું જેમાં એઓએ બહુજ ઉલટમંદ ભાગ લીધો હતો. અને હિંદુ ભાઈઓએ પરદેશ ન ફેરતા અને ન્યાતનો ડર ન રાખતા મારો દાખલો લઈ વિલાયત વગેરે સુધરેલા દેશોમાં પ્રવાસ કર્યો કે જેમ કરવાથી તેઓને પોતાને તેમજ દેશને લાભ થાય એવો બોધ દીધો હતો અને એટલુંજ નહીં પણ મકમ મન રાખી ન્યાતની ખપીના જુલમને આધીન થઈ પ્રાયશ્ચિત ન કરવું તથા એવા પ્રવાસથી થતા અનેક લાભો વિષે વારંવાર પોતાના 'રાસ્ત ગોફતાર' પત્રમાં કેટલાએક વિદ્વત્તાભરેલા લખાણો કીધાં હતાં, અને તેઓ જે જે હિંદુઓમાં જોઈતા સુધારા વિષે લખતા હતા તે ઘણાજ અસરકારક અને આજના વખતને અનુસરતું હતું. એઓ ભાઈ તરફથી એવા ચાલુ ઉત્તેજનને લીધે મેં બીજીવાર પણ દુનિયાની મુસાફરી માથે ઉપાડી હતી અને તેને લગતા જાણવા જોગ હેવાલો જે હું એમના ઉપર મોકલતો હતો તે સઘળા પોતે પોતાના પત્રમાં છાપી પ્રસિદ્ધતા આપતા હતા.

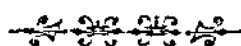
વળી અંગમજની ફરાગત સબંધી બાબતમાં પણ હું એઓના સમાગમમાં આવ્યો હતો. અને તેમાં પણ ભારે ધમ ખેંચી તેનાથી થતા ફાયદાઓ વારંવાર છાપા મારફતે તેમજ ભાષણો મારફતે એઓ દર્શાવતા હતા એટલુંજ નહીં પણ કેટલીક વાર ગામના જાણીતા 'મલો' તથા ઉસ્તાદોને જાહેરમાં ભેગા કરી તેઓ વચ્ચે હરીફાઈના અખાડાઓ કરાવતા હતા અને જીત મેળવનારને ઇનામો વગેરે અપાવતા હતા. કેટલાક વર્ષો સુધી આગળી “બોમ્બે જીમનાસ્ટિક ઇનસ્ટિટ્યુટ” ના એઓ સેક્રેટરી તથા પાછળથી સુપ્રિનટેનડંટ હતા. અને તેના કારોબારમાં ઉલટમંદ ભાગ લેતા હતા અને એ ખાતાને ચહડતી પડતી ઉપર લાવ્યા હતા.

હિંદુઓમાં પુનર્વિવાહથી થતા ફાયદા વિષે એઓએ ભારે લડત ચલાવી હતી અને મર્હુમ શેઠ માધવદાસ રૂઘનાથદાસ સાથે મળીને પુનર્વિવાહને ઉત્તેજન આપવા પોતાથી બનતું કીધું હતું અને દરેક એવાં લગ્નના પ્રસંગે પોતે જાતે હાજર રહી સામેલ થતા હતા. એ ઉપરાંત મહારાજ લાઈબલ કેસ વખતે મર્હુમ હિંદુ સુધારક શેઠ કરસનદાસ મુળજી તરફથી ભારે લડત ચલાવી હતી અને તેમના સુધારાના કામને મદદ અને ઉત્તેજન આપતા. વળી સ્ત્રી કેળવણીથી થતા લાભોના એક ચુસ્ત હિમાયતી હતા. ફ્રી રીડિંગ રૂમ અને લાઇબ્રેરીથી થતા ફાયદા એઓ સારી પેઠે સમજતા હતા અને એવી લાઈબ્રેરીઓ સ્થાપવામાં મને ઉલટ ને સલાહ આપતા હતા. આપણા દેશી લોકો જે રીતે પોતાના મરણ પામેલાનાં મુડદાંઓ અવલમંઝલ પોંહચાડે છે તે રીતિ એઓને પસંદ હતી નહીં અને તેમાં પણ સુધારો કરવાને ભારે ઉલટ પકડી હતી અને તેવા કામને માટે એક લોખંડની ગાડીની ભલામણ કરતા હતા. એવી અકેકી લોખંડની ગાડી એક હિંદુ ગ્રહસ્થે જુદી જુદી હાસ્પિટલો જેવીકે હિંદુ હાસ્પિટલ, જૈન હાસ્પીટલ, કપોળ વાણીઆ હાસ્પિટલ વગેરેને ભેટ આપી હતી તેની પોતે જાતે મુલાકાત લઈ જોઈ તપાસી આવ્યા હતા, અને તે જાહેર વપરાશમાં આવતી જોવાને ભારે ઉલટમંદ હતા.

થોડાં વર્ષની વાત ઉપર મુંબઈ સમાચારમાં એક હિંદુ ગ્રહસ્થે જાહેર કીધું હતું કે જે કોઈ ગ્રહસ્થ મર્હુમ શેઠ કરસનદાસ મુળજીના પગલે ચાલી એમની હિંદુ સુધારાની લડત સબંધી તરફેણમાં અસરકારક અને વખતને અનુસરતા લખાણો એક વર્ષ સુધી જાહેરમાં ચાલુ કરશે તે ફતેહમંદ નિકળનાર ગ્રહસ્થને રૂપીઆ એક હજારનું ઇનામ તેમના તરફથી આપવામાં આવશે. આ જાહેર ખબર તરફ એઓનું ધ્યાન ખેંચાયું અને તે મુજબ એઓએ પોતાના પત્રમાં હિંદુ સંસાર સુધારા સબંધી અસરકારક લખાણો ચાલુ કીધાં કે જેની હિંદુઓ ઉપર ભારી અસર થઈ હતી. અને એ રીતે તે ઇનામ જીતવાને એઓ ફતેહમંદ નિવડ્યા હતા. જો કે પોતે જાતે ચહડતી યુનિવરસિટીની કેળવણી સંપાદન કરવાને ભાગ્યશાળી નહીં નિવડ્યા હતા તોપણ એઓના વિચારો હમેશાં સુધારા તરફ હતા અને પોતાને જે વાજબી લાગે તે એકદમ કોઈની પણ દરકાર કર્યા વિના સ્વતંત્રપણે દર્શાવતા હતા અને ચાલુ અંત ને હેતુ પાર પાડવાને ચીવટપણેથી રાખતા હતા. એવો ખરેખર સુધારાના એક ચુસ્ત, સાચા પ્રમાણીક, અને હિંમતવાન હિમાયતી અને મિત્ર હતા.

"પારસી હ્યુગો"ના મરણ વિષે વિલાપ.

લખનાર—કવિ ભવાનીશંકર નરસિંહરામ.

દોહરા—હરિગીત.

(૧)

ગુજરાતી ગિર્વાણુનો,[1] અસ્ત થયો રવિ[2] આજ,
ઊંડાણી કેરા ઉદધિમાં,[3] ડુબી ગઈ દુનિયાજ
દુનિયા જનાની ડુબી ગઈ ઊંડાણ કેરા ઉદધિમાં,
સ્વર્ગે જતા શ્રી કાબરાજી, શોકની ન રહી સીમા,[4]
ગુજરાતી ભાષાસ્મિ ધણી, ગુજરી જતા ગંભીરતા,
સ્નેહિ પુરૂષના શોકથી, અશ્રુઓ હૃદય સર ચીરતા.

(૨)

ગુજરાતી ગિર્વાણુનો, સ્વર્ગે ગયો સરદાર,
તેથી કવિ-પંડિત તણા, અંતર બળે અપાર
હિમાયતી શ્રીહિન્દનો, જતા હિમાલય હાલીઆ,
તત્કાળ ત્રિભુવનમાં પડી રહી, ચોમેરી તાળીઓ,
વાણી ગઈ વિમળતા, ડોલી રહી તરૂ ડાળીઓ,
ચિત્તની તજીને ચાહના, સ્વર્ગે ચતુર નર ચાલીઆ.

(૩)

ગુજરાતી ગિર્વાણુની, વાડી ગઈ વિખરાઈ,
જરાયે માળી જતા, રસિકવાણી કરમાઈ
ગાની ગિરા ગુજરાતીની, લાલીત્ય વાણી લુંટાઈ ગઈ,
જ્યદાવન માળી ઊડી જતા, વાડી રૂડી વિખરાઈ ગઈ,
ચાલી જતા માળી ચતુર, કળિ પુષ્પોની ચુંટાઈ ગઈ,
રંગીલાની લાલી હણાઈ છેક, ભવાની ધાની બગડી ગઈ.

(૪)

ગુજરાતી ગિર્વાણુની, લાલી ગઈ લુંટાઈ,
કાબરાજી જતા કરો, રૈયત રોવું રખાઈ
રૈયત રખાઈ રોવું દિનમાં, રાજ આખી શહેરની
મહિમા પડી ગઈ આખી શેરી, કાબરાજી મરદની,
શાબ્દિકની શ્રી ગઈ ની સખીમાય પડિ ગઈ શરદની,
એવી જતા બહાદુરીને, ખાલી શી વાત બિરદની?

૧ આજ. (૨) સૂર્ય (૩) મહાસાગર (૪) હદ.

(૫)

અસ્ત થયો આ દેશનો, રસવંતો રવિરાજ,
દિલમાં બહુ દિલગીર છે, કોવિદ ને કવિરાજ.
ચિર પુરૂષ કરસનદાસ ને, ચિર નર્મદાના વર્ગમાં,
સોરાબજી શાપુરજી, સાથે મિલાવ્યા સ્વર્ગમાં;
દલપત જતા ડુબી ગયો, દિલગીરીકેરા દરદમાં,
ચિર કાબરાજીના વિરહથી, મગરૂરી રહી નહીં મરદમાં

દોહરો

ખોટી પડયું ગુજરાતીનું, ગુર્જરગિરા ગુલાબ,
પ્રમગ્ન પરલોકમાં, ગુમાવી બહુ સિતાબ ૧

(ગઝલ.)

ગિરા ગુણવંતી ગુજરાતી, બિચારી આફતો ખાતી,
ખલકમાંહિ કરી ખ્યાતી, કલમથી કાબરાજીએ ૧
રૂડી ગુજરાતી ગણીને, ખુબીથી ખુબ બીનવી,
વખાણી ગણી વાણીને, કલમથી કાબરાજીએ ૨
મગજ મનમાની માણીને, ધ્યાન ઊંડાણી ધારીને
છટાથી વાણી છાણીને, કલમકરા કાબરાજીએ ૩
જથારથ રૂપ જાણીને, પરમ પ્રેમે કરી પૂજા,
અતિશય વ્હાલ આણીને, કલમથી કાબરાજીએ ૪
હતો ગુજરાતીનો હાથી, સુધારાનો ખરો સાથી
નઠારી રૂઢિયો નાથી, કલમથી કાબરાજીએ ૫
હતો ગુજરાતીનો હીરો, રસિકને એક રંગીલો,
લીધું રૈયત બહુ લીરો, કલમકરા કાબરાજીએ ૬
ગ્રોકડી તારી રમતાથી,[1] રસિક પુરૂષો ઘણા રીઝયા,
ચતુરને વશ કીધા ન્હાથી, કલમથી કાબરાજીએ ૭
ગિરા ગુજરાતી ગુણવંતી સુધારીને કરી સારી
પૂજે ગુજરાત પુજવતી, કલમકરા કાબરાજીને ૮
જમાને ખાપણી લીધી ગુણથી આપતા સારુ,
વખાણે છે જતી વિધિ[2] કલમકરા કાબરાજીને ૯
જમાનાનો ખરો જોધ્ધો, સુધારક સહુને સુઝો,
શમાવી રંગ મમ સોધો, કલમથી કાબરાજીને ૧૦

૧ વાર્તાથી (૨) બ્રહ્મા

સુધારામા હતો શૂરો, સિપાઈ રણવિષે પૂરો
તથા કવિગણુંતણો નૂરો, કલમકર કાબરાજીતો ૧૧
ભવાની કેમ ભૂલાશે, વીરતારી રૂડી વાતો,
ફિરથી સૂરીને પામે, તું આશીર્વાદ જોવા હોંસે ૧૨

(દોહરો)

વિરોધ વ્યાધી વિરહની, લેખણથી ન લખાય,
સજ્જન મિત્ર વિયોગને, વાણીથી ન વદાય ૧

(સવૈયો એકત્રીશો)

જગમ હિથી કેખુશરોજી જતા,
દગ લાખ ગણી ઊપજી દિલગીરી,
શાંતિ સુગંધી સમીર કરે નહિ,
શિતળ ચંદનને શિતગિરિ
મિત્ર અને શિરછત્ર જતા
ફરી આજ ભવાનીએ લીધી ફકીરી ૧

(દોહરા.)

દામોદરના દોસ્ત ને, મમતાળુ મમમિત્ર,
કરસનદાસ તણી કથા પરગી કેણ પવિત્ર ૧
ચર્ચા નવી ચલાવશે કાબરાજી પણ કોણ
આશા શીમગ આપશે, જેવીજ જથારથ જોણ? ૨
મમતાળુ મમમિત્ર જે, આશાના આગાર
કાબરાજી કૌસ્તુભમણિ, દૈવતના દાતાર ૩
"કુવારીકન્યા" ની કહો કરશે ચર્ચા કોણ
કાબરાજી જતા કહો, મધુરૂં ભગશે મોણ? ૪
મમતાળુ કથી મિત્રને, પાઠવશે કુશળ પત્ર,
ભવાની મિત્રનું ભાગીયું છાયાવાળું છત્ર ૫
કાબરાજી જતા કહો, લડાવશે કુણ લાડ
પળમા ભવાનીપર પડ્યો, પ્રૌઢ પીડાનો પહાડ ૬
જીવન મારૂં સ્વર્ગે જતા, પછી આવું ક્યા પેર,
કાબરાજી જતા કહો, ભવાની કરશે જેર ૭
ભવાની મિત્રને જોવની અંતર રહી ન આશ
છબી નિરખીને છાતીમા ને હું થાઉં નિરાશ ૮
વિલસમ જ્વાળા વિરહની, કલમથી નહિ કથાય
સ્નેહ કથા સમારતા, ભવાની આંસુ ભરાય ૯

(દોહરો.)

કેખુશરોની કલમની, ખરી પડી ગઈ ખોટ,
લેખણથી જીતી લીધો, કીર્તિકેરો કોટ ૧

ગરબી.*

કીર્તિની કીધી કમાઈ, કલમથી તેં કાબરાજી,
સૌમા કરી સરસાઈ, અર્થીને નાખીઆ ન્યાજી (ટેક)
કાગળ ગણુમાહિ ઘુમીને કોડે,
મધુર વચન મળગાવીને મ્હોડે
હિમ્મતે હરાવીઆ હોડે—કલમથી તેં કાબરાજી
(૨)
કાપતો તુજને નિહાળી કુધારો,
અમથી સ્વેરામા કીધો સુધારો,
વિજયનો કીધો વધારો—કલમથી તેં કાબરાજી
(૩)
હલકા કુધારાની કીધી તેં હાંસી,
વીર તુજ તેને કુરૂદી વિમાસી,
ખૂની એવી તારી ખામી—કલમથી તુજ કાબરાજી
(૪)
નવરોજજીના સપૂત નામાંકિત,
જગમા કલમના બલિમથી કરી જીત
હરેકનું ચાહિને હિત—કલમથી તેં કાબરાજી
(૫)
કબજે કરીને કુધારાનો કિલ્લો,
પ્રબળ પાખંડને પગવડે પીલ્યો
ચોખો કરી દીધો ચીલો[1]—કલમથી તેં કાબરાજી
(૬)
કલમ કરીને બહુ જશ કીધો,
લાયક પથ સુધારાનો લીધો,
પરમ સુધારસ[2] પીધો—કલમથી તેં કાબરાજી
(૭)
ગુજરાતી ગિરાના તેં રસ ગાયો,
હૈયામા જરા ગાઈને હરખાયો,
પ્રેમે કલમરસ પાયો—કલમથી તેં કાબરાજી
(૮)
જળહળની કીરતિ અતી જામી
ખુબીમા જોઈ લગાર ન ખામી
દુનિયામા તારી ન દામી[3]—કલમથી તુજ કાબરાજી
(૯)
કેખુશરોજીએ કીધી કમાણી,
મૃષ્ટિમાહિ શરીર સમાણી
મરદ સમાન મેં માની—કલમથી તેં કાબરાજી

૧ મડળ ૨ પવન—વાયુ ૩ પર્વત પહાડ ૪ હિન્દુ સુધારક મિ દામોદરદાસ ગોરધનદાસ સુખડવાળા
૫ મર્હુમ હિન્દુ સુધારક મિ કરસનદાસ મૂળજી
* કુવારીકન્યા નામે હિન્દુ સુધારા સૃષ્ટિની મારી રચેલી નવલ કથાપર મોહ પામીને સ્વર્ગવાસી મી કાબરાજી એ ઉત્સાહપૂર્વક પ્રસ્તાવના લખીને પ્રસન્નતા પામ્યા હતા

૧ રસ્તો માર્ગ ૨ અમૃત ૩ જોડી

(૧૦)

વીર તેં ધીરથી હાક વગાડી,
ઉંઘણની તજી ઉંઘ ઉડાડી,
જનને લીધા તેં જગાડી—કલમથી તેં કાબરાજી

(૧૧)

ચર્ચા ચતુરાઈની ચરચાએ,
ગુણના ગીત ગુણીજન ગાએ:
લેખ ભવાની લખારી-કલમથી તુજ કાબરાજી

(દોહરો.)

હિમતના હયપર ચડી, કલમરૂપી ધરી તીર—
કાગળ રણમેદાનમા, વિજય કીધો રણવીર

કલમ ચાલતી નથી હાથ ધ્રુજે છે. વાણીથી વદાતું નથી હૃદય ભેદાય છે મનની ગતિ અસ્થિર થઇ છે ગુજરાતી ભાષાના બગીચામાં સેલ કરતું, મધુર ગીત લલકારતું બુલબુલ આપણને શોક સાગરમા ડુબાડીને પરધામભણી ઉડી ગયુ છે. ગુજરાતી ભાષાનો મહાનયોદ્ધો કાગળરૂપી મેદાનમાં ઘુમીને, કલમરૂપી તીખાતીરથી વિજય મેળવીને, પરમપદ પામ્યો છે એ વિજોગથી કવિ-પંડિતોના હૃદય છિન્ન ભિન્ન થઈ ગયા છે, આંખમાથી અશ્રુપાત થાય છે,—ધીર ધરાતી નથી,—વીરપુરૂષના વિરહ-જ્વાળાની વેદના સહન થતી નથી ગુજરાતી ગિરવાણનો રસિક લેખક ગયો, કવિઓની કદર પિછાણનાર ગયો, વિદ્વાનોને વખાણનાર ગયો, સુધારાનો સાચો સાથી ગયો, પરમાર્થનો પહેલવાન ગયો, ગરીબોનો માળો લુંટાઈ ગયો અને અનાથની આશાનો સૂર્ય આથમી ગયો રસિકની રમુજતાનો જાણકાર ગયો હવે શું રહ્યું?—તેની મધુરી વાસના એ વાસનાની માધુર્યતાનું સ્મરણ કરીને આપણે દિલાસો લેવો એજ આપણા હાથમા ઉપાય રહ્યો છે

મી કાબરાજીની પિછાન

હિન્દુ સુધારક મી૦ કરસનદાસ મુળજી લીંબડીના સદ્દરબાર પોલિટિકલ એજંટ હતા તેમના સબંધમા હું આવવાથી સારામા સુધારાના બીજ રોપાયા હતા મી૦ કરસનદાસ મુળજી મર્હુમ મી૦ કાબરાજીને વખાણતા ને ચાહતા હતા તે વખતથી હું પણ મર્હુમ મી૦ કાબરાજીને વખાણવા શિખ્યો. કવિ દલપતરામ મારા શિક્ષાગુરૂ હતા ને પ્રથમ પહેલું કાવ્ય મર્હુમ મી૦ કરસનદાસ મુળજીના સ્વર્ગવાસનું વર્ણન "કૃષ્ણવિરહ" ને નામે પ્રગટ કીધું તે પ્રકટ કરવા પહેલા મને ૧૮૭૫ મા હું મુંબઈ આવ્યો હતો અને મર્હુમ મી૦ માધવદાસ રૂગનાથદાસ, મી૦ લક્ષ્મીદાસ ખીમજી અને મી૦ કાબરાજીને મળીને પ્રસન્ન થયો હતો હું મી૦ કરસનદાસને વખાણનાર હતો અને સુધારા પક્ષની સ્નેહને માટે મારી લાગણી હતી. તેથી મને મર્હુમ સુધારો અંત કરણથી ચાહતા હતા. શેઠ સોરાબજી શાપુરજી બંગાલી પણ મને સુધારાના કવિ તરીકે ચાહતા હતા. તે પછીના એક ગ્રંથ "વિધવા વિલાપ" માં વિધવાઓના સંકટનું કરૂણાજનક ચિત્ર મેં કવિતામા પ્રકટ કીધું તેપરથી ખરા સુધારક મી૦ કાબરાજી મારાપર પ્રસન્ન થયા મર્હુમ હિન્દુ સુધારકોને ઉત્તેજન આપનાર અને તેમનો ઉમંગ વધારનારાઓમા મુખ્ય હતા. મારી "સર્પવિજય"ની ન્હાની કવિતાની પોથી પ્રકટ થઈ ત્યારે મેં જાણ્યું કે મિ૦ કાબરાજી એક રસિક લેખક અને બ્રિટિશ રાજ્યના એક ખરા ભક્ત હતા

બ્રિટિશ રાજ્ય-ભક્તિ

મી૦ કાબરાજીમા સંપૂર્ણ હતી. દરેક તકે તે પોતાની રાજ્ય-ભક્તિ દર્શાવતા ને બીજા લખનારાઓને પણ રાજ્ય-ભક્ત થવાની શિખામણ દેતા હતા. મારા "સર્પ-વિજય" નો (અસ્તોદય) ગ્રંથ સ્વદેશાભિમાનના જોરસાથી ભરપુર છતા તેમા દરેક લીટીમા રાજ્યભક્તિથી ઝળકતી હતી તેથી મી૦ કાબરાજીને એ કવિતાનો ન્હાનો ગ્રંથ પસંદ પડ્યો, અને પોતાના માનીતા "રાસ્ત" મા વિગતવાર વિવેચન કરીને તેઓએ ન્યાય આપ્યો કવિતાની ચુંટણી પણ તેઓ અદ્ભુત રીતે કરતા હતા એક કવિ સિવાય બીજાથી નહિ બની શકે તેવી પિછાણ તેમનામાં કવિતાની હતી "સર્પવિજય" ની કાવ્યકલીમાથી નીચેનો દોહરો તેઓએ "રાસ્ત"ના વાચનારાઓ માટે ટાંક્યો હતો

(દોહરો)

"આવત નહિ અંગ્રેજ તો, તે કયમ વ્હેમ તજાત'
ભણી ગણીને ભામની, સુધરી થાય સજાત"

આવી રીતે ખરા લેખકોને વખાણીને ઉત્તેજન આપવાને મી૦ કાબરાજી સાવધાન હતા તેમના હૃદયમા દ્વેષ નહોતો પોતાના વિરૂદ્ધ પક્ષનો લખનાર હોય અને તેની વાણીમા વખાણવા સરખુ હોય તો તેઓ તુરતજ વખાણતા અને તેને આગળ પાડવાને તત્પર રહેતા હતા હિન્દુ સુધારકોને તેઓ કલમરૂપી ચાબુક મારીને ચેતાવતા હતા

સંસાર સુધારાના સાથી

તરીકે મી૦ કાબરાજીને માન આપવાને માટે તૈયાર થયુ જોઈએ કવિ દલપતરામે પોતાની સ્ત્રીના સ્વર્ગવાસ વખતે, અને મારી માતુશ્રીના કૈલાસવાસ વખતે રોવાકુટવાના હડમા રીવાજને અટકાવવાની અમે ગુરૂ શિષ્યે પહેલ કીધી હતી તેથી પ્રસન્ન થઈને સુધારાના સહાયક મી૦ કાબરાજીએ "રાસ્ત ગોફતાર' મા એક અસરકારક "એડિટોરિયલ" લખીને જણાવ્યુ હતુ કે "જે માન મુંબઈ નગરીએ લેવું જોઈએ તે માન લીંબડીએ લીધું છે."

એક નવલકાર

તરીકે મી૦ કાબરાજીએ ગુજરાતી ભાષામાં જે નામના કીધીછે તે પૃથ્વીના અંત સુધી જવાની નથી. ગુજરાતી ભાષામાં નવલ કથાઓની બહુ અછત છે, અને તેથી મી૦ કાબરાજીએ પારસી સંસાર સુધારાને લગતી નીતિબોધક નવલ કથાઓ લખીને એક નવલકાર તરીકે વાહવાહ કરાવીછે. એકલા પારસીઓજ નહિ, એકલા મુસલમાનોજ નહિ, એકલા હિન્દુઓજ નહિ, પણ તમામ વર્ણના દેશી વિદ્વાનો મી૦ કાબરાજીની નવલ કથાપર મોહની પામ્યા હતા. "દુખીયારી બચુ" ની વાર્તાએ મારા એક મિત્રની આંખમાંથી આંસુ ટપકાવ્યાં હતાં અને તે મેં તે વખતના "રાસ્ત ગોફતાર"માં એક લેખ પ્રકટ કરીને જણાવ્યું હતું. બીજાઓ કરતાં હું પોતે મી૦ કાબરાજીની નવલ કથા ઉપર આશક હતો. મારાપર તેમની અથાગ મમતા હતી, અને પોતાની દરેક નવલ કથા મને ભેટ મોકલીને તે સંબંધી મારા વિચારો જાણવાની ઇચ્છા રખતા હતા. એવા એક નોવેલિસ્ટના હાથથી મારી રચેલી "કુંવારી કન્યા" ની પ્રસ્તાવના લખાવવાનું મને માન મળ્યું હતું મારી નવલ કથા સ્વર્ગસ્થ મી૦ કાબરાજીને પસંદ પડવાથી તેઓએ તે હિન્દુ સંસાર સુધારાને લગતી નવલ કથાની પ્રસ્તાવના ઉલટભેર લખીને મને બીજી મારી મદદ અપાવી હતી.

રાજગીત

સંબંધી ચર્ચા ચાલી ત્યારે મારો અભિપ્રાય મેં મોટી ખુશીથી મી૦ કાબરાજીને લખી મોકલીને તેનો ઉપયોગ કરવાની સૂચના કીધી હતી તે વખતે "ત્રિમાસિક ટીકાકાર" નામનું ચોપાનિયું મારા તરફથી પ્રકટ થતું હતું, તેમાં મેં રાજગીતની પ્રસંશા કીધી હતી. એ મહાન કામને માટે મી૦ કાબરાજીએ જે અથાગ મેહેનત લીધી હતી તેને માટે ગુજરાત આભાર નહિ ભૂલે. મી૦ કાબરાજીનું મોટું મન દરેક વખતે જોવામાં આવતું. દરેક શત્રુને માફ કરવામાં તેઓ ઉદારતાથી વર્તતા હતા.

મી૦ કાબરાજી આ જમાનાના મહાન પુરૂષ હતા.

કવિઓ અને વિદ્વાનોને મદદ આપવાને તથા આગળ વધારવાને તેઓ નિરંતર સાવધાન હતા હિન્દુ ફડાકામારૂ સુધારકો ફડાકા મારવામાં પોતાનું કર્તવ્યકર્મ સમજે છે તેને બદલે મી૦ કાબરાજી બોલતા તેવું કરી બતાવતા. ખરા સુધારકોને તન, મન અને ધનથી મદદ કરતા તથા ગરીબાઇને વખાણતા. સત્યને ચાહતા અને એક ખરા યોગીની પેઠે દમન રાખીને દુનિયાનો રસ્તો કાપતા હતા. પોતાના કરતાં ન્હાનાને પણ પોતાની બરાબરનો જાણતા, ને મિત્રતાઇની ખરી દાઝ હૈડે ધરાવતા હતા. તેઓ સાચા હતા. સાચો સુધારો તેમને ગમતો હતો તેથી તેમના ઘણા દુશ્મનો હતા. મી૦ કાબરાજી કોઇની સાથે એકદમ મિત્રતાઇ બાંધતા નહિ, અને બાંધતા તે ગમે તે થાય પણ છોડતા નહિ. મારી સાથે લગભગ પચીસ વર્ષ થયાં સ્નેહ હતો પણ તે એક સરખો, સાચો, અને એક રંગી હતો. એવા પુરૂષના સ્વર્ગવાસથી મિત્રોએ પોતાનો સાચો મિત્ર ખોયોછે, સુધારાએ સાચો સુધારક ગુમાવ્યો છે, ને ગુજરાતી ભાષાએ પોતાના પ્રેમમસ્ત પુજારીને ખોયો છે. હરીઇચ્છા બળવાન છે મનુષ્યનો યત્ન ચાલતો નથી. વૈદોનું ગયું કારગત લાગતું નથી. સત્તા અને બળ જેની આગળ સમર્પણું તજી દેછે, એવા બળવાન મહાકાલના પંજામાં બુલબુલ પકડાઇને પરમધામમાં પરમ સુખ અને અખંડ શાન્તિ ભોગવવાને ઉડી ગયું છે. ત્યાં સંકટ નથી, ત્યાં શોક નથી. ત્યાં સર્વે સુખ છવાઈ રહ્યું છે. નિરંતર શાંતિ પ્રસરી રહીછે. એવા સદા સુખ-શાંતિથી દેદિપ્યમાન સ્વર્ગલોકને વિષે અમારો આત્મા, અમારૂં જીવન, અમારી આશા ને અમારૂં સર્વસ્વ વિરાજમાન થયું છે એ સુખરૂપ આત્માને પરમવિભુ પરમ શાન્તિ આપો એવી અમારી પ્રાર્થના છે.

(દોહરો.)

ગુણવંતી ગુજરાતના, બાગતણું બુલબુલ,
ઉડી ગયું આકાશમાં, પુષ્પનો બાંધી પુલ.

સંતોષી ગરીબ માણસની મીઠી ઊંઘ.

સુખિયાં ગરીબની મીઠાશી ઉંઘ દે બતાવી,
ધીમે રાત્રે બિછાને પડીને તવંગરો,
છત્ર પલંગે હોય સાટિન સેજ બિછાવી સુખિયાં૦
ફિકર જંજાલે રંક ગરીબને ના સતાવી,
સંતોષ દીએ કુલ રંજને મારી હઠાવી,
નિંદ મીઠી મઢાવી, સંકટમાં સહાય આવી.
અહી તહી, જ્યાં ત્યાં, દમને તેને ઉઘાવી. સુખિયાં૦

કે૦ ન૦ કાબરાજી.

માણસજાતની પેદાશથીજ સુધારો સરૂ થયોછે.

૧૯મી સદીનો એક સાચો સુધારક કેખુશરો કાબરાજી.

લખનાર—ડાકટર જહાંગીર માણેકજી પેનટી.

સૃષ્ટી પેદા કર્યા પછી કુદરતને સુઝ પડ્યું હોય કે તેની સર્વ પેદાશોમાં એવી એક પેદાશ ઉત્પન્ન કરવી કે જે શું કામસુમાર પોતે સરજાયું છે તે સમજી શકે. ઝાડપાન, પ્રાણી અને મનુષ્ય સૃષ્ટીના સર્વ બનાવોમાં ઉત્તમ ગણાય છે, કારણ તેઓમાં જીવ છે. પણ જીવવાળા એ ત્રણ વર્ગમાં મનુષ્ય ઉત્તમ છે કારણ કે તેનામાં જીવ ઉપરાંત મન અથવા વિચાર શક્તિ છે. વિદ્વાનોના વિચાર પ્રમાણે, વનસપતી અને પ્રાણી પછી માણસને પેદા કીધુ છે તો તેમ પેદા કરવાનો હેતુ એમ હોઈ શકે કે જ્યારે એ બંને વર્ગ, જેમ કુદરતે સરજતી, તેડવી મુકી તેને તેજ હાલતમાં આ દુન્યામાં રહે છે અને પોતાની હાલતમાં પોતાની મેળે કાંઈ પણ ફેરફાર કરી શકતાં નથી, ત્યારે કુદરતને સમજવાની કોશેશ કરે, તેના કાયદાઓ, પેદાશોનો, શક્તિઓનો લાભ લે, જમાનાદર જમાનાદાર પોતાની હાલત, આસપાસગાત, આચાર વિચાર એમ સર્વમાં ફેરફાર કરતો રહે એવો એક સર્વ મનુષ્યનો પેદા કર્યો.

પહેલો મનુષ્ય, આદમ અને હવાને આ પ્રથ્વીપર પેદા થયાં ત્યારની હાલતને સાટે જેમ જનવિચાર છે તેમ, તેઓની અને પ્રાણીની હાલત વચ્ચે કાંઈ ફરક નહીં હતો. પણ પ્રાણીમાં નહીં ને [illegible]—તેવી એક ઉત્તમ શક્તિની [illegible] તેઓએ પોતાની મન અથવા વિચાર શક્તિનો ઉપયોગ કીધો એમ તેઓનું કામ [illegible] હોય કે નહીં. પણ ધીરેધીરેજ તેઓએ [illegible] કુદરતની [illegible] પેદાશો અને તેઓ [illegible] તેઓ પોતે પોતાને તેમજ કુદરતને [illegible] શક્તિ તે આગળની [illegible] શક્તિનો [illegible] ઉપ[illegible] પોતાની હાલતમાં ફેરફાર કરવાનો [illegible] અને તેવીજ તેઓએ [illegible] ઉપાય લીધા હશે. અને તે [illegible] હાલતમાં ફેરફાર થાને સુધારો [illegible]

[illegible] આપશે કે માણ[illegible] તેની હાલતમાં [illegible] ફેરફાર. [illegible]

[illegible]

અને તે માત્ર એક અટકળ છે એવું ગણીએ, તોપણ જે તવારિખી બનાવો આપણે વાંચીએ છીએ અને જોઈએ છીએ. હજારો વર્ષપરની નોંધો કદાચ અટકળ ભરેલી માનીએ તોપણ થોડાંક સો વર્ષ અગાઉના જમાનાઓની ખાતરીભરેલી નોંધો અને આપણી પોતાની નજર આગળ અનુભવતા બનાવો તપાસીએ તો, માનસ પોતાના મનના બળે પોતાની હાલતમાં કેટલોબધો ફેરફાર, સુધારો વધારો કરતો જાયછે તે જણાઈ આવેછે.

ત્યારે માણસ પોતાની સુજતથીજ બદલાતુ, ફેરફાર થતુ, સુધરતું જાયછે. એ ફેરફાર અને સુધારો તેની ચાલચલણમાં, આચારવિચારમાં, રીતભાતમાં, પેહેરવાશમાં, કેળવણીમાં, ધર્મમાં, સર્વ વાતમાં થતો આવેલોછે અને થાયછે, અને એ તેની ખાસીઅત અને ગુણ તેની સુજત, બનાવટ, તેના મન અને વિચારશક્તિને અનુસરતો, બંધબેસ્તો, ઘટતોજ છે.

પણ એ સર્વ બાબદમાં, પોતાની ચાલુ હાલતનો ફેરફાર, સુધારો વધારો કરવાની શક્તિની નવાજેશ દરેક માણસમાં કુદરતે એક સરખે દરજ્જેની મુકી નથી. તેમજ તે સુધારાના ફાયદા સમજવાની, તે બજા લાવવાની, તેપર અમલ કરવાની શક્તિ પણ જુદાં જુદાં માણસોમાં જુદી જુદી હોયછે એ માત્ર મનશક્તિના બળનો ફરકછે

જેમ દુન્યામાં સાચા પેગમબરો ગણત્રીનાજ થઈ ગયા છે કે જેઓએ ઈનસાનને ફાયદા કરે, માફક આવે, તેની હાલત સુધરે એવા ધર્મોનો ફેલાવો કીધો, તેમ લોકોની રાહરિતી, આચારવિચાર, કેળવણી એ સર્વમાં ભલો ફેરફાર કરનાર સુધારકો અને સાચા સુધારકો પણ ગણત્રીનાજ નીકળેછે. જરથોસ્ત, કાઈસ્ટ અને મહમદ જેવા મહાન પેગમબરો દુન્યામાં કેટલા થઈ ગયાછે? તેમજ ગેલીલીઓ, ગેલન, હારવે, ન્યુટન જેવા કુદરતી વિદ્યામાં મહાન ફેરફારો કરી નાખનારાઓ કેટલા થયાછે? એ દરેક પેગમબરને પોતાના જમાનામાં, અને દરેક વિદ્વાનને પોતાના વખતમાં પોતાના મહાભારત સુધારા અને શોધની સચાઈની ખાતરી કરવામાટે આખી દુનીઆની સામે લડત ચલાવવી પડી હતી. આજે શું છે? એજ પેગમબરોએ શીખવેલા ધર્મ સર્વથી ઉત્તમ ગણાયછે; એજ વિદ્વાનોએ શીખવેલી વિદ્યા સાચી ઠરેલીછે. જેમ ધર્મમાં [illegible] પેગમબરો [illegible] સુધારા કરનાર [illegible]

કરનાર, તે સુધારા પ્રમાણે ચાલનારને પહેલા ખમવું પડેછે પણ જેમ પેગમબરો અને વિદ્વાનોને આખેર ફતેહ મળી તેમજ સુધારકોના બાબમા થતું આવેછે, જે સુધારો તેઓએ બતાવ્યો, સરૂ કીધો, ચલાવ્યો તેજ સુધારો, તેજ ફેરફાર, તેજ વિચારની ખુબી માલમ પડતી જાયછે, ગમે તેની વિરૂધતા છતા તે દાખલ થતો જાયછે, અને આખેર તે એક સાધારણ રેવાજ થઈ પડેછે, કે જેથી જોકે તે સુધારકને વિરૂધતાથી કેટલું ખમવું પડ્યુ હતું તે વાત યાદ રહી જવા છતા, તેનોજ સુધારો કેવી રીતે પસ ંદ પાડ્યો તે વાતનો ભાગ્યેજ ખીઆલ રહેછે

પણ એ સુધારાઓ દાખલ થતી વખતે સુધારકોએ નહી વકી રાખેલા બનાવો બનવા પામે છે, નહી ધારેલી બદીઓ પેદા થાયછે, નહી સમજી શકાય એવી ખરા બીઓ નીકળી આવેછે એ જોકે સુધારા કરનારની અસલ નેમથી વેગળું છે, તોપણ સાથેસાથ નહી તુટી શકે એવી સાકળથી જોડાએલું એક વળુંછે

પેગમબરોનોજ દાખલો લેવો તેઓએ જે ખાલેશ, પાક અને ઇનસાનને ઇશ્વરી જ્ઞાન આપવા માટેજ જે સુધારા ધર્મમા દાખલ કીધા તે ક્યા ગયા? જે પવીત્ર નમથી તેઓએ આખી જીદગીની મેહેનત ખેંચેલી તે નેમ કેટલી પાર પડી? અલબતા તેઓએ શીખવેલા પાક ધર્મ ફેલાયા, પણ તે ધર્મની સાથે સાથેજ કેટલી બધી એવી વાતો ફેલાતી ગઈ કે જે તે મહાન આત્માઓની પવિત્ર નેમથી જુદીજ હતી તો શું તેઓએ ધર્મો ફેલાવવાજ નહી હતા? એમ કેમ કહેવાય? તેઓના પવિત્ર શીક્ષણનું તોલ જુદા જુદા માણસો પોતાની મનશક્તિ પ્રમાણે જુદી જુદી રીતે કરે, અને તેઓએ શીખવેલા નેક ફરમાનોનો ઉલટો ઉપયોગ કરે તો તેનો દોષ પેગમ બરોને કેમ લાગુ પડે તેજ પ્રમાણે વિદ્યાના ગેરઉપયોગ માટે તે વિદ્યા ફેલાવનારને અપજશ ઘટતો નથી તો સુધારકોના ફેલાવેલા સુધારાઓ સાથેસાથ જે બીગાડા થાય તેનો અપજશ સુધારકોને લાગે નહી

જેમ પેગમબરોએ શીખવેલા ધર્મોની નેમ પાક હોય છે તેમજ સુધારકોની નેમ ભલી હોયછે અને પોતાના વર્ગનું ભલું કરવા ચાહેછે પણ જેમ નેક ધર્મમા બદી ભેળાવાથી તે ધર્મની મતલબ કેટલીક વાર ઉલટી સમજ વામા આવે પણ આખેર તે આમેજ થયલી બદી ગાળી કહાડ્યા પછી તે ધર્મ તેની ખરી ખુબીમા વધારે પ્રકાશિત થાયછે તેજ પ્રમાણે દરેક સુધારો તેની સાથે દાખલ થયલી બદી દુર થયાપછી વધુ પ્રકાશિત વધારે જરૂરનો લાગેછે જેમ પેગમબરોને તેમજ સુધારકોને પોતાના દેશમા પોતાના જમાનામા પોતાના લોકોમા ખમવું પડેછે જેમ તેઓની સામે લોક લાગણી દુશમણી વિરૂધતા મજબુત હોય, અને તે છતા તેજ સુધારા ફેલાવા પામે તો તેના જેવી બીજી જીત કોઈ નહીં તે જીત મગવનાર તેજ ખરો જરી સાચો સુધારક, સુધો સરદાર, ખરો લોકપક્ષી એક સાચા સુધારકને દુશમનનો ડર નહી વિરૂધતાની બીક નહી જેણે સુધારા કરવો એ જીદગીની નેમ રાખી હોય તેના વિરૂધીઓ ઘણાજ હોયછે પણ જ્યારે તેજ વિરૂધીઓ પોતાના વિચારમા વળીને પોતે તેજ સુધારાઓ પ્રમાણે ચાલેછે ત્યારે તેમાજ સુધારકની ફતેહ અને તેના વિરૂધીઓની હાર મરૂ થાયછે તે મોટી

ફતેહ છે, ઘણી વખતે તે તેની જીદગીમા જોવ પામતો નથી, પણ દુન્યામા, તવારિખમા, ભવિષ્યમા તે યાદગાર નામ મુકી જાયછે

એક એક સુધારકનું એક એક કામ અગર તેની કીર્ત્તિ તવારિખમા જાગતી રાખવા માટે બસ હોય તો જે મહાન સુધારકના યાદમા આ યાદગારી અંક પ્રગટાયોછે તેના વિધવિધ સુધારાઓથી તેનું નામ અમર રહેશે એજ તેના અકાળ મરણમા આપણને એક સંતોષ છે સુધારકો થયાછે અને થશે પણ જે નરે પોતાનાજ નહી પણ પોતાની આસપાસના સઘળા ધર્મના લોકોના આચાર વિચારમા, છુગાપણામા, કેળવણીમા રીતભાતમા, અને રાજદ્વારી સુધારા દાખલ કરાવ્યા જેણે છાપામા, ભાષામા, સગીતમા, નાટકમા ધર્મમા, પેહેરવાસમા પરમાર્થીપણામા સગીન ફેરફારો દાખલ કરાવ્યા, અને તે સઘળુ કરવામા નેક નેમ અને પવિત્ર ઇચ્છા રાખી, અને તે બજાલાવ વાની હિમતવાન લડતો ચલાવી, તેવા નર દરેક જમાનો પેદા કરતો નથી

એ સઘળા ફતેહમંદ કામોની કીર્ત્તિ મી° કાબરાજી જેવા એક સાચા સુધારકને આપવા આજે તેમના દુશમણો પણ ના પાડી શકે નહી પોતે દાખલ કરીને ચલાવેલા સુધા રાઓની સાથે સાથે ચાલતી બદીઓ ઉઘાડી પાડતા જઈને પોતાના વિરૂધીઓ, જેઓ તે બદીની બદનામી સુધારાવાળાઓના સીરપર લાગુ પાડવા માગતા હતા તેઓને બતાવી આપ્યું કે સાચા સુધારકો પોતે સંપૂર્ણ નીતિ અને નમુનેદાર આચરણવાળાછે સુધારાના વિરૂધીઓ, આપણામા ચાલતી અથવા દાખલ થતી કાઈબી બદીની બદનામી ખોટી રીતે સુધારકોને માથે ઓળવવાની તજ વીજ કરવાની જે કોશેશો કરતા, તેમા તેઓએ અનેક વાર થાપટો ખાધેલી સઘળાઓ જાણેછે કારણ હમેશા સાબેત થતું કે જે બદીઓ સુધારાથી દાખલ થઈ એવું પુરવાર કરવાની કોશેશમા તેઓ ઉઘાડા પડતા, તે બદીઓ તો ખરેખર તેઓના પોતાનાજ વર્ગમા પેદા થયલી હતી

મી° કાબરાજીએ પારસીઓની ધર્મસબંધી હાલત સુધારવામા મોટો ભાગ લીધોછે રાહનુમા સભાના એક આગેવાન કારોબારી તરફે મી° કાબરાજીના ગસ્ત ગોફતારની મદદ બરાબર કહીએતો પારસી છાપા તરફની એકલીજ હતી અને છે રાહનુમા સભાએ દાખલ કીધેલા સુધારાઓ વરસોની વિરૂધતા છતા કેવા આજે પ્રસરી ગયાછે! તેના હડહડતા વિરૂધીઓમાના કેટલાઓ આજે એ સભાની શીખ પ્રમાણે નથી ચાલતા? એ સભાના કામોનો અને નેમોનો ઉલટો અર્થ પારસીઓમા અને પારસી છાપાઓમા ફેલાતો અટકાવવાને કાબરાજીની તીક્ષણ, તકરારી અને ખાતરી કરનારી કલમ હમેશા મદદગાર હતી બલકે કહી શકાય કે એવા હિમતવાન લેખકની મદદવગર ધર્મમા એ મડળીએ દુશમણીભરી વિરૂધતા છતા જે સુધારાઓ આજે ફેલાવી દીધાછે તેમ કરવાને એ મડળી એટલીબધી ફતેમંદ થતે નહી એ મડળીના શીક્ષણને પોતાના લખાણોથી ટેકો આપીને અને વિરૂધીઓની તકરારો તોડીને કાબરાજીએ બતાવી આપ્યું કે આપણે જે ક્રિયાકાંમોમાજ જરથોસ્તી ધર્મ આવી ગયલો સમ જીએ છીએ તે ખુલ્લો ભરેલો વિચાર હતો એ સબબ

ની અસરો આપણી બીજી ભાઈબંધ કોમોમા પણ કેટલેક દરજ્જે થયા વગર રહી નથી વળી આપણી રોજ મહાની ગણત્રીમા સુધારા કરાવવાને એઓએ સ્થાપેલી મંડળીનું કામ હજુ આજ આપણી સામે પુરૂં થયું છે

છુટાપણું સ્ત્રીઓમા દાખલ કરવાની પેહેલ મી૰ કાબરાજીએ પોતાના લખાણોથીજ નહી, પણ પોતાના કુટુંબમા ચાલુ કરીને આપણામા દાખલ કરાવ્યું પણ જેમ સ્ત્રીઓને ઘટતે દરજ્જે છુટાપણું અપાવવામા એઓ આગેવાન હતા તેમ એ છુટાપણું હદમર્યાદ રહે તેની એઓ બેહદ કાળજી ધરાવતા હતા નાટકો જોવા સ્ત્રીઓને દાખલ કરવા માટે કેવી સાવચેતીભરી સરૂઆત એઓએ કરાવી હતી કે, કોઈબી નાટકમા એકના મરદ તમાશાગીરને દાખલ થવાની બંધી હતી એજ બંદોબસ્તથી પાછળથી બીજી કોમોમા પણ સ્ત્રીઓમા નાટકમા અને ત્યારપછી મીજલસોમા સામેલ થવાનું સરૂ થયું પણ છુટાપણાનો અર્થ બેહદ છુટ નથી, તે માટે એઓએ કેટલા તીક્ષ્ણ લખાણો કીધા છે પોતાના કુટુંબમાની અથવા ઓળખાણમાની સ્ત્રીઓ માટીડાઓની સાથ વગર એકલી નાટકોમા, અને ચોક્કસ કરીને રાતની વેળાએ એકલી બહાર નહી જાય તેની એઓને ઘણી કાળજી હતી એજ શીખામણ એઓના લખાણોમાથી હમેશા મળતી, અને આપણી સ્ત્રીઓ દીવાળીની લાઈટ અને મેળા જોવા ભીડમા નીકળતી તે સામે એઓએ કેવા ઠપકાભરેલા લખાણો કીધા છે? આપણી સ્ત્રીઓને એવી ભડભડમા જતી અટકાવવા એક લખાણમા ગરીબ હીંદુઓના દાખલા આપેલા છે કે જેઓ પોતાની સ્ત્રીઓને એવી ગીરદીમા સાથના લઈ જવા કરતા ખાસા અથવા ઠેકાણામા લઈ જવાનું વધુ આબરૂદાર ધારે છે

મી૰ કાબરાજી પોતે યુનીવરસીટીની કેળવણીથી બેનસીબ, અને પોતાની મેળે કેળવાયલા હોવા છતા, આપણામા કેળવણીની ખામીઓ વિશે અને ચોક્કસ કરીને છોકરીઓને છોકરા બનાવનારી કેળવણીની સામે વિચારવંત લખાણો કરી ગયા છે આપણા જુવાનો યુનીવરસીટીની પરિક્ષાઓ પસાર કરીને બાપીકા ધંધાવેપાર ખીલવવાને બદલે વકીલ અને ડાક્ટરોની સંખ્યામા ઉમેરો કરતા જઈને સાહસીકપણું ખોતા જાય છે, અને માબાપો છોકરીઓને પણ તેવાજ અભ્યાસ કરાવી, પરિક્ષાઓ પાસ કરાવવાના ઉમંગમા તેઓની તંદુરસ્તીનો કચ્ચરઘાણ કરવા ઉપરાંત, સંસારીક કેળવણીથી તેઓ કેવી પછાત રહી જાય છે, એ સવાલો વર્ષોની વાટપર એઓએ લાંબો વખત સુધી ચરચાવી આપણી આંખો ઉઘાડી ત્યાર પછી, તેજ સવાલો બીજા વર્તમાનપત્રોએ અને લખનારાઓએ ઉપાડી લીધા તેની અસરની સરૂઆત કાંઈક થવા પણ માંડી છે

આપણી રીતભાતનો સુધારો મી૰ કાબરાજીએ ઘણીજ નહિ પણ પોતાને ત્યાના અવસરો વખતે કરીને બતાવ્યો છે લગ્નની અને નવજોતની મીજલસો જેવી હદે કરવી જોઈએ તેની ઘા ઘા હદમાંજ અને સગવડ સખવાય એવી કરીને, તથા પોતાને ત્યાના મરણો પછીની ક્રિયાઓ જેટલી અને જેમ કરવી જોઈએ તેમજ કરાવીને, એક સાચા સુધારકે શીખામણ આપવાનીજ નહી, પણ પોતાના વારી આવે કરી બતાવવાની પણ હીંમત ધરાવવી જોઈએ એવું હમેશા બતાવી આપ્યું છે સભાનો વિવેક જાળવવાની આપણ લોકોની ખામી એઓ છડેચોક બતાવી આપી કેટલીક વખત એવો અવિવેક કરનારાઓની સખત ખબર લેવાને મી૰ કાબરાજી ચુક્યા નથી સ્ત્રીજાતી તરફ માનની નજરથી જોવું, અને જાહેરમા તેઓ સાથે કેમ વર્તવું, એ વાત આજની કેળવણી પછી સઘળાઓ જાણે છે, પણ સ્ત્રીઓના છુટાપણાની હીમાયત કરીને, તેઓ તરફ ઘટતા માનથી વર્તવું એ આપણા દેશીઓને પહેલા ઉપદેશ કરનાર આપણા કાબરાજી અને તેઓનું રાસ્ત ગોફતાર હતા

કાબરાજી અને 'રાસ્ત ગોફતાર'' અને રાજભકિત આ ત્રણની એકેયતા અચુક હતી એક સ્વતંત્ર લખનાર હોવા છતા, એક ખરા દેશહીતકારી તરે પોતાના રાજ્યની અને પોતાના દેશીઓની, એ બનેની સેવા કરવી એ નેમ હમેશા મી૰ કાબરાજીની નજર સામે હતી લોકોના વહાલા થવા, જે સરકારે છાપાનું છુટાપણું બક્ષ્યું તેનીજ સામા લખાણો કરવા, અને લોકો પાસે વાહવાહ પોકરાવવી એવી કીર્તિના મી૰ કાબરાજી ભુખ્યા નહી હતા પોતાના હક માગવા, પોતાની જરૂરો સરકારને જાહેર કરવી, પોતાના દુખો સરકાર રૂબરૂ મુકવા પણ તે સભ્યતાથી અને વિવેકથી કરવું એવું એઓનું શીક્ષણ હતું સરકાર વિરૂધ લખવું પડે, કાંઈ ભુલ યા ખામી બતાવવી પડે તો તે કરવામા એવન જેવા ચીવટ કોઈ નહી હતા, પણ તે સભ્યતાથી અને રીતસર કરવું એ એઓનો મુદ્રાલેખ હતો રાજદ્વારી કાર્યોમા મધ્યમપણું જાળવવું એવી એઓની શીખામણોએ એઓ સામે ઘણા દુશમનો ઉભા કીધા, જેમની રાજકરતા તરફની અમર્યાદાભરી વર્તણુક, લખાણો અને ભાષણો મી૰ કાબરાજીએ જાહેર રીતે ધીક્કારી કહાડવાથી પોતે તેઓમા વધારે અળખામણા થયા પણ રાજદ્વારી બાબદમા એવોની સાચી નેમને ઉલટી સમજાવી મારવાની મી૰ કાબરાજીના દુશમનોની કોશેશ હમેશા નિષ્ફળ જતી એઓના પાકા વિચાર ઉપર લગભગ આખી પારસી કોમને અને તે સાથે આપણા મુસલમાન ભાઈઓને એટલો પુરતો ભરુસા હતો કે કોનગ્રેસવાળાઓની અનેક સમજાવટ છતા આટલા વર્ષો સુધી એ બને કોમનો પોતાની મંડળીમા તેઓ સામેલ કરી શક્યા નથી કોનગ્રેસની શરૂઆતમા મી૰ કાબરાજી તેની વિરૂધ નહી હતા, બલ્કે તેને ટેકો આપેલો હતો પણ એ મંડળી

કામ કરવાની રીતી, રાજકરતાઓ પારી શીપેલી અશક્ય માગણીઓ અને તે કરવાની રીતી, સરકાર વિરૂધ થતાં ભાષણો, અને તેમાં વપરાયલી સખ્ત ભાષા, એ સઘળું કાબરાજી જેવા એક દુરઅંદેશ લખનારને તેને ટેકો આપવાથી અળગ રહેવા માટે પુરતું હતું. કોનગ્રેસના સરૂઆતના કામથીજ માલમ પડ્યું કે તેની કામ કરવાની રીત દેશને કાંઇબી ફાયદો કરે એવી નથી. તેની એ ભૂલ બતાવનાર મી. કાબરાજી અને તેમનું રાસ્ત ગોફતાર પહેલું અને એકલુંજ હતું. અને વીસ વર્ષની કોનગ્રેસની હેયાતીમાં તેને દેશનાં લોકો માટે પોતાની સુબાખીત લડતોથી કયા સંગીન ફાયદા મેળવ્યા છે, તેનો હીસાબ હજી બાહેર પડ્યો નથી. મી. કાબરાજીનાં લખાણોની સચાઇ, પાછળથી જ્યારે એ મંડળના હીમાયતીઓએ કબુલ કરીને અને તે લખાણોનું વાજબીપણુ તેની પક્ષના વર્તમાનપત્રોએજ સ્વીકારવા લાગીને એ મંડળ ચલાવવાની રાહરીતીમાં ફેરફાર સુચવવા અને કરવા લાગ્યા ત્યારે લોકોની ખાતરી થઇ કે મી. કેખુશરોની વિરૂધતા કોનગ્રેસની પોતાની સામે નહી પણ તેને ચલાવવાની રૂઢી સામે હતી. એજ કારણથી એ મંડળના કામો સામે ટીકા કરનારા લેખકોની સંખ્યા વધતી જાયછે, અને જે પોષણ આપવાને મી. કાબરાજી એ મંડળને શીખામણ દેતા હતા તેજ ધારણે તેઓ પણ કરેછે. વર્ષમાં એક વખત લાંબાં ભાષણો કરીને આખું વર્ષ સુઇ રહેવામાં નહીં, પણ દેશને કાંઇપણ ફાયદા થાય એવાં કામો કર્યાથીજ કોનગ્રેસ કાંઇબી ઉપયોગી થઇ પડશે એવાં મી. કાબરાજીના તીક્ષણ લખાણોનીજ અસરથી, જે એકલું ઉપયોગી પગલું આજ સુધીમાં એ મંડળે લીધું છે— ઉદ્યોગહુનરનું પ્રદર્શન દરસાલ કોનગ્રેસની મીટીંગની સાથેજ ભરવાનું—તેવાંજ બીજાં કામોથી એ મંડળ દેશને ઉપયોગી થઇ પડશે એવી એ મહરૂમની ઇચ્છામાં આપણે ભાગ લહશું.

જેમ મી. કાબરાજી કોનગ્રેસની ભલી નેમના વિરૂધી નહી હતા, તેમ તેઓના દુશમણોના સમજાવ્યા પ્રમાણે હિંદી ખેરખાહ મી દાદાભાઈ નવરોજીના વિરૂધી પણ નહી હતા. મી દાદાભાઇના એક ચેલા અને લખાણનાર તરીકે હમેશા તેઓ એ બુજોર્ગ નરને વિશે વાત કરતાં જે માનભરેલી ભાષાવાપરતા તેજ મી કાબરાજીનો એ હિંદના દાદા તરફનો ઘાડો પ્રેમ બતાવી આપતી. પણ કાબરાજીના વિરૂધિઓની મતલબ કાંઇ એવી લાગતી દીશેછે કે મી દાદાભાઈ સિવાય બીજા કોઈ પારસીએ અને ચોકસ કરીન સર મનચેરજી ભાવનગરીએ પાર્લામેંટના મેમબર થવું એ એક ગુનાહ છે. જે પુરૂષો પોતાને રાજદ્વારીઓ, અને વળી લીબરલ પક્ષના રાજદ્વારીઓ કહાવે, અને મી દાદાભાઈ એક કાઉન્ટી તરફથી પોતાની ઉમેદવારીમાં નિષ્ફળ નિવડ્યા માટે સર મનચેરજીએ બીજી કાઉન્ટી તરફથી ઉમેદવારી કીધી, તે બાબે મી દાદાભાઈ સામે દુશમણી બતાવી એવો અર્થ ઉઠાડે, એવા સાંકડા વિચારના રાજદ્વારીઓથી દેશનું કેટલું સાર્થક થઇ શકે? એવા સાંકડા વિચારના મી કાબરાજી નહી હોવાથીજ, મી દાદાભાઈ લીબરલો તરફથી, કે સર મનચેરજી કનસરવેટીવો તરફથી ચુંટી કહડાઈને દેશને માટે કાંઇબી લાભો મેળવવા પામે એ મી. કાબરાજી જેવા એક રાજદ્વારી સુધારકની નેમ હોવાથીજ, જેમ મી. દાદાભાઇની વારીએ તેઓને, તેમ સર મનચેરજીની વારીએ તેમને ટેકો આપ્યો. અને તે ટેકાથી મી કાબરાજીએ, અથવા પાર્લામેંટમાં શરીક થઇને સર મનચેરજીએ પોતે દેશના લાભ વિરૂધ અત્યાર સુધીમાં કેટલું નુકશાન કીધું છે તે વાત આજ સુધી આપણા કોનગ્રેસીઆ મીત્રો પોતાની ખાલી વિરૂધતામાં જાહેર કરતા ભુલી જાયછે.

મી૦ કાબરાજીની હમેશાં લડત હતી કે આપણા રાજદ્વારીઓએ પાર્લામેંટની કોઇબી એકજ પક્ષથી દેશનું ભલું થવાની આશા રાખવી ફોકટ છે. લીબરલોની લાંબી કારકીરદીમાં આપણને કયા મોટા હકો મળ્યા કે જેવા કનસરવેટીવોના વખતમાં નથી મળ્યા તેનો હીસાબ બહાર પાડવામાં આવે તો કયા પક્ષનું પુછડું પકડવું વધારે લાભકારી ગણાય તે માલમ પડે. બાકી સર મનચેરજી પોતાનું કામ ચુપચુપ કર્યા જાયછે, અને તેઓની સેવાની કદર ધીમે ધીમે પીછાનવામાં આવે છે. તેઓને જેમ નુકશાન કરી શકાતું નથી, તેમજ મી૦ કાબરાજીની રાજદ્વારી નેમો દેશનાં ભલાં માટેનીજ હતી એ વાત પણ બદલી શકાવાની નથી.

મી૦ કાબરાજીના ૪૦-૫૦ વર્ષ સુધીના એક એડીટર તરીકેના કામો અને લખાણો એટલા તો જાણીતા છે કે તેમની તે સેવાઓ માટે લખાનથી બોલવું પડે એમ નથી. દેશી છાપાની આજની ચડતી હાલત અને આબરૂની સરૂઆત કરનાર જેમ મી૦ કાબરાજી હતા, તેમ તેની આબરૂને ઉંચામાં ઉંચી ટોચે પુગાડી, સૌથી વડા રાજકર્તા, લોર્ડ કરઝન તરફથી, પોતાની એડીટર તરીકેની કારકીરદીના અંત વેળા, દેશી છાપાને તેની હાલની ઉંચી પંક્તીએ લાવનાર તરીકે મુબારકબાદી મેળવનાર તેવન પહેલાજ હતા. એક સ્વતંત્ર લેખક માટે આના જેવી કીર્ત્તિ વધુ હોઈ શકે નહીં. એ બીના જેમ એવોની જાહેર કારકીરદીની ફતેહ તેમ એઓના દુશમણોની સરીઆમ હાર જાહેર કરેછે

દેશી છાપાની આજની ચડતી હાલત કરવામાં મી૦ કાબરાજીને ઘણા જાતી ભોગો આપવા પડ્યાછે અને ઘણી કોશીશો કરવી પડીછે. આવા એક તીક્ષણ લખનારથી ડરતા દેશી રાજવંશીઓ, દરબારીઓ, અમીરો અને તવંગરોએ એઓને પોતાની લાલચથી અનેકવાર લલચાવ્યા છતાં, અને સેંકડો નહીં પણ હજારોની રૈશ-

એ ખાનગીમાંજ નહીં પણ જાહેર પ્રસંશા રૂપે આપવાની માંગણી કરવા છતાં જે લેખકે પોતાના પવિત્ર ઓહદાની આડે પોતાના ખાનગી લાભોને આવવા દીધા નહી, અને સઘળી લાલચોને ઠોકરે ઉડાવી, તે, હાલતે ગરીબ છતાં કેવો મોટાં મનનો, સાચાં દીલનો, દૃઢ હીમતનો હોવો જોઇએ? પણ જેમ એવી લાલચોની સામે થઇને પોતાનું શુદ્ધ અંતઃકરણ સાબેત કીધુંછે, તેમ એથી આડે માર્ગે ચાલનાર લાંચીઆ, જુઠા, શીરૂરી લખનારાઓને ઉઘાડા પાડીને પોતાની તેવીજ હીમતવાન પ્રકૃતી સાબેત કરી આપીછે. પોતે ચલાવેલા લાઇબલ કેસોમાં જીત મેળવીને પોતાની કીર્ત્તિમાં જેમ વધારો કીધો, તેમજ જે એકુબ મુકદમામાં એઓની હાર થઈ તે હાર વખતે પણ લોકો તરફથી એઓનો થયલો ખરચ ભરી આપવાની ઉદાર માગણીથી લોક વિચાર મી૦ કાબરાજીની તરફ કેટલો મજબુટ હતો, અને પોતાના વિરૂધીઓને ઉઘાડા પાડવામા તે હાર છતાં એઓ કેટલા બધા ફતેહ પામ્યા હતા તે અચુક માલમ પડ્યું હતું. એક એડીટર તરીકે એઓનો લોકોમાં તેમજ સરકારમાંથી જેટલો વગ હતો તેને થોડે દરજ્જે પણ બીજાં કોઈ દેશી પત્રનો લખનાર પીછાન પામ્યો નથી.

મી૦ કાબરાજીએ ગુજગતી ભાષા જેવી રીતે લખવાની મહ કીધી હતી તેથી કાંઈ તદનજ જુદા, બદલાયલા, સુધારેલા આકારમાં પોતાની આખેરી વખતે તેને લાવી મુકી હતી. જે માણસ પોતાની આસપાસ સઘળે બાબદોમાં સુધારા કરવાનેજ પેદા થયો હતો, તે પોતાના ધંધાનુંજ સાધન, જે ભાષા, તે સુધાર્યા વગર રાખે એ તો બને નહીં. આજની અને ૫૦ વર્ષની વાટપરની ગુજરાતી એ બેનમાં આસમાન જમીનનો જે ફેર લાગેછે, તેને માટે મોટે ભાગે મી૦ કાબરાજી જેવા આંગ લખનારને આપણે આભારી છીએ. બધી તરફથી કહેવાયછે કે મી૦ કાબરાજીની હૈયાતીમાં એઓની બરોબરીઓ લખનાર નહીં હતો અને લાંબા વખત સુધી એક ચમકદાર લખનાર તરીકે એઓની જગ્યા ખાલીજ રહેશે, એ બાબદમા શક જેવું કાંઈ નથી.

પારસીઓમાં અને લગભગ સઘળા વર્ગોમાં સંગીતનો જે શોખ પેદા થયલોછે, તે શોખ ઉત્પન કરનાર મી૦ કાબરાજી હતા. કનઅણીઓના તાયફા અને ભવાઇના રાગોમાં પહેલાં જે મજાહ લોકો મેળવતા હતા તેનું બેઆનરૂપણું બતાવી આપીને, ગાયણ મંડળી ઉભી કરીને, શુદ્ધ સંગીતના જળસા અને ભાષણો કરીને, એજ શોખ આબરૂઇજતથી કેમ તૃપ્ત થાય તે એઓએ બતાવી આપ્યા પછીજ કુટુંબોમાં ગાયનનો શોખ ઘેર ઘેર પેદા થઈ હલકાં ગાણાંઓથી લોકો દુર રહેવા લાગ્યાં. પોતાના સઘળાં ફરજંદોને ગાયનની પુખ્ત તાલીમ આપીને આબરૂદાર અને વગવાળી મીજલસોમાં તેઓને ગાવામાં સામેલ કરીને દેશી ગાયનને એઓએ ચડતી આબરૂપર લાવી મુક્યું છે.

આપણામાં પેહેરવાસની ફેશનો છેલાં ૨૫ વર્ષમાં તરેહવાર બદલાઈ છે. ચોકસ કરીને આપણી સ્ત્રીઓમાં એ ફેશનના ખરચાલુપણા સામે મી૦ કાબરાજીની લડત બાથોબાથ હતી; અને જો કે આપણી સ્ત્રીઓ માથુંબાંનુ બાંધીને પોતાના વાળની ખુબસુરતી છુપાવેછે, માટે તે કહાડી નાંખવું જોઇએ એ એઓની મુખ્ય લડત હતી. અને પાઘડીને બદલે કાંઈ વધુ માફક આવે એવું પેહેરણ કરાવવા માંગતા હતા, તોપણ પોશાકની સાદાઈ જાળવી રાખવા માટે, તેના ખરચાલુપણા સામે, તેની ઘડીએ ઘડીએ બદલાતી ફેશનો સામે એઓના વિચારો ઘણા મજબુટ હતા. માથાંબાનાની છીટ હતી તે કહીનેજ નહીં પણ પોતાની દીકરીઓને તે બાંધતાં બંધ કરીને, પોતે જે કહેછે તેજ કરેછે એવું હમેશાની માફક સાબેત કરી આપ્યું. એ સીવાય ફેશનની શીમીઆરીઓ અને ખરચાલુપણાં સામે પોતાનો બળવાન અવાજ હમેશાં ચાલુ રાખીને એ શીમીઆરીઓથી આપણામાં દાખલ થયલી મુફલેસી અને દળીદ્રતા હર વખતે એઓ બતાવી આપતા.

આપણા નાટકો અને નાટકનો ધંધો જે આજની પંકતીએ પુગ્યોછે તેનું સર્વ માન એ નાટકની હાલત સુધારનાર મી૦ કાબરાજીને ઘટેછે. મી૦ કાબરાજીએ બેજન મનીજેહનો પેહેલો નાટક લખીને તખતાપર મુકાવ્યો તે વખત અગાઉના નાટકો અને આજના નાટકો વચેનો ફેરનો બનેનો અનુભવ ધરાવનારજ જાણે. પણ મી૦ કાબરાજીના ઉપલા અને બીજા ઇરાની અને હિંદી તવારીખપરથી ઉપજાવી કહાડેલા નાટકો જેવા ચડતી પંકતીના નાટકો ગુજરાતી આલમ સામે થોડાજ મુકાયા છે.

પરમાર્થ અને પરોપકાર એ પારસીઓનો ખગત ગુણ છે, પણ તેમાંથી ઘટતો ફેરફાર કરાવી તેની રીતમાં સુધારા દાખલ કરનાર મી૦ કાબરાજી હતા. પ્રાણીઓ ઉપરનું ઘાતકીપણું અટકાવનારી મંડળી સ્થાપણ કરવામાં એઓની આગેવાની હતી, તેમ પજાબમાં એક આંધળા અભ્યાસીને પોતાનો કાયદાનો અભ્યાસ ચાલુ રાખવા માટે જોઇતું ફંડ ઉઘરાવી આપનાર એઓ હતા; દુખ અને હાડેશામાં આવી પડેલાઓને ઘટતી મદદ કરાવવામાં જેમ એઓની આગેવાની હતી, તેમ સખાવતનો ગેરઉપયોગ નહીં કરવો જોઇએ, અને સખાવત કરવામા નાતજાત નહીં જોવી જોઇએ એવો એઓનો વિચાર હતો. સખાવત કીધાથી હરામખોરીને ઉત્તેજન નહીં મળે એવી રીતની સખાવત જોઇએ તેમ તે ગરીબાઇને વધારનારી પણ નહીં જોઇએ એવું મી૦ કાબરાજીનું કહેવું હતું.

માણસજાત તેની પેદાશથીજ સુધરતું આવ્યુંછે, પણ તે સુધારા ફેલાવવાની શક્તિ જુદાં જુદાં આદમીઓમાં જુદી જુદી હોયછે, એવું આપણે ઉપર કહ્યું. ૧૯ મી સદીના અર્ધા ભાગમાં અને ૨૦ મી સદીની સરૂઆતમાં થઈ ગયલા એક સામાન્ય સુધારક તરીકેજ માત્ર મી૦ કેખુશરો કાબરાજીની જીંદગી આપણે તપાશી છે. એઓની નમુનેદાર જીંદગીનો પુરેપુરો હેવાલ લખવાનું કોઈ વિદ્વાનને માટે રહેવા દઇશું, કે જે એઓની જાહેર કારકીરદીને એક અધીપતી, નોવેલીસ્ટ, નાટક લખનાર, ભાષણ કર્તા સભાઓ ઉભી કરનાર અને ચલાવનાર દાખલનો પુરેપુરો હેવાલ પ્રગટ કરે કે જે બીજાંઓને ભોમ્યા તરીકે ઉપયોગી થઈ પડે.

આ સર્વ હેવાલમાં એક ગુણ જે મી૦ કાબરાજીમાં સર્વોપરી હતો તે હમેશાં નકલ કરવા જેવો છે, કે દરેક સુધારકે સુધારા કહીનેજ નહીં પણ કરીને બતાવવા જોઇએ.

સ્ત્રી સુધારાનો અઠંગ હિમાયતી.

લખનાર—ભાઈ ખુરશેદભાઈ પેસ્તનજી ડાકતર.

મર્હુમ શેઠ કેખુશરૂ નવરોજજી કાબરાજીની જીંદગીનાં વૃત્તાંત માટે આવા એક અંકમાં એક લખનારને જેટલી જગા મળી શકે તેટલી જગ્યામાં એવા મહાભારત લેખક અને ઉપયોગી શહેરીની જીંદગીનો અહેવાલ લખવાની કોશેશ કરવી મિથ્યા છે. જે લખનારે ૫૦ વર્ષ સુધી એક અઠંગ લેખક તરીકે જીંદગી ગુજારેલી, અને તે લખનારનાજ શબ્દોમાં બોલું તો જે ધણીનાં લખાણોની લંબાઈનું માપ માઈલોના હિસાબમાં લઈ શકાય, તેવા એક લખનારની જીંદગીના અહેવાલને માત્ર એક માસિક ચોપાનીયાંનો વધારાનો નાનકડો અંક તે કેમ ઈનસાફ આપી શકે? મર્હુમ મી૰ કાબરાજીની જગપ્રસિદ્ધ નામના કાંઈ માત્ર એમની એક લેખક તરીકેની કારકીર્દિમાંજ સમાઈ રહેતી નથી, પણ એક લખનાર લેખે પોતાની કોમની અને જાહેર પ્રજાની, પોતાના દેશની અને શેહેરની, પોતાના પત્રમાં અને તેની બાહેર જે જગજાહેર સેવાઓ બજાવીછે, તે એટલી બહોળી છે, કે તે વિષે કંઈક ગ્રંથોની હારમાળા સેહેલાઈથી ઉપજાવી શકાય. તે છતાં એ વિષય ઉપર જાહેર પ્રજા પાસે લેખો લખાવવાની નેમ ઘણી પસંદ કરવા જોગ એમ છે કે તેથી માત્ર જુદા જુદા લખનારાઓના વિચારોજ જાણવાનું નહીં પણ જુદા જુદા વિષયો ઉપર તેમનું મત મેળવવાનું બની શકશે. મર્હુમ મી૰ કાબરાજીનાં લખાણો ખાસ બાનુઓ માટે પ્રગટ થતાં એક ચોપાનીયામાં એક બાનું લખનારના હાથમાં જો કોઈ પણ વિષય સહુથી વધુ અનુકુળ ગણી શકાય તો તે સ્ત્રીસંસાર સુધારા સંબંધી એમની સેવાઓ છે. આગળા જમાનાની પારસી સ્ત્રીઓની સ્થિતિ તેમની હાલની સુધરેલી હાલત સાથ સરખાવતા વિસ્તારીને વર્ણવવાની જરૂર નથી. દરેક કુટુંબની વૃદ્ધ વયની માતા કે મમાઈ બપાઈ હાલની ઉછરતી ઓલાદની તેમની દીકરીઓનાં મનપર તે વિષે હું કે કોઈ પણ લખી શકે તે કરતાં વધુ ખુલાસાવાર અજવાળું નાખી શકશે. તે છતાં ટુંકમાં બોલતાં આગળા વખતની પારસી સ્ત્રીઓની જીંદગીનો ચિતાર દોરવો તે હાલના વખતના હિંદુઓની રાહરસમોને વિસ્તારવા બરાબર થઈ પડશે. આપણી હિંદુ બેહેનપણીઓમાં જે કેટલીક રીતિ નીતિઓ હાલ આપણને અચંબો પમાડનારી દીસેછે અને આજની સુધરેલી આંખે તપાસતાં બાઝી પસંદ કરવા જેવી દીસતી નથી, તેજ રીતિ નીતિમાં ઉછરેલી તે વખતની પારસી બાનુઓને ચિતારવા બરાબર થઈ પડશે. હિંદુ અને બીજી પરદેશીઓની સાથે કાંઈક સદીઓના રહેવાશને લીધે પારસીઓની રાહરસમો ઘણી રીતે બદલાઈ જઈ આગળની ઈરાની અને ખાસ જરથોસ્તી તરીકેની તેમની અસલ્યાતેસંઃ વખતના વહેવા સાથે ઘણો ફેરફાર થયો છે. હાલનો એક ઈરાની જેમ એક જરથોસ્તી છે તેમ પારસીઓ પણ જરથોસ્તીજ છે. તે છતાં તેમની બન્નેની વચ્ચે સંસાર સંબંધી જે ફેરફારો નજરે પડેછે, તે પારસીઓના એક બીજીજ જુદદીન કોમ સાથના ચાલુ સમાગમને લીધેજ છે. અલબત્તાં કોઈ હિંદુઓના સંબંધમાં આવીને પારસીઓએ તેમની ખામીઓનીજ નકલ કરી નથી, પણ તેમની ખુબીઓ, તેમના કેટલાક ચહડતા ગુણો અને રાહરસમો પણ અખત્યાર કરેલાંછે, તે છતાં હાલની હિંદુ સ્ત્રી અને એક પારસી સ્ત્રીની સ્થિતિમાં જે આસમાનો મોટો તફાવત જોઈએ છિયે તેનો સબબ શોધવા દૂર જવાની જરૂર નથી પારસી સ્ત્રીઓએ કેળવણીનો લાહવો ચાખ્યોછે, જેથી તેમની હિંદુ બેહેનપણીઓ કેવળ બેનસીબ રહીછે; પણ કેળવણીનાં એ રૂડાં ફળો ચાખવાથી તેઓ કમનસીબ રહીછે તેમાં તેમની તકસીર ગણાશે નહીં. પારસીઓના સુભાગ્યે તેમને જે જાતના સાચા અને ખરા સંસારસુધારકો મળ્યા તેવા રાહબરો મેળવવામાં હિંદુ કોમ નિષ્ફળ નિવડ્યાથી તેમની આજની અને કંઈક સદીઓની દશામાં જીવ જેવો તફાવત આપણ જોતાં નથી. સ્ત્રીકેળવણીના એવા ખરા હિતાર્થીઓએ પારસી સંસારના સુધારા-વધારાના સવાલને કેટલે દરજ્જે પોતાની અંગીત ફર્જ દાખલ માની લીધો હશે તેનો ખ્યાલ જે હાડમારી, તાનાજાણી અને સતાવણી વચ્ચે કામ લઈ તેઓએ તન, મન અને ધનના બળથી પોતાની રૂડી નેમને સફલ ઉતારીછે તે ઉપરથી સહેજ આવશે. એવા એક ખરા સુધારક લેખે પારસી કોમમાં મર્હુમ મી૰ કાબરાજીનું બહાદુર નામ અમર રહેશે. "રાસ્ત ગોફતાર" પત્રના બાવીસ વર્ષના અધિપતિપણા દરમ્યાન જે જે સંસારસુધારાઓ કરવાનું એમને ફાળે પડનું હતું, તેટલા સુધારા-વધારા પારસીઓમાંજ શું પણ બીજી કોઈ પણ દેશી કોમમાં કોઈપણ સુધારક તેને અરધે હિસ્સે પણ બજાવી શક્યો નથી. તેનો સબબ સહેલથી સમજાય એવો છે. દરેક સંસાર સુધારકમાં જ્યાં સુધી જાતી હિંમત અને પાકદાનત તથા સચ્ચાઈ હોય નહીં ત્યાં સુધી તેના શબ્દોની કે લખાણની કશી પણ રૂડી અસરો થઈ શકે નહીં. બલ્કે આપીને નહીં પણ ઘણું કરીને બતલાવનારો જેટલી

અસરકારક રીતે લોકોમાં પોતાના વિચારોનું વાજબીપણું બતલાવી શકે તેટલું શાળા માનપાનના લોભથી મોજ મજા કરનારા બહુઓલાઓમાંથી થઈ શકતું નથી. ત્યારે એવા જાતીભીમાન ધરાવનાર અને પ્રજાનું હિત ખરેજ હૈડે ધરાવનાર પ્રજારક્ષકો ઘડીમાં કાંઇક જેટલા ઓછા હોય તેમાં નવાઈ શી? કઈક જમાનાઓના ચાલુ વપરાશથી જડ ઘાલી બેઠેલા વહેમોને દૂર કરવા જેટલી પણ હિંમત ધરાવવાનું કંઈ સર્વેની સૂરતમાં હોતું નથી, અને લોકોના આચાર વિચારોથી ઉલટા ચાલી પોતાને ખરો દીસતો હોય એવો રાસ્તીનો માર્ગ અખત્યાર કરી નિંદા કે અદાવતની પરવા નહીં કરવા જેટલી હિંમત કોઈ સર્વેમાં હોતી નથી. અને તેથી જોકે પોતાની જુવાનીના અને પાછલા વખતમાં મી૦ કાબરાજીને ઘણીએ મુશ્કેલીઓ અને ગીભત વચે કામ લેવું પડ્યું હતું, તો પણ તે વેળાની ચાલુ તકરારની ગરમાગરમીના મમતથી નિરાળા હાલને સમયે એમનું બજાવેલાં કામ ઉપર અપક્ષપાતપણે નજર ફેંકતાં એટલું તો ચોકસ ઘીસે છે કે સંસાર સુધારામાં પારસીઓએ જે આગળ પગલાં ભરેલાં છે તેમાં એમની અને એમના પત્રની ચાલુ લડતને તેઓ ઘણે દરજ્જે આભારી છે. એ સઘળા સુધારાઓ સંસાર અને ધર્મ સબંધી મોટા મોટા સવાલોની બાબતમાંજ હતા એમ નથી, પણ ઘરસંસારી દરેક ન્હાની મોટી બાબતો જેવી કે પહેરવાસ, પોશાક, ચાલચલણ, વાતચીત વગેરે પરેશી નજરે ઘીસતી સાધારણ અને નજીવી બાબતો ઉપર પણ તે વખતના પત્રો અને મુખ્ય કરી મી૦ કાબરાજીની કલમથી લખાતાં "રાસ્ત ગોફ્તાર" તથા "સ્ત્રી બોધ"માં લખાણો પ્રકટ થતાં આ લખનારને યાદ છે. આગળા વખતમાં ધર્મને નામે જે કુચાલ તથા વહેમો પારસીઓમાં સાધારણ થઈ પડ્યા હતા તેની સામે મી૦ કાબરાજીએ તથા એમના બીજા સાથીઓએ જે બાપીબાય વડત ચલાવી હતી તેટલી મજબૂતાઈથી જો કામ લેવામાં આવ્યું નહીં હોત તો આજના સુધરેલા વખતમાં પણ તે ખોટા ઘણા કુચાલો એમના એમ ઉભા રહ્યા હોત. લોમડાના ડીમાક ઉપર જે નાલાયક તથા નાપસંદ કરતા જોગ દેખાવો આગળ તદન સાધારણ હતા તે રફતે રફતે નાબુદ થતા પામ્યા છે. બાજદરૂનને નામે મુરદાને સમયે દેખાદેખીથી જે કાલાફુલીના ધીરવારીભરલા મોટા મોટા ખરચો ચાલુ હતા તેમાં પણ હાલ ઘણે દરજ્જે સુધારો થયો છે. સંસારી ગહમ્બરોમાં બાજલગનનો અટકાવ, એકીબારી, સ્ત્રીઓનું મર્યાદાભરેલું છુટાપણું વગેરે બાબતોને લગતી દરેક લડતમાં એમને લખેલા ભાગ વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે. પણ ઉપર જણાવ્યા મુજબ મોટી બાબતોની ચારવણી કરવામાં ન્હાની સંસારી બાબતોને વીસારી દેવામાં આવી હતી નહીં. એકજ દાખલો લઈએ તો પારસી પોશાકમાં આગળ અને હાલમાં કેટલો ફેરફાર થયો છે, તેનો કાંઇક ખ્યાલ "સ્ત્રી બોધ" ચોપાન્યાનાં બાહેરનાં પુઠાં ઉપર પારસી કુટુંબનું જે ચિત્ર આજ વર્ષોથી છપાતું હતું તેમાં ચિતારેલા પોશાક ઉપરથી આવશે. એ ચિત્ર સાથે જે પોશાકમાં પારસી બાનુઓ અને બાળકોને સજ્જ થયલાં જોવામાં આવતાં હતાં તે તો તે વેળાના સુધરેલા પોશાકમાં આરાસ્તે થયલાં એક કુટુંબનો દેખાવ છે, તો જોકે હાલની ફેશનની શોખાઈની નજરથી જોતાં તે પોશાક ઘણુંએ અસભી અને હસવું આવે એવો લાગશે. એ સુધરેલા પોશાકની શરૂઆત પારસીઓમાં થવા લાગી તેની આગમચ બુટ મોજાં પહેરવાનો ચાલ નહીં હતો, અને સ્ત્રીઓએ બુટ-મોજાં પહેરવાં એ ચાલુ રસમનો એક નહીં માફ થઈ શકે એવો ગંભીર અનાદર લેખવામાં આવતો. તેજ પ્રમાણે આખું કપાળ બંધ થઈ જાય તથા આંખનાં ભવાં ઢંકાય ત્યાં સુધી માથુંબાનું બાંધી, મોહડું કદરૂપું કરવાની જાણે ફરજ નાખવામાં આવતી હતી તો એવા એવા ન્હાના પ્રકારના અને નજીવા જેવા ફેરફારોની ચારવણી વહીક વર્તમાનપત્રોની મારફતે તે જમાનામાં ચલાવવામાં આવતી હતી, અને એવા સર્વે ન્હાના મોટા સુધારાની ચારવણીમાં મરહુમનો ઘણાં મજબૂત અને મોટા હાથ હતા, જો કે એ સર્વે બાબતમાં સુધારાને નામે પાછળથી અતેક થવાથી નવી બદીઓ જન્મ પામવા માંડી તેથી કાંઈ આગળા સુધારકોનું કામ વગોવવાની અગત્ય નથી. સુધારાની સાથે સાથે એ પ્રમાણે નવા નવા કુચાલ તથા નઠારા રીવાજો તો જન્મ લેવાનાજ પણ તેને દૂર કરવાને નવા સુધારકોની કે નવા સુધારાઓની જરૂર છે. દાખલા તરીકે પહેરવાસની બાબતમાં હાલ જે લખલૂટ ખરચો તથા શોખાઈ જોવામાં આવે છે તે બાબતો ઉપર ચુનંદાઓ તેને ઘટતે વખતે કરવામાં મરહુમે પાછલા વખતમાં મજબૂત લખાણો કરેલાં હતાં. બાનુઓએ હાથે મોજા પહેરવાની સામે મરહુમે જે રમુજી અને મશ્કરીભરેલાં લખાણો કરેલાં હતાં તે તેમના પત્રની દરેક બાનુ વાંચનારીને યાદ હશે. તેજ મીસાલે પારસી મરદોના જામા પીછોડીની તરફેણ જેટલી મજબૂતીથી મરહુમે કીધી હતી તેટલી તો કોઈ જુના વિચારના અગરચી પારસીએ પણ કદી કીધી નહીં હશે. એ ઉપરથી માલમ પડશે કે દરેક બાબતમાં ખસ આંખ મીચીને ધમધોકાર નવા નવા ફેરફારો કરવાજ જવા, એવો સુધારાનો અર્થ એઓ ઉઠાવતા નહીં હતા. જે ચાલ પોતાની અસલ્યતમાંજ સારો દીસતો હોય તેની તરફદારી કરવામાં અને જ્યાં કોઈ જુનો ચાલ ફેરવવાનો અને તેને બદલે કાંઇક નવી રસમ દાખલ કરવી જરૂરની હોય ત્યાંજ તે દાખલ કરવામાં મરહુમ ખરો સુધારો લેખતા હતા. અને જોકે હાલ આપણે પોતાને એક સુધરેલી કોમ તરીકે ગણીએ છીએ, તે છતાં આપણામાં ઘણી એવી શહગમો અને રીતિ નીતિ ચાલુ છે, જેની ચાલુ મુજાહેમત થવી જોઈએ છે. પણ આગળા વખતના તે હિંમતવાન લેખક મરહુમ મી૦ કાબરાજી, તથા તેમની તેજી કલમ તે બળ લાવવાને આજે હૈયાત નથી એ દલગીરીભરેલું છે. વખતના વહેવા સાથેજ તેમની યાદ અને પીછાન વધતી જશે અને એમની કદર હાલના કરતાં પણ વધુ બુઝાશે.

એક ખાનગી મિત્રાચારીની કેટલીક યાદ.

લખનાર– શમ્શુલ-ઓલમા, એરવદ જીવણજી જમશેદજી મોદી, બી.એ.

જાહેરમાં હું જે કાંઈ પહેલવહેલો શબ્દ બોલ્યો હતો, તે મારા મરહુમ મિત્ર શેઠ કેખુશરો નવરોજજી કાબરાજીનાં પ્રમુખપણાં હેઠલ બોલ્યો હતો. ૧૮૮૦ ના માર્ચની એક સાંજ મને યાદ છે, કે જ્યારે ફરામજી કાવસજી ઇનસ્ટિટ્યુટના દિવાનખાનામાં એઓના સાથ, "જ્ઞાનપ્રસારક મંડળી"ના તે વખતના સેક્રેટરી શેઠ કાવસજી દાદાભાઈ નાઓરોજીવાળાએ મારી ઓળખાણ કરાવી હતી. એ મંડળીના સરનશીન સાહેબ શેઠ ખરશેદજી રૂસ્તમજી કામાજી તેનાં ભાષણોમાંથી કવચીતજ ગેરહાજર રહેછે, પણ તે દિવસે તેઓએ યુનિવર્સિટીના એક સભામાં હાજર થવાનું જરૂરત ધાર્યું હતું, જેથી તેઓની જગ્યાએ પ્રમુખપદે શેઠ કાબરાજી બીરાજ્યા હતા તે સાંજે એ મંડળી સનમુખ મારૂં પહેલવહેલું ભાષણ હતું. તે પહેલવહેલું ભાષણ હતું. એટલુંજ નહીં પણ જાહેરમાં એકપણ શબ્દ હું કોઈ વખત બોલ્યો હોઉં તો તે તેજ સાંજે હતો. વાયુચક્રશાસ્ત્ર અથવા હવા વિષેની વિદ્યા એ મારો વિષય હતો, અને તે વિષય હવાનાં દબાણ (Atmospheric Pressure)ના સંબંધમાં અખતરાં સાથે મેં રજુ કીધો હતો. ભાષણ તમામ થતાં, એક નવા ભાષણકર્તા તરફે—કુદરતી વિદ્યાની બાબતમાં એક અધારનાન ભાષણકર્તા તરફે—મેહેરબાનીની રાહે મી. કાબરાજીએ જે ઉત્તેજનના શબ્દો કહ્યા હતા, તે શબ્દોનો પડઘો જાણે આજે પણ મારા કાનમાં વાગે છે; કારણ એક નવા ભાષણકર્તા તરફે સાંભળેલા તે થોડાક ઉત્તેજનના શબ્દોએ મને ઘણી ઊલટ અને ધારણ આપી હતી. તે એટલે સુધી કે તે વાતને જો કે આજ નજદીક ૨૮ વર્ષ થયાં છે, તો પણ મેં ત્યાર પછી એક પણ વર્ષ મારૂં તે માનીની મંડળી તરફથી ભાષણ આપ્યા વગર ખાલી જવા દીધું નથી. તેઓના તે વખતના માયાળુ ઉત્તેજનના શબ્દો હું આજે ઉપકાર સાથે યાદ કરૂંછું હું આજે તેઓના શોકજનક મરણ બાદ તે યાદ કરૂંછું એટલુંજ નહીં, પણ તેઓની હૈયાતીમાં પણ મેં એક વખત જાહેરમાં એજ મંડળી સનમુખ હેરાનના જુસ્સા સાથે યાદ કર્યા હતા, કે જ્યારે તેઓ યુરોપથી પાછા ફરતા પછી, લંડન શેહેર બાબેના તેઓના એક ભાષણ વેળા મરનશીનની ગેરહાજરીને લીધે પ્રમુખપદ લેવાની મારી વારી આવી હતી. નવા ભાષણકર્તાઓને અને લખનારાઓને હિંમત આપી બાહેર પાડવાને આ મહા ગ્રહસ્થે પોતાની જબાન અને કલમથી ઘણું કર્યું છે.

"જ્ઞાનપ્રસારક મંડળી" પછી બીજી મંડળી જેમાં એઓ સાથે હું વધારે સબંધમાં આવ્યો હતો તે 'જરથોસ્તી લગ્નોની મોતબરી જાળવનારી મંડળી" હતી. એ મંડળીની સ્થાપનાની આગમચ તેઓએ પારસી નીતિની બાબત ઉપર કેટલાક લખાણો પોતાના "રાસ્ત ગોફતાર"માં કરવા માંડ્યા હતા મારા એક ભાષણમાં જણાવેલા વિચારો ઉપરથી મને બોલાવી તે બાબે કેટલીક વાત કરી લગ્ન બાબે થોડાક વિચારો પોતાના પત્ર માટે લખવાને મને એનતેમાસ કીધી, તે ઉપરથી 'ગોફતાર'ના તખ્તનુમ હેઠલ મેં લગ્ન બાબેના થોડાક પુરાણા વિચારો રજુ કીધા હતા. એ બાબતના સબંધમાં એઓ સાથે થતી વાતચીતે અને "જરથોસ્તી લગ્નોની મોતેબરી જાળવનારી મંડળી"માં તેઓએ લીધેલા ભાગે અને તેને લગતાં તેઓએ આપેલા ભાષણોએ એઓ બાબેનાં એક વિચારે મારા મન ઉપર છાપ મારી હતી કે જે છાપ બીજી બાબતોએ પછવાડેથી વધુ મજબૂત કર્યો હતો. તે આ કે બીજા સબબો સાથે તેઓની જબાન અને કલમે જો એક માર્ગ ધર્યો હોય, અને તે માર્ગથી જો તેઓએ ધારેલાં પરિણામથી જુદાજ પ્રકારનું યા હદ બાહરનું પરિણામ આવતું હોય, તો તેઓ પોતાની જબાન અને કલમને તે હદબાહરનાં પરિણામને પાછું હદમાં લાવવા કાજે વાપરવા માટે બનતી કાળજી રાખતા હતા. બાળલગ્નોની વિરૂધ તેઓએ પોતાની જબાન અને કલમ પુરા જોરાથી ચલાવી હતી, અને તેવાં લગ્નોને અટકાવવા માટે એક કલમ જેટલું કરે તેટલું કીધું હતું પણ જ્યારે તેઓએ જોયું કે મામલો બીજે છેડે જાય છે અને લાયક વખતનાં લગ્નોએ સમારમા જે જગ્યા રોકવી જોઇયે તે જગ્યા તેઓ રોકતાં નથી, ત્યારે તેઓએ પોતાની જબાન અને કલમ તે હદબાહેરનાં મામલાને હદમાં લાવવાને ફરી વાપરવા માંડી. અને હદબાહેર ગયલા મામલાને હદમા લાવવા માટે લગ્ન સાથ જોડાયલા મોતબર રીવાજો અને રસમને જોઇતું વજન આપ્યું વેહેમો અને ખોટા ખ્યાલોને દૂર કરવાને જેટલું તેઓએ કર્યું હતું, તેટલુંજ પુરાણા મોતબર રીવાજો, જેમાં ઘણુંક રૂડું અને ભલું છે, તેનો ઘટતો ખુલાસો આપવાને કર્યું હતું આ નીરસ (prosaic) ગણાતા જમાનામાં, સુધારા અને વધારાના રોહમાં ભુંડાં સાથ કેટલુંક ભલું તેમજ કેટલુંક રસીક યા કવિતામય (poetic) પણ ધમડાઈ જાય છે, તે સામે આ લગ્નની મોતેબરી જાળવનારી મંડળીની સ્થાપના સાથેજ તેઓએ લડવા માંડ્યું. એઓ એ બાબે બોલી અને લખીને બેસી રહ્યા નહીં, પણ મને યાદ છે કે એ અરસા બાદ થોડેક વર્ષે એઓની એક ભત્રીજીની શાદીના હંગામે મારી ઓફિસમાં મારી મુલાકાતે આવી મને એનતેમાસ કીધી હતી કે આપણી બાનુઓના નાજુક હાથે લગ્નની જે રીવાજી ક્રિયાઓ થાયછે તેનો ઈંગ્રેજીમાં ટુંક ખુલાસો લખી આપવો. તેમ કરવામા આવ્યું અને હું ભૂલતો નહીં હોઉં તો તેઓએ ત્યાં નોતરેલાં પોતાના મેહમાનોને, ખાસ કરી બીજી કોમવાળા મેહેમાનોને તે છાપેલો ખુલાસો આપ્યો હતો.

આવી બાબતોમાંથી કાબરાજીએ પાછળથી લીધેલો માર્ગ, કેટલાકોની નજરમાં, તેઓના આગળા માર્ગથી ઊલટા પ્રકારનો લાગ્યો પણ તેમ ખરેખર નહીં હતું કોઈ નબળી પ્રકૃતિનો માણસ તેમ નહીં કરે ઉપર મુજબનો કોઈ સાર કાહાડે તેની ધાસ્તીથી યા તેવા વિચારથી શરમાઈ તેવો ધણી તેમ નહીં કરે પણ "સચ્ચાઈ માટેની હિંમત" જે જાણે તેઓનો મુદ્રાલેખ હતો, તે હિંમતથી તેઓએ તેમ કર્યું. પોતાની

જબાન યા કલમની અગળી શીખવણીથી એમા શરમાવા જેવું કાંઈ નહતું. એક મધ્યમસર નેમ અને હેતુથી તેઓએ પોતાની જબાન અને કલામ ચલાવી હતી. જ્યારે તે મધ્યમસર નેમથી પેલે પાર સમાજનો તાલો તેઓએ જતો જોયો ત્યારે પોતાની તેજ જબાન અને કલમને તેઓએ મધ્યમસર નેમ ઊપર સમાજને પાછો લાવવા માટે વાપરી.

મી. કાબરાજીની આવા પ્રકારની રૂડી વર્તણુકનો આપણને એક બીજે પણ દાખલો મળેછે. આગળી પારસી પચાયતનો કાબુ કમી કરવાને એઓએ કાંઈ થોડું કર્યું નહતું, કારણ કે એઓને લાગ્યું કે વધતા અને સુધરતા જતા વખતને અનુસરતું તેમા ઘણુંક નહીં હતું. પણ પાછળથી તેઓએ જે સામનો પોતાની અનુભવી આંખે જોવા માંડયો, તે ઉપરથી વગર દહેશતે અને હિંમતથી એક સુધરેલી પારસી પચાયેત, એક નીયમીત નેમાવલું મડળ સ્થાપવાની હિલચાલ કીધી. હાલમા બરપા થાયલી પારસીઓના લાભ સાચવનારી મડળી તરફ એઓ એવા એક મડળ તરીકે જોતા હતા, અને તેનાથી ઘણુંક બનાવની આશા રાખતા હતા. તેની "કારોબાર કમિટી" હજુર પારસી સંસારના તાવાનો સવાલ લાવવાની તેઓએ ખબર આપી હતી તે માટે એક મીટિંગ બોલાવવાનો દહાડો પણ મુકરર કરવામા આવ્યો હતો પણ તે તેઓની બીમારીને લીધે મુલતવી રહી હતી, અને દલગીરીની વાત છે કે તે કમિટીને તેઓ જેવા પહેરેલ અને કહેરેલ ગ્રહસ્થની અનુભવી સલાહની મદદ હમેશાની ખોહવી પડીછે.

પોતાના સુધરેલા વિચારો ખોટા વેહેમો સામેની છીટ અને કેટલીક બાબતના મતફેર—કે જે મતફેર અનુભવ માણસ માણસો વચ્ચે કુદરતી છે—ને લીધે કેટલીક વખતે ખરી બાબતોનું ગ્નાન નહીં ધરાવતાઓમા એઓ વગોવાના હતા. પણ એઓ અને એઓના કુટબ બાબેના મારા થોડાક અનુભવ ઊપરથી કહુંછું કે 'સુધારા'ના પવિત્ર નામ હેઠલ કોઇક વખત જે કેટલુંક ધર્મ અને સમાજની નજરે જોતા નહીં પસંદ કરવાજોગ પસાર થઈ જાય છે તેના સુધારાવાળા એઓ નહીં હતા, પણ સુધારને તેના ખાલુ મુજબના ખરા રૂપમા—સુધારા એટલે સારા ધારા તરીકે—તેઓ પસંદ કરતા. એક ખરેખરો ધર્મી માણસ, એક પેહેલા દરજ્જાનો ધર્મી માણસ તે કે જે ખોદાનો ડર રાખનારો (God-fearing) હોય મી. કેખુશરો એવા પ્રકારના ખોદાનો ડર રાખનારા એક માણસ હતા. પોતાના ધંધાના માર્ગના ઘણી લાલચો આવવા છતા ખોદાનો ડર મનમા રાખી તેઓ તેથી દૂર રહ્યા હતા.

પોતાના જરથોસ્તી ધર્મ ઊપર શેઠ કેખુશરો ફીદા હતા. ધર્મની ક્રિયાઓમા ઓછું નહી થાય અથવા તે ક્રિયાઓમા પારકું તત્વ નહીં ભેલાય, તે માટે તેઓ મજબૂત વિચાર ધરાવતા, પણ તે છતા ધર્મની ઘરની ક્રિયાઓ તેના ખરેખરા રૂપમા થાય તે પસંદ કરતા. એ બાબેનો એક દાખલો મને સારી પેઠે યાદ છે. આસરે પાંચ છ વર્ષ ઉપર એક દિવસે એઓ તરફથી મને એક પત્ર મળ્યો કે એઓ અને એઓના છોકરાઓ મારી સાથે કોઈ અગત્યની બાબત માટે વાત કરવા ઇચ્છતા હતા. વખત નેમી હું ગયો ત્યારે એઓ સાથે એઓનું કુટુંબ મારી આગળ ભેગું મળ્યું. મારી મુલાકાતની મતલબ આ હતી કે એઓના મરહુમ ધણીઆણીની બાજનો દિવસ, પેહેલા વર્ષની બાજનો દિવસ નહીં પણ દસમા વર્ષની બાજનો અવસર, આવી પુગ્યો હતો, માટે તેઓની અને કુટુંબની મરજી હતી કે તે દિવસે સાંજે કુટુંબ એક ચોકસ જગા પર ભેગું મળે અને ત્યા મારે પ્રસંગને અનુસરતી એક વાયજ કરવી. એટલે સાંજે પણ મહવારની માફક એક પ્રકારની બાજ કરવી. કેટલીક મસલત પછી નક્કી કરવામા આવ્યું કે એઓના કુટુંબ અને નજદીકના ભેગીઓએ માટે હસ્તકની શેઠ જીજીભાઈ દાદાભાઈની દરેમેહેરમા બાજને દિવસે સાંજે ભેગા મળવું. છોકરાઓએ સ્વચ્છ રીવાજ મુજબ દરૂનબાજનો સહવારના વખતે માટે સાંજના તો ફકત સર્વે એ દરેમેહેરમા ભેગુ મળવું અને વાયજ સાંભળવી પણ નહીં, મરહુમ કેખુશરોએ કહ્યું કે વાયજ સાથે ધર્મના ફરમાન મુજબ ક્રિયા પણ થાય તો તે અવસરની ગંભીરતા વધારે જળવાય.

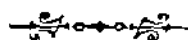
એ પ્રમાણે સાંજના જ્યારે સર્વે કુટુંબ ભેગું મળ્યું ત્યારે મેં ફરીથી જશન કર્યું, અને પછી વાયજ કીધી અને સઘળા આશની કરી પોતાને ઘેર ગયા. આ ક્રિયા અને વાયજે મરહુમ કેખુશરો ઊપર અને તેઓના કુટુંબ અને ભેગીઓ ઊપર કેવી અસર કીધી તે હું બરાબર કહી શકતો નથી પણ એ જેવા કુટુંબે પોતાના ઘરની મરહુમ રાણીની બાજનો દિવસ જે ક્રિયા અને ધાર્મિક લાગણીથી પાળ્યો તે સર્વેએ મારા મન ઊપર તો ઘણી ઉંડી અસર કીધી, અને તે આ કે આવી ખરેખરી ધાર્મિક અને પવિત્ર લાગણીના અને ભલી ખસલતના ૧૦૦ પારસી કુટુંબો હોય તો પારસી સંસાર ઉપર તેની ઘણી રૂડી અસર થાય. આ દાખલો હું વીગતે આટલા માટે આપુંછું કે અજાણપણે 'સુધારા'ને હમેશ ધર્મની વિરૂધ ધાર્મિક લાગણીની વિરૂધ ગણવામા આવેછે. પણ તેમ નથી. એક ખરેખરો સુધારો અથવા સારો ધારો અખત્યાર કરનાર શખ્સ વેહેમી યા ખોટા રીવાજોની સામે થવા છતા ખરેખરો ધર્મી, ખોદાનો ડર રાખનારો, ધર્મમા બારીક રીવાજ અને રસમોને માન આપનારો હોઈ શકેછે. ધર્મપુસ્તકોના ફરમાનોને તેના હરફેહરફ (letter) ને વગર સમજવે વળગી રેહનારાઓ કરતા તેના આત્મિક ભાવાર્થ (spirit) ને વળગી રેહેનારાઓ તે ધર્મને અને તેવાને વધારે ફાયદો કરેછે.

બાજરોજગારને લગતી આ બાબત યાદ કરતા મને આસરે બાર તેર વર્ષનો તે અરસો યાદ આવેછે કે જ્યારે એજ બાબતની કોઈક મતફેરીમા મને આ મરહુમ ગ્રહસ્થની કલમના ફટકા ઘણાક રવિવારની સહવારે ખમવા પડયા હતા. પણ તે સઘળા વચ્ચે હું એઓ માટે સેનટ સુધી માન ધરાવી શક્યો હતો. એઓનો સાલવાનો લેહકો અને એઓની બોલવાની રીતભાત ખાસ અગત્યના ધરાવતા અને તે એઓના મિત્રોના મનમાથી જલદી ખસી શકશે નહીં. થડા પણ તેજ, નરમ પણ ગરમ એવા એઓના વચનો હતા, જે હવે આપણે કાને પડતા બંધ થયા છે. પણ તે વચનો ઘણાઓને મોહોડેથી આ વાક્ય બોલાતો મેલી બંધ થયાછે કે "સાચો સંસાર એઓના સખુનો બંધ થયા છે, પણ એમની જીંદગી મારા જેવા ઘણાક ગરીબોને વાયજ સંભળાવતી અને શિખામણના શબ્દો કેહતી ઊભી રહેશે કે "ભાઈ, ગરીબાઈમા પણ એક જાતની મોટાઈ અને તવંગરી સમાયલી છે. પ્રમાણીકપણું તારી ગરીબાઈ આલુ રાખશે, પણ તેવી ગરીબાઈ પોતેજ એક પ્રકારની મોટાઈ છે."

મર્હુમ મહાન પુરૂષ શેઠ કાબરાજી.

એક હીંદુ બાઈનો શોક.

લખનાર—બાઈ માણેકબાઈ કાહાનજી ધર્મસિંહ.

વિયોગથી વ્યાકુળ થયેના ચિત્તને એમના વિષે શું લખવું તેની સૂજ પડતી નથી કોઈ પણ જાહેર માણસ જ્યારે આ પાપી જગત છોડી પવિત્ર પરમેશ્વરના ધામમા ચાલ્યુ જાય છે, ત્યારે તેનું દુ ખ સર્વને એક સરખુ થતું નથી પરતુ તે થાય છે એ તો નક્કીજ છે ન્હાના કે મોટા, જાણ્યા કે અજાણ્યા તે દૈવી મનુષ્યનો શોક કરેછે, પરતુ "જેટલું મળણુ તેટલુંજ બળણુ ' એ કહેવત પ્રમાણે મેળાપીને તેનો વધારે સતાપ થાયછે એક કોમળ હૃદયનો કવિ તો જુદાઇના દુ ખને અસહ્ય ગણી ઈશ્વરપ્રત્યે કહે છે કે "સજ્જનનો મને સમાગમ કરાવ નહિ અને સમાગમ કરાવ તો વિયોગ કરાવ નહિ ' દાના દુશમનો અને શાણા સજ્જનો તો મરણ બાદ, ગમે તેના વિરોધી મનુષ્યોનું પણ વાકુ બોલતા નથી તેઓ તો દિન પ્રતિ દિન નિશ્ચય કરતા જાય છે કે ઘટમાળની ગતિ પ્રમાણે આપણે પણ મોડુ વહેલુ એક દિવસ મરવાનુંજ છે, અને તેજ સુવિચાર ધારણ કરી બનતા લગી કોઈ સાથે બગાડતા નથી, અને કળા કુશળ મનુષ્ય જેમ નિ સાર કોલસા અને ડામરમાથી પણ સાકર બનાવે છે, તેમ સારગ્રાહી થઈ જ્યા ત્યાથી ગુણ તેજ ગ્રહણ કરે છે.

શેઠ કેખુશરો નવરોજજી કાબરાજી એક ખરેખરા નરરત્ન હતા એમનુ ઉજ્વળ ચરિત્ર વિચારવાનેજ દૈવયોગે મને અનાયાસ તક મળી હતી કેમકે રાજદ્વારી કે ગભીર સમારી વિષયોમા ઉતરવા જેટલો મને અવકાશ મળ્યો નથી ભાગ્યશાળી આ ચરિત્રનાયકના સિદ્ધાત પ્રમાણે દૃષ્ટિ તેવી સૃષ્ટિ અથવા બીજા બોલમા કહીએ તો જગત કેવુ તો કે આપ જેવુ, એ પ્રમાણે આપણે સાર વસ્તુ મૂકી, એક મૃત મનુષ્યના અનત ગુણ મૂકી દોષદૃષ્ટિ શા માટે કરીએ? આપણે ક્યા સપૂર્ણ છિયે? દરેક મનુષ્ય ભૂલ ચૂકથી ભરપુર છે તથાપિ શેઠ કાબરાજી વિષે તો હુ ખાતરીપૂર્વક કહુ છુ કે તેઓ પૂર્ણ સદાચારી સસ્કારી, નીતિમાન, દયાળુ અને પૂર્ણ પરગજુસ્વભાવના હતા એમના પવિત્ર હૃદયની છાપ જ્યારે મેં બાળપણે આશરે ૧૨ વર્ષ ઉપર "દુખિયારી બચુ નામની એમની એ ધાત વાર્તા વાચી, ત્યારથીજ પડી પણ તેમને જોવા, મળવાની તક મળી નહોતી એ પછી મિસિસ રૂખકાબાઈને ત્યા વ્યાખ્યાન માળા શરૂ થઈ, તે અરસામા એટલે ત્રણ વર્ષ ઉપર સસાર સુધારા વિષે મારૂ વ્યાખ્યાન હતું તે વેળા શેઠ કાબરાજીની પહેલીજ મુલાકાત થઈ મુખમુદ્રા મનુષ્યના અત કરણની એક આરસી છે એમ મેં સાભળ્યું હતું, તે શેઠ કાબરાજીના મુખપૃષ્ટ પર સ્પષ્ટતાથી દેખાઈ આવ્યુ થોડા દિવસ બાદ અમો તેમને ઘેર મળવા ગયા પોતાની લીલી વાડી જેવી વિશાળ કુટુંબની ઘરામા અમને આસન આપ્યુ પુત્ર પુત્રીઓના આનદી, ઉદાર અને મિલનસાર સ્વભાવથી તથા ઘણા નજીકના અને જુના સગા મળ્યા હોય તેવુ દિલ ખોલી ઘણી વાતોના ખુલાસા કર્યા તેમની પવિત્ર પુત્રિઓએ પોતાના પિતાજીની રચેલી કવિતા સભળાવી ત્યારે મેં પણ કેટલીક કવિતાઓ રજુ કરી, તેથી પરસ્પર પૂર્ણ સતોષ થયો પ્રતિષ્ઠિત સ્ત્રી-પુરૂષોને અને તેમા પણ માત્ર વિદ્વાન વર્ગને મળવાનો અમારો સ્વભાવ તે અગાઉનોજ હતો મહાપુરૂષ મલબારી, મહદેવ ગોવિંદ રાનડે, મણીભાઈ જસભાઈ, મિસિસ એની બિસટ, મનસુખરામ સૂર્યરામ વગેરેને તે અગાઉ મળ્યા હતા, એટલે કાબરાજીને મળવુ અમને સુગમ લાગ્યુ અને તેમના સરળ સ્વભાવે ઉપર કહેના સુજનોની પેઠે પોતાના થોડા સમયના સમાગમથી ઘણો સતોષ આપ્યો, સ્ત્રીકેળવણીની કાબરાજીની હિલચાલ અને સમારસુધારાનો તેમનો પ્રયત્ન સ્તુતિપાત્ર લાગ્યો અને ત્યારથી તેમના વિચારો જાણવા સાભળવાની ઈચ્છા થઈ મારા ભાષણ વિષે તેઓએ પોતાના પત્રમા અભિપ્રાય આપતા કિમતી સૂચનાઓ કરી હતી, પણ રૂબરૂ તે વિષે કશી વાતચિત થઈ નહોતી યુરોપનો પ્રવાસ કરી આવ્યા બાદ તેમણે પોતાના અનુભવ સાધના વ્યાખ્યાનો નેટિવ જનરલ લાયબ્રેરીમા આપ્યા તે ઘણા ખરા મેં સાભળ્યા હતા તે સિવાય જૈન ધર્મની હિમાયતમા અને જાન વરોપર ગુજરતા ઘાતકીપણા ઉપર એમણે કલકત્તા ખાતે કરેલી હિલચાલ એક ભાષણમા સાભળી નવાઈ લાગી હતી એમની વાણીમા નૂતનતાજ માલમ પડતી ગમે તેવા જાણીતા

વિષયપર પણ તેઓ નવુંજ કહેતા. તેમનો અનુભવ અને અભ્યાસ, એ ઉપરથી કેટલાં પરિપક્વ હતા તે સહેજે સમજી શકાતું હતું તે બાદ ફ્રેંચબાનુ મિસ મેના, જેમણે પારસી સંસારની પ્રાચીનતા વિષે ઘણી સરસ શોધખોળ કરેલી છે તે પોતાની માતા સાથે મુંબઈ આવતાં અમો તેમની મુલાકાતે ગયાં એ વેળા શેઠ કાબરાજીને અને તેમનાં દીકરી જમાઈને આવેલાં જોઈ અત્યંત આનંદ થયો ઘણા હિંદુ સદ્‌ગૃહસ્થો અને સન્નારીઓએ પણ આ પ્રસંગે ભાગ લીધો હતો કાબરાજી કેવળ ખોટા સુધારાથી અને નકામી રચનાથી કેટલા વિરુદ્ધ છે, તે જાણવાની આ પ્રસંગે પ્રત્યક્ષ તક મળી પોશાક, રીતભાત અને આચાર વિચાર વિષે વિવેચન ચાલતાં મિસ મેનાએ આપેલો અભિપ્રાય કાબરાજીએ અમને ગુજરાતી ભાષાંતર કરી કહી સંભળાવ્યો અને અમો પરસ્પરના પ્રતિનિધિ અથવા દુભાષિયા થઈ તેમણે એક મધ્યસ્થ અને સહાયકની ગરજ પૂરી પાડી હતી.

ત્યારબાદ કરસનદાસ મૂળજીની જયંતીનો આશરે બે વર્ષપર મેળાવડો થયો. સભાપતિની ખુરશીપર શેઠ દામોદર ગોવર્ધનદાસ સુખડવાળા હતા. મ૦ મંગળદાસની કન્યાશાળામાં આ સભા મળી, તેથી મેં ધાર્યું કે કેળવાયેલી બાનુઓનો અને મિ૦ કરસનદાસના ખાસ મિત્ર કાબરાજીનો મેળાપ થશે અને કેટલુંક જાણવાનું મળશે પરંતુ કંઈ અડચણને લીધે કાબરાજી આવી શક્યા નહતા આ પ્રસંગે થયેલાં ભાષણો સાંભળી મારા મનમાં કાબરાજીની કદરદાની નજરે આવી. પોતે એક પારસી છતાં હિંદુ સંસાર સુધારા માટે કેટલો બધો શ્રમ કર્યો છે, રાસ્ત પત્રમાં લેખો લખીને, ભાષણો આપીને અને નાટકો દ્વારા હિંદુ સંસારની કેટલી સેવા બજાવી છે, તે વિષે મેં પણ બે બોલ કહ્યા કેમકે હિંદુ તરીકે કરસનદાસે પોતાની કોમની હિમાયત કરી હતી પણ કાબરાજીએ તો પારસી છતાં અને તેમના પ્રત્યે જુના વિચારના હિંદુઓ વિરુદ્ધ છતાં, કરેલી પહેલ અને હિંમત સ્તુતિપાત્ર હતી કોઈપણ દેશકલ્યાણના કામમાં કે જાહેર સભામાં કાબરાજીની હાજરી ન હોય એ અશક્ય. શરીર અશક્ત થયું છતાં ઝુલતા હાથીની પેઠે તેઓ ઘણી સભાઓમાં જોવામાં આવતા એમનાં મરણની થોડાજ અઠવાડિયા અગાઉ માસ્તર પ્રાણજીવનદાસ કહાનદાસને માનપત્ર આપવા સભા મળતાં છેલ્લા જોયા હતા. કોઈપણ ગરીબ કે દુખી માણસનો તેમને અભાવ ન હોતો ગરીબનું કામ કરવાને અને મન દઈ મદદ કરવાને હાજર, તાપ કે વર્ષાદની દરકાર કર્યા વિના જાતે દોડી જતા અને વધારે ખૂબી તો એ હતી કે મદદ કરતાં છતાં જાણે કશું કર્યુંજ નથી, તેમ નિરભિમાન અને મૌન સેવી પોતાનું કર્તવ્ય ગણી કરે જતા હતા હાતમ દિલ અને અમીરી ગુણ એમનામાં જન્મથી જન્મ્યાં હતાં, એમ કહું તો કંઈ વિશેષ ન કહેવાય.

એમનાં લખાણમાં શબ્દચાતુર્ય જેવુંજ અર્થમાધુર્ય પણ અનુપમ હતું. હિંદુ વિદ્વાનો પણ તેમની શુદ્ધ ભાષાની અને પવિત્ર ભાવનાની ગણના કરતા અને પારસી લેખકોમાં પ્રથમ નંબરે મૂકતા હતા, તે વાસ્તવિક હતું ભાષણની છટા ગભીર, મનોરંજક અને જ્ઞાનભંડારથી પરિપૂર્ણ હતી એમના લખાણ અને ભાષણમાં ઉપર કહ્યું તેમ ઘણું નવું અને જાણવાજોગ મળી આવતું હતું

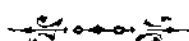
માટીના માનવી! સ્થૂલદેહ રૂપે તારે પણ એક દિવસ આ જગત છોડી ચાલ્યું જવું છે, માટે પરોપકારી કામો અથવા તારી પોતાની જાત પ્રત્યેની, ઈશ્વર પ્રત્યેની અને તારા પોતા પ્રત્યેની પવિત્ર ફરજો બજાવી, કિંમતી વખતનો ઉપયોગ કર કાબરાજીના પવિત્ર ચરિત્ર ઉપરથી તારે ઘણું શિખવાનું છે. અમર કોઈ રહ્યું નથી કે રહેવાનું નથી એ નિશ્ચયપૂર્વક માની, સારાં કામો કરી લેવામાં આળસ કરીશ નહિ પરોપકારી કાબરાજી સ્થૂલ શરીર તજી આપણાથી જુદા પડ્યા છે, પણ તેમની સુવાસ ખરું કામ સદા જળવાઈ રહેશે ફુલ સુકાઈ ગયું પણ સુવાસ રહી ગઈ, તે પ્રમાણે એ ભાગ્યશાળી નર પુત્ર પુત્રીઓનો રૂડો પરિવાર મુકી સ્વર્ગે સિધાવ્યા છે. સ્ત્રી વર્ગે એક ભલો ભ્રાતા અથવા ગુણી પિતા ગુમાવ્યો છે! એમનો દાખલો લઈ આપણે ધીર, ગંભીર અને ઉદ્યોગશીલ થવા જેવું ઘણું શિખવાનું છે ઈશ્વર! એમના પવિત્ર આત્માને શાંતિ આપો

મર્હુમ શેઠ કેખુશરો નવરોજજી કાબરાજી.

વિરહ કવિતા.

લખનાર—મી. વલ્લભદાસ પોપટશેઠ.

(શિખરિણી છંદ.)

દિશાઓ શી ઝાંખી ? દિનમણિ[1] ડુબ્યો શું તિમિરમાં[2] ?
સમુદ્રો શા ગાજે ? દુખરવ[3] કરે શું રૂદનના ?
ગુણજ્ઞાની કે જ્ઞાની ! જગત જેના મોહ કરતા,
ગયો ક્યાં એ આજે, કૈખુશરો તે કોવિદ[4] સખા ? ૧

મહા જંગી જોદ્ધો, કલમ કસવે એકલ શુરો;
વસીને મુંબઈમાં, વિધવિધ વિવાદે જય કર્યો;
નથી જોડી જેની, ગુર્જર[5] ગિરમાં લેખ લખવા,
ગયો ક્યાં એ આજે, કૈખુશરો તે કોવિદ સખા ? ૨

ગરીબાઈમાંથી, ઉગી નિકળીને સ્વાશ્રયિ[6] થયો,
દિપાવ્યો ધંધાને, અધિપતિતણો ટેક જબરો;
લખ્યા ઉંચા લેખો, દુખમય રિવાજો દૂર થવા,
ગયો ક્યાં એ આજે, કૈખુશરો તે કોવિદ સખા ? ૩

કર્યા ગ્રન્થો તારા, અવિરલ દિસે આ સમયમાં;
સદા એ સાહિત્યે, અવિચલ[7] રહેશે અવનીમાં,
મિનારાઓ મોટા, નહિ નહિ ટકે કાળ વિતતા;
ગયો ક્યાં એ આજે, કૈખુશરો કોવિદ મમ સખા[8] ? ૪

૨

(રાગ પરજ)

સુધારાનો સિંહ સિધાવ્યો રે, જેણે મહાજંગ મચાવ્યો રે ટેક

જંગ મચાવ્યો કુધારાની સાથે, કેખુશરો રણધીર,
ચાળીશ વર્ષની લાંબી લડાઈ, કલમે લડ્યો શુરવીર—સુધારાનો૦ ૧

મેદાન મુંબઈનું લડવાનું, લેખકનો અધિકાર,
"રાસ્ત" અને "સ્ત્રી બોધ" બજાવ્યો, વરતાવ્યો જેજેકાર—સુધારાનો૦ ૨

રાસ્તની રાડ પડે રણમાં જ્યાં, ધ્રુજે અરિના[9] હાડ,
પુંઠે ખમે ઘા થાય પલાયન, રોપે ગુફાને ખાડ—સુધારાનો૦ ૩

૧. સૂર્ય ૨. અંધારૂં ૩. દુઃખના ઉદ્ગાર ૪ પંડિત મિત્ર ૫ ગુજરાતી ભાષામાં ૬. આપકમાઉ. ૭. કાયમ. ૮ મારો મિત્ર ૯ શત્રુ

નર્કના ઘોર કરે જ્યાં ગભીર, સસલા શિયાળવાં દૂર,
કલમ કસે જ્યાં એવી રીત ત્યાં, નહિ કોઇની મગદૂર—સુધારાનો૦ ૪

ઘરડા બુઢ્ઢાના ઘરમાં વસેલી, દુષ્ટ રૂઢી દુખદાય,
ખૂણે ખાચરેથી ખોળી સંહારી, જેને ન દેવ સહાય—સુધારાનો૦ ૫

પાર નહીં હરીફાઈ તણો જ્યાં, દોસ્ત શિકે દલગીર,
થાય કદી મન તોય મુંઝાય ન, એવો એકલવીર—સુધારાનો૦ ૬

લક્ષ્મી ન જાજ્રી વિશેષ ન વિદ્યા, પદવી ન કોઈ પ્રકાર,
વિરલ બુદ્ધીબળ દિલગુર્દો દૃઢ, હિંમતના હથિયાર—સુધારાનો૦ ૭

તારી કલમની તેજી ન દેખું, ગુર્જરી ભાષામાંય,
કુકડ બાની અનુપમ શૈલી, મોઘા હવેથી હાય!—સુધારાનો૦ ૮

પારસી નહિ પણ પૂરો રૂપી તું, નમ્ર નિખાલસ દિલ,
રાખ રખાવટ નહિ ગમનારો, સાહમભાવ સુશીલ—સુધારાનો૦ ૯

નવરોજજી ફરદુનજી ને વળી, સોહરાબજી સાહસીક,
તેની જોડે તું જઇને બિરાજ્યો, પામ્યો પદવી અધીક—સુધારાનો૦ ૧૦

મિત્ર અમારા દેશ સુધારા, કરતા મચેલા જેહ,
સ્વર્ગ સિધાવ્યે મરણ કથાઓ, લખવી પડેલી તેહ—સુધારાનો૦ ૧૧

મહિપત[2], દલપત[3], માધવદાસને, નર્વદ[4], બંગાળી[5] મિત્ર,
કેખુશરોને છેવટ ખોતા, કાળ દિસે વિપરીત—સુધારાનો૦ ૧૨

૩

(રોળા છંદ)

કયખુશરો મનમિત્ર, સુમીત્રતના મુજ સાથી,
ઘણા વર્ષની પ્રીતિ, પિછાણું બાળપણાથી,
ગુર્જરી ભાષાવિષે, કલમ કસનારો સારો,
તું સમ આજે નથી, પત્ર મધ્યે લખનારો ૧

ગંભીર દલીલોભર્યાં[6], ગમ્મતમાં થતા લખાણો,
હતી કોની મગદૂર, વિચારે ઉતરે સામો?
પૂર્ણ રીત પામેલ, પ્રભુની દિવ્ય પ્રસાદી,
શક્તિ અનુપમ ભવ્ય, કલમ હુન્નર ઉસ્તાદી ૨

જળા જળા કરી રહી, રાસ્ત કીર્તિ ગુજરાતે,
દેશી છાપો ખીલ્યો, વધ્યો મુંબઇમાં આજે,
અધિપતિના આચાર્ય, ઘણા વર્ષોનો અનુભવ,
જેથી થયો તું થકી, વિવિધ દર્શનનો ઉદ્‌ભવ ૩

સંગીતનો શોખીન, કળા કવિતા રસ પીધો,
દુહિતાઓ સગાત—કરી જલસા જરા લીધો,
ગાયન મંડળી સ્થાપી, ઉથાપી વહેમી વિચારો,
સભ્ય જનો સામેલ—કરાવી કર્યો વધારો ૪

---

૧. નાથ કુંવો ૨ મહીપતરામ રૂપરામ ૩ નવલરામ લક્ષ્મીરામ આ બનેની મરણ કવિતા બુદ્ધિપ્રકાશમાં આ લેખકે આપી હતી ૪ દલપતરામ કવિની માસીક મજાહમાં તથા ૫ સોહરાબજી બંગાળીની કવિતા "જ્ઞાનોદય"માં આ લેખકે લખી હતી ૬ દીકરીઓ

નાટ્યશાસ્ત્રનો જાણ , નાટકોનો લખનારો ,
ખેલ કરાવી ખૂબ , શરૂઆતજ કરનારો ,
સ્ત્રી બોધે નોવેલ , લખ્યા જાઝા મઢીયાતા ,
એક એકથી સરસ—શિખામણને રસ પાતા ૫

પારસી ઘર સંસાર ઉપર અજવાળું નાખે ,
વાચે જો સ્ત્રીવર્ગ , ખચીત સુધરે રસ ચાખે ,
'સુની', "ગુલી" ને "બચુ," "ભીખા ભરભરિયા" બારે ,
"દારાશા" ને "જરી," શિરિન' સુધરી સંસારે ૬

ઇત્યાદિક અગણીત , કથાઓ બહુ ઉપયોગી ,
ઘણો મેળવ્યો લાભ, બન્યા જે તેના ભોગી,
ઉદ્ધત લેખન કદી રાજ્ય સામે લખતા પણ,
પુખ્ત ટીકાઓ કરી, ધરીને દિલમા ડહાપણ ૭

"કુરાન", "પારસીનીતિ" વિદ્વતાપૂર્ણ વિવેચન,
લેખન બળ અદ્ભુત, વિરલ શૈલીના દર્શન,
રવિવર્માની જેમ, હુબેહુબ ચિત્રણ શક્તી,
વાચનારને હૃદય, ભજૂકે તદ્રૂપ ભક્તી ૮

વાર્તા, નાટક અને, "રાસ્ત 'મા વિષય લખીને,
ગુજરાતી સાહિત્ય વધાર્યું સરસ રીતે તેં,
જીદગી આખી ગાળી, લખાણોને લખવામા,
કાળ વ્યતિત તેં કર્યો, કલમ બહાદુરી કસવામા ૯

કર્યા ભાષણો સરસ, સુધારો સઘળે કરવા,
અબળાઓને મદદ, ઘણી દીવી દુખ હરવા
રાજ્ય, ધર્મ, સંસાર, સુધારવા વાતો કીવી,
કલમ કસી દેશને, ઘણી ઘણી મદદો દીવી, ૧૦

હિંદુ સુધારક સાથ, મથન કરતો તું કેડે,
નર્મદ[1], માધવ[2] કૃષ્ણ[3], મિત્રમંડળમા જોડે
નહિ પદવી ન ધનાઢ્ય, તથાપિ મોટાઓમા,
વગવાગો તું થયો, કલમ બળથી લાખોમા ૧૧

---

૧ કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર ૨ શેઠ માધવદાસ રૂગનાથદાસ ૩ મી૦ કરસનદાસ મૂળજી

સ્વર્ગસ્થ સુજ્ઞ કેખુશરો નવરોજજી કાબરાજી.

મુસલમીન સુધારાને એમની મદદ.

લખનાર—મી૦ કરમઅલી રહીમઅલી નાનજીઆણી

જન સમૂહના હિત અર્થે એક માનવી કેટકેટલું બજાવી શકે છે તેનું ઉત્તમ દૃષ્ટાંત વિધ વિધ બુદ્ધિબળ ધરાવનાર સાક્ષર કાબરાજીના જીવન ચરિત્ર ઉપરથી મળે છે. નિયમિત રીતે તથા બહોળીથી વર્તમાનપત્ર ચલાવવું, માસિક પ્રગટ કરવું, મ્યુનિસિપાલિટીનું કાર્ય ખંતથી કરવું, જાહેર સભાઓમાં ભાગ લેવો, સંગીતના મેળાવડા કરવા, નવી નવી રસિક વાર્તાઓ રચવી, ફ્રીમેસનરીની ઉંચ પદવીઓ ભોગવી મેમ્બરોને પોતાના જ્ઞાનનો લાભ આપવો, ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ એક પુરુષ કરી શકે એ બુદ્ધિના પ્રાબલ્યનો ચમત્કાર ગણી શકાય. શેઠ કાબરાજી એક ઉમંગી સુધારક હતા. પોતાની કોમના એટલુંજ નહિ પણ હિંદુઓ તથા મુસલમાનોને પણ બહુ વાર માર્ગ દર્શાવતા હતા. મહમદિયન કેળવણીને ઉત્તેજન આપવા ગુજરાતમાં જે પહેલું કોનફરન્સ મર્હુમ શેઠ અબદુલ્લા મેહેરઅલી ધરમસીના પ્રમુખપણા તળે ભરાયું હતું તે સંબંધમાં તેમણે સારી સલાહ આપી કોનફરન્સને ઉમંગ સહિત ધન્યવાદ આપ્યો હતો તે વાંચી ઓનરરી સેક્રેટરી તરીકે સેવકને તેમજ એ હિલચાલમાં ભાગ લેનારા બીજા અનેક જણને પરમ સંતોષ ઉપજ્યો હતો. એજ જનરલ રીડિંગ રૂમમાં એમણે કિંમતી ભાષણો આપી કયા કયા સુધારાઓ કોમને લાભકારક છે તે અસરકારક રીતે દેખાડ્યું હતું. મુસલમાન કોમની ઉન્નતિ માટે જે કાંઈ યોજનાઓ બહાર પડતી તેનો ઉમંગથી અભ્યાસ કરી પોતાના પુખ્ત અનુભવનો લાભ આપવા સદા તત્પર રહેતા. ગાયન કળામાં તો એઓ એવા પ્રવીણ હતા, તથા એ વિષયના એટલા તો શોખીન હતા કે ઇલાકાના તાનસેન કહીએ તો અતિશયોક્તિ ગણાય નહિ. ગ્રંથકાર તરીકે એમની કીર્તિ ફક્ત ઇલાકામાંજ નહિ પણ જંગબાર, મસ્કત, કૈરો ઇત્યાદિ દૂર દરાજ સ્થાને ફેલાઈ ગઈ હતી. એમનાં લખાણ મધુર તેમજ આનંદ આપનારાં છે. એમનું જાણીતું નાટક 'નિંદાખાનું' જે વખતે પ્રગટ થયું તે સધીમાં એવો જોગ બન્યો કે મુંબઈ શેહરના એક ચોપડી વેચનારની દુકાન ઉપર કામ પ્રસંગે હું વીસ મિનિટ બેઠો હતો, આટલા ટુંક વખતમાં એ પુસ્તકની ખાહેશ ધરાવનારા ડઝનથી વધારે શખ્સો એ નાટક ખરીદવા આવ્યા હતા, અને પુસ્તક તુરત હાથમાં આવે એવી આતુરતા બતાવતા હતા. સાધારણ રીતે લોકોની માન્યતા એવી હતી કે નાટકોમાં જે ગાયનનો ભાગ આવે છે તેથી જ વાંચનાર મોહ પામે છે. હવે આ નાટકમાં જોશો તો એકે ગાયન નથી છતાં વાંચવા ચટપટી ઉભી થતી હતી એનું કારણ એમની રસીલી લેખણજ હતી. એનો વસ્તુ (પ્લૉટ) નામાંકિત નાટકકાર શેરિડનના "સ્કૂલ ફૉર સ્કેન્ડલ" ઉપરથી રચાયલો છે, પણ લખાણ તથા રચના એવી રીતના છે કે અસલ લેખ અંગ્રેજીમાં છે એવો ભાસ વાંચનારને બિલકુલ થતો નથી. એમની વાર્તાઓ પણ બહુ લોકપ્રિયતાને પામેલી છે. "બુદ્ધિધારી બચુ" તથા "ગુણી ગરીબ" નીતિ તથા સદાચરણ રૂપી ખજાનાના દ્વાર ખુલ્લા કરી મુકે છે. જેમને રમુજનો ભંડાર જોઈતો હોય તેમને "ભોલો દોલો"-ના પાના ઉથલાવવા ભલામણ કરવામાં આવે છે. એ ઉપરાંત બીજી પણ એમની રચેલી બોધ આપનારી વાર્તાઓ છે પણ તે દરેકનું વર્ણન આ સ્થળે આપી શકાય તેમ નથી. સુધારક તરીકે સમાજી બદીઓ અટકાવવા એમણે ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યા છે. અત્રે ફક્ત એકજ બાબત લઉં તો ફેશનની ફીશયારીઓ પરના એમના લખાણો મને યાદ આવે છે. તે સંબંધમાં માગ રચેલા "સોને વાહલું શું?" એ નામના નિબંધમાંથી નીચલો ઉતારો બસ થશે.

"સુખનો સ્તંભ. અસલના ભોળા લોકો એમ માનતા અને કદાચ હાલ પણ કેટલાક માનતા હશે કે પારસમણિ નામનો એક પત્થર થાય છે. તેમાં એવો ગુણ રહેલો છે કે ત્રાંબુ, પીતળ ઇત્યાદિ કોઈપણ હલકી ધાતુ લઈ તેનો સ્પર્શ કરાવ્યાથી સોનું બની જાય. આવી વસ્તુ જગતમાં હો કે ન હો, પણ હું એક એવો ઉપાય જાણું છું જે વડે ત્રાંબામાંથી રૂપું થઈ શકે. એ ઉપાય સુખનો એક સ્તંભ છે. એ ઉપાય કાંઈજ નહીં પણ કરકસર છે. જરૂર હોય તેના કરતાં વધારે ખરચ ન કરવો. ગરીબ તેમજ મધ્યમ સ્થિતિના માણસોને એ ઉપયોગી છે એટલુંજ નહીં પણ

ધનાઢ્ય લોકો કરોડપતિ કે લક્ષાધિપતિ જરા તસ્દી લઈ જુએ કે તેમને ત્યાં દર વરસે કેટલા હજારનો નકામો ખરચ થાય છે અને નકામો ખરચ હોય તે બચાવે તો તેમાંથી પરોપકારનાં કેવાં ઉત્તમ કાર્યો થઈ શકે. મારે જણાવવું જોઈએ કે યુરોપિયન લોકો કરકસરની બાબતમાં બહુ ઓછુ સમજે છે, અને તેની અસર હિંદ ઉપર થવા લાગી છે. પોશાકની ફેશનનો દંડ એટલો બધો વધી ગયો છે, કે ઘણુ કરીને દર મહિને બે ત્રણ વાર ફેશનની ઢબ પારિસમાં બદલાય છે. વળી ઘણું કરી એમ બને છે કે પચાસ સાઠ વર્ષે તેને તે તજી દીધેલી ફેશન ચાલુ થાય છે. ફેશનની ફિશીઆરીએ બહુ ખરાબી કરી છે, હાલમાં હિંદુસ્તાન મધ્યે મુંબઈ એ ફિશીઆરીનુ મથક થઈ પડ્યુ છે અને ત્યાંથી દેશાવરો ખાતે તેને વગર વાહને ચઢાવવામાં આવે છે. પારસીઓમાં તેનો પગ પેસારો અતિશય થઈ ગયો છે અને બીજી જ્ઞાતીઓમાં પણ ધીમે ધીમે તેનો પ્રસાર થાય છે. આ ટીકા સ્ત્રી પુરૂષો બન્નેને લાગુ પડે છે. પણ સ્ત્રીઓને જરા વધારે લાગુ પડેછે. મી૰ કેખુશરૂ નવરોજજી કાબરાજીએ પોતાના ભાષણમાં ફેશનની ફિશીઆરી ઉપર જે પ્રહાર ચલાવ્યો છે તેથી ફક્ત પારસી કોમ નહીં પણ આ ઇલાકામાં વસતી બીજી કોમો ઉપર પણ તેમણે ઉપકાર કર્યો છે. જુના ટકાઉ રંગો તજી દઈ નવા કાચા રંગો જેવા કેવા કે ફીરોઝી, પોપટી, ચાકલેટ, આઈસક્રીમ અને રાતરોશની વપરાવા લાગ્યા છે. સુરતી તથા અમદાવાદી ગજીઆણી, ટકાઉ, શોભિતી તથા પાકા રંગની આવે છે તેનો મુંબઈગરા ભાવ પુછતા નથી આઠ વરસ સુધી જવાબ આપે એવા ઘટ ઘાટપોતનું માન હવે ઘટી ગયુ છે. આવી રીત ચાલ્યાજ કરે છે અને તેનો ક્યારે પાર આવશે તે પરમેશ્વર જાણે.

'Maidens like moths are ever caught by glare'

'પતંગીઆંની પેઠે નારીઓ પણ તેજથી અંજાઈ જાય છે.' પણ તેમને મવેળાએ ચેતવણી આપી હોય તો સારૂં કે એ તેજની પાછળ આગ સતાયલી છે. લગ્ન તેમજ મરણની કેટલીક ક્રિયાઓ પાછળ જે હાલ ખરચ થાય છે, તે કેટલે દરજ્જે વાજબી છે એ વિચારવા અને તપાસવા યોગ્ય છે."

ઉપર જે જે બદીઓ વિષે મેં ફક્ત ઇસારો કરયો છે, તે દરેક વિષે મર્હુમ શેઠ કેખુશરોએ સંખ્યાબંધ આર્ટિકલો લખી હતી અને તેના પરિણામમાં ઘણીક કાશીનો, ઘણીક બદીઓ હાંસીમાં આવી તે તે વખતે બંધ પડી ગઈ હતી. હવે કોઈ કોઈ વાર એમના વિચારોથી જુદા થવું પડ્યું, તોપણ ઘણી ખરી બાબતોમાં તેઓ સન્માર્ગ સૂચવતા હતા અને જે સુધારો સૂચવતા તે શુદ્ધ અંતઃકરણથી સૂચવતા એમ તો નક્કી પણે કહી શકાય. છેવટે, એમના પવિત્ર આત્માને પરવરદિગાર શાંતિ આપો એવી દુવા ચાહુ છું.

ગઝલ.

ગઝલ—અગર આંતુર્કે શીરાઝી બ દસ્ત આરદ દીલે મારા—

ગઝબ ગુઝર્યો લુટાયો હુ અહા મારો ગયો હીરો, નહીં મારો નહીં તારો હતો તે હિંદનો સાચો.
ગયો બુલબુલ ઇલાકાનો સુધારાનો ખરો સાથી, ન દેખે જે ખરી યારી અકલનો તે અજબ કાચો.
અરે મુજ પ્રિય પપીઆ ગયો ઊડી બધુ બીડી, રશિકોને રૂડા રાગો સુણાવે કો બતાવે કો.
દરદને તેં પિછાણીને દવા આપી કડુ લાગી, કટારી ગમ્ત રમતી રહી ગવાયો કો કપાયો કો.
બદીને કાપવા કોશીશ કામરાજી ભલી કીધી, ભલી લાગે બુરી લાગે ફરજ તારી અદા કીધી.
અહો એવો કળાવાળો મળે મુલક મધે કોઈ, ફરમ પુરમદ રશીકે મન કુજા દીદી દીદી.

કિસ્મત સ્થાપનારી કેળવણી.

લખનાર—બાઈ મેહરબાનુ ફીરોઝશાહ એડનવાળા

જંગલી અને સુધરેલા માણસોમાં જે મોટો તફાવત હસ્તી ધરાવે છે તેનો મુળ પાયો માત્ર એક શબ્દમાં સમાઈ રહે છે,—કેળવણી

કેળવણીનો માત્ર એકજ વાક્ય માણસો વચ્ચે એક જબ્બર તફાવત ઉભો કરી શકવાની જાદુઈ ધરાવે છે સુધારાની એક મજબુત જામીનગીરી અથવા બરાબર કહિયે તો, સુધારાને લાંબો કાળ નિભાવનારી જામીનગીરી તે નિશાળો અને મોટી મોટી પાઠશાળાઓજ માત્ર છે એમ સમજવું નહિ, કેમ કે એ ખાતાઓ, દલગીરી સાથે કહેવું પડે છે કે, માણસને સુધારાની ઉંચ પાયરીએ ચઢાવવાનો ગુણ ઘણો ઓછો ધરાવે છે. પોતાની તેમજ પારસી કોમને સુધારવાની સાચી ઇચ્છામાં ધરાવતો એકજ હિંમતવાન મરદ એવી ઘણી ઘણી પાઠશાળાઓ અને શિક્ષણ-સ્થળો ઉપર મોતબરી ભોગવે છે, તે વિગત આપણે લેખકોના રાજા મર્હુમ શેઠ કેખુશરો નવરોજજી કાબરાજી જેવા સાચા સુધારાના ઇચ્છાસુ ઉત્તેજક ઉપરથી પુરેપુરી સાબિત થયલી જોઈશું

અજ્ઞાની અંધારૂં ટાળી જ્ઞાનની રોશની ફેલાવવામાં એ લોકપ્રિય મર્હુમ નરનો એકજ હાથ અને એકલું કેળવાયલું ભેજું બહુ બહુ નિશાળો જે પરિણામ વર્ષો સુધી ન નિપજાવી શકે તે નિપજાવવા પામ્યા છે

એક માણસ ઉપર જેમ તેમ કરીને ઠસાવેલું જ્ઞાન બહુ ટુંક વખત નિભશે અને તેની ચાલચલણ ઉપર તે જ્ઞાનની અસર ઝાઝી થશે નહિ નિશાળો અને પાઠશાળાઓના જ્ઞાન કરતાં વધારે લાભકારક જ્ઞાન તે માણસની ચાલચલણ ઉપર નિસરાવ અસર કરી શકે તેવું જાતિમાન જાગવવાનું ભાન કરાવવું તે છે પોતાની તરફેણ અને ટેવો ઉપર ધ્યાન આપતાં રહેવું પોતામાં શારીરિક અને માનસિક નિર્મળ ગુણો વધારવા તેજ ખરૂં જ્ઞાન તેજ ખરી કેળવણી છે, જે વડે માણસ પોતાનું કિસ્મત સહેલાઇથી સમારી શકે છે જ્ઞાનની બારી મગજમાં ખુલતાંજ એક અમુલ્ય મણ કરતાં વધુ મોજ મજાહ મેળવવાનું સાધન તે જ્ઞાનની ચોખી હવાના તલબગાર માણસને મળે છે

જાતિ ગુણોની અથવા નેક ગુણોની ખિલવણી કર્યાથી દુનિયામાં મહા સુખ સાથે મરે નહિ તો લાંબો કાળ નામ ખરૂં મળી જવાય છે જગતનાઓ અજ્ઞાન અને જડ બુદ્ધિના માણસજાતના ખરા સુખ અને શું શું ઉપજાવે છે તે તેની કુદરતની રસિકતા ઉપરથી જોવાનું અને જાણવાનું છે. તે કામ મનશક્તિ ખિલવ્યાથી થઈ શકે છે

હાસલ કરેલું જ્ઞાન વખતના વહેવાથી ભુલાઈ જશે સઘરેલી દોલત ઘસડાઈ જશે મોભો અને સત્તા ઉંધા વળશે પરંતુ ચાલચલણની નિર્મળતા અને સ્વમનશક્તિનો ખિલવેલો ખજાનો તે કાંઈ આવી દુનિયાદારીની નાશવંત દોલત નથી કે તમને છોડી જાય

એ ઠેકાણે પણ મર્હુમ મી૦ કાબરાજીની જિંદગી એક મજબુત પુરાવો રજુ કરે છે એઓએ દુનિયાઈ માનમતા સત્તા કે મોભાની દરકાર ન કરતાં માત્ર એ મનનો ખજાનો એકઠો કરવાની પાક નેમ રાખી અને એજ તેઓનો નેક હેતુ તેમણે છેલ્લે સુધી સાચવ્યો

અજ્ઞાનતા એ નાદનું વિખ છે તે વિનાશનું મૂળ છે અજ્ઞાનતા એ વેહમ ક્રુરતા અને બદીની માતા છે એ બુરાઈના અંધકારને માત્ર કેળવણીનો રોશન દિવોજ તોડી—દુર કરી, આપણા મનમુખ કવિઓ અને માઓરો જે દુનિયાના મીઠા સુખી સ્વપનાઓના ખ્યાલો કવિતા રૂપી યા અલંકારિક શબ્દોમાં લખી ગયા છે, તે પ્રદર્શિત કરી શકે

આ પોહળી સૃષ્ટી ઉપર વસતાં આપણું દરેક માનવીને માથે દુનિયામાં પોતાનો ભાગ ખરી લાયકાતથી બજાવી નેકીનો લાહવો સમાજે મેળવી જવાનો જોખમ સુંપાયલો છે આપણા વડવાઓ જે ભલાઈનો બી વાવી ગયા છે તેને આખી જિંદગીભર નેકીનું પાણી પાઈ પોષીને મોટા ઝાડ કરવાની આપણી ફરજ છે એ ઝાડોને પાકા તૈયાર થતાં અગાડી તેઓ દુનિયાને મીઠા અને સ્વાદિષ્ટ ફળો પુરા પાડે તેવા કરવા જોઈએ વળી આપણી પુંઠે આવતા આપણા બાળકોને માટે એવો નિર્મળ વારસો મેલી જવો છે કે જેમાં એક રજકણ ભાર ભુલ કે મેલ હોય નહિ

જાણીતું છે કે માણસજાત પેદા થતી ચીજોમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ ચીજ છે, તેમજ તેને રહેવું અને થવું જોઈએ તેને જન્મ શિરાજ આપવામાં આવી છે, તેને બુદ્ધિ મોટી આપવામાં આવી છે, તેને સર્વથી વધુ હોશ ઉંચ બક્ષવામાં આવી છે, અને તે ઉપરાંત તેને કુદરતને પહોંચવાની અક્કલ, અને લાંબી જિંદગી વાપરવામાં મળી છે

માણસજાત આ ધર્તિના ખરા હકદાર માલિક છે, તેની સત્તા એ હદની છે, કે તે જે ગમે તે કરી શકે છે. સર્વ ચીજ તેના તાબામાં હેઠળ છે છતા તે બાપડો કેવો બિચારો કેટલો અસંતોષિ દરેક કામ કરતા જતા કેટલો ડર ખાઈ જનારો છે આ દુનિયામાં બીજાઓ કરતા માણસને ઘણી ઓહળી સત્તા આપવામાં આવી છે, છતા તે જન્મતા વાર કેવો દુર્બળ, કેવો લાચાર એવો રડતો હોય છે ! જે જગ્યા ઉપર તેને જોડવામાં આવે છે તેથી તે કેટલો અજાણ્યો બીણો જીવડો હોય છે આ બાબાતરયામાંથી, તેને માટે આ ધર્તિ ઉપર નિર્માણ કરેલા કાર્યો બજાવવાને તેને કેટલા બધા વખતની મહેનત મગે છે વાજબી રીતે શિખી કેળવાઈને પોતા માટે ઓટી યતા કામો હાર પાડના માટે તેને ઘણાક વર્ષોની નાની મુદત મુદત પૂરી પાડવામા આવી છે

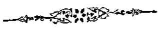
એવા એક અજાણ અજ્ઞાન જીવડાએ પોતાના હવે પછીના કિસ્મતને સમાર્ગે દોરવવાને, પોતાના ભવિષ્યને સહેલ રસ્તે મેળવા માટે કેળવણી લેવાની જરૂર છે પણ તે કઈ કેળવણી ? નિશાળોમા ચોપડીઓના પાઠ મોહડે કરવાની ? નહિ પણ પોતે તે કુદરતના પિતાથી કવી હાલતમા મેળાયા છે, પોતે કવી તરેહની જીંદગી નિભાવશે તો પાર પડશે, પોતાની સખાવતો કે હાજતો કયે રસ્તે ધોબાવવી અને કયે માર્ગે રેડવી તે સમજવાનું પૂરૂં ભાન કરાવનારી કેળવણી માણસ જાતને ખાસ જરૂરની છે ભુતકાળ વર્તમાનકાળને લાવશેજ, તેમ વર્તમાન કાળની પુઠે ભવિષ્યકાળ આવ વાનોજ એ કાળો એક બીજાની પુઠે હોવા છતા જેમ કદીપણ ભેગા થઈ શકતા નથી, તેમ દરેક બેળામા ઉઠેલા પેના પવન જેવા નઠારા ખ્યાલોને ભેગા કરવાને એક માણસ અમર જીવી શકનાર નથી

ભુતકાળમા અજ્ઞાનતાનો દોર ઝાઝો હતો, અને તેથી તે વખતે ઘણે ભાગે કંગાળ રીબતી જિંદગીઓ વધુ હતી અજ્ઞાન જીવડાઓના ભેગા થવાથી કંગાળ કમ કમ કરતા ટોળાઓની કલમો બનતી હતી ત્યારે વર્તમાનકાળના માણસો ભૂતકાળના માણસોથી દરજ્જામા સરસ ખરા કલમોને નામે વિદ્યા હુન્નરની ટોળકીઓ એકઠી થતા માંડી, ત્યા વાચવું લખવું દુનિયાના સમાચાર જાણતા એક બીજાને પોતાના જ્ઞાનમાંથી લાભ આપવા ઉપરાંત હવે પછીના આવતા વખત માટે ભવિષ્યકાળની ઓલાદોને માટે સારા દાખલા બેસે તેવા કામો કરી જવાની—જાણે શિખેના કેહવાયા એટલે—વર્તમાન કાળનાઓને માથે એક પવિત્ર ફર્જ આવેલી છે

ખુશી ખુરમી માત્ર એક ઓળો છે બસી મુંજાઈ ગઈ તો સઘળું દુઃખ રૂપે પેસા માત્ર તકોબરી છે, અને સત્તા તે લાનમની દોરી છે, પણ ઉપર કહ્યુ તે જ્ઞાન આ અને આવતી દુનિયાનું સુખ હાસલ કરવાને જે કિસ્મત છે તેની ચાવી છે

બિલના મગજના નાદર વિચારો અજ્ઞાનોને મન ઘેલી ગાંડી બકબક છે, પણ એજ બિલવેના મગજના ગોહે રોથી મોટી મોટી મહેનતનો હાથ કરી શકાય છે, કે જે કામ તન કસીને, મન મેલી હાડકા રગડીને ગમે તેવી મેહનત કરનારને પણ અજ્ઞાનતા વચ્ચે કદીપણ આવી મળતું નથી

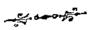
જે કોઈ સચાઈને હુડી કાહડવા ચાહે છે, તે ખરી ભરોસાદાર મોટાઈ શાળાનો ચેલો છે અને જે પોતે પોતાને પીછાની શકે છે તે પોતાના કિસ્મતને પોતાને ગમે તેમ ચલાવી શકે છે તે પોતાના કિસ્મતનો પોતે માલિક છે એવી એક શાળાનો મહાન ચેલો તે મહુંમ શેઠ કેખુશરો કાબરાજી હતા કે જેઓએ પોતાની જાતી અક્કલ અને ખતથી પોતાના કિસ્મતને ખરે માર્ગે દોરવી સખાબધ નેક કામો પરકોમ તથા હમકોમને માટે બજાવી પોતાનું નામ અમર કીધું છે, અને જેમની ઉમદા કોરોરો અને ફતેહમંદ કાર્યોના ફળ ચાખતી હિંદુસ્તાનની પચરંગી પ્રજાઓ તેમના ઉપકાર તળે સદા દબાયલી રેહેશે

મુશકેલી હોય તોજ ફતેહ હોય

બેહાગ—ખ્યાલ

ફતેહ કાગળની ફુલવાડી
મુશકેલી મગેરે—ફતેહ૦
મુસિબત ટાળવે ફતેહનો બજે ડંકો
ફતેહ ના ગણાય સવર જગેરે
કે૦ ન૦ કાબરાજી.

વર્તમાનપત્રકારનો ધંધો-મી. કાબરાજીની પ્રશંસા.

લખનાર-મી૦ ભગુભાઈ ફતેહચંદ કારભારી.

મરહુમ શેઠ કેખુશરો કાબરાજીની મને જાતી ઓળખ માત્ર બે વર્ષનીજ હતી, પણ તેમના લખાણથી આજ વીસ વર્ષ થયા હું તેમને ઓળખતો હતો. તેમના લખાણ ઉપર હું એટલો બધો ફીદા હતો કે દેશાવરમાં જ્યારે હું નિશાળમાં ભણતો હતો ત્યારે પેહલાં "રાસ્ત ગોફતાર" દર સોમવારે જોવાની અને વાંચવાની તક લેતો હતો. જો વર્તમાન પત્રમાં કેવી રીતે લખવું જોઇયે, તેમાં કેવા પ્રકારના લેખ હોવા જોઇયે વગેરે શિખવાની અને અનુકરણ કરવાની મને તક મળી હોય તો તે મરહુમની કલમથી લખાતા "રાસ્ત ગોફતાર" પત્રથીજ હતું.

શેઠ કાબરાજીની લખવાની ઇબારત ઘણી સાદી હોવા સાથે તેમનું એક એક વાક્ય હમેશાં ઘણુંજ કિમતી હતું—દરેક શબ્દ કાંઈ મતલબ વિનાનો હતો એટલુંજ નહિ પણ ગમે એવો ગંભીર વિષય તેઓ ઘણી સાદી ભાષામાં અને અજાણ્યા માણસને સમજ પડે તેમ લખતા હતા—તે સાથે લખાણ ટુંકું હોવાથી વાંચવું કંટાળાભરેલું થઈ પડતું નહોતું.

છેલ્લા દાયકામાં તેમના હાથે લખાયેલા "પારસી નિતિ" (Parsi Morals)ના વિષયો જે લાંબી મુદત સુધી "રાસ્ત"ની કટારોમાં લખાયા હતા તે લેખ ઘણાજ કિમતી હતા, અને જો મરહુમના સ્ફુટ વિષયોનું એક પુસ્તક પ્રગટ કરવામાં આવે તો આ વિષયને પેહલું સ્થાન આપવાનું વાજબી ગણાય. આ વિષયોએ પારસી સમાજ અને રીત રીવાજ ઉપર ઘણુંજ સારૂં અજવાળું પાડેલું જણાય છે, અને તે એટલા તો ઉપયોગી છે કે હરકોઈ કોમવાળા જો ધારે તો તે વિષયોનો તે ઉપયોગ કરી શકે એમ છે. આ પછી તેટલાજ બલકે તેથી વધુ ઉપયોગી વિષય "રાસ્ત ગોફતાર"માં દાખલ થયા હોય તો "રાસ્ત ગોફતાર"ની જુબિલી વખતે લખાયેલા મુંબાઈ શહેરની તવારીખના સબંધમાં છે. આ વિષયો એટલા બધા ઉમદા છે કે તેનું ખાસ એક પુસ્તક પ્રગટ કરવાની જરૂર છે, કેમકે તેના અભ્યાસથી આપણને વધુ શિખવાનું મળે છે. હાલના વખતનું મુંબઈ શહેર તે વખતે કેવી સ્થિતિમાં હતું, લોકો કેવા હતા વગેરે ચિત્તાકર્ષક અહેવાલ તે વાંચવાથી મોજ જણાઈ આવે છે.

રાજકીય બાબતમાં મરહુમના વિચારો પાછલા દાયકામાં ફર્યા હતા પણ તે ફેર એવો હતો કે જે અમન કાયદાને ધિક્કારનાર નહોતો એટલે કોન્ગ્રેસની જરૂર નથી એમ તેમનું કહેવું નહોતું પણ કોન્ગ્રેસ અને તેના કરતા કારવાનાઓએ અમુક ફેર કરવો જોઇયે એ સબબથી હતું. તેમના વિચાર મુજબ તેને ઉતારી પાડવાના નહોતા પણ તેને મજબુત કરનારા હતા. ગમે તેમ પ્રજા તેમના સબંધમાં સમજે પણ જે તેમની દલીલ હતી તે કોઈ રીતે નાપાયાદાર હતી નહિ. આદમ જાતે ગધેડાનું પૂછડું પકડ્યું તે પકડ્યું તે કહેવત ઉપર વળગી રેહવાનું નથી પણ જો પોતાને ભૂલ જણાય તો તેને તુરતજ તે સુધારવી જોઇયે, અને તેજ ડહાપણ ભરેલું છે. અલબત્તા કોન્ગ્રેસના સબંધે તેમના વિચારો વિરૂદ્ધ હતા તેથી તે બીજા જાહેર કાર્યોને મદદગાર નહોતા એમ કહેવું ખરેજ ભૂલભરેલું છે. તેમની પ્રજા સેવા ઘણીજ કિમતી હતી.

મુંબઈના 'શેર મેનિઆ" વખતે જ્યારે હજારો લોક ખુવાર થયા હતા અને જે વખતે સટોડીઆઓ ઉજળું એવું સુખ જોતા હતા, તે વખતે જો પ્રજાને ખરાબ થતા બચાવવા કોઈએ પ્રયત્ન કર્યો હોય તો તે મી૦ કાબરાજી અને તેમનું પત્ર "રાસ્ત"જ હતા. આ બધી પરપોટા કંપનીઓ છે અને તે જોતજોતામાં બેસી જશે તેની આગાહી આ ગ્રહસ્થેજ કરી હતી. તે વખતના તેમના લેખ વર્તમાન પત્રના અભ્યાસીએ ખાસ અભ્યાસ કરવા જોગ છે. તે વખત આવી પરપોટા કંપનીઓએ મરહુમને અનેક લાલચો આપી હતી જે ઉપર મરહુમે કાંઈ પણ દરકાર રાખી નહોતી, અને તે તમામ લાલચો ઉપર ફીદા નહિ થતા પ્રજા રક્ષણ કરવામાંજ પોતાના લેખોની કિંમત જાણી મરહુમે હજારોને ખાડામાં પડતા બચાવ્યા હતા, જેનાથી બચેલા આજે પણ મરહુમનો ઉપકાર માને છે.

જે વખતે સ્ત્રી કેળવણી શું તે કોઈ જાણતું નહોતું તેવા સમયમાં સ્ત્રી કેળવણીની હિમાયતી કરનારા લેખો લખી એકલા "રાસ્ત ગોફતાર"ને તેમણે દીપાવ્યું નહોતું, પણ જે વખત વર્તમાનપત્ર અને પારસી કોમની સ્થિતિ તદન બાળપણવાળી હતી તેવા સમયમાં "સ્ત્રી બોધ" જેવા માસિકને પણ તેમણે દીપાવ્યું હતું એટલુંજ નહિ પણ ઉપયોગી ચિત્રો જે વખતે ચિત્રકળા પણ અજાણમાં હતી તેવામાં આપી "સ્ત્રી બોધ"ને વધુ ખેંચાણકારક બનાવ્યું હતું. આ વખત પછીજ કન્યાશાળાઓ નિકળેલી છે, અને આજે સ્ત્રી કેળવણીથી એકલી પારસી કોમજ સુખી નથી પણ બીજી કોમોમાં પણ સ્ત્રી કેળવણીએ થોડો ઘણો પ્રવેશ કર્યો છે અને આ કેળવણીથી અનેક કુટુંબો સુખી થયેલા નજરે પડે છે. અલબત્તા બીજી કોમોમાં પારસી કોમ કરતા પણ સ્ત્રી કેળવણીનો પ્રસાર ઘણો ઓછો છે, તેના કેટલાક કારણો છે. એક તો કન્યાશાળાઓ ઘણે સ્થળે હોતી નથી તેમજ હિંદુઓમાં બાળકીઓને ન્હાની ઉમરે

પરણાવવાનો રીવાજ હોવાથી કેટલાક મૂર્ખ માબાપો પોતાની દીકરીઓને ભણાવતા નથી પણ રાંધણ વગેરેનું કામ સાસરે જઈ કરે અને સાસુ તેના વખાણ કરે તેવી મતલબે માત્ર ઘરનુંજ કામ તેને શિખવે છે પણ સમજુ માબાપો તો પોતાની દીકરીઓને ભણાવવામાજ ડહાપણ સમજે છે, અને ભલે કેટલાક સુધારાના શત્રુઓ એમ સમજતા હોય કે સ્ત્રી કેળવણીના પરિણામ વિપરીત છે, પણ આ તેમનું કહેવું બીલકુલ મૂર્ખતાભરેલું છે, અને આવા હિમાયતીઓને આપણ પુછીશું કે ભણેલી સ્ત્રીઓ કરતા અભણ સ્ત્રીઓમા શું અનીતિનું પ્રમાણ કાંઈ ઓછું છે? બલકે ભણેલી સ્ત્રીઓની સંખ્યા ઘણી ન્હાની છે અને આવી ન્હાની સંખ્યામા કદાચ એકાદ બેના સંબંધમા ખોટું બોલાય તો શું આખી કોમ બગડેલી ગણાય? પણ અભણ સ્ત્રીઓમા જેમ તેમની સાથે પરણનાર પુરૂષોનો સંસાર બગડેલો માલમ પડે છે—કેટલાક પુરૂષો એક ઉપર બીજી સ્ત્રી પરણે છે વગેરે જે બનાવો બને છે, તે ભણેલી સ્ત્રી સાથે પરણનારના સંબંધમા બનેલું આપણને જણાતું નથી અને તેથી કેળવણીના બીજ રોપનાર તરીકે પ્રથમ માન શેઠ કાબરાજી અને મર્હુમ કરસનદાસ મુળજીનેજ ઘટે છે

પ્રજા અનુકરણ કરનાર છે તે વાત તો નિસંદેહ છે કેમકે આજે પારસી કોમમા જે બાંધણ વગેરે કપડાનો ફેરફાર જોવામા આવે છે, તે શેઠ કાબરાજીને ત્યાંથીજ શરૂ થયેલો છે શરૂઆત વખતે ઘણીજ ચર્ચા ચાલેલી પણ આ સુધારાએ આજ એટલુંબધું રૂપ પકડ્યું છે કે એકલી પારસી કોમમા સ્ત્રીઓએ કપડાનો ફેરફાર કર્યો છે એમ નથી પણ કપોળ, ભાટીઆ સુરતી જૈનો વગેરે જાણીતી કોમોના બૈરાઓ પણ સુધરેલા કપડા પેહરવા લાગ્યા છે, અને આ અનુકરણ કરનારની મોટી સંખ્યા અભણ સ્ત્રીઓની પણ છે અને તેથી શું આ પરિણામ સ્ત્રી કેળવણીનું નહિ કહેવાય? અલબત્તા હિંદુ અને જૈન બ્હેનો ભલે કપડામા સુધારો કરે પણ કેળવણી વિનાનો આ સુધારો કાગડાને મોરના પીછમા સજ્જ કરવા જેવો છે સમજુ માણસોના વિચાર પ્રમાણે તો ભણતર વિનાની જીંદગી ફોકટ છે કા તે પુરૂષ હોય કે સ્ત્રી હોય ખરે સ્ત્રી કેળવણીનો ફેલાવો કરનારનો દરેક કોમે અવશ્ય આભાર માનવોજ જોઈએ

મિલોમા ચાલતા ઘોટાળા બ્હાર પાડનારા લખાણો પ્રકટ કરવાનું માન પણ મર્હુમનેજ ઘટે છે થોડા વર્ષ ઉપર મિલના કોઈ અનુભવીની કલમથી મિલ મેનેજરો અને તેના એજંટો તેમના શેરહોલ્ડરો સાથે કેવી બાજી રમે છે તે સબંધી અનેક લખાણો પ્રકટ થયા હતા અને તેના પરિણામે શેરહોલ્ડર ઉપર ઘણી સારી અસર થઈ હતી એટલુંજ નહિ પણ કેટલીક મિલો બંધ કરવામા આવી હતી આ વિષયો એકલા વર્તમાનપત્રમાજ છપાઈ અટક્યા નહોતા પણ તેના અંગ્રેજી ભાષાંતર સાથે ચોપાનીઆના આકારમાં તે પ્રકટ થવાથી તેની વધુ સારી અસર થઈ હતી

આવી રીતે રાજા પ્રજાની સેવા બજાવવામા મર્હુમે એક વર્તમાનપત્રકાર તરીકે પોતાની અદા ફર્જ બજાવી હતી

મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રજા તથા સરકારના કોર્પોરેટર તરીકે તેમણે ઘણી સારી સેવા બજાવી છે મર્હુમની આ કારકીર્દીની તપાસ કરવાની મને તક મળેલી નહિ હોવાથી એ વિષે કાંઈપણ વિસ્તારીને લખવાને હું અશક્ત છું

મર્હુમ હિંદુ સુધારાના સંબંધમા સારો ભાગ લેતા હતા તેઓએ પ્રેસિડન્સી સોશ્યલ એસોસિએશનના ઑનરરી સેક્રેટરી તરીકે કામ કરવાનું માથે લીધું હતું, પણ અફસોસની વાત છે કે મર્હુમની દેહ તે સંબંધમા કામ કર્યા પેહલાજ પરલોક ગમન થઈ તેઓ ભાગ્યેજ મુંબઈમા થતા પુનર્લગ્નમા ગેરહાજર રહેતા, બલકે પોતાની હાજરી આપી તેઓ પુનર્લગ્નના પૂર્ણ હિમાયતી છે એમ બતાવી આપતા હતા

વર્તમાનપત્રકારની ફર્જ કાંઈ જેવી તેવી નથી આ ફર્જ કેવળ પરમાર્થની છે અને પરમાર્થ કરતા ઘણાના દુશ્મન થવુ પડે છે તેનો તે ધંધો કરનારાજ સારી પેઠે જાણે છે દ્રવ્ય મેળવવાની ભાગ્યેજ આશા આ ધંધામા રાખી શકાય, પણ આટો ફાકી કામ કરવાનું હોવાથી ભલ ભલા પણ આગળ જતે થાકે તેમા નવાઈ નથી કેમકે આવા ધંધો કરનારા આપણે ઘણા જોયા છે કે જેઓ શરૂઆતમા ઉત્સાહભરે કામ કરી છેવટે કંટાળી બીજે ધંધે વળગેલા છે દાખલા તરીકે મર્હુમ નર્મદાશંકર, મહીપતરામ, કરસનદાસ વગેરેના નામો બસ છે પણ મર્હુમ શેઠ કાબરાજીએ તો તે એક પોતાની જિંદગીનુંજ કાર્ય છે એમ સમજી પોતાનું વલણ છેક બાળપણથીજ વર્તમાનપત્રકારના ધંધા તરફજ લગાડ્યું હતું, અને મરતા સુધી તેજ ધંધો તેમને અંગીકાર કર્યો હતો ઇંગ્લાંડ જેવા સુધરેલા દેશમા ૪૦ વર્ષ સુધી લાગલાગટ એકજ વર્તમાનપત્રના અધિપતિ તરીકે વર્તમાનપત્રકાર તરીકે કામ કરનાર ભાગ્યેજ જણાય છે તો હિંદુસ્તાનમા તો ક્યાથી હોય? અત્યાર સુધી એક પણ તેવો દાખલો હોય તો તે મર્હુમનો એકલાનોજ છે

એકજ ધંધા તરફ દ્રઢતાથી રહે તો તેને પૈસો મળે છે પણ આ ધંધામા પૈસાને બદલે આબરૂ મળે છે, જે મર્હુમે પુરેપુરી મેળવી હતી—આ ધંધાના સંબંધમા વાત કરતા તે વખતો વખત કહેતા હતા કે તે મારનારો ધંધો છે (Killing profession) અલબત્તા વર્તમાનપત્રકારને આખા દેશની ફીકર હોય છે, અને તે ફીકરના ઉંડા વિચારમા ગયા તે ભાગ્યેજ ઉંચા આવે છે

મર્હુમ પોતાનો ફુરસદનો વખત કાંઈ નકામો ગાળતા નહોતા તેઓ નાટકની હિલચાલોમા ભાગ લેતા હતા એટલુંજ નહિ પણ પ્રથમજ સારી નાટકશાળા સ્થાપવાનું અને નાટક લખવાનું માન પણ તેમનેજ ઘટે છે નાટકોમા સ્ત્રી ખેલાડીઓની જરૂર જણાવનાર પણ મર્હુમજ હતા અને

જાતે હિંમત આપી એવાડીઓથી નીતિ ઉપર મારી અસર થાય તે એવું કરનાર પણ તેજ નર હતા આમ નાટકરૂપે પ્રજા સુધારવાની પહેલ કરનાર તેમજ ગ્નાન પ્રચારક જેવી મંડળી સ્થાપી તેમા ભાષણરૂપી બાપણો આપવાની શરૂઆત કરનાર તેજ હતા

પ્રજામા વાચનનો શોખ અને તે પણ નિર્દોષ વાચનનો શોખ પ્રસાર સુધરે તેવી રીતનો દાખલ કરનાર તે હતા તેમણે લખેલી "ગુલી ગરીબ", "હું ભીખારી બનુ" વગેરે પુસ્તકો જેણે વાચ્યા છે તેને તુરતજ લખનારની મારી કલા ગતનું ભાન આપે છે અને આ પુસ્તકો જો કે મિસિસ હેનરી વુડ જેવા બાહોશ લખેલા અંગ્રેજી પુસ્તકોના અનુકરણ છે પણ જો પુસ્તકો ઉપર "અંગ્રેજી ઉપરથી" એમ ન લખ્યુ હોય તો વાચનાર ભાગ્યેજ કહી શકે કે તે બીજાની કલમનું અનુકરણ છે રીતરસમોને લગતી નવલકથાઓમા "વેચાયેલો વર" એ તેમનું એક ઉમદા પુસ્તક છે તેમજ હાસ્યકારક લેખની બાબતમા 'ભોળો દોલો' કાઇ જેવું તેવું પુસ્તક નથી આ પુસ્તકો ગમે તેવા હોવા છતા તેમા લખાયલી ભાષા સારી અને સરળ હોવાથી તે હિંદુ, પારસી અને મુસલમીન કોમમા વચાય છે હિંદુઓના હાથે લખેલા પુસ્તકો ઘણે ભાગે પારસીઓમા વચાય છે અને બીજી કોમો ઓછા વાચે છે, પણ મારા અનુભવથી હું કહી શકુ છું કે પારસીઓના પુસ્તકો બીજી કોમવાળા સારી રીતે વાચે છે આમ મર્હુમ સાહેબ એટલે જેને અંગ્રેજીમા Light વાચન કહે છે, તેનો ફેલાવો કરવામા પણ સહાયભૂત થયા હતા

મર્હુમના લખેલા પુસ્તકો કાઇ નહાના નથી તેની સખ્યા લગભગ ડઝન ઉપર થવા જાય છે અને ભાગ્યેજ એક એક પુસ્તક ૪૦૦ પાનાથી ઓછું હશે આ સિવાય નાટકો જુદા, ભાષણો જુદા અને વર્તમાનપત્ર અને માસિકના લેખો તો જુદા આ બધુએ બતાવી આપે છે કે મર્હુમ એક ગજબની લખનાર હતા

છેક મરણ પર્યંત તેઓની કારકિર્દી જાહેર હતી જો કે બે વર્ષ ઉપર તેમણે "રાસ્ત ગોફતાર" સાથનો સબધ છોડયો હતો પણ "સ્ત્રીબોધ" જેવું માસિક પોતાના હાથમા લઇ તેની અગત્યતામા ઓર વિશેષ વધારો કર્યો હતો ગયા માસમા સદરહુ માસિકમા જે બે વાર્તાઓ દાખલ થઇ હતી તે કાઇ જેવી તેવી નહોતી આવી નાની વાર્તાઓ લખવાની આ તેમની પહેલીજ શરૂઆત જણાતી હતી

ખરે મર્હુમ એક સલાહકાર તરીકે પણ ઘણીજ સારી સલાહ આપનાર હતા, અને એવા એક બે પ્રસગ મને તેમની સલાહ લેવાના મળ્યા હતા જે ઉપરથી હું કહી શકુ છુ કે તેઓ પોતાના ખરા દિલથી જે તેમને યોગ્ય લાગે તેવીજ સલાહ આપતા હતા

મર્હુમના વિષે જેટલું લખીએ એટલું ઓછું છે. ખરેજ મર્હુમના મરણથી આપણે એક ખરો વર્તમાનપત્રકાર, નાટક લખનાર, ભાષણકર્તા અને વાર્તાકાર ગુમાવ્યો છે. મર્હુમની ખોટ પુરાવી મુશ્કેલ છે તેનું સ્થાન ગ્રહણ અને પ્રાપ્ત કરવામા હતું-આવું અને માન મેળવવાનું કામ ઘણુંજ મુશ્કેલ છે જે માટે મર્હુમને ધન્યવાદ ઘટે છે

મર્હુમના જીવનથી જો કાઇ આપણને શિખવાનું મળતું હોય તો નીતિવાળુ જીવન ધધારોજગારમા દ્રઢતા અને ધીરજ—આ બધુ તે મર્હુમનું જીવન આપણને શિખવે છે

છેવટે મર્હુમના આત્માને શાંતિ મળો તેજ હું ઇચ્છું છું

બાળકેળવણીનો મોટો સવાલ

જ્ઞાંઝોટિ-ઠુમરી

બાળ કેમ સુધરે મોટી માવડી,
　　　　પ્રતિ ઉછેરવાથી —બાળ કેવા૦
કઠોરતામા ન કેળવણી કેહવાય
　　　　મરચાં બિગાડે છકેરવાથી —બાળ કેવા૦
તોછડા તાકડા, ઉદ્ધત થાય છોકરા,
　　　　માબાપના બબડવાથી —બાળ કેવા૦
શું લાડ કે શું ધાક કરે નાશ કેળવણીનો
　　　　બેઉ અઘટિત બેળવાથી —બાળ કેવા૦
લાડ નવ મતલબ પ્રીતની પામે
　　　　ના કઠોરતા ઉછેરવાથી —બાળ કેવા૦

કે૦ ન૦ કાબરાજી

કોણ ગયો ?

લખનાર–મી૦ દા૦ એ૦ તારાપોરવાળા.

(મનહર.)

નર નામદાર ગયો, સાહિત્યનો સાર ગયો,
સાક્ષર શૃંગાર ગયો, પાર ગયો પ્રેમનો;
લેખક ઉદાર ગયો, પંડિતોનો પ્યાર ગયો,
અમીરી ઉચ્ચાર ગયો, તાર ગયો તેમનો;
ભાષાનો ભંડાર ગયો, દાના દોસ્તદાર ગયો,
વાણીનો વિહાર ગયો, ક્ષાર ગયો ક્ષેમનો;
દિલનો દેનાર ગયો, જાનનો જુહાર ગયો,
દાદીનો દિદાર ગયો, હાર ગયો હેમનો.

(પરજ.)

અરે લેખક ક્યાં છે એવો રે,
જડે કાબરાજી જેવો.—(ટેક)

સાક્ષરમાં તું શ્રેષ્ઠ હતો રે, લેખકનો સરદાર;
લેખણથી લેખ લાખ લખ્યા કૈં, જેનો પમાય ન પાર ! અરે લેખક૦ ૧.

સંસાર કેરો સત્ય સુધારક, તારક દુષ્ટ રિવાજ;
તારે જવે હવે કોણ રહ્યો અહીં જ્હેમ વિહારક આજ ? અરે લેખક૦ ૨.

ધન્ય કલમકસ ! નિત્ય કસી તેં કલમ સુધારા કાજ;
થાય ધરોધર તારીફ તારી, કુપુશરો બહુ આજ. અરે લેખક૦ ૩.

આજ નથી કોઇ પારસી એવો, પૂરી શકે તુજ ખોટ;
સાહિત્ય કેરા સાગર માહે લાગી ખરેખર ઓટ. અરે લેખક૦ ૪.

કલમ રહી કોણ પારસી એવી, રંગીન ને રસદાર ?
હાથ ન આવે તારી હથોટી, ખોટી ગણું તકરાર. અરે લેખક૦ ૫.

હાટે ને વાટે એક ઝપાટે કકળે અરે કૈંક લોક;
સત્ય સ્વતંત્ર હતો એક શેહરી, શેહર ભૂલે કયમ શોક ? અરે લેખક૦ ૬.

જેતે દિવસે આવી ચોપાડીઓથી નીતિ ઉપર સારી અસર થાય છે એવું કરનાર પણ તેજ નર હતા. આમ નાટકરૂપે પ્રજા સુધારવાની પહેલ કરનાર તેમજ જ્ઞાન પ્રસારક જેવી મંડળી સ્થાપી તેમાં ભાષણરૂપી ભાષણો આપવાની શરૂઆત કરનાર તેજ હતા.

પ્રજામાં વાચનનો શોખ અને તે પણ નિર્દોષ વાચનનો શોખ વધારે સુધરે તેવી રીતનો દાખલ કરનાર તે હતા. તેમનું લખેલી 'ગુલી ગરીબ', 'દુ ખીઆરી બચુ' વગેરે પુસ્તકો જેણે વાચ્યા છે તેને તુરતજ લખનારની સારી ઇચ્છાનું ભાન આવે છે, અને આ પુસ્તકો જો કે મિસિસ હેનરી વૂડ જેવા બાઇના લખેલા અંગ્રેજી પુસ્તકોના અનુકરણ છે પણ જો પુસ્તકો ઉપર 'અંગ્રેજી ઉપરથી' એમ ન લખ્યું હોય તો વાચનાર ભાગ્યેજ કહી શકે કે તે બીજાની કલમનું અનુકરણ છે. 'રીતરસમોને લગતી નવલકથાઓમાં' પેસ્તન લો વગ એ તેમનું એક ઉમદા પુસ્તક છે. તેમજ હાસ્યકારક લેખની બાબતમાં 'ભોલો દોલો' કાઇ જેવું તેવું પુસ્તક નથી. આ પુસ્તકો ગમે તેવા હોવા છતાં તેમાં લખાયલી બાષા સારી અને ઘરગતુ હોવાથી તે હિંદુ પારસી અને મુસલમાન કોમમાં વચાય છે. હિંદુઓના હાથે લખેલા પુસ્તકો ઘણે ભાગે પારસીઓમાં વંચાય છે અને બીજી કોમો ઓછા વાચે છે, પણ મારા અનુભવથી હું કહી શકું છું કે પારસીઓના પુસ્તકો બીજી કોમવાળા સારી રીતે વાચે છે. આમ મહુમ સાહેબ એટલે જેને અંગ્રેજીમાં Light વાચન કહે છે, તેનો ફેલાવો કરવામાં પણ સહાયભૂત થયા હતા.

મર્હુમના લખેલા પુસ્તકો કાઇ ન્હાના નથી. તેની સંખ્યા લગભગ ડઝન ઉપર થવા જાય છે. અને ભાગ્યેજ એક એક પુસ્તક ૪૦૦ પાનાથી ઓછું હશે. આ સિવાય નાટકો જુદા ભાષણો જુદા અને વર્તમાનપત્ર અને માસિકના લેખો તો જુદા. આ બધુએ બતાવી આપે છે કે મર્હુમ એક ગજબની કલમ લખનાર હતા.

છેક મરણ પર્યંત તેઓની કારકિર્દી જાહેર હતી. જો કે બે વર્ષ ઉપર તેમણે 'રાસ્ત ગોફતાર' સાથેનો સંબંધ છોડયો હતો પણ 'સ્ત્રીબોધ' જેવું માસિક પોતાના હાથમાં લઇ તેની અગત્યતામાં ઓર વિશેષ વધારો કર્યો હતો. સોળ માસમાં મર્હુમે માસીકમાં જે બે વાર્તાઓ દાખલ થઇ હતી તે કાંઇ જેવી તેવી નહોતી. આવી નાની વાર્તાઓ લખવાની આ તેમની પહેલીજ શરૂઆત જણાતી હતી.

ખરે મર્હુમ એક સલાહકાર તરીકે પણ ઘણીજ સારી સલાહ આપનાર હતા, અને એવા એક બે પ્રસંગ મને તેમની સલાહ લેવાના મળ્યા હતા જે ઉપરથી હુ કહી શકું છું કે તેઓ પોતાના ખરા દિલથી જે તેમને યોગ્ય લાગે તેવીજ સલાહ આપતા હતા.

મર્હુમના વિષે જેટલું લખીએ એટલું ઓછું છે. ખરેજ મર્હુમના મરણથી આપણે એક અચ્છો વર્તમાનપત્રકાર નાટક લખનાર ભાષણકર્તા અને વાર્તાકાર ગુમાવ્યો છે. મર્હુમની ખોટ પુરવી મુશ્કેલ છે. તેનું માન રાજ્ય અને પ્રજા બન્નેમાં હતું—આવું બન્ને માન મેળવવાનું કામ ઘણુંજ મુશ્કેલ છે. જે માટે મર્હુમને ધન્યવાદ ઘટે છે.

મર્હુમના જીવનથી જો કાંઇ આપણને શિખવાનું મળતું હોય તો નીતિવાન જીવન, ધધારોજગારમાં દ્રઢતા અને ધીરજ આ બધું તે મર્હુમનું જીવન આપણને શિખવે છે.

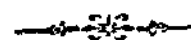
છેવટે મર્હુમના આત્માને શાંતિ મળો તેજ હું ઇચ્છું છું.

બાળકેળવણીનો મોટો સવાલ

ઝંઝોટિ–ઠુમરી

મન પ્રેમ સુંદરે માહી માવજતે,
            રીતિ ઉછેરવાથી —બાળ કેળ૦
કોઠાગતામાં ન કેજ ઘણી કેહવાય
            બચ્ચ બિગડે દઉ઼રવાથી —બાળ કેળ૦
નોકરો નફરો, ઉદ્ધત થાય છોકરા
            માબાપના બેદરવાથી —બાળ કેળ૦
શું લાડ કે શું ધાક કરે નારા કેળવણીના
            એનું અપકિર્તિ બેદવાથી—બાળ કેળ૦
લાડ નવ મતલબ પ્રીતની પામે
            ના કોઇના ઉમેરવાથી —બાળ કેળ૦

કે૦ ન૦ કાબરાજી

હુન્નર કેરો મોટો હિતેચ્છુ, સંગીત આશ્રયકાર;
સ્ત્રી-શિક્ષણનો સત્ય સહાયક, સંગીતનો સરદાર. અરે લેખક૦ ૭.

ગાયક તું ગુણવંત હતો એક, પાયક સંગીત પૂર;
સ્વર્ગ સિંહાસન આસન માંડી, દોસ્ત ! થયો કેમ દૂર ? અરે લેખક૦ ૮.

ઓગણીસેં-ચાર પચીસ એપ્રિલ, આવી ઉભો જમદૂત;
સત્ય સુધારક સ્વર્ગ સધાવ્યો, ભાગ ભજી અદભુત ! અરે લેખક૦ ૯.

કલમ રહી કેમ કંપી અરે તું ! નાખી નીચે કેમ નોક ?
જગત્-પ્રવાસ પ્રવાસિ કરી, જન વાસિ થયો પરલોક ! અરે લેખક૦ ૧૦.

મુંબઈ શોક કરે તુજ માટે, હાટે પડી હડતાલ ;
તુજ સમ કીરત વિરલાજ ખાટે, વાટે નથી એ વ્હાલ ! અરે લેખક૦ ૧૧.

તાજ મહેલથી તૂટીજ પડશે, પડશે કુતુબ મિનાર ;
અખંડ તારા ગ્રંથ તણો થોક રહેશે અમર યાદગાર. અરે લેખક૦ ૧૨.

એક સમે-હાય મેલાપ છેલ્લો ! જ્યારે થયો મુજ સાથ ,
ઉત્તમ પ્રેમ અપૂર્વ બતાવ્યો, હેતે ધરી મુજ હાથ: અરે લેખક૦ ૧૩.

" કાવ્ય રસીક ખરેજ રચોછો, કરજો હમેશ પ્રયત્ન ;
કદર બૂજે કે બૂજે નહીં કોઇ, તોય ન તજશો યત્ન ! " અરે લેખક૦ ૧૪.

એમ કદર કરનાર ગયો ક્યાં ! આજ ઉઠી તું, હાય !
હે સર્વેશ્વર ! આપજે એને, ત્યાં પણ તારી છાંય ! અરે લેખક૦ ૧૫.

[દોહરો .]

કલમ કરે શું કામ તે, પુરો દેવા ખ્યાલ ;
તું જન્મી ઝડકી ગયો, વડું અમારૂં વ્હાલ.

